

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2021, № 3 (95)

3 /2021

Бас редактор
Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан).

Аяған Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталығының директоры, ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әжіғали Серік Ескендірұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Дүниежүзі тарихын зерттеу орталығының» директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Кудряченко Андрей Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Украина Ұлттық ғылым академиясының Дүниежүзі тарихы институтының директоры (Украина).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Любичанковский Сергей Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орынбор Мемлекеттік Педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі (РФ)

Мұхтар Әбілсейіт Қапизұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының директоры, (Атырау қ., Қазақстан).

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – PhD, Макс Планк атындағы Институт, Цюрих университеті (Швейцария)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Уяма Томохико – PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония).

Жауапты редактор

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зикирбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, заведующая кафедрой ЮНЕСКО «Наука и духовность» (г. Алматы, Казахстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Нур-Султан, Казахстан)

Ажигали Серик Ескендиорович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Международной академии архитектуры стран Востока, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Жумагулов Калкаман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, почетный профессор Гёттингенского университета в Германии, директор Республиканского научно-исследовательского центра по изучению всемирной истории Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (г. Нур-Султан, Казахстан)

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института всемирной истории Национальной академии наук Украины (Украина)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Алматы, Казахстан)

Любичанковский Сергей Валентинович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России Оренбургского государственного педагогического университета (Россия)

Мухтар Абилсейит Капизулы – доктор исторических наук, профессор, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» (г. Атырау, Казахстан)

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – доктор PhD, Институт Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Уяма Томохико – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева Венера Сериковна

Chief editor
Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – doctor of historical sciences, professor. Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna – doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Head of the UNESCO Department “Science and Spirituality” (Almaty, Kazakhstan)

Alimbay Nursan – candidate of historical sciences, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholy – doctor of historical sciences, professor, director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – doctor of historical sciences, professor, deputy director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of eastern countries international academy of architecture, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Zhumagulov Kalkaman Tursunovich – doctor of historical sciences, academician, professor at Al-Farabi Kazakh National University. Director of the Research Center on World History Studies. Emeritus Professor of German Göttingen University (Almaty, Kazakhstan)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Kazakhstan Republic, member-correspondent of Bologna Academy of Sciences (Italy), head of the laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kudriachenko Andrey Ivanovich – doctor of historical sciences, professor, director of Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan, director at International Institute of Kipchak Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Sergey V. Lyubichankovskiy – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Russian History, Orenburg State Pedagogical University (Russia)

Muktar Abilseit Kapizuly – doctor of historical sciences, professor, director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Sarayshyk” in Atyrau (Atyrau, Kazakhstan)

Peter Finke – PhD, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland)

Sydykov Yerlan Battashevich – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan. Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Uyama Tomohiko – PhD, professor at Slavic Research Center, Hokkaido University (Japan)

Executive Editor
Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Executive Secretary
Murzakhodzhaev Kuanysh Madievich

Scientific Editor
Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Technical secretary
Zikrabayeva Venera Serikovna

Редакциянын мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_5

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ
ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ***

Оразгүл Мұхатова^{1*}

¹Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор корреспондент
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Түйіндеме. Мақалада Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы ағарту ісінің дамуы, яғни кеңестік білім беру тарихының тарихнамасы талданады. Қазақ Еліндегі кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуының зерттелу деңгейін анықтауда мәселені кешенді қарастыру мақсатында төңкеріске дейінгі зерделенуі қысқаша көрсетіледі. Тарихнама ғылымының салыстармалы-тарихи әдісін қолдану арқылы екі кезеңдегі білім беру тарихы бойынша зерттеулер талданады. Тарихнамалық деректердің мазмұны ашылып, фактілеріне баға беріледі. Зерттеулердің ерекшеліктері, қайталанбас тарихнамалық фактілері, кемшіліктері анықталады. Еңбектердің деректік базасына назар аударылып, авторлардың ғылыми айналымға түсірген тарихи деректері, солардың негізінде жасаған тұжырымдарына баға беріледі. Ресейлік зерттеушілердің еңбектері және олардың қарастырған мәселелері көрсетіледі. Ресейлік зерттеушілердің Орынбор өлкесіндегі білім беру ісінің қалыптасуы мен дамуына ерекше мән бергендері анықталады. Отандық және ресейлік тарихшылардың еңбектерін тарихнамалық тұрғыда талдау арқылы мәселенің зерттелмеген тұстарына назар аударылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, білім беру, тарихнама, кезең, тарихнамалық дерек, тарихнамалық факті, талдау, мектеп жүйесі, жоғары білім, сырттай оқу.

МРНТИ 03.20.00

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ
В 1920-1930-Е ГОДЫ**

Мухатова Оразгуль^{1*}

¹Институт истории и этнологии им Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы

*Автор корреспондент
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. В статье анализируется историография истории развития советского образования в Казахстане в 1920-1930 гг. При определении степени изученности проблемы исследований по формированию советской системы образования в Казахстане проделан обзор дореволюционным исследованием в целях комплексного исследования вопроса. Используя сравнительно-исторического метода историографии анализируются исследование по истории образования на двух периодах. Раскрывается содержание историографических источников и исторических данных и оцениваются их факты. Выявляются особенности исследования, уникальные историографические факты, недостатки. Обращается внимание на источниковую базу исследования, исторические источники, которые авторы вели в научный оборот, оцениваются сделанные на их основе выводы. Показываются труды российских исследователей и проблемы, которые они затрагивали. Определется факт о том, что российские исследователи обращали огромное внимание на формирование и развитие образования в Оренбургском крае. На основе историографического анализ трудов отечественных и российских историков обращается внимание на неизученные аспекты проблемы.

Ключевые слова: Казахстан, образование, историография, период, историографический источник, историографический факт, анализ, школьная система, высшее образование, заочное обучение.

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN IN THE 1920-1930S

Orazgul Mukhatova^{1*}

¹ Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Author Correspondent

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Abstract. The article analyzes the historiography of the history of the development of Soviet education in Kazakhstan in 1920-1930s. When determining the degree of study of the problem of research on the formation of the Soviet education system in Kazakhstan, an overview of pre-revolutionary research was carried out in order to comprehensively study the issue. Using the comparative historical method of historiography, a study on the history of education for two periods is analyzed. The content of historiographic sources and historical data is revealed and their facts are evaluated. The features of the study, unique historiographic facts, and shortcomings are revealed. Attention is drawn to the source base of the study, the historical sources that the authors brought into scientific circulation, and the conclusions drawn on their basis are assessed. The works of Russian researchers and the problems they touched upon are shown. The fact is determined that Russian researchers paid great attention to the formation and development of education in the Orenburg region. Based on the historiographic analysis of the works of Russian and Russian historians, attention is drawn to the unexplored aspects of the problem.

Key words: Kazakhstan, education, historiography, period, historiographic source, historiographic fact, analysis, school system, higher education, distance learning.

Кіріспе. Тарихи таным өзінің дамуының әрбір жаңа сатысында әлеуметтік қызмет атқарады әрі сол әлеуметтік функциялардың әртүрлі дәуірлерде жүзеге асырылуын анықтайды. Зерттеудің осы аспекті тарих ғылымы мен қазіргі кезеңнің өзара қарым-қатынастарын қарастыра отырып, тарихнама тарихи танымның әлеуметтілігінің аса маңызды дерегін зерттейді, тарихи танымның тарихшының әлеуметтік позициясына тәуелділігінің қорытындысын шығарады. Теориялық-методологиялық принциптерді зерттеу әрбір тарихи ой-тұжырымның бағыттарына тән. Бұл үшін бір жағынан тарих ғылымы және екінші жағынан философия, әлеуметтану, саясаттану, құқықтану, теориялық жаратылыстану ғылымдары арасындағы байланыстарды ашу қажеттілігі туындайды. Алайда теориялық-методологиялық принциптерді зерттеу тарихшылардың белгілі бір мектептерінің жалпы теориялық пікірлерін жинақтап талдаумен шектелмеуі тиіс. Ол тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық ережелері мен тәжірибесін қолдануды талдауы қажет. Тарихи еңбектердің деректанулық базасын, деректерді пайдаланудың сипатын, зерттеудің нақты әдістерін талдау да ғылым дамуы үшін маңызды. Осы орайда қазақ даласындағы білім беру ісі тарихының тарихнамасын, зерттеулердің проблемасын, оның дамуы мен кеңеюін, тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық ережелері мен тәжірибесін қолдануды сараптау, тарихи еңбектердің деректанулық базасын, деректерді пайдаланудың сипатын, зерттеудің нақты әдістерін талдау өзекті болып саналады. Сонымен қатар тарихнамалық зерттеу өткен кезеңдердегі білім беру саласындағы үрдістерді талдау арқылы заманауи көкейкесті мәселелерді белгілеп, оларды жаңа тарихи таным мен көзқарастар негізінде ғылым таразысынан өткізуге, тың еңбектер дайындауда жинақталған тәжірибені қолдануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің тарихнамасын талдауда бірқатар тарихнамалық деректер, соның ішінде А. Алекторовтың (Алекторов, 1900) А.В. Васильевтің (Васильев, 1896), К. Белавиннің (Белавин, 1903), Б. Малдыбаевтың (Малдыбаев, 1926), А.Ж. Сейітовтің (Сейтов), Т. Тәжібаевтың (Тәжібаев, 1961), С. Мусиннің (Мусин, 1960), И.Б. Мадиннің (Мадин, 1958), Ә. Сембаевтың (Сембаев, 1967), Р.Б. Сүлейменовтің (Сүлейменов, 1987) және т.б. монографиялар, ғылыми мақалалар, мерзімді және мерзімді емес басылымдар оның деректік базасын құрады.

Мәселені кешенді зерделеу үшін тарихнама ғылымының тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы методологиялық қағидалары қолданылды. Жалпы методологиялық қағидалар және кешенді, әмбебап зерттеу бағыттары тарихнамалық деректер мен фактілерді объективті түрде талдап, терең зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Зерттеуде арнайы тарихнамалық әдістер талдау, нақты және логикалық талдау, жүйелеу, ретроспективті, салыстырмалы-тарихи кеңінен пайдаланылды. Жалпы методологиялық принциптер мен әдістер ретінде өзге де ғылыми-зерттеу бағыттары, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі арнайы тарихнаманың теориялық-методологиялық негіздері қолданылады. Зерттеу тарихнама ғылымдарының заңдылықтарына сүйенді, өйткені олар тарихнамалық деректер мен фактілерді талдап, баға беруге мүмкіндік тудырады.

Талдау. Қазақстандағы 1920-жылдардағы оқу-ағарту тарихы - отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу нысанына айналмаған тақырыптардың бірі, өйткені мәселе бойынша іргелі зерттеулер орын алмаған. Мәселені тарихнамалық тұрғыда зерттеген еңбектер жоқтың қасы. Тек жекелеген кандидаттық диссертациялардың кіріспе бөлімдерінде кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуының зерттелуіне

шолу жасалған. Тақырып бірлі-жарым ғылыми еңбектерде мәселе үстірт қарастырылған. Мұның өзі 1920-1930-жылдардағы өлкедегі білім беру мен ағарту жүйесі тарихы кешенді зерттеу нысаны ретінде зерделенбегендігінен хабар береді. Дегенмен XIX ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі уақыттарда және кеңестік, посткеңестік кезеңдерде Ресей Федерациясында, Қазақстанда бірқатар еңбектер жарияланды. Осыған орай мәселенің тарихнамасын шартты түрде үш кезеңге және отандық, шетелдік деп екі топқа бөліп талдауға болады. Тарихнамалық деректерді монографиялар, ғылыми мақалалар, кандидаттық диссертациялар, мерзімді басылымдар деген түрлерге бөлу арқылы талдау еңбек авторларының өзіндік ұстанымдарын және ғылым дамуына қосқан үлестерін анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелері. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде қазақ халқы арасында білім беру ісі XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген А. Алекторовтың (Алекторов, 1900) еңбектерінен көрініс тапты (Алекторов, 1900:83).

А.В. Васильевтің «Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние» (Васильев, 1896) еңбегінде Торғай облысындағы 1824 жылдан 1895 жылдың аралығындағы орыс білім беру ісінің тарихы үш кезеңге бөлініп баяндалады. А.В. Васильевтің «Оренбургский Неплюевский кадетский корпус как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов» (Васильев, 1896) деген еңбегінде Неплюев әскери училищесінің ашылуы және мамандардың даярлануы, оқушыларының құрамы, оқытылған пәндер біршама кеңітіле баяндалған. Еңбектің мазмұны автордың бірінші еңбегімен үндес. А.В. Васильевтің Орынбор фелдъшерлік мектебі туралы баянында оқу орнының қызметі сипатталады. Императорлық орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің хабаршысының беттерінде де XIX ғасырдың соңындағы өлкедегі білім беру жағдайы көрініс тауып тұрды. Хабаршының 1894 жылғы үшінші шығарылымында А. Алекторовтың «Очерки Внутренней киргизской орды» (Алекторов, 1894) еңбегінің жалғасы жарияланды. Еңбегінің «Распространение в орда просвещения» деген бөлімінде Жәңгір ханның өзінің шенеуніктері болғандығын қалағаны жайлы ой айта келе 1841 жылы 6 желтоқсанда ордада училище ашқандығын баяндаған.

XIX ғасырдың екінші жартысында шығып тұрған Халық ағарту министрлігі журналдарында білім беру, оқу орындары, қазақ халқының арасындағы ағарту ісі туралы мақалалар жарияланып тұрды. Мәселен, XX ғасырдың бас кезінде «Доклады Оренбургской губернской земской управы 4-ой очередной сессии Оренбургскому губернскому земскому собранию (Подотдел образования инородцев. Отдел народного образования)» атты мерзімді басылым шығып тұрған. Орынбор губерниялық земстволық басқармасы баяндамалардың алғашқысы 1915 жылы жарияланған (Доклады, 1915). Баяндамада земстволық басқарманың бұратаналарды назарларынан тыс қалдырмайтындығын қадап айтқан, себебі олар губерния тұрғындарының жартысын құраған. Земство өзінің бұратаналарға білім берудегі шаралары мен іске асырылуға тиіс істерін тізбектеп көрсете келе бастауыш және екісыныптық мектептерге арналған бағдарламаларды құрастыру, қажетті оқу құралдарын шығаруға қаржы қарастыру, мұғалімдерді қайта даярлықтан өткізу, кітапханаларды ана тіліндегі кітаптармен толықтыруды ұсыну мәселелері бойынша қаулы қабылдаған. Земство мектептен тыс білім беру бұратаналардың жергілікті зәруліктеріне сәйкес қойылуы тиіс екендігіне назар аударған. Бұратаналарға білім беру бөлімі жұмысын 1915 жылдан бастаған.

Өлкеде білім беру саласы бойынша «Вестник Оренбургского учебного корпуса», Учительский вестник» мерзімді басылымы шығып тұрды. Мұғалімдер хабаршысының 1915 жылғы 7-8 сандарында Орынбор мұғалімдер институтының ашылғандығы хабарланған. Хабарламада «1915 жылы 14 қыркүйекте «қарапайым, бірақ өлке үшін аса маңызды мұғалімдер институты салтанатты түрде ашылды» (Вестник Оренбургского учебного корпуса. 1915:474) деген институт жетекшісі Н.И. Тихомировтың сөйлеген сөзінен үзінді берілген. Сонымен қатар ағарту шаралары «Вестник Европы», «Тургайская газета», «Оренбургский листок», «Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии» беттерінен де көрініс тапқан. Мәселен, алғашқы басылымда қазақ гимназиясы Торғай газетінде Ор қазақ мұғалімдер мектебі (Тургайская газета, 1896), соңғысында Бөкей ордасындағы мектеп ісінің даму тарихы (Оренбургский листок, 1890) басылған. Айта кетерлік жайт «Оренбургский листок» газетінің беттерінде ағарту мәселелері жиі басылды. 1889 жылғы сандарында оқу орындары, олардың мерейтойлары, негізін қалаушылар және т.б. көрініс тапты..

1903 жылы К. Белавиннің «К истории просвещения в Оренбургском крае» (Белавин, 1903) атты еңбегі жарияланды. Зерттеу түріндегі еңбекте Орынбор өлкесіндегі қыздар гимназиялары мен прогимназияларының тарихы баяндалады. Олардың ашылуы, үкімет тарапынан қаржыландырылуы, ғимараттары, оқу ақысы, оқушыларының жас мөлшері, пансиондар, құрамы егжей-тегжейлі сипатталады. Автордың жазуынша, 1891 жылы Қостанайда Александрьевский орыс-қазақ гимназиясының бірінші, 1892 жылы екінші, 1893 жылы үшінші, 1898 жылы төртінші сыныбы ашылды (Белавин, 1903:49).

Осылайша XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың бас кезінде жарияланған еңбектер мен мерзімді басылым материалдарының қазақ халқының ағарту ісі тарихын зерделеуде бір жағынан тарихи деректер болып саналатындығы, екінші жағынан мардымсыз болса да тақырыпты зерттеуге септесетіндігі анықталды.

XX ғасырдың 20-30-жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім беру мен ағарту жүйесі тарихы тарихнамасының екінші кезеңі кеңес өкіметінің билік құрған кезіне сәйкес келеді. Осы кезеңде бірқатар зерттеулер, оқу құралдары, мақалалар жарық көріп, диссертациялар қорғалды. Тақырыпқа қатысты ең алғашқы зерттеулер 1920-жылдары жарық көрді. Солардың бірі

Б. Малдыбаевтың «Қазақстандағы жоғары, орта дәрежелі мектептер» (Малдыбаев, 1926) деген шағын еңбегі Еңбекте өлкедегі барлық жоғары, орта дәрежелі мектептерге сипаттама берілген. Солардың ішінде Қазақ халық ағарту институты да аталады.

Тарихтан белгілі кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңде «қараңғы, артта қалған, жабайы халықты» социалистік құрылысқа тарту үшін үгіт-насихат жұмыстарын күшейтіп, сауатсыздыққа қарсы майдан ашты. Мұндай жұмыс ондаған жылдар бойы жүргізілді. Дегенмен кеңес өкіметі сауатсыздықпен күресеті өзі қиындатып жіберді. Қазақ халқының жазу-сызуын екі рет өзгертіп, сауаттыларды емес, сауатсыздарды көбейтіп отырды. Оның үстіне сауат ашуды жүргізетін мамандар, мұғалімдер жетіспеді. Аз уақыттың ішінде мұғалімдер, тәрбиешілерді даярлау міндеті туындады. Сол кезде 2-3 немесе 6 айлық курстар деген ұйымдастырылды. Асылбек Жұманұлы Сейітов осы кезде осындай күрмеуі қиын күрделі мәселені көтеріп, «Ағарту жолында не шара қолдануымыз керек (Жазды күнгі оқытушылар курсы ашылар алдында) атты мақаласын жариялады (Сейітов, жеке архив). Мақаласында тақырыбының өзектілігін автор былайша көрсетті: «Кеңестер өкіметі алдында ұлы қиын мәселенің бірі - елдің нағандығын, қараңғылығын жою, сауатсыздықпен күресу, жеткіншек жастарды тәрбиелеп, жол үйретіп, ең пайдалы өнер техникамен таныстырып, ел шаруасын, тұрмысын жөнге саларлық білім тәжірибемен таныстыру. Осы жолмен елге үлгі берерлік білімді шаруақор азаматтар тәрбиелеп жетіктіру». А. Сейітов мақаласын бірнеше мәселелерге бөліп қойған. Алдыңғысы кіріспе ретінде жазылған. Алғашқы, яғни Асылбекше екіншісі, «II - жаңа праграмның түбірі – асылы» деп аталады. Автор кеңес өкіметінің білім берудегі тың бастамасы мен бағдарламасының мақсатын көрсеткен. Ол Асылбектің сөздерімен айтқанды мынадай: «Жаңа праграм ескі жоба ескі жоспарға көңілін бекіткен, машықтанған оқытушыларға аса ауыр. Терең ұлы мағына беріп, қолдан келмейтін іс деген бір қарасында туды. Мұның көп себебі бұрынғы тәртіптің, бұрынғы оқудың бос білім, тұрмысқа үйлеспеген кең дерексіз білім екендіктен туып отыр. Бұрынғы оқығандар өз елінің төнеректік тұрмыс шаруасына, маңайдағы, аймағындағы жаратылыстың шаруаға, тұрмысқа келетін пайдасынан тысқары болған білімге ие болып шығушы еді. Еңбекші табын жаңа өкімет, жаңа тәртіб орнатумен бірінші қатарға қойған мәселе жас буынды тұрмысқа әзірлеу деп қарау». Бұдан әрі Асылбек қабылданған бағдарламаларын әрқайсысына тоқталып, олардың білім алудағы ұтымды түстарын ашқан. Оқытылатын пәндердің тәжірибелік жақтарына назар аудара отырып, баланың белгілі бір кәсіп иесі болып шығуына ықпалын, білім алушының бойында қазіргі тілмен айтқанда, құзыреттіліктерді, яғни дағды-машықты қалыптастырудың қажеттілігін түсіндірген. Асылбек Жұманұлы мектепте жаратылыстану пәндерін оқытудың маңызына ерекше мән берген. Табиғатты, қоршаған ортаны тану, зерделеу оның апаттарынан қорғанудың, алдын-алуды қамтамасыз етудің ұтымдылығына назар аударған. Мақаласының келесі бөліміне «III – мұғалімдердің міндеті» айдар тағып, жаңа қоғамға лайық мұғалімнің білімі туралы сөз қозғаған. Баланы оқулықпен шектелмей, терең әрі жан-жақты білім беру мұғалімнің тікелей міндеті санаған Асылбек Жұманұлы оқытушының көп білуі керектігін ашып жазған. А. Сейітов мақаласының төртінші бөлімі «IV – Мұғалімдердің білімін, санасын кеңейту жұмысы» деп аталады. Бұл бөлімде автор жаңа бағдарламаның мазмұнына баға берген. Мақалада А. Сейітов білім беруде заманауи тілмен айтқанда, пәнаралық байланыстарды да көтерген. Аймақтануды жаратылыстану пәндерімен, соның ішінде географиямен ұштастыра отырып оқытудың ұтымдылығын көлденең тартқан. Сонымен қатар мұғалімнің міндетті түрде көшпелі мал шаруашылығының өткенін, негіздерін, ерекшеліктерін білуі керектігі туралы қадап айтқан. «Ең көп уақыт белгіленіп отырған сабақ аймақтық тану сабақтары. Аймақты тану не даражада керектігін бастап айтып өттік. Қазақ елінің шаруасы мал асырау, егін салудан құралады. Жерінің жағрапиясы жаратылыс әуесі аймақтың шаруасымен байланып оқылмақ. Мұғалімдер қазақ жұртының мал асырау шаруасын әбден бекіп білуі керек» (Сейітов, жеке архив). 1920-жылдары білім беру саласында мұғалімдер жетіспеген уақыттарда оларды даярлайтын курстар ашылды. Кеңес өкіметі тек мұғалімдерді ғана емес өзге маман иелерін 1, 3, 6 айлық курстар арқылы дайындап шығарды. Алайда мұндай курстарда толыққанды мамандардың дайындалуы мүмкін емес еді. Осыны Асылбек те көре білген. Сондықтан да «... Мұнан былай мұғалім өз жолына бекілген қызмет болып дұрыс жеміс берердей оқыту үшін білімін толықтыруды өзінің міндеті көруі керек. Хат таныту, төрт амалды білгізу үшін 4-5 жыл сабақ оқытылатын мектеп ашылмайды. Бұл даражада білім беретін ликпункттар 3-4 айлық, 3-4 жыл баланы тәрбиялап оқытуға жетерлік білімді мұғалім өзбетімен ізденіп тұруы керек» (Сейітов, жеке архив), - деп жазды.

1957 жылы Е. Ривлин мен У. Туралиевтің «Народное образование в Кызыл-Ординской области за годы советской власти» (Ривлин, Туралиев, 1957) еңбегі жарияланды. Зерттеулерін кеңес өкіметінің халыққа білім берудегі жетістіктерін және маңызын бағалауда өткенге көз жүгіртіп, патшалық Ресейден қалған мұраны еске алудан бастаған авторлар қазан революциясына дейінгі кезеңдегі Қызылорда облысындағы білім беру ошақтарына тоқталды. Оқу орындарында шенеуніктер мен ауқатты тұрғындардың балаларының оқығандығы (Ривлин, Туралиев, 1957:4) туралы тұжырым жасады. Қызылорда облысының аумағында бірде-бір орта оқу орны болмағандығын еске салды. «Қазақ балалары ата-аналарының қаржысына өмір сүрген діни және бастауыш орыс-бұратана мектептерде оқыды» (Ривлин, Туралиев, 1957:4-5) деп жазды. Авторлардың дәйегінше, олардағы оқушылар саны 400 (Ривлин, Туралиев, 1957:5). Бұдан кейін зерттеушілер кеңестік кезеңдегі білім беру тарихын баяндады. 1924 жылға дейін Түркістан кеңестік республикасының құрамында болған Қызылорда өңіріндегі ағарту жағдайына, 1918 жылы Халық комиссарлары кеңесі қабылданған декретке тоқталды. 1918 жылдан

балаларды мектепке жазу үшін санақтың жүргізілгендігін, орыс, қазақ мектептерінің ашылғандығын, санының артуын, оқушылар санының көбеюін, сауатсыздықпен күрестің жүргізілгендігін тарихи деректерге сүйене отырып көрсетті. Алғашқы бесжылдықтар кезінде білім беруде, әсіресе орта білім берудегі көрсеткіштерді атап өтті.

1961 жылы жарияланған Т. Тәжібаевтың «Казахская школа при Оренбургской пограничной комиссии (1850-1869 гг.)» (Тажигаев, 1961) деп аталатын шағын зерттеуі қазақ даласындағы екінші болып ашылған оқу орнының тарихын қысқаша сипаттауға арналған. Зерттеуші Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ мектебінің ашылуын, оқу ережесін, мектепке қабылдау тәртібін, мұғалімдерге қойылған талаптарды, мектеп жарғысын, оқытылған пәндерді, оқу бағдарламаларын, оқушылардың санын, құрамын, оқу үлгерімін баяндап, мектептің жабылу себептерін анықтаған. Мектептің білім берудегі маңызын көрсетуде тұжырымдар жасаған. Алайда олар кеңестік кезеңдегі идеология шеңберінен аса алмаған.

1960 жылдары Қазақстандағы орта және жоғары білім мәселелерін арнайы зерттеліп, бірқатар кандидаттық диссертациялар қорғалды. Солардың алғашқысы - С. Мусиннің «Из истории учебно-воспитательной работы казахской советской школы Казахской АССР (1920-1936 гг.)» тақырыбындағы зерттеуі (Мусин, 1960). С. Мусин диссертациясының алғашқы тарауында қазақ кеңес мектебінің Қазақ ССР-і құрылғанға дейінгі (1917-1920 ж.) жұмысы қарастырылады. Екінші тарауында қазақ мектептерінің 1920-1930-жылдардағы оқу-тәрбие жұмыстары туралы айтылады. 1927-1928 оқу жылында Халық ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық орталық қазақ мектептерінің I-IV жылдығына арнап кешенді бағдарламаларды жариялады. РСФСР Мемлекеттік ғылыми кеңесі бағдарламаларынан өзгешелігі оларға ауылдың шаруашылығы мен тұрмысын көрсететін өлкетанулық материалдар енгізілді. Бағдарламаларда орыс тілін, СССР географиясы пәндерін оқытудың талаптары белгіленді. Диссертацияның үшінші тарауында жалпыға міндетті оқу енгізілген кездегі (1931-1937 жж.) қазақ мектептерінің оқу-тәрбие жұмысы баяндалды. Зерттеушінің тұжырымынша, большевиктік партияның тарихи шешімдерінің негізінде Қазақ өлкелік партия комитеті толыққанды бастауыш, жетіжылдық және интернаттары бар қазақ орта мектептерін құру және мұғалім кадрларды дайындауды күшейту туралы маңызды шешімдер қабылдады. Республиканың халыққа білім беру органдары күшейтілді. Өлкелік партия комитеті мұндай органдарға Т. Жүргеновті (Халық ағарту комиссары), Ф.Т. Оликовты (ағарту комиссары орынбасары), К. Жұбановты (Қазақ халық ағарту комиссариаты оқу-әдістемелік кеңесі төрағасы) тағайындады. Қазақ АССР үкіметі және өлкелік партия комитеті бар күшін ағарту саласындағы маңызды міндеттерге жұмылдырып, ерекше назарды көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аударды (Мусин, 1960:14). Басқа зерттеушілермен салыстырғанда С. Мусин қыз балалардың білім алу түйткілдерін көтерді.

И.Б. Мадиннің шағын еңбегінде (Мадин, 1958) Қазақстандағы сырттай педагогикалық білім берудің тарихын зерделеді. Республикадағы педагогикалық институттардың мамандар даярлаудағы әлеуетін көрсетті. 1920-жылдары ашылған екі жоғары педагогикалық оқу орнында 2398, соның ішінде 1546 қазақ жастары оқыды (Мадин, 1958:8). 1932 жылы Орал пединституты құрылды. 1934 жылы қыркүйекте Петропавл және Оралда, 1935 жылы қаңтарда Ақтөбеде, сол жылы Семейде, 1937 жылы Алматы мен Қарағандыда мұғалімдер институттары ашылды (Мадин, 1958:11). Ең алғашқы сырттай оқу бөлімі 1932 жылы Абай атындағы Алматы педагогикалық институтында ашылса, екінші сырттай бөлім сол жылы Орал пединституты жанынан құрылды. Екеуі де Қазақ АССР Халық комиссариаты қарамағына беріліп, республикалық маңызға ие болды. Бірте-бірте сырттай бөлімдер көбее түсті. 1936 жылы Қазақ мемлекеттік университеті, ал 1937 жылы Қызылорда педагогикалық институты жанынан ашылды (Мадин, 1958:11). 1937 жылдың 1 қыркүйегінде республиканың педагогикалық институттар мен мұғалімдер институттарының сырттай бөлімдерінде 2478 адам оқыды. Көрсетілген жылы оларды 30 мұғалім бітіріп шықты. Жыл өткен сайын бітірушілер қатары көбейді. Мәселен, 1938 жылы 58, 1939 жылы 65 адам оқуларын аяқтап, мұғалім біліктілігін алды (Мадин, 1958:13).

И.Б. Мадин алғашқы еңбегін кеңейтіп, оны диссертациялық зерттеуге айналдырды. Диссертациясында Қазақстандағы жоғары сырттай педагогикалық білім беруді зерделеуде 1920-жылдардағы оқу-ағарту ісіне шолу жасады (Мадин, 1961). Мектеп ісінің дамуы педагогикалық мамандардың тапшылығы, әсіресе қазақ мектептеріне байырғы тұрғындардан мұғалімдердің жетіспеушілігі кедергі келтірді. Қысқа уақыттың ішінде мұғалімдерді даярлау және қайта даярлау жүйесі кеңес мектебінің талаптарына жауап бере алмады. Сондықтан да ВКП(б) Орталық Комитетінің 1930 жылы 25 шілдедегі «Жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру туралы» қаулысына және жоғары типтегі мектептер желісін көбейтуге байланысты мұғалімдердің орасан зор қатарын арттыруды талап етті. Мұның өзі педагогикалық жоғары оқу орындарының жанынан сырттай бөлімдері ашудың қажеттілігі және соларда оқытқындардың санын көбейтуге әкелді. Осы уақытта ерекше назар педагогикалық оқу орындарын жергіліктіктердіруге және оларда оқытуды ана тілінде жүргізуге аударылды. 1930-1934 жылдары Қазақстанда ана тіліндегі бастауыш және жетіжылдық мектептер құрылды, оқу, тәрбие жұмыстарының сапасы жақсарды, сауатсыздыққа күрес күшейтілді, мұғалім мамандардың тапшылығы мәселесі шешіле бастады. Автордың пікірінше бір ғана 1930-1931 оқу жылында республикада 2133 жаңа бастауыш және жоғары типтегі мектептер ашылды, ал олардағы оқушылардың саны 362 400-ден 560 196 адамға көбейді (Мадин, 1961:4). Алайда орталау және орта мектептерде жұмыс жасайтын 12892 мұғалімнің тек 1248-інің ғана жоғары білімі болды. Сондықтан да Халық ағарту комиссариаты және оның жергілікті органдары мұғалімдерді

сырттай жоғары білім алуға тарту жұмыстарымен айналысты. 1937-1938 оқу жылында 7 жаңа сыртқы бөлімдер Алматы, Орал, Семей, Ақтөбе, Шымкент, Қарағанды; Петропавл, 1939 жылы Қостанай мұғалімдер институтының жанынан ашылды. 1938-1940 жылдар аралығында 318 мұғалім сыртқы бөлімдерде даярланып шықты. 1939 жылы профессор-оқытушылар құрамы 512 адамға (соның ішінде 119 қазақ) жетті (Мадин, 1961:6). Солардың 3-еуі ғылым докторлары, 25-і ғылым кандидаттары, 17-сі профессорлар, 18-і доценттер, қалғандары аға оқытушылар мен ассистенттер болды.

Тарихнамада орын алған ғылыми әдебиеттердің арасында Ә.І. Сембаевтың зерттеулері ерекшеленеді. Ә. Сембаева алдымен «Казахская советская школа от Великого Октября до начального всеобщего (1917-1930 г.г.) тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Содан кейін сол диссертациясының ауқымын кеңейтіп оқу құралы түріндегі іргелі еңбегін жариялады (Сембаев, 1967). Еңбекте қазіргі тілмен айтқанда орта білім берудің өткені, яғни қазақ совет мектебінің тарихы кешенді түрде баяндалады. Қазақстандағы мектеп тарихы кеңес өкіметі орнатылғаннан кезден 1950-жылдардың ортасына дейін хронологиялық ретте қарастырылады. Сол себепті қарастырған мәселелері бірінші және екінші тарауларынан басқасы қайталанып отырады. Мәселен, мектеп жүйесі және оқу жұмысын ұйымдастыру, оқу жоспары, бағдарламалары, орыс тілін оқыту, оқулықтар, оқу-тәрбие жұмысы, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, педагог мамандарды даярлау, мектептердің материалдық базасы, саны, көбеюі, оқушылар құрамы тәрізді мәселелер автор анықтаған тарихи сатыда әр қырынан көрсетіліп, зерттеледі. Алайда бұл үдеріс оқу құралының бірінші және екінші тарауларына тән емес. Еңбектің бірінші тарауы Ресейдегі революциядан бұрынғы қазақ мектебінің тарихына арналса, екінші тарауы «Ұлы Октябрь социалистік революциясы және алғашқы совет мектептері (1917-1920 жж)» деп аталады. Лениндік декреттер және Қазақстандағы алғашқы совет мектептері, оларды құру ісіне жұртшылықтың ынтасы, мектептер мен оқушылардың көбеюі кеңестік ғылым талаптары аясында зерттелген. Ә.І. Сембаев бастауыш, орта білім беретін мектептердің түрлерін: I және II басқыш, I басқыш үлгілі-тәжірибелі, жеті жылдық мектептер, мектеп-коммуналар, жоғары типтегі 7 және 9 жылдық, интернаты бар ересек балаларға арналған мектептерді көрсетіп, әрқайсысының ерекшеліктерін айқындады. «Мектеп-коммуналарға көбінесе кедей, жалшы, батырақ, қызыл әскер балалары және жетімдер алынды. Бұл оқушылардың бәрі мемлекет есебінен тегін оқытылды, тегін жатақханамен, тамақпен және киім-кешекпен қамтамасыз етілді. Ата-аналары тамақтың, киімнің ақысын және басқа шаруашылық шығындарын төлейтін болса, бұл мектеп-коммуналарға орташалардың балалары да қабылданды» (Сембаев, 1967:179), - деген сипаттамасынан кеңестік ғылымдағы таптық бағыт пен идеологияны анық көруге болады. Автор республикадағы қазақ мектептеріне арнайы тоқталды. Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқудың енгізілуі мен оның жүзеге асырылуын архив құжаттары негізінде зерттеді. Жалпыға бірдей жеті жылдық оқудың ірі кемшілігі ретінде мектептердің жоғары бөлімдерінде қазақ жастарының үлес салмағының аздығын атады. «1932 жылы мектеп бітірген 10 мың оқушы қатарында қазақ жастары не бәрі 800 болды» (Сембаев, 1967:248), - деген мәліметі осының дәлелі. Білім беруді Кеңес Одағындағы мәдени революция аясында зерделеді. Ағарту саласындағы жетістіктерді большевиктік партия мен республика үкіметінің айрықша көңіл бөлу арқасымен байланыстырды. Сол себепті де ұлттық мүддені мүлде ескермеді. Есесіне ел, ұрпақ болашағын ойлаған Алаш зиялыларының қызметін жоққа шығарып, кеңестік билікке қарсы әрекеттер түрінде көрсетті. Білім беру деңгейіне кері әсерін тигізген жазудың өзгерулеріне «Ахмет Байтұрсынов бастаған байшыл-ұлтшылдар 1922 жылдан 1928 жылға дейін қазақ әліппесін негізінен өзгертуге (реформа жасауға) қарсы қатты күрес жүргізіп келді. Олар әліппені өзгерту туралы ұсыныстардың қандайына болса да барып тұрған дұшпандықпен қарсы тұрып, оны қазақ тілі мен жазуын орыстандыру әдісі деп атады» деген баға берді. Алаш қайраткерлерінің ұлттық мүддедегі бастамалары мен қызметінің қатаң сынға ұшырағанын, оларға қарсы большевиктік партия мен кеңес органдарының әрекеттерін «Компартия байшыл-ұлтшылдардың қазақ жазуы, терминология, жаңа оқулықтар жазу, көркем әдебиет, балалар әдебиетін шығару туралы және басқа мәселелердегі идеологиялық бұрмалауларына қарсы мейлінше қатты күрес жүргізді. Мысалы, ВКП(б) ОК-нің 1929 жылы 5 августағы «Халық ағарту ісінің басшы кадрлары туралы» қаулысында «совет аппаратын тазартқанда, халық ағарту органдарын пролетарлық тап жолын бұрмалайтын жат идеологиядағы адамдардан тазартуға ерекше көңіл бөлу» ұсынылды» (Сембаев, 1967:211), - көрсетті. Ғасырлар бойы ғылым-білімі, мәдениеті, жазба рухани мұрасы араб әріптерімен өрнектелген төте жазудан латын графикасына өтуді біржакты дәріптеген ғалым «Қазақ жазуына реформа жасау - қазақ жастарының Шығыстың түрікшілдік және исламшылдық бағыттағы әдеби деректерін пайдаланудан аулақтатып, бұл тұрғыдан қарағанда ілгері басқан қадам болды», (Сембаев, 1967:210) - деп түйіндеді. Зерттеуші республикадағы ағарту ісінің жағымды жақтарына басымдылық таныта отырып, кеңестік білім жүйесінің қалыптасып, игі нәтижелерге жеткендігін алдыға тартты. «Республиканың мектептеріндегі идеалық-тәрбие барған сайын терендей түсті. Жаңа совет адамын тәрбиелеп өсіру жұмысын белгілі бір дәрежеде жүргізбеген бірде-бір мектеп болмады. Мектеп бұл жұмысты оқытудың барысында, сондай-ақ кластан мектептен тысқары жұмысты кең өрістетуге, оқушыларды еліміздің қоғамдық-саяси өміріне қатыстыру жолымен жүргізді. Архив құжаттарына негізделіп дайындалған Ә.І. Сембаев оқу құралының деректік жағынан маңызы болғанымен тарихты шынайы түрде зерделеуде сын көзбен қарауды талап етеді. Себебі «мектептің білім беру ісінде бірқатар ірі кемшіліктер де орын алды. Тоталитарлық режим мектептерді тіл алғыш және идеологияландырылған ұрпақ тәрбиелеудің құралына айналдырды. Оқулықтардың мазмұны, пионер

және комсомол ұйымдарының қызметі оқушылардың санасы мен мінез-құлқына сталинизмді, кеңеске жат нәрсенің бәрін жек көруді, партияның саясаты мен идеологиясына соқыр сеніммен берілуді сіңіруге бағытталды. 30-жылдардағы оқу жоспарларынан алашордалықтар мен «халық жауларының» (А. Байтұрсынов, С. Асфендияров, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедов және т.б.) кітаптары алынды.

Көрсетілген кезеңдегі білім берудің кейбір мәселелері Қазақстанның мәдени дамуы ауқымында Р.Б. Сүлейменовтің зерттеуінде (Сүлейменов, 1987) айтылды. Автор мәдени революцияның аясында орта және жоғары білім беру орындарына, мамандар даярлауға, жоғары оқу орындарын ұйымдастыруға ат салысқан тұлғаларға, сауатсыздықты жоюға, ғылыми мекемелердің қызметіне қысқаша тоқталып кеткен. А.Ш. Ахметованың монографиясында (Ахметова, 1982) 1920-жылдары жұмыс жасаған Қазақстанды зерттеу қоғамының қызметі, бағыты, секциялары, қызметкерлерінің құрамы, төрағасы А.П. Чулошниковтың, белсенді еңбек еткен С. Асфендияровтың, А.Ю. Якубовскийдің, У.К. Жандосовтың, М.Д. Жолдыбаевтың, Т. Шонановтың және т.б. қосқан үлестері баяндалады.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алып, тарих қайта зерделене бастаған тұста 1920-1930-жылдардағы білім берудің өткені жаңа қырынан зерттеу қолға алынды. Ғылыми еңбектер аталған кезеңге де, төңкеріске дейінгі уақыттағы білім беру тарихына арналды. Қазақстандық және ресейлік зерттеушілер бірқатар диссертациялар қорғады, монографиялар мен ғылыми мақалалар жариялады, конференцияларда баяндамалар жасады. Мәселен, В.С. Болодуриннің монографиясында (Болодурин, 2001) Орынбор губерниясындағы тұңғыш білім беру мекемелері, XIX ғасырдағы білім беру мекемелері жүйесінің дамуы, алғашқы орта оқу орындары, өлкедегі кеңес өкіметінің алғашқы онжылдықтарындағы білім беру жүйесі, 1918-1922 жылдардағы мектептер, 1923-1929 жылдардағы бастауыш білім беру жүйесінің қалпына келтірілуі, орта арнайы және жоғары білім беру, сауатсыздықты жою, жас педагогтерді дайындау тарихы архив құжаттарының, мерзімді басылым материалдары, талданды. 1918-1922 жылдардағы Орынбор мектептеріне арнайы тоқталған автор «Кеңес өкіметі толық орнағаннан кейін 1919 жылдың екінші жартысында білім беруді басқарудың жүйесі түбегейлі өзгерді. Жаңа губерниялық, уездік, болыстық халыққа білім беру бөлімдері құрылды» (Болодурин, 2001:100), – деп жазды. Дегенмен осы кезде губерния жағдайының тым ауыр және оқу орындарының материалдық жағдайы азамат соғысынан кейін апатты болды. Бірқатар оқу орындары: Орынбор кадет корпусы, рухани семинария, қыздар институты мен қыздар епархиалды училищесі жабылып қалды. Олардың және басқа да оқу орындарының ғимараттары әскери бөлімдерге, госпитальдарға, босқындарға берілді, мүліктері талан-таражға түсті. Неплюев кадет корпусы 1918 жылдың қаңтарында өртеніп, кітапханасы, физика кабинеті, зертханасы жанып кетті. 1919 жылы бұрынғы бастауыш мектептердің, жоғары бастауыш училищелердің, ерлер және қыздар гимназиясының, реалды училищенің атауы ресми түрде өзгертілді. Барлығына нөмірленген бірінші немесе екінші басқыштағы кеңестік еңбек мектептерінің атаулары берілді. 1919-1920 оқу жылында барлық мектептерде ер балалар мен қыздарды біріктіріп оқыту енгізілді. 1919 жылдың жазында көптеген губерниялық мұғалімдердің білімін көтеру курстары ұйымдастырылды. Басты міндет «Біртұтас еңбек мектебі туралы» ережені оқып-үйрену болды (Болодурин, 2001:103). Ауыр экономикалық жағдайға қарамастан көптеген педагогикалық ұжымдардың кәсіби қызметі жалғасты. 1920-1921 жылдың бірінші жартысында губерниялық білім беру бөлімінің қызметі өрістеді. 1922 жылы білім беру көрсеткіші XX ғасырдағы ең төменгі деңгейде тұрды. 1921 жылғы аштық, айлап жалақының берілмеуі, азық-түлік нормасының және оқу құралдарының болмауы билікті губерниялық білім берудің мәдени-ағарту мекемелері мен олардың штатын қысқартуға мәжбүр етті. Мектептердегі оқушылардың саны 10 есе азайды. 1923-1924 оқу жылынан бастап жағдай қалыпқа келе бастады, ата-аналар қаржылай көмек көрсетті, мектептерде оқушылар саны көбейді (Болодурин, 2001:113). Губернияда 33 техникум мамандар дайындады (Болодурин, 2001:141). Дегенмен монографияның мазмұнынан Қазақ өлкелік революциялық комитетінің қызметі туралы бір ауыз сөз айтылмайды. Тек халық ағарту институтының Орынбордың Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасының астанасы болуына байланысты республикалық мәртебенің берілгенді айтылады. ҚАССР-ның өкілетті органдарының, соның ішінде Халық ағарту комиссариатының қызметі назардан тыс қалған. Губерниялық білім беру бөлімі және оның атқарған жұмыстары баяндалады. Сауатсыздықты жою, жас мамандарды даярлау ісінде де губерниялық білім беру бөлімінің рөлі көрсетіледі. Мұның өзі монографияның заманауи ресейлік идеологияның ықпалында дайындалғандығынан хабар береді.

«Казахи Южного Урала: история и современность» атты облыстық ғылыми конференцияда Т.А. Камская XIX ғасырдағы Орынбор қазақтарының ағарту тарихына тоқталды (Камская, 1996). Басқа да зерттеушілер тәрізді 1844 жылы 14 маусымда Сенат қабылдаған Орынбор қазақтарын басқару туралы ережеге сәйкес қазақ балаларына арналған мектептерді ашуға байланысты алғашқы мектептердің жобасын талдады. Төңкеріске дейінгі Орынбор өлкесіндегі ағарту ісі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Орынбор губерниясындағы мұсылман мектептерін зерттеуге арналған А.Н. Валишинаның диссертациясынан (Валишина, 2009) көрініс тапты. Зерттеу нәтижелерінде автор мынадай тұжырымдарға келді: «Мектептер мен медреселер XX ғасырдың басында халықтық, ұлттық оқу орындарына жақындады. Ислам мектептері XX ғасырдың бас кезінде өлкедегі оқу орындарының негізін құрады. Мектептердің 22%-ы 1905 жылы ашылды.

XXI ғасырдың бас кезінде ресей зерттеушілері Орынбор өлкесіндегі қазақ мектептерінің тарихын зерттеуді бастады. Жекелеген аудандардағы қазақ мектептерінің құрылуы, олардағы оқушылардың саны, ғимараты, оқу құралдары және т.б. мәселелер бірқатар авторлардың мақалаларынан көрініс тапты.

Мәселен, А.О. Дорошеваның мақаласында Чкалов облысындағы қазақ мектептері қарастырылды (Дорошева, 2006) Орынбор қазақтарының білім алуының және ағартуының дамуы Б.Б. Әлімбаеваның шағын еңбегінен (Алимбаева, 2006) орын алды. XVIII-XIX ғасырлардағы Орынбор өлкесіндегі оқу орындарының тарихын қарастыруы жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерімен үндес.

Мұса Жалил атындағы Орынбор халықтарының тарихы қоғамдық институтының ұйымдастырумен «Евразийское ожерелье» атауымен шығарылған альманахтардың беттерінде бірқатар мақалалар жарық көрді. Солардың бірі – Л.М. Массерованың мақаласы (Массерова, 2009). Мақалада Орынбор округы Адам ауданындағы бастауыш қазақ мектебінің тарихы қысқаша баяндалады. 1930-жылдардың соңында бастауыш мектептер жетіжылдық мектептер ретінде қайта құрылды. Адам ауданында осындай мектептер Адамда, Қарабұтақта, Еңбекшіде, Тереңсайда, Құмақ кенішінде, Шелекте болды (Массерова, 2009:192). Қазақ мектептерінің тарихы К.А. Моргуновтың мақаласында (Моргунов, 2011) кеңірек қарастырылды. Еңбекте 1918-1991 жылдардағы қазақ білім беру мекемелерінің даму жүйесі арнайы қарастырылды. Кеңес тарихының алғашқы кезеңінде білім беру саясатында «ана тілінде білім беретін мектептер» қағидасының орын алғандығын қадап көрсеткен автор Орынбор губерниясында 1920-жылдары ашылған қазақ мектептері туралы жазды. 1920 жылдардың соңында қазақ тілінде оқытатын мектептер желісінің тұрақты өсімі байқалды. 1927-1928 оқу жылында Орынбор округінде 24 қазақ мектебі болып, оларда 732 оқушы білім алды. Келесі оқу жылында мектептер саны 25-ке артып, оқушылар саны 820 адамды құрады. Оқушылар санының аздығы елді мекендер арасының алшақтығымен, олардың мектептен алыстығынан келе алмауымен түсіндірілді (Моргунов, 201:71).

Мәселенің зерттелу деңгейіне қатысты қазақтандық ғылымда арнайы зерттеулер дайындалмаған. Педагогика саласының білікті маманы Қ. Құнантаеваның «Қазақстанда білім беру ісінің дамуы. 1917-1990 жж.» (Құнантаева, 1998) атты зерттеуінде мәселе тарихи тұрғыда үстірт қарастырылған. В.С. Болодурин білім беруде басты «Біртұтас еңбек мектебі туралы» ережені зерделеу десе, Қ. Құнантаева «Еңбек мектебінің мақсаты – балаларға тәжірибе жүзінде еңбектің барлық маңызды түрлерінің әдістерімен, бір бөлігі оқу шеберханасында немесе мектеп фермасында, бір бөлігі фабрикаларда, заводтарда танысатын политехникалық білім беру болды» (Құнантаева, 1998:12), – деп жазды. Автордың зерттеуінше барлық ұлттарға біртұтас еңбек мектептерін ашу жөнінде құқық берілді. Мысалы, қазақ мектептерінде ана тілінен басқа орыс ілін, сондай-ақ арифметика, география, тарих, жаратылыстану, сурет, ән-күй сабақтарын оқи бастады. 1918-1920-жылдары жергілікті халықтың білім алуға деген ынтасы артты. 1918 жылдың 23 қаңтарындағы «Шіркеуді мемлекеттен және мектептерді шіркеуден бөлу туралы» декрет мектептердің еркін дамуының бастауы болды (Құнантаева, 1998:13). 1920 жылы 26 желтоқсанда Қырғыз (Қазақ) әскери-революциялық комитеті халыққа білім беру бөлімінің негізінде Қазақ ССР-нің ағарту халық комиссариаты құрылды. В.С. Болодуриннің монографиясында көрсетілгендей, РСФСР-да тәрізді Қазақстанда да аштықтың зардабы білім беру ісіне айтарлықтай ықпал етті. Қ. Құнантаеваның зерттеуінше 1922 жылы 1 қаңтарда І-сатылы 987 мектептің 180-і жұмыс істеді, қалғандары құрал-жабдықтардың жоқтығынан жабылды. Сауатсыздар өте көп болды. еңбек процесі жүргізілмеді. Қостанай губерниясы өз есебінде осы кезеңде халыққа білім беру жағдайының қайғылы халін суреттейді. Үлкен күш-жігер жұмсаудың нәтижесінде оқу жылының аяғына дейін І сатылы 40 шақты мектеп және ІІ сатылы 1 мектеп әрең жетті. Осыған ұқсас деректер барлық жерге тән болды (Құнантаева, 1998:166). Бұдан әрі автор Ә.І. Сембаев тәрізді жаңа білім беру жүйесі қалыптасуының бірінші кезеңінде сан алуан мектеп түрлерінің болғандығын көрсетті. Педагог А. Құнантаева А. Сейітов көрсеткен мұғалімдер дайындайтын қысқа мерзімді курстардың көптеп ашылғандығы туралы жазды. Ауыл мектептері мен олардың дамуы түйткілін ашып берді. Ағарту ісін дамытудағы көптеген проблемалардың арасында әйелдерге білім беру мәселесін қозғады. Көптеген ата-аналардың біріктіріп оқытуға қарсы болып, жеке қыздар мектебін ашуды талап етті. Сондықтан Өлкеком, Халық ағарту комиссариаты уақытша ауылдар мен қышлақтарда қыздар үшін жеке мектептер ашуды қажет деп бағалады. Қазақстанның бірқатар қалаларында Оралда, Шымкентте, Қарқаралыда, Павлодарда және басқа жерлерде қазақтың жасөспірім қыздары үшін әрбір мектепте 30 оқушыны оқытатын мектептер ашылды (Құнантаева, 1998:19). Педагог маман 1924-1925 жылдары мектепті қаржыландырудың жақсарғанына, мектептер санының артуына, біртұтас еңбек мектебі жарғысының қабылдануына, 1930 жылы 27 тамызда қабылданған жалпыға бірдей міндетті оқу туралы декретке, жылжымалы мектептерге, бастауыш білім беруді жүзеге асыруға арнайы тоқталды. Мұғалімдерді даярлауда педагогикалық институттардың жанынан екі жылдық мұғалімдер институттары құрылды. Автор осы институттардың жұмысын сипаттады. Еңбекте өлкедегі барлық ағарту институттарының жұмыс жасағаны турасында бірер сөйлем ғана жазылған. Автор «1921 жылдың 1 шілдесінде Қазақстанда халыққа төрт білім беру институты жұмыс істей бастады. Орынборда жалпы саны 130 адамдық орысша, татарша – 223 адамдық, қазақша – 140 адамдық, семейде аралас – 90 адамдық. Олар бар болғаны 593 адамды қамтыды. Орыс тілін меңгеруге ерекше назар аударылғандығын баса көрсетті. Оқу құралының ерекшелігі СССР Халық комиссарлары кеңесі қабылдаған қаулыларды, кеңестердің бүкілқазақстандық съездерінде Ағарту халық комиссариаты кеңесінде қаралған мәселелерді, ҚАССР-ның декретін баяндауға мән берілген.

Бес томдық Қазақстан тарихының 4-ші томында (Қазақстан тарихы, 2010) 1920-1930-жылдары кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы үстірт қарастырылды. 1921-1922 жылдардағы аштықтың білім беру саласына тигізген зардаптары, қыз балаларды оқыту, қысқа мерзімді мұғалімдер даярлайтын

курстардың тиімсіздігі және т.б. мәселелер назардан тыс қалды. Дегенмен алдыңғы басылымдармен салыстырғанда кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы шынайы тарихи тұрғыда зерттеліп, бірқатар кемшіліктері ашылды.

Қорытынды. Қазақстандағы 1920-жылдардағы оқу-ағарту тарихының зерттелу деңгейі анықтау, тарихнамасын талдау тақырыптың үстірт зерттелгендігін көрсетті. Зерттеулерде білім беру ошақтарының құрылуы, оның мемлекет тарапынан қаржыландырылуы, оқушылардың саны, оқытылған пәндері көрсетілген. Білім берудегі түйткілдер, оларды шешу жолдары туралы айтыла бермеген. Оқушылардың әлеуметтік жағдайы, ұлттық құрамы турасында да фактілер келтірілмейді. Қыз балаларды оқыту мәселесін зерттеу назардан тыс қалған. Ресей зерттеушілері Қазақ өлкелік революциялық комитетінің ағарту саласындағы, астанасы Орынбор қаласы болған Қазақ АССР-ы Ағарту халық комиссариатының қызметі туралы да қызметі туралы жұмған ауыздарын ашпайды.

Әдебиеттер тізімі

Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744-1898. Вып.2. Оренбург, 1900.

Алекторов А. Очерки Внутренней киргизской орды // Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Вып.3. 1894.

Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Журнал Министерства народного просвещения. 1905. №12.

Алимбаева Б.Б. Из истории образования и просвещения Оренбургских казахов // Вместе на одной земле. Этническая история и культура казахов Оренбуржья. Оренбург, Издательский центр ОГАУ, 2006. С. 149-155.

Ахметова А.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. А-Ата, Казахстан, 1982. 168 с.

Белавин К. К истории просвещения в Оренбургском крае. Женские гимназии и прогимназии в 1875-1899 г. г. Оренбург, 1903.

Болодурин В.С. Образование и педагогическая мысль в Оренбуржье. Страницы истории (1735-1940 годы). Оренбургское книжное издательство, 2001. 320 с.

Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург, Типо-литография И.Н. Жаринова, 1896.

Васильев А.В. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов. Оренбург, Типо-литография И.Н. Жаринова, 1896.

Валишина А.Н. Мусульманские школы Оренбургской губернии во второй половине XIX- нач. XX в. Уфа, 2009. 28 с.

Доклады Оренбургской губернской земской управы 4-ой очередной сессии Оренбургскому губернскому земскому собранию (Подотдел образования инородцев. Отдел народного образования) №61-73. Оренбург, 1915.

Дорошева А.О. Казахские школы Чкаловской области в 1930-е годы и в условиях Великой Отечественной войны // Вместе на одной земле. Этническая история и культура казахов Оренбуржья. Оренбург, Издательский центр ОГАУ, 2006. С. 73-75.

Из школьной хроники округа // Вестник Оренбургского учебного корпуса. 1915. №6-7.

Камская Т.А. Из истории просвещения казахов Оренбургской губернии в XIX в. // Казахи Южного Урала: история и современность. Сборник материалов областной научной конференции посвященной 150-летию со дня рождения Абая Кунанбаева. Оренбург, изд-во «Димур», 1996. С. 31- 36.

К истории развития школьного дела в киргизской Букеевской орде // Оренбургский листок. 1890. №49, 50.

Кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы // Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-т. Алматы: «Атамұра», 2010. 386-390 бб.

Құнантаева К. Қазақстанда халыққа білім беру ісінің дамуы (1917-1990 жж). Оқу құралы. Алматы, Ы. Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 1998. 138б.

Мадин И.Б. Заочное педагогическое образование в Казахстане. А-Ата, 1958. 66 с.

Мадин И.Б. Высшее заочное педагогическое образование в Казахстане. Автореферат кандидатской диссертации. А-Ата, 1961. 23 с.

Малдыбаев Б. Қазақстандағы жоғары, орта дәрежелі мектептер. Қызылорда: Қазмембас, 1926. 40б.

Массерова Л.Н. История казахских школ Адамовского района (Поисково-исследовательская работа библиотек) // Евразийское ожерелье. Альманах общественного института истории народов Оренбуржья имени Мусы Джалиля. Вып. 9. Оренбург, изд-во ОГПУ, 2009. С. 190-197.

Моргунов К.А. Развитие системы казахских образовательных учреждений в Оренбуржье (1918-1991 г.г.) // Евразийское ожерелье. Альманах общественного института истории народов Оренбуржья имени Мусы Джалиля. Вып. 11. Оренбург, изд-во ОГПУ, 2011. С. 69-73.

Мусин С. Автореферат кандидатской диссертации. А-Ата, 1960. 20 с.

Орская киргизская учительская школа // Тургайская газета. 1896.

Ривлин Е, Туралиев У. Народное образование в Кызыл-Ординской области за годы советской власти. Кызыл-Орда, 1957.

Сейітов А. Ағарту жолында не шара қолдануымыз керек (Жазды күнгі оқытушылар курсы ашылар алдында) // Клара Асылбекқызы Сейітованың жеке архиві.

- Сембаев Ә.І. Қазақ совет мектебінің тарихы. Оқу құралы. Алматы, Мектеп, 1967. 305б.
- Сулейменов Р.Б. Великий Октябрь и культурные преобразования в Казахстане. А-Ата, Наука, 1987. 88с.
- Тажибаев Т. Казахская школа при Оренбургской пограничной комиссии (1850-1869 гг.). А-Ата, Казгос. Уч.пед.изд-во, 1961. 39 с.

References

- Alektorov A.E. Oчерk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti. Letopis 1744-1898. Vyp. 2. (Essay on public education in the Turgai region. Chronicle 1744-1898). Orenburg, 1900. [in Russian].
- Alektorov A. Iz istorii razvitiya obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoi i Semipalatinskoi oblastei (Essays on the Inner Kyrgyz Horde) // News of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1905. №12. [in Russian].
- Alektorov A. Oчерki Vnutrennei kirgizskoi ordy // Izvestiya Orenburgskogo otdela imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva (From the history of the development of education among the Kirghiz of Akmola and Semipalatinsk regions). Vyp. 3. 1894. [in Russian].
- Alimbaeva B.B. Iz istorii obrazovaniya i prosveshcheniya Orenburgskikh kazahov. (From the history of education and enlightenment of the Orenburg Kazakhs) // Vmeste na odnoy zemle. Etnicheskaya istoriya i kultura kazahov Orenburzh'ya. Orenburg, Izdatel'skiy centr OGAU, 2006. С. 149-155.[in Russian].
- Ahmetova A.SH. Istoricheskoe kraevedenie v Kazahstane (Historical study of local lore in Kazakhstan). А-Ата, Kazakhstan, 1982. 168 s. [in Russian].
- Belavin K. K istorii prosveshcheniya v Orenburgskom krae. Zhenskies gimnazii I progimnazii v 1875-1899 gg. (On the history of education in the Orenburg region. Women's gymnasiums and progymnasiums in 1875-1899). Orenburg, 1903. [in Russian].
- Bolodurin V.S. Obrazovanie i pedagogicheskaya mysl v Orenburzhe. Stranicy istorii (1735-1940 gody). (Education and pedagogical thought in the Orenburg region. Pages of history (1735-1940). Orenburgskoe knizhnoe izdate'stvo, 2001. 320 s. [in Russian].
- Vasiliev A.V. Istoricheskii oчерk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. (Historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state). Orenburg, Tipo-litografiya I.N. Zharinova, 1896. [in Russian].
- Vasiliev A.V. Orenburgskii Neplyuevskii kadetskii korpus kak pervoe uchebnoe zavedenie v istorii russkogo obrazovaniya kirgizov. (Orenburg Neplyuevsky cadet corps as the first educational institution in the history of Russian education of the Kyrgyz). Orenburg, Tipo-litografiya I.N. Zharinova, 1896. [in Russian].
- Valishina A.N. Musulmanskie shkoly Orenburgskoy gubernii vo vtoroy polovine XIX- nach. XX v. (Muslim schools of the Orenburg province in the second half of the XIX-early. XX century). Ufa, 2009. 28 s. [in Russian].
- Doklady Orenburgskoi gubernskoi zemskoi upravly 4-oi ocheredno isessii Orenburgskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu (Podotdel obrazovaniya inorodtsev. Otdel narodnogo obrazovaniya) (Reports of the Orenburg provincial zemstvo council of the 4th regular session to the Orenburg provincial zemstvo assembly (Subdivision of education of foreigners. Department of public education). №61-73. Orenburg, 1915. [in Russian].
- Dorosheva A.O. Kazahskie shkoly Chkalovskoy oblasti v 1930-e godyi v usloviyah Velikoy Otechestvennoy vojny (Kazakh schools in the Chkalovsk region in the 1930s and during the Great Patriotic War) // Vmeste na odnoy zemle. Itnicheskaya istoriya I kultura kazahov Orenburzhya. Orenburg, Izdatelskiy centr OGAU, 2006. С. 73-75. [in Russian].
- Iz shkolnoj hroniki okruga. (From the school chronicle of the district) // Vestnik Orenburgskogo uchebnogo korpusa. 1915. №6-7. // Bulletin of the Orenburg educational building. 1915. No. 6-7.
- Kamskaya T.A. Iz istorii prosvesheniya kazahov Orenburgskoy gubernii v HIH v. (From the history of enlightenment of the Kazakhs of the Orenburg province in the nineteenth century // Kazahi Uyzhnogo Urala: istoriyaisovremennost). Sbornik materialov oblastno jnauchnoj konferencii posvyashennoj 150-letiy so dnyarozhdeniya Abaya Kunanbaeva. Orenburg, izd-vo «Dimur», 1996. S. 31- 36. [in Russian].
- Kenestik bilimberly juesinin qalyptasy. (Formation of the Soviet education system) // Qazaqstan tarihy. Kone zamannan byginge deiin. Bes tomdyq. 4-t. Almaty: «Atamura», 2010. 386-390 bb.[inKazakh].
- Qunantaeva K. Qazaqstanda halyqqa bilimberly isinin damyy (1917-1990 jj). (Development of public education in Kazakhstan (1917-1990). Oqy quraly. Almaty, Y. Altynsarin atyndagy qazaqtyn bilim akademiya synyn respublikalyq baspa kabineti, 1998. 138 b.[in Kazakh].
- Madin I.B. Zaochnoe pedagogicheskoe obrazovanie v Kazahstane. (Correspondence pedagogical education in Kazakhstan). А-Ата, 1958. 66 s. [in Russian].
- Madin I.B. Vysshee zaochnoe pedagogicheskoe obrazovanie v Kazahstane. (Higher correspondence pedagogical education in Kazakhstan). Avtoreferat kandidatskoj dissertacii. А-Ата, 1961. 23 s. [in Russian].
- Maldybaev B. Qazaqstandagy jogary, orta darejeli mektepter. Qyzylorda: Qazmembas, 1926. 40 b.[in Kazakh].
- Masserova L.N. Istoriya kazahskih shkol Adamovskogo rajona (Poiskovo-issledovatel'skaya rabota bibliotek). (History of Kazakh schools in the Adamovsky region (Search and research work of libraries) // Evrazijskoe ozherele. Almanah obchestvennogo instituta istorii narodov Orenburzhya imeni Musy Dzhaliya. Vyp. 9. Orenburg, izd-vo OGPU, 2009. S. 190-197. [in Russian].
- Morgunov K.A. Razvitie sistemy kazahskih obrazovatel'nyh uchrezhdenij v Orenburzhe (1918-1991 g.g.). (Development of the system of Kazakh educational institutions in the Orenburg region (1918-1991) // Evrazijskoe ozheree. Almanah obchestvennogo instituta istorii narodov Orenburzhya imeni Musy Dzhaliya. Vyp. 11. Orenburg, izd-vo OGPU, 2011. S. 69-73. [in Russian].

Musin S. Iz istorii uchebno-vospitatel'noy raboty kazahskoy sovetskoy shkoly Kazahskoy ASSR (1920-1936 gg). (From the history of educational work of the Kazakh Soviet school of the Kazakh ASSR (1920-1936). Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii. A-Ata, 1960. 20 s. [in Russian].

Orskaya kirgizskaya uchitelskaya shkola. (Orsk Kyrgyz teacher's school) // Turgaiskaya gazeta. 1896. 384. [in Russian].

Rivlin, Turaliev U. Narodnoe obrazovanie v Kzyl-Ordinskoj oblasti za gody sovetskoy vlasti. (Public education in the Kyzyl-Orda region during the years of Soviet power). Kzyl-Orda, 1957 [in Russian].

Seitov A. Agarty jolynda ne sara qoldanyymyz kerek (Jazdy kyngi oqytysylar kursy ashylar aldynda). (What activities should be carried out in the field of education (Before the opening of the summer teacher courses) // Klara Asylbekqyzy Seitovany jeke arhivi [in Kazakh].

Sembaev A.I. Qazaq sovet mektebinin tarihy. (History of the Kazakh Soviet school). Oqy quraly. Almaty, Mektep, 1967. 305 b. [in Kazakh].

Sulejmenov R.B. Velikii Oktyabr I kulturnye preobrazovaniya v Kazahstane. (Great October and cultural transformations in Kazakhstan). A-Ata, Nauka, 1987. 88 s. [in Russian].

Tazhibaev T. Kazahskaya shkola pri Orenburgskoj pograničnoj komissii (1850-1869 gg.). (Kazakh school at the Orenburg border commission (1850-1869). A-Ata, Kazgos. Uch.ped.izd-vo, 1961. 39 s. [in Russian].

**Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен ИРН АР08856779 «ХХ ғ. 20-30-ж.ж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» атты жоба аясында дайындалды.*

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_15

СОВЕТСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОЙ ССР В 1946-1991 ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Сактаганова Зауреш Галимжановна^{1ID}, Коровушкин Дмитрий Георгиевич²,
Байгожина Гульнар Муратовна^{1*ID}

¹Карагандинский Университет им. Е.А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда

²Сибирский Университет потребительской Кооперации, Российская Федерация, г. Новосибирск

*Автор-корреспондент

E-mail: zauresh63@mail.ru (Сактаганова); peka1963@mail.ru (Коровушкин); gulnara_2007@inbox.ru (Байгожина)

Аннотация. Процесс теоретического изучения национальной политики в Казахстане, как и в целом в СССР, прошел трудный путь от различных запретов до работ с новыми, принципиально отличающимися концептуальными подходами и методологией. Авторы в статье анализируют концептуальные подходы представителей зарубежной историографии, разделив ее на две группы: англо-американская и российская, историография советского периода, а также труды современных казахстанских исследователей к реализации национальной политики в Казахстане.

Значительное количество работ в исследуемый период позволяет проследить как менялись подходы, методика и выводы по обозначенным проблемам. Изучение обширной литературы по национальной проблематике позволяет определить уровень влияния идеологии на историческую науку, рассмотреть отличия исследований советского периода от зарубежных и современных.

Ключевые слова: историография, национальная политика, межэтнические отношения, идеология.

FTAMP 03.20.

1946-1991 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ҰЛТТЫҚ САЯСАТ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Сактаганова Зауреш Галимжановна^{1ID}, Коровушкин Дмитрий Георгиевич²,
Байгожина Гілнар Муратовна^{1*ID}

¹Е. А. Бөкетов Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

²Сібір тұтынушылар кооперациясы университеті, Ресей Федерациясы, Новосибирск қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: zauresh63@mail.ru (Сактаганова); peka1963@mail.ru (Коровушкин); gulnara_2007@inbox.ru (Байгожина)

Түйіндеме. Қазақстандағы ұлттық саясат пен этносаралық қатынастарды теориялық тұрғыдан зерттеу процесі, жалпы КСРО-дағы сияқты, әртүрлі тыйымдардан бастап, жаңа түбегейлі ерекшеленетін тұжырымдамалық тәсілдер мен әдіснамамен жұмыс істеуге дейін қиын жолдан өтті. Бұл мақалада авторлар кеңестік кезеңнің тарихнамасының ерекшеліктерін, шетелдік авторлардың, сондай-ақ қазіргі қазақстандық зерттеушілердің еңбектерін талдайды.

Зерттеліп отырған кезеңдегі көптеген жұмыстар бізге көрсетілген мәселелер бойынша тәсілдердің, әдістер мен тұжырымдардың қалай өзгергенін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, авторлар жаңа мәселелерді көрсететін қазіргі отандық ғалымдардың еңбектерін талдайды. Кеңестік кезең жұмыстарын зерттеу идеологияның тарих ғылымына әсер ету деңгейін анықтауға, кеңестік кезең зерттеулерінің шетелдік және қазіргі заманғы зерттеулерден айырмашылықтарын қарастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тарихнама, ұлттық саясат, этносаралық қатынастар, идеология

IRSTI 03.20

SOVIET NATIONAL POLICY IN KAZAKH SSR IN 1946-1991: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna¹id, Korovushkin Dmitry Georgievich²,
Baigozhina Gulnar Muratovna¹id

¹ E. A. Buketov Karaganda University of the Republic of Kazakhstan, Karaganda

² Siberian University of Consumer Cooperation, Russian Federation, Novosibirsk

*Corresponding author

E-mail: zauresh63@mail.ru (Saktaganova); peka1963@mail.ru (Korovushkin); gulnara_2007@inbox.ru (Baigozhina)

Abstract. The process of theoretical study of national policy in Kazakhstan, as well as in the USSR as a whole, has passed a difficult path from various prohibitions to works with new, fundamentally different conceptual approaches and methodology. The authors analyze the conceptual approaches of representatives of foreign historiography, dividing it into two groups: Anglo-American and Russian, historiography of the Soviet period, as well as the works of modern Kazakh researchers to the implementation of national policy in Kazakhstan.

Significant number of works during the study period allows authors to trace how the approaches, methods and conclusions on the identified problems changed. The study of extensive literature on national issues allows determining the level of influence of ideology on historical science, to consider the differences between studies of the Soviet period from foreign and modern ones.

Key words: historiography, national policy, interethnic relations, ideology.

Введение. Изучение и анализ национальной политики СССР, проводимой в Казахстане в период с 1946 по 1991 гг., является актуальным для сохранения мира и межнационального согласия в Республике Казахстан в наши дни.

Существует обширная литература, посвященная изучению национальной политики Советского Союза. Тем не менее, исследования на протяжении изучаемого периода были строго ограничены в силу господствовавшей в советское время идеологии. Отрицание советским руководством этнических проблем привело к недостаточной теоретической разработке межэтнических отношений в СССР. Насущные вопросы развития наций не находили своевременного решения, что приводило к напряженности, национальному эгоизму и конфликтности.

Так, например, в советских исследованиях, посвященных национальному вопросу, нет серьезного анализа острых проблем, ввиду табуирования для исследователей освещения реальных ситуаций в области межэтнических отношений. В целом, советские исследователи рассматривали историю Казахской ССР строго в контексте советской методологии. Большинство авторов дальнего зарубежья в этот период описывали советскую национальную политику исключительно в негативном аспекте. Однако, в научной литературе среди европейских исследователей представлена и другая точка зрения. Современные отечественные ученые редко обращаются к данной проблематике.

Методы и материалы исследования. При написании статьи были использованы общенаучные методы (анализ и синтез, индукция и дедукция), сравнительно-исторический метод, позволивший провести сравнения между западной и советской историографией. С помощью хронологического и проблемно-хронологического метода были рассмотрены движения научной мысли, смена концепций, взглядов и идей в хронологической последовательности. Метод ретроспективного (возвратного) анализа, позволяет изучить процесс движения мысли историков от современности к прошлому с целью выявления элементов старого, сохранившегося в наши дни знания, проверить выводы прежних исторических исследований данными современной науки.

Все имеющиеся на сегодняшний день работы, посвященные изучению национальной политики в СССР

в 1946–1991 гг., как в целом, так и в Казахстане, в частности, можно условно поделить на три группы: работы зарубежных авторов, работы советских ученых, работы современных казахстанских исследователей.

Обсуждение и результаты. Первую группу представляют труды зарубежных исследователей. Изучению советской национальной политики и национального вопроса посвящено огромное количество работ зарубежных авторов как в советское время, так и после распада СССР. Характерной особенностью зарубежной историографии является всестороннее освещение проблемы советской национальной политики, а также идеологическое расхождение в подходах к её изучению.

Зарубежную историографию можно разделить на две подгруппы: работы дальнего и ближнего зарубежья. Историографию дальнего зарубежья необходимо разбить на два направления: консервативно-реакционное и либерально-объективистское. Среди трудов исследователей ближнего зарубежья акцент сделан на работы российских авторов.

К консервативно-реакционному направлению можно отнести Х. Макклоски, Дж. Тернера (Macclousky, Turner, 1960), Э. Рэймонда (Raymond, 1968), С. Зеньковского (Zenkovsky, 1960) и др., которые в своих работах достаточно негативно подходили к практике реализации в СССР права наций на самоопределение, к сущности «ленинской» национальной политики в целом и ее последствиям. По мнению вышеперечисленных авторов, советская национальная политика носила имперский, «колониально-русский стиль».

Одним из крупных американских исследователей является Р. Пайпс, написавший десятки книг и статей по истории СССР. В частности, он отмечал зависимость национальной политики в СССР от приоритетов коммунистических идеалов. Кроме того, Р. Пайпс негативно относился к слиянию различных национальных культур и указывал на неравноправное положение народов республик Средней Азии в составе Советского Союза (Pipes, 2002). Другой известный советолог – Дж. Уилер – был уверен, что есть признаки проявления националистических тенденций в советских азиатских республиках, которые приводили к распаду другие империи (Wheeler, 1964). Схожую точку зрения содержит работа французского советолога Э. Каррера Д'анкос «Триумф наций или конец советской империи». Автор называет причины роста национальной напряженности в бывших советских республиках, включая Казахстан. Автор говорит о неизбежности распада Советского Союза под давлением центробежных сил. Одной из причин, ведущих к распаду СССР, по мнению автора, является демографический рост среди коренного населения в республиках Средней Азии и Казахстане, влекущий за собой религиозное, культурное и национальное самоутверждение (Каррер Д'анкос, 1982). Однако, на наш взгляд, данное утверждение не совсем справедливо, если учитывать, что центробежные силы проявили себя именно на западных окраинах СССР и процесс его распада был начат с европейских республик (страны Прибалтики, Украина, Беларусь). Известно, что ни одна из республик Центральной Азии не участвовала в расторжении Союзного договора и иных событиях, известных как «Беловежское соглашение».

Вместе с тем, для представителей данного направления характерно предсказание кризиса в национальных отношениях и всплеска национализма. К примеру, советолог-среднеазиовед Т. Раковска-Хармстоун в работе «Россия и национализм в Средней Азии» (на примере Таджикистана) пишет о враждебных отношениях между народами Средней Азии (Раковска-Хармстоун, 1973). Кроме того, американский советолог, корреспондент газеты «Вашингтон пост» в Москве С. Джекоби в книге «Советские школы изнутри» анализировала «неравные возможности» детей русского и коренного населения на местах, существовавшие в системе народного образования в Советском Союзе (Jacoby, 1974).

Ко второму направлению можно отнести Э. Карра (Carra, 1953), М. Левина (Lewin, 1968), Р. Брубейкера (Брубейкер, 2012), и других. Они рассматривали Советский Союз с точки зрения «империи позитивного действия». Такие исследователи как Э. Хобсбаум (Хобсбаум, 1998), М. Манн (Манн, 2018), Т. Нейрн (Нейрн, 2007), проанализировав причины национальной нестабильности, предлагали при этом способы и возможные пути решения межэтнических конфликтов.

На рубеже XX – начала XXI вв. появляются работы, авторы которых методом сравнительно-исторического анализа либо совсем отрицают имперский характер СССР, либо стремятся выделить сходства и различия с другими империями. Такие ученые как Т. Мартин, Р. Суни (Мартин и Суни, 2011), М. Ривкин (Ривкин, 1982), Б. Дэви (Дэви, 2007) отмечали инновационный подход советской власти в национальной политике, особенно выделяя достижения послеоктябрьского периода (до 1929 г.). Положительным следствием советской национальной политики исследователи считают построение антиколониального государства, основанного на равноправии всех национальностей. В частности, Т. Мартин и Р.Г. Суни в книге «Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина», отмечают модернизацию всех сфер общественной жизни ранее «колониальных» народов, анализируют возможности советского руководства в управлении государством, в которое входило больше ста национальностей, отличавшихся между собой в культурном, языковом и политическом отношении (Мартин, Суни, 2011). М. Ривкин, американский советолог, говорит о достижениях советского строя в области образования и характеризует их как впечатляющие. По мнению М. Ривкина, детям Средней Азии представлены равные возможности, как русским, так и детям коренной национальности (Rywkin, 1982).

В подтверждение вышесказанного, Б. Дэви, в книге «Казахстан: этничность, язык и власть» размышляет о том, что советский период не был идентичен русскому колониализму. Советская власть во многом опиралась на представителей местной элиты, создавались местные институты управления,

что давало определенные привилегии коренному населению. В тоже время автор подчеркивает, что представители титульной нации чувствовали себя ущемленными по отношению к казахским выдвигенцам. Исследователь подчеркивает, что казахи в Казахстане в советский период имели только символическую власть – всем «управляла Москва» (Dave, 2007).

Изучение советской национальной политики шло в контексте исследования политической системы СССР и всего комплекса проблем, посвященных национальной политике. Создавались журналы, основной целью которых было освещение положения среднеазиатских республик. Например, в Англии, в 1953 г. был создан журнал «Центральноазиатское обозрение», кроме этого на страницах журналов «Russian review» и «Slavic review» публиковались известные специалисты по вопросам советской национальной политики. При Гарвардском, Колумбийском, Стэнфордском, Йелльском, Джорджтанском университетах созданы центры, занимающиеся изучением национальных отношений в СССР (Зенушкина, 1971: 8-9). Кроме того, с 1970 г. действует «Комитет по изучению национальностей в СССР и Восточной Европе», регулярно выходит журнал на английском языке «Foreign affairs», в котором публикуются статьи о Советском Союзе. Институт стратегических исследований в Лондоне выпускает коллективную хронику событий в Советской Средней Азии, переиздается расширенный вариант коллективной монографии «Советская национальная политика в действии» (Джунусова, 1984: 4). Кроме того, множество публикаций появлялось в периодической печати: так, например, в газете «Таймс» регулярно выходили статьи о национальных отношениях в Советском Союзе.

Отметим, что на рубеже XX-XXI вв., с распадом СССР, англо-американские ученые получили принципиально новые возможности, такие как практически неограниченный доступ к библиотекам и архивам республик бывшего СССР. Неотъемлемой частью историографии становятся американские и британские научные публикации, открываются ассоциации, курсы; увеличилось число историков-советологов, которые углубленно проводят исследования на постсоветском пространстве.

На сегодняшний день, по мнению авторов, авторитетным журналом в области советской национальной политики является журнал «Nationalities papers», который содержит научные статьи по данной тематике.

В целом, характерной чертой англо-американской историографии является рассмотрение национальной политики Советского Союза как проявление русского национализма в рамках имперского принципа управления. Не обсуждая этичность подобных подходов, следует заметить, что подобная парадигма находится в русле многовековых, к сожалению, общеполитических подходов англосаксонских элит в восприятии российского/советского мироустройства как исключительно враждебного и агрессивного.

В целом, на наш взгляд, основной, и, пожалуй, самой главной чертой западной историографии является изучение советской национальной политики с точки зрения имперского принципа управления, всесторонний анализ и оценка причин национальной нестабильности. Однако, «имперская концепция» советской национальной политики остается всё еще не доказанной, и вышеописанный историографический анализ полностью не исчерпан. Вместе с тем, ряд авторов отмечают инновационный подход советской власти к вопросам национальной политики, что говорит о неоднозначности в позициях зарубежных исследователей.

Вторая подгруппа – работы российских авторов, написанные после распада Советского Союза, в частности М.Н. Губогло (Губогло, 2003), В.А. Тишкова (Тишков, 1993), А.И. Вдовина (Вдовин, 2013), А.И. Миллера (Миллер, 2016). Кроме того, известными российскими специалистами в области изучения советской национальной политики являются В.П. Булдаков (Булдаков, 1982), Н.Ф. Бугай (Бугай, 2013), В.И. Козлов (Козлов, 1990), Р.Г. Абдулатипов (Абдулатипов, 1992), И.М. Сампиев и В.Ю. Зорин (Сампиев, Зорин, 2018), и др. Необходимо отметить, что среди представителей современной российской историографии также есть расхождения в оценке национальной политики Советского Союза.

К примеру, А.И. Миллер в работе «Нация или могущество мифа» говорит о минусах советской национальной политики, которая была направлена на превращение этнических меньшинств в титульные нации «национальных» республик СССР. По его мнению, решение возникающих проблем национальных меньшинств партия видела только через превращение их в большинство в своих административных образованиях (Миллер, 2016).

В.А. Тишков говорит о противоречивости советской национальной политики, в частности о двойственности политического режима и официальной идеологии. По мнению В.А. Тишкова, с одной стороны репрессии и жесткий контроль всех общественных и государственных институтов, а с другой стороны развитие образования, науки, культуры, здравоохранения этнических общностей и привело к созданию «социалистических наций» и «дружбы народов», а не истинное сближение наций по их собственному желанию. Интересным фактом является видение Советского Союза В.А. Тишковым как государства имперского типа и одной из причин распада СССР ученый рассматривает «успешную» (в кавычках) доктрину национальной политики (Тишков, 1993). В свою очередь А.И. Вдовин, наоборот, показывает достижения советской национальной политики по отношению к национальным меньшинствам, в частности политику коренизации (Вдовин, 2013).

Стоит заметить, что постсоветская эпоха значительно расширила возможности представления результатов научных исследований, в том числе за счёт расширения круга рецензируемых научных журналов. Крупными российскими журналами, занимающимися вопросами, в том числе, советской

национальной политики являются: «Вестник российской нации», «Этнографическое обозрение», «Этнография».

Подводя общие итоги анализа российской историографии, необходимо отметить, что в существующей обширной литературе по национальной проблематике практически нет работ, посвященных изучению конкретно реализации национальной политики в Казахстане в послевоенный период и до распада Советского Союза.

На наш взгляд, в рамках рассмотрения второй группы, целесообразно разделить советскую историографию национальной политики на несколько этапов.

Первый этап (1945-1953 гг.) характеризуется патриотическими и интернационалистскими настроениями исследователей, внимание которых в основном было обращено на изучение политической и социально-экономической ситуации в Казахской ССР и демонстрацию достижений политики советского государства. Национальная политика в них была сведена к ликвидации отсталости казахского народа. Характерной чертой советской историографии этого периода была идеологическая борьба с антимарксистскими, антиленинскими взглядами как на историю Казахстана в целом, так и на национальный вопрос в республике, в частности. К первой группе можно отнести работы таких советских ученых как: Д. Джангозина (Джангозин, 1950), А.Н. Нусупбекова (Нусупбеков, 1977) и др.

Второй этап (1953-1985 гг.) отмечен несколькими важными вехами в становлении собственно национальной исторической плеяды исследователей. Историки Казахстана стали все больше акцентировать внимание на исследовании межнациональных отношений при изучении проблем реализации советской национальной политики в регионе. Среди множества работ, посвященных изучению «ленинской национальной политики» и ее осуществлению в Казахстане, можно выделить работы таких авторов, как: Н.К. Кийкбаева (Кийкбаев, 1968), А.Е. Ержанова (Ержанов, 1969), Н.И. Матюшкина (Матюшкин, 1953), Г.Ф. Дахшлейгера (Дахшлейгер, 1969), Н. Джандильдина (Джандильдин, 1971) и др.

В книге А.Е. Ержанова «Успехи национальной политики КПСС в Казахстане (1946-1958)» рассмотрены актуальные вопросы реализации ленинской национальной политики, обобщены достигнутые положительные результаты на конкретных примерах жизни Казахской ССР. Вместе с тем, следуя партийной идеологии, автор критикует «буржуазных фальсификаторов» советской национальной политики в республиках Средней Азии и Казахстане (Ержанов, 1969).

Н.И. Матюшкин, обосновывавший идеологию и практику советского интернационализма, единство советского народа (см., напр.: «Патриотизм и интернационализм советского народа (Исторический опыт и современная деятельность КПСС)», 1974), в своих работах затрагивал и Казахстан. Так, в труде «СССР – страна великого содружества народов» он критиковал идеализацию исторического прошлого казахского народа при игнорировании роли русского народа (Матюшкин, 1953).

Г.Ф. Дахшлейгер в работе «Историография современного Казахстана» называет характерной чертой советской историографии влияние «борьбы великодержавно-шовинистических и националистических воззрений» на исторические процессы в республике. В частности, он отмечает, что националистически настроенная казахская интеллигенция противопоставляла казахский народ русскому. Автор связывает это с экономической и культурной отсталостью региона, с трудностями становления и роста исторических знаний в Казахстане, обусловленными почти полным отсутствием здесь в первые годы Советской власти профессиональных кадров. Подводя итоги, Г.Ф. Дахшлейгер подчеркивал необходимость подготовки отечественных квалифицированных историков, владеющих марксистской идеологией (Дахшлейгер, 1969).

Необходимо отметить, что изучению национального вопроса и национальной политики в советский период, посвящены труды не только историков, но и философов, социологов, юристов, психологов, культурологов и т.д. Так Н. Джандильдин в работе «Природа национальной психологии» большое внимание уделяет проблемам «национальной психологии» и «национального характера». Советский Союз рассматривается им в качестве яркого примера того, как можно избежать межнациональных конфликтов, несмотря на физические, психологические, языковые и культурные различия. Н. Джандильдин, описывая социалистический интернационализм, отмечает, что «по своему содержанию советская культура едина, интернациональна, а по форме многообразна и национальна». При этом автор, следуя партийной идеологии, всецело поддерживал национальную политику, проводимую в Казахской ССР (Джандильдин, 1971: 288).

Также в эти годы в советской историографии формируется особое направление – разоблачение буржуазных фальсификаций истории СССР в агрессивной форме. Примеры такого подхода – работы К.Н. Новоселова (Новоселов, 1962), Б.И. Марушкина (Марушкин, 1969), И.С. Зенушкиной (Зенушкина, 1971), Т.Ю. Бурмистровой (Бурмистрова, 1982) и др. Исследователям данного направления присуще широкое использование негативных оценочных терминов: «клевета», «идеологи империализма», «буржуазная пропаганда», «фальсификация» и т.п. К сожалению, многими советскими исследователями, тем более, «на местах», практиковалось калькирование этих оценок для характеристики «негативных тенденций» в национальных республиках, округах и областях.

В целом, как и исследователи первого периода, авторы пишут о реализации национальной политики без существенной критики, идеализированно, несмотря на то, что к тому времени уже были видны перегибы и ее недостатки по отношению к национальным республикам и иным образованиям. Характерной особенностью изучения национального вопроса в данный период является отождествление

нации с советским народом. При этом отмечалось, что интернационализацию не следует понимать как процесс денационализации. Все советские исследователи-историки подчеркивали роль «великого русского народа», как главное связующее звено в процессе коммунистического строительства.

Третий этап (1985-1991 гг.) характеризуется свободой суждений, освобождением от идеологической диктатуры, повышенным интересом к изучению характера межэтнических отношений и реализации советской национальной политики. В данный период появляется критика национальной политики КПСС и в Казахстане. Вместе с тем, уже традиционно прослеживается критика зарубежной буржуазной историографии. Большой вклад в изучение национальных отношений, а также разработке новых подходов в национальной политике в это время внесли М.Н. Губогло (Губогло, 1991), М.М. Сужиков и Г.С. Сапаргалиев (Сужиков и Сапаргалиев, 1989).

Так М.Н. Губогло изучал этнополитическую ситуацию в СССР в перестроечное время, анализировал национальные движения как одну из центральных тем в этнополитологических исследованиях, осмысливает новые подходы в изучении межэтнической ситуации в стране (Губогло, 1991). И в последующие годы он уделял всё расширяющееся внимание этнической и региональной идентичности для уже постсоветского пространства.

Острые проблемы межнациональных отношений, а также тенденции их развития были подняты М.М. Сужиковым и Г.С. Сапаргалиевым (Сужиков, Сапаргалиев, 1989). На основе проведенного социологического исследования было проанализировано взаимодействие различных факторов в формировании культуры межнациональных отношений, изучена роль социалистического государства в регулировании межнациональных отношений. Авторы, следуя еще партийной идеологии, не пытались критиковать проводимую советскую национальную политику, но, вместе с тем, указали на отход от принципов ленинской национальной политики в период культа личности и период застоя. На примере событий 1986 г. в Алматы исследователи заговорили о проблемах дальнейшего развития национальной политики, обосновывая свои выводы тем, что невнимание к таким вопросам или их игнорирование крайне опасно. Авторы впервые открыто выразили опасения о перспективах советской национальной политики, высказали необходимость выявления причин возникновения негативных явлений в национальном вопросе.

Таким образом, в перестроечный период характерной чертой в изучении национальной политики и национального вопроса является рассмотрение различных аспектов национального вопроса, а также актуальных проблем, связанных с современным развитием межнациональных отношений. Адепты партийной идеологии традиционно продолжали выводить из-под критики различные вопросы советской национальной политики. То, что не вписывалось в рамки партийной идеологии, попросту отбрасывалось или определялось как националистические настроения. Однако уже ближе к концу данного периода в связи с нарастанием числа негативных и, нередко, трагических проявлений, начинают подвергаться анализу причины обострения национальных проблем, просчеты и ошибки партийного руководства. Авторы указывают на возникшие конфликтные ситуации и их причины, трудно разрешимые противоречия, т.е. на то, что раньше замалчивалось, либо не признавалось.

К третьей группе относятся собственно работы современных казахстанских исследователей. Необходимо отметить, что среди отечественных ученых немного исследователей, занимавшихся изучением конкретно советской национальной политики в Казахстане. Последнее десятилетие XX века характеризуется, прежде всего, появлением обобщающих работ по истории Казахстана.

Среди современных казахстанских исследователей по вопросам национальной политики и межэтнических отношений, так или иначе внесших вклад в разработку данной проблематики, необходимо выделить труды М.К. Козыбаева (Козыбаев, 1991), Ж. Абсеметовой (Абсеметова, 2007), Ж. Абылхожина (Абылхожин, 1997), Н. Масанов (Масанов, 2001), К. Алдажуманова (Алдажуманов, 2000), З.Г. Сактагановой (Сактаганова, 2012) и др. Наибольший вклад в изучении советской национальной политики в Казахстане внесли С.Ш. Казиев (Казиев, 2015) и Ж.У. Кыдыралина (Кыдыралина, 2008).

На наш взгляд, существенным вкладом в разработку проблемы национальной политики и межнациональных отношений в Казахской ССР в изучаемый период времени являются труды С.Ш. Казиева. Автор, в частности, останавливается на подробном изучении советской национальной политики и проблемы межэтнического доверия в Казахстане в советский период. На примере Казахстана С.Ш. Казиев показывает попытки руководства СССР с момента начала «Перестройки» найти новые подходы для урегулирования ширящихся проблем в национальных отношениях [Казиев, 2015].

Среди исследований необходимо выделить труды Ж.У. Кыдыралиной, в которых содержится обширный фактологический материал, основанный на архивных материалах Республики Казахстан и Российской Федерации. Ж.У. Кыдыралина анализирует национальную политику, основываясь на идейно-политической борьбе и общественной мысли в Советском Казахстане [Кыдыралина, 2008].

Заключение. Анализ историографии советской национальной политики в Казахской ССР дает основание сделать следующие выводы:

во-первых, все работы, посвященные изучению национальной политики в Казахской ССР в 1946-1991 гг. предлагается разделить условно на три группы: работы советских ученых, работы зарубежных авторов и работы современных казахстанских исследователей. Рассмотренные группы существенно отличаются друг от друга в подходах и теоретическом уровне исследований;

во-вторых, в рамках группы советских исследователей национальной политики, целесообразно

разделить советскую историографию на три этапа: 1) 1946-1953 (период культа личности); 2) 1953-1985 (период застоя); 3) 1985-1991 (перестроечный период). Изучению национальной политики в советский период, посвящены труды не только историков, но и философов, социологов, юристов, психологов, культурологов. Советские исследователи подвергали острой критике различные «буржуазные националистические фальсификации». Вместе с тем, в советской историографии отсутствовали вплоть до перестроечного периода работы исследователей, которые могли бы решиться говорить об ошибках и недостатках, а уж тем более критиковать советскую национальную политику, проводимую в Казахстане;

в-третьих, главной чертой западной историографии является изучение советской национальной политики с точки зрения имперского принципа управления, всесторонний анализ и оценка причин национальной нестабильности. Однако, «имперская концепция» советской национальной политики остается еще не доказанной, поскольку ряд авторов не столько критиковали, сколько отмечали инновационный подход советской власти к национальной политике;

в-четвертых, среди отечественных ученых на сегодняшний день по-прежнему остается мало исследователей, занимающихся непосредственно изучением советской национальной политики в Казахстане. Большинство работ современных отечественных авторов, так или иначе затрагивающих национальный вопрос в советский период, ограничивается отдельными статьями, и отличается описательным и обобщающим характером в рамках отечественной истории советского периода.

Список литературы

- Абдулатипов Р.Г. Заговор против нации: Национальное и националистическое в судьбах народов. СПб.: Лениздат, 1992. 191 с.
- Абсеметова Ж. Большевистский режим в Казахстане: становление и укрепление (1920-1933 гг.). Алматы, 2007. 203 с.
- Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997. 389 с.
- Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов - преступление тоталитарного режима. Алматы, 2000. 256 с.
- Брубейкер Р. Этничность без групп. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. 406 с.
- Бугай Н.Ф. Итоги сталинского правления в государственной национальной политике. 1920-1950-е годы // «Белые пятна» российской и мировой истории. 2013. № 5-6. С. 43-76.
- Булдаков В.П., Кулешов С.В. История образования СССР и критика ее фальсификаторов. М.: Высш. шк., 1982. 176 с.
- Бурмистрова Т. Интернациональное единство советского народа. Л.: Лениздат, 1982. 143 с.
- Вдовин А.И. Русские в XX веке. Трагедии и триумфы великого народа. М.: Вече, 2013. 624 с.
- Губогло М.Н. Национальные процессы в СССР. М.: Наука, 1991. 264 с.
- Губогло М.Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. М.: Наука, 2003. 763 с.
- Дахшлейгер Г.Ф. Историография современного Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1969. 192 с.
- Джангозин Д. И. В. Сталин о национальном вопросе. Алма-Ата: Каз. гос. изд-во, 1950. 40 с.
- Джандильдин Н. Природа национальной психологии. Алма-Ата: Казахстан, 1971. 302 с.
- Джунусова Д.Х. Сближение наций: правда и вымысел / Д. Х. Джунусова. Алма-Ата: «Знание» КазССР, 1984. 42 с.
- Ержанов А.Е. Успехи национальной политики КПСС в Казахстане (1946-1958). Алма-Ата: Наука, 1969. 250 с.
- Зенушкина И.С. Советская национальная политика и буржуазные историки. Становление Советского многонационального государства (1917-1922 гг.) в современной американской историографии. М.: Мысль, 1971. 285 с.
- Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы). Автореф. дис. на соиск. уч. степени д.и.н. Москва, 2015. 49 с.
- Каррер Д'Анкос Э. Расколота империя: национальный бунт в СССР. Лондон, 1982. 381 с.
- Кийкбаев Н.К. Торжество ленинской национальной политики в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1968. 342 с.
- Козлов В.И. Национальный вопрос: парадигмы, теория и политика // История СССР. 1990. № 1. С. 3-22.
- Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата: Фалым, 1991. 254 с.
- Кыдыралина Ж.У. Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991 гг.): исторический анализ. Автореф. дис. на соиск. уч. степени д.и.н. Уральск, 2008. 43 с.
- Манн М. Источники социальной власти. М.: Дело, 2018. 664 с.
- Мартин Т., Суни Р. Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина. М.: Президентский центр Б. Н. Ельцина: РОССПЭН, 2011. 374 с.
- Марушкин Б.И. История и политика. Американская буржуазная историография советского общества. М., 1969. 394 с.
- Масанов Н. История Казахстана: народы и культуры. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 599 с.
- Матюшкин Н.И. СССР – страна великого содружества народов. М.: Госкультпросветиздат, 1953. 303 с.
- Миллер А.И. Нация, или Могущество мифа. СПб: Европейский ун-т в Санкт-Петербурге, 2016. 145 с.
- Нейрн Т. От гражданского общества к гражданскому национализму: эволюция мифа // Логос. 2007. С. 14-33.

Новоселов К. Против буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1962. 319 с.

Нусупбеков А.Н. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: В 5-ти т. / Гл. ред. А.Н. Нусупбеков. Т.1. Алма-Ата: Наука, 1977.

Сактаганова З.Г. Д.А. Кунаев и проблемы изменения границ Казахстана // Вестник Карагандинского Университета. Серия «История. Философия». 2012. № 67. С. 92-98.

Сампиев И.М., Зорин В.Ю. Национальная политика российского государства в XX – начале XXI века: Учеб. пос. для бакалавриата и магистратуры. М.: Юрайт, 2018. 251 с.

Сужиков М.М., Сапаргалиев Г.С. Некоторые философско-правовые проблемы совершенствования культуры межнациональных отношений. Алма-Ата, 1989. 80 с.

Тишков В.А. Национальности и национализм в постсоветском пространстве: (исторический аспект) // Этничность и власть в полиэтничных государствах: материалы междунар. конф. 1993 г. М.: Наука, 1994. С. 9-34.

Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. СПб.: Алетейя, 1998. 305 с.

Car E. The Bolshevik Revolution 1917-1923. Vol. 1. Macmillan & Co. Ltd., 1953. 614 p.

Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power. London and New York: Routledge, 2007. 242 p.

Jacoby S. Inside Soviet schools. New York: Hilla. Wang, 1974. 248 p.

Lewin M. Russian peasants and Soviet power: A study of collectivization. London: Allena. Unwin, 1968. 539 p.

Macclosky H., Turner J. The Soviet Dictatorship. New York - Toronto - London, 1960. 657 p.

Pipes R. Communism: A history of the intellectual a. polit. movement. London: Phoenix press, 2002. 180 p.

Rakowska-Harmstone T. Russia and nationalism in Central Asia: the case of Tadzhikistan. Harvard, 1973. 325 p.

Raymond E. The Soviet State. New York - London, 1968. 462 p.

Rywwin M. Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia. London: Sharpe, 1982. 186 p.

Wheeler G. The Modern History of Soviet Central Asia. London, 1964. 272 p.

Zenkovsky S. Pan-Turkism and Islam in Russia. Harvard univ. press, 1960. 345 p.

References

Abdulatipov R.G. Zagovor protiv nacji: Nacional'noe i nacionalisticheskoe v sud'bah narodov. [Conspiracy against the Nation: National and Nationalistic in the destinies of peoples]. SPb.: Lenizdat, 1992. 191 s. [In Russian].

Absemetova ZH. Bol'shevistskij rezhim v Kazahstane: stanovlenie i ukreplenie (1920 -1933 gg.). [The Bolshevik regime in Kazakhstan: formation and strengthening (1920 -1933)]. Almaty, 2007. 203 s. [In Russian].

Abylhozhin Zh. Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty, 1997. 389 s. [In Russian].

Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportaciya narodov - prestuplenie totalitarnogo rezhima. [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty, 2000. 256 s. [In Russian].

Brubejker R. Etnichnost' bez grupp. [Ethnicity without groups]. M.: Izdatel'skij dom Vyshej shkoly ekonomiki, 2012. 406 s. [In Russian].

Bugaj N.F. Itogi stalinskogo pravleniya v gosudarstvennoj nacional'noj politike. 1920-1950-e gody (The results of Stalin's rule in the state national policy. 1920s-1950s) // «Belye pyatna» rossijskoj i mirovoj istorii. 2013. № 5-6. S. 43-76. [In Russian].

Buldakov V. P., Kuleshov S. V. Istoriya obrazovaniya SSSR i kritika ee fal'sifikatorov. [The history of the formation of the USSR and the criticism of its falsifiers]. M.: Vyssh. shk., 1982. 176 s. [In Russian].

Burmistrova T. Internacional'noe edinstvo sovetского народа. [International unity of the Soviet people]. L.: Lenizdat, 1982. 143 s. [In Russian].

Vdovin A.I. Russkie v XX veke. Tragedii i triumfy velikogo naroda. [Russians in the XX-th century. Tragedies and triumphs of a great people]. M.: Veche, 2013. 624 s. [In Russian].

Guboglo M.N. Nacional'nye processy v SSSR. [National processes in the USSR]. M.: Nauka, 1991. 264 s. [In Russian].

Guboglo M.N. Identifikaciya identichnosti: etnosociologicheskie ocherki. [Identification of identity: ethnosociological essays]. M.: Nauka, 2003. 763 s. [In Russian].

Dahshlejger G.F. Istoriografiya sovremennogo Kazahstana. [Historiography of modern Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 192 s. [In Russian].

Dzhangozin D. I. V. Stalin o nacional'nom voprose. [Stalin on the national question]. Alma-Ata: Kaz. gos. izd-vo, 1950. 40 s. [In Russian].

Dzhandil'din N. Priroda nacional'noj psihologii. [The nature of national psychology]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1971. 302 s. [In Russian].

Dzhunusova D.H. Sblizhenie nacij: pravda i vymysel. [Rapprochement of nations: truth and fiction]. Alma-Ata: «Znanie» KazSSR, 1984. 42 s. [In Russian].

Erzhanov A.E. Uspekhi nacional'noj politiki KPSS v Kazahstane (1946-1958). [The success of the national policy of the CPSU in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 250 s. [In Russian].

Zenushkina I.S. Sovetskaya nacional'naya politika i burzhuaзные istoriki. Stanovlenie Sovetskogo mnogonacional'nogo gosudarstva (1917-1922 gg.) v sovremennoj amerikanskoj istoriografii. [Soviet national politics and bourgeois historians. The formation of the soviet multinational state (1917-1922) in modern american historiography]. M.: Mysl', 1971. 285 s. [In Russian].

Kaziev S.Sh. Sovetskaya nacional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniyah v Kazahstane (1917-1991 gody). [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991)]. Avtoref. dis. na soisk. uch. stepeni d.i.n. Moskva, 2015. 49 s. [In Russian].

Karrer D'Ankos E. Raskolotaya imperiya: nacional'nyj bunt v SSSR. [The Split Empire: a national revolt in the USSR]. London, 1982. 381 s. [In Russian].

Kijkbaev N.K. Torzhestvo leninskoj nacional'noj politiki v Kazahstane. [The triumph of Lenin's national policy in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1968. 342 s. [In Russian].

Kozlov V.I. Nacional'nyj vopros: paradigmy, teoriya i politika (The national question: paradigms, theory and politics) // Istoriya SSSR. 1990. № 1. S. 3-22. [In Russian].

Kozybaev M.K. Istoriya i sovremennost'. [History and modernity]. Alma-Ata: Galym, 1991. 254 s. [In Russian].

Kydyralina Zh.U. Stanovlenie i sud'by idej po nacional'nomu voprosu v Kazahstane (1917-1991 gg.): istoricheskij analiz. [The formation and fate of ideas on the national question in Kazakhstan (1917-1991): a historical analysis]. Avtoref. dis. na soisk. uch. stepeni d.i.n. Ural'sk, 2008. 43 s. [In Russian].

Mann M. Istochniki social'noj vlasti. [Sources of social power]. M.: Delo, 2018. 664 s. [In Russian].

Martin T., Suni R. Gosudarstvo nacij: Imperiya i nacional'noe stroitel'stvo v epohu Lenina i Stalina. [The State of Nations: Empire and nation-building in the era of Lenin and Stalin]. M.: Prezidentskij centr B.N. El'cina: ROSSPEN, 2011. 374 s. [In Russian].

Marushkin B.I. Istoriya i politika. Amerikanskaya burzhuaznaya istoriografiya sovet'skogo obshchestva. [History and politics. American Bourgeois Historiography of Soviet Society]. M., 1969. 394 s. [In Russian].

Masanov N. Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury. [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Dajk-press, 2001. 599 s. [In Russian].

Matyushkin N.I. SSSR – strana velikogo sodruzhestva narodov. [The USSR is a country of the great commonwealth of peoples]. M.: Goskul'tprosvetizdat, 1953. 303 s. [In Russian].

Miller A.I. Naciya, ili Mogushchestvo mifa. [The Nation, or the Power of Myth]. SPb: Evropejskij un-t v Sankt-Peterburge, 2016. 145 s. [In Russian].

Nejrn T. Ot grazhdanskogo obshchestva k grazhdanskomu nacionalizmu: evolyuciya mifa (From civil society to civil nationalism: the evolution of the myth) // Logos. 2007. S. 14-33. [In Russian].

Novoselov K. Protiv burzhuaznyh fal'sifikatorov istorii Srednej Azii. [Against the bourgeois falsifiers of the history of Central Asia]. Ashkhabad: Turkmengosizdat, 1962. 319 s. [In Russian].

Nusupbekov A.N. Istoriya Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei: V 5-ti t. [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day: In 5 vol.] / Gl. red. A.N. Nusupbekov. T.1. Alma-Ata: Nauka, 1977. [In Russian].

Saktaganova Z.G. D.A. Kunaev i problemy izmeneniya granic Kazahstana (D. A. Kunaev and the problems of changing the borders of Kazakhstan) // Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2012. № 67. S. 92-98. [In Russian].

Sampiev I.M., Zorin V.Yu. Nacional'naya politika rossijskogo gosudarstva v XX – nachale XXI veka: Ucheb. pos. dlya bakalavriata i magistratury. [The national policy of the Russian state in the XX - beginning of the XXI century]. M.: Yurajt, 2018. 251 s. [In Russian].

Suzhikov M.M., Sapargaliev G.S. Nekotorye filosofsko-pravovye problemy sovershenstvovaniya kul'tury mezhnacional'nyh otnoshenij. [Some philosophical and legal problems of improving the culture of interethnic relations]. Alma-Ata, 1989. 80 s. [In Russian].

Tishkov V.A. Nacional'nosti i nacionalizm v postsovet'skom prostranstve: (istoricheskij aspekt) (Nationalities and nationalism in the post-Soviet space: (historical aspect) // Etnichnost' i vlast' v politicheskix gosudarstvax: materialy mezhdunar. konf. 1993 g. M.: Nauka, 1994. S. 9-34. [In Russian].

Hobsbaum E. Nacii i nacionalizm posle 1780 goda. [Nations and nationalism after 1780]. SPb.: Aletejya, 1998. 305 s. [In Russian].

Carr E. The Bolshevik Revolution 1917-1923. Vol. 1. Macmillan & Co. Ltd., 1953. 614 p. [In English].

Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power. London and New York: Routledge, 2007. 242 p. [In English].

Jacoby S. Inside Soviet schools. New York: Hilla. Wang, 1974. 248 p. [In English].

Lewin M. Russian peasants and Soviet power: A study of collectivization. London: Allena. Unwin, 1968. 539 p. [In English].

Macclosky H., Turner J. The Soviet Dictatorship. New York - Toronto - London, 1960. 657 p. [In English].

Pipes R. Communism: A history of the intellectual a. polit. movement. London: Phoenix press, 2002. 180 p. [In English].

Rakowska-Harmstone T. Russia and nationalism in Central Asia: the case of Tadzhikistan. Harvard, 1973. 325 p. [In English].

Raymond E. The Soviet State. New York - London, 1968. 462 p. [In English].

Rywwin M. Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia. London: Sharpe, 1982. 186 p. [In English].

Wheeler G. The Modern History of Soviet Central Asia. London, 1964. 272 p. [In English].

Zenkovsky S. Pan-Turkism and Islam in Russia. Harvard univ. press, 1960. 345 p. [In English].

МЕСТА ПАМЯТИ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ, СВЯЗАННЫЕ С КУРМАНГАЗЫ САГЫРБАЙУЛЫ**Нургалиева Агила Мустахимовна^{1*}**¹Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: agilan2009@rambler.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4447-5935>

Аннотация. Статья написана в рамках концепции исторической памяти и перспективного направления современной историографии – истории пограничных областей. Образ казахского композитора-домбриста Курмангазы Сағырбайұлы рассматривается в качестве идентификационного символа культурной памяти, как населения Казахстана, так и многонационального населения Астраханского региона. Анализируются коммеморативные практики, связанные с мемореальными местами в честь Курмангазы, находящимися в Астраханской области Российской Федерации (мавзолей в с.Алтынжар и конный монумент в Астрахани). Они представляют собой прочитывание заново или включение прошлого в актуальность настоящего. В их почитании фиксируются значимые для народа ценности, нормы и образцы поведения. Приводятся легенды и рассказы о священном даре великого композитора. Статья вносит вклад в историографию проблемы исторической памяти.

Ключевые слова: историческая память, история пограничных областей, места памяти, формы коммеморации, политика памяти, мавзолей Курмангазы, Межгосударственный культурный центр им. Курмангазы.

Статья выполнена при финансовой поддержке КОКСОН РК в рамках проведения научных исследований по проекту ИРН АР09563101 «Духовные святыни казахов ближнего зарубежья (на примере приграничных с Западным Казахстаном областей РФ)».

ГТАМР 03. 20.00**ҚҰРМАНҒАЗЫ САҒЫРБАЙҰЛЫНА ҚАТЫСТЫ ТАЯУ ШЕТЕЛДЕГІ
ЕСТЕ САҚТАУ ОРЫНДАРЫ****Нургалиева Агила Мустахимовна^{1*}**¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті Орал қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4447-5935>

E-mail: agilan2009@rambler.ru

Аннотация. Мақала тарихи жады тұжырымдамасы және қазіргі тарихнаманың перспективалық бағыты - шекаралас аймақтар тарихы аясында жазылған. Қазақтың композитор-домбырашысы Құрманғазы Сағырбайұлының бейнесі Қазақстан халқының да, Астрахан аймағының көпұлтты тұрғындарының да мәдени жадысында идентификациялық символы ретінде қарастырылады. Мақалада Ресей Федерациясының Астрахан облысында орналасқан Құрманғазының құрметіне арналған мемориалдық орындармен (Алтынжар ауылындағы кесене және Астрахандағы ат ескерткіші) байланысты коммеморативтік тәжірибелер талданады. Олар өткенді қайтадан оқып шығуды немесе қазіргі уақыттың өзектілігіне өткенді қосуды білдіреді. Оларды құрметтеу кезінде халық үшін маңызды құндылықтар, мінез-құлық нормалары мен үлгілері байқалады. Ұлы композитордың бойына қасиеттіліктің даруына байланысты аңыздар мен әңгімелер келтірілген. Мақала тарихи жады мәселесінің тарихнамасына өз үлесін қосады.

Түйін сөздер: тарихи жады, шекаралас аймақтар тарихы, еске алу орындары, коммеморация формалары, есте сақтау саясаты, Құрманғазы кесенесі, Құрманғазы атындағы мемлекетаралық мәдениет орталығы

SITES OF COMMEMORATION IN THE NEAR ABROAD ASSOCIATED
WITH KURMANGAZY SAGYRBAYULYNurgaliyeva Agila Mustakhimovna^{1*}¹West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan^{1*} Author-correspondentORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4447-5935>E-mail: agilan2009@rambler.ru

Annotation. The article is written within the framework of the concept of historical memory and a promising direction of modern historiography – the history of the border regions. The image of the Kazakh dombrist-composer Kurmangazy Sagyrbayuly is considered as an identification symbol of the cultural memory of both the population of Kazakhstan and the multinational population of the Astrakhan region. The article analyzes the commemorative practices related to memorial sites in honor of Kurmangazy located in the Astrakhan region of the Russian Federation (the mausoleum in the village of Altynzhar and the equestrian monument in Astrakhan). They are a re-reading or incorporating the past into the relevance of the present. In their veneration, values, norms and patterns of behavior that are significant for the people are fixed. Legends and stories about his sacred gift of the great composer are given. The article contributes to the historiography of the problem of historical memory.

Key words: historical memory, history of the border regions, places of memory, forms of commemoration, politics of memory, Kurmangazy mausoleum, Kurmangazy Interstate Cultural Center.

Введение. В XXI веке большую популярность приобрели мемориально-исторические исследования. Сегодня важной задачей исторической науки является изучение различных аспектов «использования прошлого» (Репина, 2016: 89). Видимо, в современных условиях динамичных общественных сдвигов у людей имеется острая потребность в осмыслении духовного измерения своей жизни, уточнении национальных и других групповых идентичностей, апелляции к «корням». Энн Ригни пишет о современной одержимости памятью в виде мемориалов и музеев (Rigney, 2018). И.М. Савельева в статье «Перекрестки памяти», опубликованной в качестве послесловия к книге П. Хаттона «История как искусство памяти», отметила: «В последние десятилетия историческая память стала рассматриваться, наряду с традицией и политизированными версиями истории, в качестве фактора, обеспечивающего идентификацию политических, этнических, национальных, конфессиональных и социальных групп, формирующегося у них чувства общности и достоинства (Савельева, 2003: 417). Этот процесс мы видим и в Казахстане.

Процесс формирования коллективной памяти, мемориальной культуры в современном Казахстане сложен и неоднозначен. И весьма символично в это нелегкое для всех время обращение общества, нации к своим корням, к своим истокам, к проверенным тысячелетиями традициям. На государственном уровне предложена четкая и внятная концепция формирования коммеморативной практики. В Программе «Рухани жаңғыру», разработанной на основе положений статьи первого президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», сохранение и приумножение духовных и культурных ценностей было обозначено основной целью нации на новый исторический период. Реализация этого масштабного и перспективного проекта страны началась в 2017 году. С 2019 года в рамках этой программы началась реализация Специального проекта «Великие имена Великой степи». Проект предусматривает поиск и популяризацию духовных святынь, которые включают и великих предков, чьи личности увековечены в виде мест памяти.

Яркие исторические образы, разделяемые членами той или иной общности, исторические события, превращенные в значимые для ее представителей «места памяти», становятся основой ее консолидации. И на эти запросы времени отвечает историческая наука.

Для казахстанской науки изучение значимых мест, связанных с историческими личностями и местами памяти за рубежом в настоящее время является новым направлением научных исследований. Наши представления о культурном наследии, его ценностных характеристиках изменились. Оно в нынешних условиях становится важным фактором сохранения исторической памяти и историко-культурного ландшафта страны. По определению П. Говарда культурное наследие «это то, что подлежит сохранению в настоящем ради возможности потребления в будущем» (Говард, 2003). При этом первостепенное значение имеет понимание не столько материальной, вещественной стороны памятников, но, прежде всего, – духовных практик, связанных с сакральной сутью мест паломничества и поклонения как символической защиты, источника сохранения исторической памяти народа.

Материалы и методы. Методологической основой данного исследования послужила концепция исторической памяти, сторонники которой рассматривают ее и как культурный механизм накопления и трансляции информации (знаний, представлений, образов) о прошлом общества и в качестве одной из основ для формирования моделей идентичности (Репина, 2017).

Исследователь Т.А. Булыгина считает, что историческая память рождается из опыта, пережитого коллективно членами общества. При этом она видит кардинальные отличия исторической памяти как образа, созданного в человеческом сознании, от самого прошлого, поскольку «ретроспективное видение исторического прошлого придает историческим событиям новые смыслы» (Булыгина, 2017: 10).

Глубокая потребность в сохранении и фиксации культурной и исторической памяти рождает «места памяти». Они символизируют значимое прошлое. Как считает П. Нора, предложивший этот термин, «места памяти рождаются и живут благодаря чувству, что спонтанной памяти нет, а значит – нужно создавать архивы, нужно отмечать годовщины, организовывать празднования, произносить надгробные речи, нотариально заверять акты, потому что такие операции не являются естественными» (Нора, 1999: 26). Признаком места памяти является то, что воображение наделяет его символической аурой (Там же: 40). То есть в данном случае речь идет о мемориальной деятельности. Создание «мест памяти» может быть отнесено к коммеморативным практикам, смысл которых заключается в реанимации в настоящем значимых для этноса воспоминаний как средства его консолидации. Об этом пишет и З.А. Ибраилова: «Коммеморативные формы являют собой реконструкцию взаимодействия прошлого и настоящего. Их главная функция – сохранение коллективной памяти. Коммеморация является важнейшим инструментом формирования исторической памяти как мобилизация памяти о том или ином событии, человеке, исторической общности... Можно сказать, что коммеморация – это сознательный акт передачи мировоззренчески значимой информации о прошлом через увековечение определенных лиц и событий» (Ибраилова, 2016: 72).

Решающая роль в выборе, создании и популяризации таких мест принадлежит властным структурам, от позиции которых зависит статус, получаемый тем или иным героем национальной (этнической) истории (Нурғалиева, 2012: 237). Это отмечал еще П. Хаттон, который определял политику коммеморации как «идентификацию и описание тех событий, идей или личностей прежнего времени, которые избираются посредниками власти для хранения в памяти» (Хаттон, 2004: 30). Речь в данном случае идет о реализации политических потребностей и собственных интересов власти, о политическом заказе формирования и закрепления конкретных знаний о прошлом для обеспечения определенных социально-политических задач (Репина, 2016). Важную роль в воплощении подобных задач играет, помимо прочего, практика коммемораций, и прежде всего юбилейных (Репина, 2019: 89), когда юбилеи могут педалировать в интересах власти или социума для укрепления коллективной идентичности.

Отметим, что в современном Казахстане инициатива в этом вопросе исходила от национальной интеллигенции, аполитическая элита ее активно поддержала. При этом они исходили из понимания наличия у казахов «этнических детерминант образа мира» (Обухов, 2003: 53). Своих детей казахи всегда воспитывали в духе веры в то, что их страна – это не просто земля, горы и реки, а священное место, где обитают души их предков. Считалось, что умершие предки определяли жизнь и поступки живых, распоряжались их судьбами. Это подтверждает мысль Л.П. Репиной о том, что интеллектуалы, создавая свои проекты идентичности, имеют дело не с чистым листом бумаги, а с уже имеющимися коллективными представлениями, культурными традициями и мифологемами; идеологический конструкт может вызвать эмоциональный отклик лишь при условии, что он резонирует с символическими ресурсами той или иной этнокультурной среды, а успех проектов строительства памяти и идентичности зависит от социокультурных факторов длительной протяженности (Прошлое для настоящего, 2020: 32-33).

Одной из методологических основ данной статьи является перспективное направление современной историографии, все более популярное у историков – история пограничных областей. Как отметили М.Е. Колесникова и С.И. Маловичко, «обращение исследовательского внимания на этнические/социокультурные контактные зоны... дает возможность историкам отслеживать культурное взаимовлияние народов друг на друга». (Колесникова, Маловичко, 2004: 50)

Цель данной статьи – показать развитие этих тенденций на конкретном материале коммеморативных практик, связанных с мемориальными местами в честь Курмангазы Сагынбайулы, находящимися в Астраханской области Российской Федерации. Форма данной статьи – социально ориентированное историописание.

При сборе и обработке материала были использованы традиционные методы работы с источником – выборка данных, их критический анализ, систематизация и обобщение.

Обсуждение. Литература о Курмангазы, имя которого золотыми буквами вписано в историю мировой культуры, к сожалению, весьма немногочисленна. Наибольший вклад в изучение жизни и творчества гениального самородка внес академик А.К. Жубанов, который на протяжении всей своей жизни собирал материалы о нем и написал по устным рассказам людей, лично знавших кюйши его биографию (Жубанов, 1936; 1958). Струнами столетий он назвал творчество основоположника казахской национальной музыки. Биографические сведения и оценочные суждения о Курмангазы имеются также в сборнике статей под редакцией А. Нысанбаева (Курмангазы. Жинақ). Определенный интерес с позиции нашей темы, главным образом своими оценочными суждениями, представляет статья Владислава Владимировича «Три лиры генерала Перовского: Курмангазы. Даль. Пушкин. Полемические эскизы» (Владимиров, 2008).

Задачу передачи исторических представлений в определенной степени выполняют также произведения художественной литературы. Литературные произведения, по мнению В.А. Шнирельмана относятся к объективированной овеществленной памяти, «исторической» памяти (Шнирельман, 2016: 102).

С.О. Шмидт обращался к истории ментальностей, рассматривая произведения литературы как «источник формирования исторических представлений» у массового читателя (Шмидт, 1997: 113–115). Книги придают представлениям о прошлом жизненную силу и правдоподобие, в результате чего те перестают быть сухими историческими фактами. Правдивый, конкретный и живой художественный образ облегчает восприятие исторического прошлого.

Жизни и судьбе великого сына казахского народа Курмангазы Сагырбаева посвящена книга астраханца, члена Союза писателей России, лауреата литературной премии имени Велимира Хлебникова Геннадия Васильева «Сары-арка» («Золотая степь»). При подготовке книги ее автор стремился собирать достоверный материал, путешествуя по Казахстану, работая в библиотеках и архивах и пользуясь сведениями, предоставленными сотрудниками Межгосударственного Культурного центра имени Курмангазы Сагырбаева в с. Алтынжар. В 2010 году роман был издан в России, а в 2012 году к 190-летию со дня рождения композитора в государственном казахском издательстве «Аударма» при спонсорской помощи главы Фонда развития казахской культуры, известного астраханского бизнесмена Никиты Искокова вышло его специальное билингвальное издание. Этот двухтомник, редактором которого выступил известный казахский писатель Б. Канопьянов, был издан по программе «Издание социально-важных видов литературы» Министерства культуры и информации Республики Казахстан. Наверное можно согласиться с мнением астраханской журналистки Дины Немировской, считающей, что так глубоко и последовательно до Васильева никто о Курмангазы не писал (Немировская⁶).

Определенный интерес, по крайней мере в плане его активного использования в актах коммеморации, представляет книга Хайдара Ирмуратова «Чародей», которая была впервые выпущена в алмаатинском издательстве «Жалын» в 1976 году, а в 2010 году переиздана в России по инициативе Астраханского общества казахской культуры и языка «Жолдастык». Интересный фактический материал по теме данной статьи содержится в материалах, собранных нами в периодической печати и сайтах Интернет.

Таким образом, можно отметить, что тема нашего исследования до сего времени не была предметом специального научного исследования.

Результаты. Авторы Учебного пособия «Нижневолжский фронт: культурная память и культурное наследие» называют Курмангазы Сагырбайулы (1823-1896) – казахского народного музыканта, оказавшего огромное влияние на становление казахской национальной музыки, идентификационным символом культурной памяти многонационального населения региона: «Актуализация этого персонажа и вписывание его в региональный культурный ландшафт положительно сказались на формировании единого культурного пространства Астраханской области» (Романова и др., 2014: 72).

Реальная биография Курмангазы стала основой, на которой коллективная память и воображение создали целый комплекс рассказов, легенд и символов. Вот как это образно определил это Владислав Владимиров: «Курмангазы уже давно стал объектом такого общенародного воображения, чему уже, пожалуй, никогда не смогут воспрепятствовать никакие строго документированные поправки и уточнения его необыкновенной биографии. Прав наш известный поэт, переводчик, кинорежиссер Бахыт Каирбеков, когда говорит, что «Курмангазы – реальная личность, но с точки зрения им же созданных произведений – мифологичен, его же творения отбрасывают на него ореол мистичности, и все факты биографии его становятся легендарными» (Владимиров, 2008: 110).

Здесь мы видим пример явления, когда, по выражению Репиной, «особо значимые события и герои прошлого образуют в исторической памяти систему взаимосвязанных культурно-исторических символов, отражающую доминирующие в обществе ценности и играющую важную роль в их воспроизводстве» (Романова, 2019). А так определил свое отношение к великому сыну казахского народа автор книги «Чародей» Хайдар Ирмуратов: «В истории каждого народа есть имена, одно упоминание о которых рождает у человека необъяснимый трепет сердца, светлые чувства, полет мысли к возвышенному. Таково имя классика казахской музыкальной культуры, композитора-самородка, человека-бунтаря Курмангазы Сагырбаева. Мы не только слушаем, затаив дыхание, его прекрасные кюи, но мы горячо и страстно любим его самого. Наша привязанность и любовь к нему – это что-то совершенно особенное» (Ирмуратов, 2010).

Место захоронения великого казахского композитора-домбриста, «прародителя кюя» стало неким духовным символом и местом паломничества. Оно расположена в бугре Албасты юго-восточной окраины казахского села Алтынжар (буквально «золотой берег» или «золотой обрыв») в Володарском районе Астраханской области России, где последние годы жизни провел Курмангазы. Казахи составляют 80% населения села. По рассказам, Курмангазы завещал похоронить себя возле своего верного друга Ишмана.

Многие казахи считают, что великий кюйши не был простым человеком. Еще при жизни его образ приобрел черты легендарности, а после смерти в народной памяти он обрел ореол святого. Астраханские казахи в разговорной речи Курмангазы Сагырбайулы называют «Ата» (дед, дедушка). Существует поэтичная легенда о том, как любимый народом музыкант и композитор обрел свой священный дар. Эту легенду привел в своем романе «Сары-Арка (Золотая степь)» астраханский писатель Геннадий Васильев. Однажды, когда мальчик Курмаш в одиночестве сидел вечером у костра в степи, ему привиделся дервиш в потертом халате из грубой шерсти. Посмотрев на притихшего ребенка, старец сказал: «Запомни, сынок, ты рожден для борьбы со злом в этом мире. Тяжел и тернист этот путь, много на нем трудностей и испытаний, но ты с честью пройдешь его, ибо силу богатырскую ты получишь

от духов двух гор, что находятся на разных концах великой степи, запомни их названия: Богдо и Шеркала – гора-лев. Богдо даст тебе власть над звуками, что пронизывают все мироздание, из них ты будешь слагать свою музыку, а Шеркала даст твоему сердцу львиную неустрашимость» (Васильев, 2012: 61). Народ верит, что так и случилось.

В начале 80-х годов XX века могилу Курмангазы посетила делегация Денгизского района тогда еще Гурьевской области. Бывший председатель колхоза им. Курмангазы, ветеран Великой Отечественной войны Валитхан Джумагалиевич Джумамухамбетов выступил с идеей создать в селе Алтынжар музей Курмангазы Сагырбаева. Идею поддержали в Казахстане. В августе 1986 года в селе Алтынжар побывала делегация из Казахстана в составе министра культуры Еркегали Рахмадиева, ректора государственной консерватории Газизы Жубановой, дочери исследователя жизни и творчества Курмангазы Сагырбаева академика Ахмета Жубанова, секретаря Гурьевского обкома партии Маркена Жайнусова и др. На встрече с жителями села они подарили будущему музею картину «Курмангазы – гордость народа» работы художника К.Х. Аманова. В сентябре этого же года был создан совет музея, занявшийся подготовкой его экспозиции. Помощь в создании экспозиции оказали астраханский краеведческий музей и отдел культуры Гурьевского облисполкома, направивший в Алтынжар художника Есбулата Токаева, который работал в музее до самого его открытия. Торжественное открытие музея состоялось 21 декабря 1986 года (Межгосударственный...).

В апреле 1993 года был создан Фонд Курмангазы, одной из главных задач которого стало создание Мавзолея Курмангазы. Заказчиком строительства выступило министерство культуры Казахстана. В строительство мавзолея внесли свой вклад три области Казахстана (Атырауская, Западно-Казахстанская и Мангистауская) и Астраханская область РФ. Автором проекта стал мангистауец Максут Нуркабаев, определивший значение своей работы такими словами: «Курмангазы – это легенда, это величина, которую мы все знаем. И строить мавзолей – это большая честь. Для меня было дорого и то, что мавзолей этот я возводил на территории России, а здесь это первый мавзолей восточного типа. И это накладывает особую ответственность, мавзолей является символом казахского искусства, и он должен достойно представлять его на российской территории» (Межгосударственный...).

Торжественное открытие мавзолея состоялось 11 октября 1996 года, в год столетия со дня смерти Курмангазы. В церемонии открытия принимали участие Первый Президент РК Н.А. Назарбаев и бывший тогда председателем российского правительства В. Черномырдин.

Мавзолей Курмангазы построен из белого камня-песчаника, который специально привезли из Казахстана, и очень красиво смотрится издали. «Обдуваемый душистыми степными ветрами, белым облаком уплывает он в светлую вечность...», - пишет в эпилоге к своему роману Г. Васильев (Васильев, 2012). Усыпальница состоит из двух помещений. Первый служит залом для молитвы, ступеньки вниз ведут во второе помещение. В нем слева от входа расположены надгробная плита с именем великого композитора и изображением белоснежной домбры, а дальше – его гробница и скульптура домбры.

Перед многими важными событиями: экзаменами, отправкой на службу в армию, важной поездкой и др. вошло в обычай посетить это святое для казахов место и получить благословение Ата. Многие посетители мавзолея Курмангазы возносят к нему просьбы помочь им в различных жизненных ситуациях, другие идут в надежде найти душевное успокоение, умиротворение. Здесь можно просить у святого здоровья, достатка, благополучия и рассказать о самых сокровенных желаниях дотронувшись до саркофага. Выходить из мавзолея необходимо спиной к двери, в знак уважения и почитания святого. У выхода из больших белых чанов, стоящих с обеих сторон, можно взять белый камень в знак памяти и уважения и хранить его дома. Рассказывают, что тот, кто хочет научиться играть на домбре, должен заночевать рядом с могилой, держа в одной руке домбру, а в другой хлеб (табанан). Если приснится домбра, то можно стать знаменитым музыкантом, а если приснится табанан, то, лучше приспособиться к обычному быту, хозяйству. И вообще, у музыкантов, особенно у домбристов, считается доброй приметой переночевать на бугре у могилы Курмангазы.

В 2021 году величественное белокаменное здание мавзолея отметит свое 25-летие. В честь этой даты, Межгосударственный культурный центр им. Курмангазы подготовил торжественные мероприятия: концерты, фестивали и конкурсы, как в онлайн, так и в офлайн формате. Межгосударственный культурный центр им. Курмангазы, здания которого стилизованы под большие белые юрты, был открыт рядом с его мавзолеем в 2005 году. В его задачу входит широкое распространение и популяризация творческого наследия Курмангазы Сагырбаева. 24 февраля 2009 года между Правительством Астраханской области Российской Федерации и акиматами Мангистауской, Атырауской, Западно-Казахстанской областей Республики Казахстан было подписано Соглашение о содействии деятельности регионального культурного центра имени Курмангазы Сагырбаева, состоящее из 10 статей. В состав попечительского совета учреждения, кроме представителей указанных государственных структур, были включены представители Астраханской региональной общественной организации казахской культуры «Жолдастык». В статье 3 говорится, что Стороны содействуют сотрудничеству между творческими союзами, общественными объединениями и организациями Астраханской области Российской Федерации, Атырауской, Западно-Казахстанской и Мангистауской областей Республики Казахстан, направленному на широкое распространение и популяризацию творческого наследия Курмангазы Сагырбаева. Согласно статьям 4 и 5, Стороны оказывают содействие в организации совместных научных конференций, симпозиумов, семинаров на базе регионального культурного центра имени Курмангазы Сагырбаева, а также проведению археологических раскопок, исследований архивных материалов,

направленных на возрождение историко-культурного наследия народов Прикаспийского региона, кроме того, способствуют проведению фестивалей, концертов памяти Курмангазы Сагырбаева и других культурных мероприятий, связанных с традициями, обычаями и фольклором казахского народа. Седьмая статья предполагает содействие организации культурно-исторических, эколого-этнографических и других познавательных туристических походов для школьников, студентов и молодежи по памятным местам, связанным с именем Курмангазы Сагырбаева (Соглашение...).

Примером работы в этом направлении является учреждение премии Губернатора Астраханской области имени Курмангазы Сагырбаева. Лауреатами этой премии за общественный вклад в сохранение и развитие казахской культуры и разностороннюю просветительскую работу по увековечиванию памяти основоположника казахской музыкальной культуры в разные годы становились известные общественные деятели и журналисты: Канат Шантимиров, Никита Искаков, Нина Куликова, Кубаш Батрашев, а также ансамбль казахской музыки «Самал» и писатель Геннадий Васильев.

Также в селе Алтынжар Астраханской области ежегодно проходит Конкурс исполнителей «Волшебные струны домбры». А в 2018 году он получил статус всероссийского (В Астрахани...).

В Астрахани одна из улиц носит славное имя Курмангазы Сагырбаева. А в центре города на пересечении улиц Советской и Калинина великому сыну казахского народа установлен памятник. Он представляет собой скульптуру лошади, на которой сидит Курмангазы с домброй. Шестиметровая композиция выполнена из бронзы. Она установлена на трехметровом постаменте, сделанном из куртинского гранита. Основание у памятника составляет один метр. Автор – известный в Казахстане скульптор, выпускник Московского художественного института им. Сурикова, успешно окончивший аспирантуру академии искусств в Нидерландах Едиге Рахмадиев. Это первый конный памятник в Астрахани.

Торжественное открытие монумента состоялось 13 декабря 2008 года. В церемонии открытия памятника приняли участие губернатор Астраханской области Александр Жилкин и первый заместитель министра иностранных дел РК Нуртай Абыкаев. Этот памятник астраханцы получили в качестве подарка от Правительства Республики Казахстан к 450-летию со дня образования Астрахани (Соколов). Астраханцы горячо откликнулись на появление этого символа дружбы двух великих народов – русского и казахского. Вот какое стихотворение написала астраханка Дина Немировская (Немировская^а):

МОНУМЕНТ КУРМАНГАЗЫ

Казахский трепетный язык
Включён в программу школы.
Коня взнуздal Курмангазы.
Он сил и воли полон.
Народный музыкант, домбрист,
Гроза окрестных баев,
Бунтарь, бессмертный оптимист,
Земляк наш Сагырбаев.
Велеречивы, непросты
Мелодии протеста.
Несут к подножию цветы
Казахские невесты.
Лети, народный Робин Гуд,
В века светло и гордо!
Народа своего уют
Отстаивал ты твёрдо.
Течёт великая река,
Храня твои напевы
И маками Сары-Арка
Алеет средь посевов.

Установление этого памятника, а также строительство мавзолея Курмангазы следует рассматривать как расширение знакового культурного пространства. В связи с этим хотелось бы согласиться с мнением авторов исследования «Практика и места памяти в Казахстане (структурно-типологический обзор)»: «Памятники – это своеобразное «присутствие» прошлого в настоящем, которое влияет на это настоящее. Однако следует подчеркнуть, что настоящее также влияет на прошлое, реконструируя его, репрезентируя его в различных видах памятников в рамках, как правило, актуальной культурной политики» (Медеуова и др., 2016: 63).

Заключение. Таким образом, можно отметить, что, поскольку тема данной статьи до сего времени не была предметом научного исследования, ее результаты могут внести вклад в разработку проблемы исторической памяти в казахстанской науке. Камерные работы, посвященные отдельным аспектам и объектам исторической памяти, к которым относится и данная статья, помогают решать задачу систематизации источниковой базы и разработки методологического инструментария.

Образ Курмангазы является идентификационным символом культурной памяти двойного значения. С одной стороны, в России его рассматривают идентификационным символом культурной памяти

многонационального населения Астраханского региона, с другой – для населения Казахстана он выступает ярким символом его культурной памяти.

Сооружение мавзолея великого композитора, воздвижение памятника на одной из центральных улиц Астрахани, переименование улиц в региональной столице и селах, изобретение новых ритуалов и традиций (премия губернатора имени Курмангазы, музыкальный конкурс и т.д.) являются разновидностями практик коммеморации.

Мы надеемся, что данная статья послужит элементом при создании полноценной сакральной географии казахского народа и внесет вклад в исследования роль политики памяти в деле формирования и переформатирования его исторического сознания.

Список литературы

Булыгина Т. А. Модели исторической памяти и изучение локуса в исторической науке // Гуманитарные и юридические исследования. 2017. № 1. С.8–12.

В Астрахани конкурс домбристов получил статус всероссийского Курмангазы [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://informburo.kz/novosti/v-astahani-konkurs-dombristov-poluchil-status-vserossiyskogo-72790.html>.

Васильев Г. Сары-Арка (Золотая степь). Астана: Аударма, 2012. 360 с.

Владимиров В. Три лиры генерала Перовского: Курмангазы. Даль. Пушкин. Полемика эскизы // Нива. 2008. № 5. С. 101–126.

Жубанов А.К. Курмангазы. Алма-Ата, 1936. 207 с.

Жубанов А. Струны столетий: очерки о жизни и творческой деятельности казахских народных композиторов. Алма-Ата: Казлитиздат, 1958. 395 с.

Howard P. Heritage: management, interpretation, identity. London: Continuum, 2003. 278 p.

Ирмуратов Х. Чародей. Повесть о Курмангазы Сагырбаеве. Астрахань. 2010. Курмангазы [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://astra.volgainet.ru/charodey>. Форматы pdf, docx, rar-архив.

Исрапилова З. А. Роль коммеморативных практик в процессе функционирования и развития исторической памяти // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 2 (64). С. 70–73

Колесникова М.Е., Маловичко С.И. Новые направления изучения региональной истории: история пограничных областей Северного Кавказа // Вестник Ставропольского государственного университета. 2004. № 39. С. 48–58.

Курмангазы. Жинақ: Ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер, естеліктер, жаңа деректер, мақалалар. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 544 б.

Медеуова К., Ермагамбетова К., Кикимбаев М. и др. Практика и места памяти в Казахстане (структурно-типологический обзор). Астана: ТОО Мастер По, 2016. 73 с.

Межгосударственный культурный центр им. Курмангазы Сагырбаева [Электронный ресурс] URL: <http://regionvol.ru/populyarnoe/23-mezhgosudarstvennyy-kulturnyy-centr-im-kurmangazy-sagyrbaeva.html> (дата обращения 09.07.2021).

Немировская Д.^а Домбру он посвятил народу своему Курмангазы [Электронный ресурс] URL: <https://souzpisatel.ru/kurmangazy-sagyrbaev/> (дата обращения 09.07.2021).

Немировская Д.^б Ревнитель великого дела (очерк о Геннадии Васильеве) [Электронный ресурс] URL: <https://www.chitalnya.ru/work/1161693/> (дата обращения 09.07.2021).

Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. С.7–50.

Нургалиева Ж.К. Национализация истории как ключевой ресурс конструирования новой коллективной идентичности // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2012. Сер.12. Вып. 1. С. 236–243

Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира // Развитие личности. 2003. № 4. С. 51–68.

Прошлое для настоящего: История-память и нарративы национальной идентичности / под общ. ред. Л. П. Репиной. М.: Акулино, 2020. 464 с.

Репина Л.П. Между фактом и символом: исторические события в макроструктуре национально-государственного нарратива // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2019. Т. 16. Кн. 2–3. С. 9–23.

Репина Л.П. События и образы прошлого в историческом и культурной памяти // Новое прошлое / The New Past. 2016. № 1. С.82–99.

Репина Л.П. Стратегии построения национального нарратива в имперском и постимперском пространстве: опыт Великобритании // Актуальные проблемы истории Великобритании XVII - XX вв. Рязань: Концепция, 2017. С. 149–158.

Rigney A. Remembrance as remaking: memories of the nation revisited // Nations and Nationalism. 2018. Vol. 24. Issue 2. 240–257 pp.

Романова А.П., Якушенков С.Н., Хлыщева Е.В., Васильев Д.В., Якушенкова Ок.С., Якушенкова Ол. С., Кусмидинова М.Х., Топчиев М.С. Нижневолжский фронт: культурная память и культурное наследие (Учебное пособие). Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич, 2014. 236 с.

Савельева И.М. Перекрестки памяти // Хаттон П.Х. История как искусство памяти. СПб: Владимир Даль. С. 398–421.

Соглашение от 24 февраля 2009 года [Электронный ресурс] URL: <https://docs.cntd.ru/document/460121000> (дата обращения 09.07.2021).

Соколов А. В Астрахани установлен памятник Курмангазы [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30366515 (дата обращения 09.07.2021).

Хаттон П.Х. История как искусство памяти. СПб: Владимир Даль, 2004. 424 с.

Шмидт С.О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. М., 1997.

Шнирельман В.А. Социальная память и образы прошлого // Новое прошлое / The New Past. 2016. № 1. С. 100–129.

References

Bulygina T. A. Modeli istoricheskoy pamyati i izucheniye lokusa v istoricheskoy nauke [Models of historical memory and the study of the locus in historical science] // Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya. 2017. No. 1. 8–12 pp. [In Russian].

Howard P. Heritage: management, interpretation, identity. London: Continuum, 2003. 278 p.

Irmuratov K.H. Charodey. Povest' o Kurmangazy Sagyrbaeyeve. [The story of Kurmangazy Sagyrbaev]. Astrakhan'. 2010 / <http://astra.volgainet.ru/charodey>. Formats pdf, docx, rar-archive. [In Russian].

Israpilova Z. A. Rol' kommеморативnykh praktik v protsesse funktsionirovaniya i razvitiya istoricheskoy pamyati [The role of commemorative practices in the process of functioning and development of historical memory] // Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskoye i yuridicheskiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2016. No. 2 (64). 70–73 pp. [In Russian].

Khatton P.Kh. Istoriya kak iskusstvo pamyati [History as an art of memory]. Saint Petersburg: Vladimir Dal, 2004 [In Russian].

Kolesnikova M.Ye., Malovichko S.I. Novyye napravleniya izucheniya regional'noy istorii: istoriya pograniichnykh oblastey Severnogo Kavkaza [New directions in the study of regional history: the history of the border regions of the North Caucasus] // Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta. 2004. No.39. 48–58 pp. [In Russian].

Kurmangazy. Zhinak: Uly kjuishinin omiri men shigarmashylgy turaly zertteuler, estelikter, zhanaderektter, maqalalar [Kurmangazy. Collection: researches, memoirs, new data, articles about the life and work of the great kuishi]. Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 1998. 544 p. [In Kazakh].

Medeuova K., Yermagambetova K., Kikimbayev M. et al. Praktikaimestapamyati v Kazakhstane (strukturno-tipologicheskoyobzor) [Practice and places of memory in Kazakhstan (structural and typological review)]. Astana: TOO Master Po. 2016. [In Russian].

Mezhgosudarstvennyy kul'turnyy tsentr im. Kurmangazy Sagyrbaeva [Interstate Cultural Center. Kurmangazy Sagyrbaeva] URL: <http://regionvol.ru/populyarnoe/23-mezhgosudarstvennyy-kulturnyy-centr-im-kurmangazy-sagyrbaeva.html> (09.07.2021)

Nemirovskaya D. Dombu on posvyatil narodu svoymu [Dombra he dedicated to his people] URL: <https://souzpisatel.ru/kurmangazy-sagyrbaev/> (09.07.2021)

Nemirovskaya D. (b) Revnitel' velikogo dela (ocherk o Gennadii Vasil'yevе) [Jealous great work (essay about Gennady Vasilyev)] URL: <https://www.chitalnya.ru/work/1161693/> (09.07.2021)

Nora P. Problematika mest pamyati. Frantsiya-pamyat' [Problems of places of memory. France-memory] / P. Nora, M. Ozuf, ZH. de Pyuimezh, M. Vinok. SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1999. 7–50 pp. [In Russian].

Nurgaliyeva Zh.K. (2012). Natsionalizatsiya istorii kak klyuchevoy resurs konstruirovaniya novoy kollektivnoy identichnosti [Nationalization of history as a key resource for constructing a new collective identity]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta // Bulletin of St. Petersburg University. Ser.12. Vyp. 1.236–243 pp. [In Russian].

Obukhov A. Istoricheski obuslovlennyye modifikatsii obrazamira [Historically conditioned modifications of the image of the world] // Razvitiye lichnosti. 2003.No. 4. 51–68 pp. [In Russian].

Proshloye dlya nastoyashchego: Istoriya-pamyat' inarrativy natsional'noy identichnosti [The Past for the Present: History, Memory and Narratives of National Identity]. Ed. L. P. Repina. Moscow, Aq-uilo Publ., 2020, 464 p. [In Russian].

Repina L.P. Mezhdru faktom i simbolom: istoricheskiye sobyitiya v makrostrukture natsional'no-gosudarstvennogo narrative [Between fact and symbol: historical events in the macrostructure of the national-state narrative] // Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. 2019. T. 16. Kn. 2–3. 9–23 pp. [In Russian].

Repina L.P. Sobyitiya i obrazy proshlogo v istoricheskoi i kul'turnoy pamyati [Events and images of the past in historical and cultural memor] // Novoyeproshloye/ The New Past. 2016. No.1. 82–99 pp. [In Russian].

Repina L.P. Strategii postroyeniya natsional'nogo narrativa v imperskom I postimperskom prostranstve: opyt Velikobritanii [Strategies for building a national narrative in the imperial and post-imperial space: the experience of Great Britain] // Aktual'nyye problem istorii Velikobritanii XVII - XX vv. Ryazan': Kontseptsiya, 2017. 149–158 pp. [In Russian].

Rigney A. Remembrance as remaking: memories of the nation revisited // Nations and Nationalism. 2018. Vol. 24. Issue 2. 240–257 pp.

Romanova A.P., Yakushenkov S.N., Khlyshcheva Ye.V., Vasil'yev D.V., Yakushenkova O.S., Yakushenkova O.I.S., Kusmidinova M.KH., Topchiyev M.S. Nizhnevolzhskiy frontir: kul'turnaya pamyat' I kul'turnoye naslediye

(Uchebnoye posobiye) [Lower Volga frontier: cultural memory and cultural heritage (Study guide)]. Astrakhan': Izdatel': Sorokin Roman Vasil'yevich, 2014. 236 p.

Savel'yeva I. M. Perekrestkipamyati // Khatton P. K.H. Istoriya kak iskusstvo pamyati [Crossroads of memory // Hatton P.Kh. History as the art of memory]. SPb: Vladimir Dal'. 398–421 pp. [In Russian].

Shmidt S.O. Put' istorika. Izbrannyye trudy po istochnikovedeniyui istoriografii [The path of the historian. Selected works on source study and historiography]. M., 1997 [In Russian].

Shnirel'man V.A. Sotsial'naya pamyat' I obrazy proshlogo [Social memory and images of the past] // Novoyeproshloye / The New Past. 2016. No.1. 100–129 pp. [In Russian].

Soglasheniyeot 24 fevralya 2009 goda [Agreement of February 24, 2009] URL: <https://docs.cntd.ru/document/460121000>

Sokolov A. V Astrakhani ustanovlen pamyatnik Kurmangazy [A monument to Kurmangazy was erected in Astrakhan] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30366515

V Astrakhani konkurs dombristov poluchil status vserossiyskogo [In Astrakhan, the dombra competition received the status of an All-Russian] Retrieved from <https://informburo.kz/novosti/v-astahani-konkurs-dombristov-poluchil-status-vserossiyskogo-72790.html>

Vasilyev G. Sary-Arka (Zolotaya step) [Sary-Arka (Golden Steppe)]. Astana: AudarmaPubl, 2012, 360 p. [In Russian].

Vladimirov V. Tri liry generala Perovskogo: Kurmangazy. Dal'. Pushkin. Polemicheskiye eskizy [Three Lyres of General Perovsky: Kurmangazy. Dahl. Pushkin. Pemic sketches] // Niva. 2008. No.5. 101–126 pp.

Zhubanov A.K. Kurmangazy [Kurmangazy]. Alma-Ata, 1936. 207 p.

Zhubanov A. Strunystoletiy: ocherki o zhizni i tvorcheskoy deyatel'nosti kazakhskikh narodnykh kompozitorov [Strings of Centuries: Essays on the Life and Creative Work of Kazakh Folk Composers]. Alma-Ata: Kazlitizdat, 1958. 395 p.

ҒТАМТР 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_32

М.Х. ДУЛАТИДІН «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫ – МОҒОЛСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ (XIV Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVI Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы^{1*}, Максұтова Альбина Әбенқызы²,
Тілеубаев Шамек Баянұлы¹, Мамраимов Серік Дәулетұлы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

³Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

***Автор-корреспондент**

E-mail: shashaevaezhan@mail.ru (Шашаев), albina_kzt83@mail.ru (Максұтова), shamek_09@mail.ru (Тілеубаев), s_dauletuly@mail.ru (Мамраимов)

Түйіндемe. Бұл мақалада М.Х. Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» шығармасы XIV ғ. екінші жартысы–XVI ғ. бірінші жартысындағы Моғолстан тарихының дерек көзі ретінде, тарихи зерттеулерде қаншалықты маңызды орын алғандығы талдауға алынады. Мұхаммед Хайдардың айтуы бойынша дәл осы дәуірде моғол хандары өздері жаулап алған елдерден, мемлекет басқарудан, биліктен шектеп, қол үзе бастады, сол себепті олардың ішінен ешкім тарихын жазған жоқ еді. «Тарих-и Рашиди» – Орта Азия мен Моғолстанда XIV ғасырдан XVI ғасырға дейін болған осындай тарихи оқиғаларға толы құнды еңбек. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиінде» басынан кешкен оқиғалар және түрлі адамдардан естіген әңгімелеріне ғана жүгінбей, көптеген көрнекті тарихшы-ғалымдар, жағрафия ілімінің даналары, сопылардың трактаттарына дейін назар аударып, оларды молынан пайдаланған. Міне сондықтан да моғолдар тарихының мүлдем жойылып кетпеуі үшін, қолына қалам алған Мұхаммед Хайдардың аталған шығармасының тарихнамалық тұрғыдан қаншалықты зерттелгенін талдау біздің мақаламыздың басты мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: Дулати, тарих, моғолдар, хандар, Қазақ хандығы, ұлыстар, шежіре, тарихнама.

МРНТИ 03.20

СОЧИНЕНИЕ М.Х. ДУЛАТИ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ МОГУЛИСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIV В. – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVI В.)

Шашаев Ауезхан Кадиржанович^{1*}, Максұтова Альбина Абеновна^{2*},
Тілеубаев Шамек Баянович¹, Мамраимов Серік Даулетович³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы., Казахстан

²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз., Казахстан.

³Центрально-Азиатский инновационный университет. Шымкент, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: shashaevaezhan@mail.ru (Шашаев), albina_kzt83@mail.ru (Максимова), shamek_09@mail.ru (Тлеубаев), s_dauletuly@mail.ru (Мамраимов)

Аннотация. В данной статье анализируется произведение М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» как историографический источник истории Могулистана второй половины XIV-XVI вв. и его роль для исторических исследований. По словам Мухаммеда Хайдара в тот период могульские ханы начали отстраняться от завоеванных земель, от государственного управления и власти, поэтому их история оказалась незафиксированной в летописях. «Тарих-и Рашиди» - ценный труд, содержащий сведения об исторических событиях, имевших место с XIV по XVI век. Мирза Хайдар в своем «Тарих-и Рашиди» не только ссылается на события и их очевидцев, но и широко использует труды известных ученых-историков, географов и даже трактаты суфи. На основании вышесказанного главной целью нашей статьи является анализ исторической исследованности указанного произведения М.Х. Дулати, задачей которого была сохранение истории могулов от исчезновения.

Ключевые слова: Дулати, история, могулы, ханы, Казахское ханство, улусы, шежире, историография.

IRSNI 03.20

THE COMPOSITION OF M.KH. DULATI «TARI H-I-RASHIDI» AS A SOURCE ON THE HISTORY OF MOGULSTAN (SECOND HALF OF THE XIV TH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE XVI TH CENTURY)

Shashaev Auezkhan Kadyrzhanovich^{1*}, Maksutova Albina Abenovna²,
Tleubayev Shamek Bayanovich¹, Mamraimov Serik Dauletuly³

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

²Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz., Kazakhstan

³Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

*Autor-corresponding:

E-mail: shashaevaezhan@mail.ru (Shashaev), albina_kzt83@mail.ru (Maksutova), shamek_09@mail.ru (Tleubayev), s_dauletuly@mail.ru (Mamraimov)

Annotation. This article analyzes the works of M.Kh. Dulati «Tarikh-i Rashidi» as a historiographic source of the history of Moghulistan in the second half of the 14th-17th centuries and its role in historical research. According to Muhammad Haydar, at that time, the Mogul khans began to move away from the conquered lands, from state administration and power, so their history was not recorded in chronicles. «Tarikh-i Rashidi» is a valuable work containing information about historical events that took place from the XIV-th to the XVI-th century. Mirza Haydar in his «Tarikh-i Rashidi» not only refers to events and their eyewitnesses, but also widely uses the works of famous scientists-historians, geographers and even Sufi treatises. Based on the foregoing, the main goal of our article is to analyze the historical research of this work by M.Kh. Dulati, which mission was to keep the history of the Moguls from extinction.

Key words: Dulati, history, moguls, khans, Kazakh khanate, uluses, shezhire, historiography

Кіріспе. Тарихи Рашидиді дерек ретінде мамандар арасында кеңінен танымал. Бірақ сонымен бірге, «Тарих-и Рашидидің» мәліметтері егжей-тегжейлі зерттеу нысанына айналмады. 1969 жылы «Тарих-и Рашидидің» белгілі бір бөліктерінің аудармасына берілген алғы сөзде В.П. Юдин бұл дереккөздің аймақ тарихы үшін маңыздылығын атап өтті.

Мырза Хайдар атақты «Тарих-и Рашидидің» кіріспесінде ең әуелі осы еңбегін жазуға себеп болған жәйіттерге тоқталған.

«Мен құдайдың құлдарының бірі, әрдайым бір Алланың құзырына ғана мұқтаж Мұхаммед Хайдар ибн Хүсейін гураған, ел ішінде Мырза Хайдар деген атымен танымал пақыр мүмкіндігімнің аздығы және де білімімнің кемдігіне қарамай, осы зор жұмысқа ден қойдым» дейді де: «Тағдырдың салған жүгі қаншама ауыр болғанына қарамай ұлы істі атқаруға лайықты болуды қаладым. Дәл осы дәуірде моғол хандары өздері жаулап алған елдерден, мемлекет басқарудан, биліктен шектеп, қол үзе бастады, сол себепті олардың ішінен ешкім тарихын жазған жоқ еді. Моғолдар қазірде Сахараны мекендеуде. Даңқты гүлденген дәурен тек ауыздан ауызға айтылып келе жатқан тарихи аңыз-әңгімелерде ғана сақталып қалған.

Ал бүгін, 951 (1544–1545) жылы, ол хикаяларды, аңыз-әңгімелерді есінде сақтап қалған адам кемде кем. Егер де мен батыл түрде осы маңызды іске бел шешіп кірісіп, бет бұрмасам, моғол хандарының шежіресі тарих беттерінен мүлдем жойылып кетеді ау деген жүрек лүпілі бұл» (Қозыбаев, 1999:40), – деп

жазады.

Бұл ретте біз кеудемсоқтықтан да тамаша ғалымның қарапайымдылығына тәнті боламыз. Білімінің кемдігін айтып кішірейгенімен, білімпаздығы мен парасаттылығы «Тарих-и Рашидиді» оқыған сайын мен мұндалайды.

«Тарих-и Рашиди» сияқты классикалық, энциклопедиялық шығарманың бұлай аталуының үш себебі бар. Ол туралы автордың өзі: «Біріншісі, Тоғылық Темір хан Ислам дінін Маулана Аршададдин ықпалымен қабылдады. Екінші бір себебі Тоғылық Темірге дейін-ақ исламды Барақ хан, одан кейін Кебек хан қабылдаған еді. Алайда осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал күдіретті де мәртебелі Тоғылық Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден, қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан болғандықтан, бұл тарих соған арналып оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих-и Рашиди» [«Хақ жолындағылар тарихы»] деп аталынды» (Омарбеков, 2007: 41), – дейді.

Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидин» Тоғылық Темір (XIVғ.) ханнан бастап жазуының да өзіндік үш себебі бар. Біріншісі, Шыңғыс ханның билік құрғанынан бастап Тоғылық Темір ханға дейінгі моғолдар мен олардың хандарының тарихы кеңінен жазылған. Ал, Моғолстанды Тоғылық Темірден кейін билеген моғол хандары жайлы жазылған дүниелер аз еді. Екіншісі, Тоғылық Темірден кейінгі хандар оның белесіне жақындай да алмай қалды. Үшіншісі, Тоғылық Темір моғол хандарының ішінде ең бірінші болып ислам дінін қабылдаған-ды. «Соның нәтижесінде ол моғол ұлысын мойнына ілініп тұрған көпірлік тұзағынан құтқарып қалды» (Омарбеков, 1999:40-41), – деп жазды Мырза Хайдар.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаладағы негізгі зерттеу материалы - бірнеше рет әлемнің түрлі тілдеріне аударылған Мұхаммед Мырза Хайдар Дулатидің еңбегі. Зерттеудің негізгі әдісі – тақырыпқа қатысты тарихи оқиғалардың кейбір мәселелерін қозғайтын эпизодтарға қатысты дереккөзге ішкі сын пікірлер. Мақалада біз осы дереккөзден үзінділер беріп, оларға ғылыми түсініктер беріп көрсетеміз. Бұл ақпарат әртүрлі тарихшылардың кейбір тезистерін қалай растайтынын немесе жоққа шығаратындығын көрсетеміз.

Мақалада ортағасырлық көрнекті тұлғаның өмірбаяны мен шығармашылығы кең көлемдегі деректік материалдарға негізделді. Сондай-ақ жаңа әдіснамалық ұстаным басшылыққа алына көрсетілді. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегіне Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы жаңа тұжырымдамалық ұстанымдар тұрғысынан тарихнамалық талдау жасалды. Тарихнамалық талдаудың Тәуелсіз Қазақстандағы методологиялық негізін қалыптастыру аясында ғылыми айналымға енді қосылған жаңа аудармалық немесе зерттеу еңбектері арқылы - Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиді» жазудағы негізгі және қосалқы дерек көздері анықталып, олар салыстырмалы әдіс арқылы талданады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінің ортақ құндылық ретіндегі Орталық Азия, Үндістан, Ресей және Қазақстан мемлекеттерінің деректануы мен тарихнамасына жасаған ықпалы анықталып, оның Моғолстан мен Қашғарға қатысты деректерінің маңызы мен тарихына баға беріледі. Зерттеу әдістерінің негізін мәтіндік-салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау құрайды. Соның ішінде, зерттеудің тарихи шындықтың дерекке енуі және бейнеленуі, тарихи деректің әлеуметтік табиғаты, ондағы субъективтілік деңгейі, тарихи деректерді сыныптау, деректердің ғылыми құндылығын анықтау қағидаттары және тәсілдері негізге алынды.

Талқылау. «Тарих-и Рашиди» – Орта Азия мен Моғолстанда XIV ғасырдан XVI ғасырға дейін болған осындай тарихи оқиғаларға толы құнды еңбек. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидинде» басынан кешкен оқиғалар және түрлі адамдардан естіген әңгімелеріне ғана жүгінбей, көптеген көрнекті тарихшы-ғалымдар, жағрафия ілімінің даналары, сопылардың трактаттарына дейін назар аударып, оларды молынан пайдаланған. Дарынды тарихшы шығармасында өзіне дейін өмір сүрген және замандас қаламгерлердің де сан алуан кітаптары мен қолжазбаларын ой елегінен өткізіп керек жерде дәйектемелер келтіріп отырған. Бірақ негізінен парсы тіліндегі дерек көздеріне жиірек мойын бұрған.

«Тарих-и Рашидидің» дерек көздері үшеу: а) Діни деректер; ә) Тарихи деректер; б) Әдеби шығармалардан алынған деректер.

а) Діни деректер:

1. Қасиетті Құран.
2. Әбу -л Хасан Усман ибн Әбу Әли әл-Жуллаби әл-Хужвири әл-Ғазнауи (т.ж.б.-1071) – «Кашфәл-махжуб» («Құпияның ашылуы»).
3. Мұхаммед Қази (т.ж.б.-1516) – «Силсаллат әл-арифин» («Хақты тани білгендер шежіресі»).
4. Әбу Талиб Мұхаммед бин Әл Макки (т.ж.б.-996) – «Қуат әл-қулуб» («Жүректердің қуаты»).
5. Шейх Саид Қазаруни – «Саийар ан-нәби» («Пайғамбардың өмірбаяны»).
6. Қожа Ахрар (1404-1490) – «Рисала -иуалидийа».
7. Әбу Әли Даққак Нишапури – «Мінәжат» («Мінажат»).
8. Қожа Мұхаммед Жүсіп Әл-Хамадани, Қожа Абд әл-Халик Ғиждувани және Қожа Баһа ад-Дин Нақшбандилердің «Мақамдары».
9. Шамс Нурбахши – «Фикһ-и ахват».

Енді жеке талдау жасайық:

1. Қасиетті Құран. «Тарих-и Рашидидің» бірінші кітабында Мырза Хайдар Құран Кәрімнің елу сүресі, алпыс төрт аятна сілтеме жасаған және де ол мүбәрәк аяттарды орнымен қолданған. Өз ойын тиянақты жеткізу және пікірін сенімді ету үшін Алла тағала көлеміне үнемі жүгініп отырған.

Мырза Хайдар ислам дінінің ең бір дәуірлеген кезеңінде өмір сүрді және ата дінді қастерлеген отбасында дүниеге келіп, тәрбиеленді. Діни әдебиеттерді де көп оқыды және тақуа мұсылман ретінде діни ғұрыптардың барлығын ықыласпен атқарып отырды. Ол исламның сүнни бағыты, Әбу Ханифа мазһабын ұстанды. Осы жалпы ислам ғана емес, оның ағымдары мазһабтары, әсіресе Ханифа мазһабына (діни құқықтық мектеп, жол) қатысты әдебиеттерді жақсы білді. Ислам дініне қатысты Орта Азия ғұламаларының ғана емес, сондай-ақ араб-парсы дүниесінің мәшһүр ғалымдарының шығармаларында назардан тыс қалдырған жоқ.

Мырза Хайдар иман мәселесіне көп көңіл бөлген. Алла тағаланың тура жолымен жүріп ізгі амал жасаған пенделерін жарылқайтынын айта отырып, игілікке шақырған. Бұл ретте ол әрине Қасиетті Құранның мүбәрәк аяттарына және асыл дініміздің шарттары мен қағидаттарына, көрнекті ислам ғұламаларының еңбектеріне сүйенді. Солардың бірі «Кашф әл-махжуб» атты еңбектің авторы Әбу-л Хасан әл-Ғазнауи еді.

2. Оның толық аты-жөні Әбу-л Хасан Әли ибн Усман ибн Әбу Әли әл-Жулләби әл-Хужвири әл-Ғазнауи (т.ж.б.-1071). Мырза Хайдар оған сілтеме жасамас бұрын: «Күдіретті өмірші, Жаратушы Иеміз [әлемді] жаратпас бұрын, жанды (рухты) жаратады және оларға [мына аятқа сай]: «Ал енді мені Құдай емессің деңі» - деді. Өзі бақыт сыйлаған адамдарына: «Қалаған адамын Құдай есепсіз мол ризықпен жарылқайды» деп, мақұлдауға мүмкіндік береді. Ал бір топ жауыздыққа бет алғанда, мына [аятқа орай]: «Алла жүректерін – жібімейтін қатал, құлақтарын – естімейтін керең етіп, көздерін көлегейлеп тастаған, оларды алдында үлкен азап күтуде. Пешенесіне қарғыс таңбасы салынған адамдар тобы мына [аятқа сай] олар: «...саңыраулар, мылқаулар» – деді.

Бірінші топ адамдары қолдаған даналық, екінші топ адамдары үшін жаза болып табылады. Бұл шындық, себептің жоқтығына қарамастан ақылға бағынбайды. Бұған мойын ұсыну иманға байланысты. Иман жүректің мақұлдауы, құптауы және ауызға алуы бола тұра, бірақ шын мәнінде шынайы иман ғайыпқа иман келтіріп, іштей сезіну болмақ. Бұл бақытқа ақыл жолымен жету мүмкін емес. Өлең:

Әуре болма бекерге ақыл-ойға елендеп,

Құдайдан басқа түк те жоқ, ештеңе жоқ әлемде.

Әубастан тура жолға жетелеу Алланың ілтипаты болып табылады. Жетелеу ғайыпқа иман келтіру. Және ол (Алланың) сыйы-оны еңбекпен алу мүмкін емес» (Омарбеков, 1999(2):42-43), – деп жазады. Сонан соң осы ойды өрбіту үшін «Кашф әл-махжуб» кітабының авторы былай деп Әбу-л Хасан әл-Ғазнауиден алынған төмендегі дәйектемені келтіреді: «Хазірет Әлиден: «Алланың оған мейірімі жаусын» шындықты тану жөнінде сұрағанда, ол: «Мен Алланы Алла арқылы таныдым және Алладан өзгені Алланың нұрымен таныдым», – деген екен. Жаратушы тәнді жаратып, оған жан беріп өмір сүруге жолдады және жүректі жаратып оның тіршілігін өзіне қаратты. Ақылдың тәнді тірілтуге күші жоқ әрі жүректі тірілту мүмкін емес. Былайша айтқандай: «Бұрынғы өлік қалпынан (көпірліктен) тірілген және адамдар арасында жол табуға жарық нұр берген адам мен қараңғылықта қалған (яғни көпір) және одан жол тауып шыға алмаған адам тең болар ма? Көпірлерге де өз қылықтары осындай сүйкімді көрсетілген». Жүрек билігі Алла тағаланың қолында болғандықтан, басқаның бәрі себеп пен дәлелден тұрады. Ал себептің орталығы–жүрек. Оны түсіндіру, баян ету Алланың өз рахымынсыз мүмкін емес. Осыған дейін «Кашф әл-махжубтан» түсіндірмелер келтірілді, менің одан артық айтуым мүмкін емес», –дейді де тағы да әрі қарай: «Бұл кіріспенің айтайын дегені–Тоғлық Темір ханның ислам дінін қабылдау себебі. Ханға бірде шейх Жамаладдинді алып келеді. Ол келгенде хан иттерге шошқа етін беріп жатыр еді. «Сен жақсысың ба, әлде мына ит жақсы ма?» деп сұрайды хан. Шейх: «Егер иманды болсам мен жақсымын, ал имансыз болсам онда менен мына ит артық», – деп жауап береді. Ханды бұл жауаптың әсерлендіргені соншалық оның жүрегінде исламға сенімі нығаяды» (Көрібаев, 1999:44), – деп жазады.

Бұдан біз Мырза Хайдардың дінсіздерді жалпы тіпті адам қатарына санамағанын байқаймыз. Сол себепті ол «Тарих-и Рашидиде» Моғолстанның ислам дініне кірген хандарын ғана сөз еткен. Ол тіпті ислам дініне кірмеген дулат тайпасынан шыққан ата-бабаларын ауызға алғанмен, оларды тіпті сөз етпейді де. Мұнан тарихшы ғалымның исламға берілген тақуа кісі болғанын байқаймыз.

«Кашф әл-махжубтың» авторы Әбу-л Хасан әл-Ғазнауи суфизмнің жунаид ағымының ірі теоретигі еді (Жолдасбайұлы, 1999:88). Суфизмге үлкен құрметпен қараған Мырза Хайдар ислам дінінің асыл құндылықтары туралы айтқанда осы авторға сүйенген. Әйтсе де Әбу-л Хасан әл-Ғазнауи мен оның «Кашф әл-махжубы» «Тарих-и Рашидидің» өзге жерінде қайтып аталмайды.

Бұл ойшыл мен оның аталмыш кітабының біздің заманымызға жеткен жетпегенін де білмейміз. Осы ретте – хәкім Абайдың ақыл, иман мәселелерін сөз ететін қара сөздері Мырза Хайдардың жоғарыда келтірілген топшылауларына үксас екенін айтпай кету әбестік болар еді. Соған қарағанда Абайдың қара сөздерінің жазылуына, осындай діни еңбектердің әсері болған деуге болады.

3. Мырза Хайдардың пайдаланған келесі дерек көзі Мұхаммед Қазидің «Силсилат әл-арифин» атты еңбегі. Оның толық аты-жөні Маулана Мұхаммед бин Бурһан ад-Дин Самарқанди. Ол 1451 жылы Ахсикент қаласында дүниеге келген. Накшбандийлар қауымының Мауараннаһрдағы ірі өкілі. Бала кезінде әкесі отбасын Самарқанға көшіріп, онда қазы болып істеген. Ол кезде Мұхаммед Қазиді Ахсикенттегі медреседе оқып, сопылар қауымының шейхы Мир Сайид Ағзамның шәкірті болатын. Самарқанға көшкеннен кейін Мырза Ұлықбек медресесінде тәлім алады, содан әкесі қайтыс болғаннан кейін оның орнында біраз уақытқа дейін қазы болып істейді.

Мұхаммед Қазиді он екі жылға жуық әйгілі Қожа Ахрардың шәкірті болды. Оны Мырза Хайдар

«Тарих-и Рашидиде» хазірет Ишан (Қожа Ұбайдолла) деп көрсетеді (Қасабек, 1999:292-293).

Бұл дереккөздің маңыздылығын басқа зерттеушілер де атап өтті. Атап айтқанда, В. Рахманов былай деп жазды: «Бұл шығарманың кең аймақ тарихының дереккөзі ретіндегі айрықша маңыздылығына қарамастан- ондағы материалдар осыған дейін жүгінген зерттеушілер көрсеткендей, әлі толық пайдаланылған жоқ» (Дәдебаев, 1999:5).

Бұл еңбектің аудармашылары (А. Урунбаев, Р.П. Джаилова, Л.М. Эпифанова) атап өткендей: «Бұл Өзбекстан, Қазақстан, Шығыс Түркістан (қазіргі ҚХР Синнзян) және ішінара Ауғанстан, Тибет, Үндістан халықтарының өткенін зерттеудегі бірегей маңызды бастапқы дереккөз; онда өзбектер, қазақтар, қырғыздар, ойраттар (қалмақтар) мен ұйғырлар тарихына қатысты әр түрлі және түпнұсқа материалдар бар, олардың орта ғасырлардағы қатынастарына жарық түсірді».

Мажму ат-Таварихпен бірге Тарихи Рашиди-моғолдар тарихының негізгі бастапқы дереккөздерінің бірі.

Бұл туындының алғашқы аудармасы XIX ғасырдың ортасында жүзеге асырылды. В. Эрскин XV-XVI ғасырлардағы Шығыс Түркістан мен Орта Азия тарихын зерттей отырып, «Тарих-и Рашидидің» үзінділерін келтірді.

Бұл шығарманың бөліктерінің орыс тіліне алғашқы болып 1864 жылы аударған В.В. Веляминов-Зернов. Одан кейін «Тарихи Рашидидің» мәліметтерін А.Н. Куропаткин және В.И. Масальский қолданған.

1895 жылы шығыстанушылар Н. Элиас пен Д. Росс бұл дереккөзді ағылшын тіліне толық аударды. Бұл аударма кейінірек бірнеше рет қайта басылып шығарылды. Осы аударма шыққаннан кейін В.В. Бартольд «Тарихи Рашидиді» «XVI ғасырдағы мұсылман тарихи әдебиетінің ең қызықты ескерткіші» деп атаған.

Одан әрі «Тарихи Рашидиді» тарихи дерек көзі ретінде зерттеу қарқынды болған жоқ. 1935 жылы Тарихи Рашидидің жеке бөліктерінің аудармалары жарық көрді. 1937 жылы Ахмед-Заки Валиди Тоған бұл дереккөзге деген оң көзқарасын білдірді.

1899 жылы Ф.Х. Скрин және Е.Д. Росс моғолдар мен Моғолстан тарихына қатысты деректерді «Тарих-и Рашииден» пайдаланды.

Х.М. Эллиот Үндістан тарихын қалпына келтіре отырып, «Тарих-и Рашидиді» өзінің зерттеулерін жүргізген кезде белсенді қолданды.

Өзбек КСР-де Мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлатидің шығармашылығы зерттелді. Осы дереккөзді зерттеген белсенді ғалымдар арасында Б.А. Ахмедов пен Р.Г. Мукминов, сондай-ақ, «Тарихи Рашиди» «Өзбек КСР тарихын» және Өзбекстанның академиялық тарихының басқа кейінгі нұсқаларын жазу үшін пайдаланылды.

Қырғыз КСР-да бұл еңбек тарихи еңбектерде де белсенді қолданылды. С.М. Абрамзон және К.И. Петров өз монографияларында «Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтерді пайдаланды. Сондай-ақ «Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтер Қырғыз КСР-нің академиялық тарихына енді. Аталған мәліметтер «XIV екінші жартысы-XVI ғасырдың басындағы Тянь-Шаньдағы феодалдық бытыраңқылық» тарауын жазу кезінде белсенді қолданылды.

Сонымен қатар, бұл дереккөздің түрікмендер мен ұйғырлар тарихы үшін маңыздылығын атап өткеніміз жөн.

Кеңестік дәуірде қызмет еткен Орта Азия тарихын зерттеуші П.П. Иванов «Тарих-и Рашидидің» бірегейлігін және оның осы аймақ тарихын түсінудегі асқан маңыздылығын мойындады.

1941 жылы В.Л. Вяткиннің «Тарихи Рашидидің» деректерін пайдаланған Қазақстан тарихына қатысты монографиясы жарық көрді.

Кейіннен бұл дерек көзі барлық академиялық басылымдарда кеңінен қолданылды. Осылайша, Қазақ КСР-де Мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлатидің өмірбаянын зерттеуге баса назар аударылды. Атап айтқанда, Әлкей Марғұлан оны тұңғыш қазақ тарихшысы деп «жариялады». Сондай-ақ, оның өмір баянын Н.Н. Мингуловта зерттеген. С.К. Ибрагимов та өзінің тарихи еңбектерін жазғанда «Тарих-и Рашидиді» белсенді қолданды. В.П. Юдин «Тарих-и Рашидиді» моғолдардың ру-тайпалық құрамын қалпына келтіру үшін пайдаланды (Жарықбаев, Әлсатов, 1999:27).

1969 жылы Қазақстанда XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы туралы материалдар жарияланды. Бұл жинақта «Тарих-и Рашидидің» үзінділеріне қатысты әзірленген пікірлер мен аудармалар жарияланған. Атап айтқанда, аударманың алғы сөзін В.П. Юдин, алғашқы дафтардан алынған үзінді материалдарды К.А. Пищулина, екінші дафтардан алынған материалдарды Н.Н. Мингулов аударды.

Қазақ хандықтарының тарихы туралы материалдар шыққаннан кейін бұл дереккөзге деген қызығушылық артты. Атап айтқанда, 1970-80 жылдары «Тарих-и Рашидидің» үзінділерін аудару негізінде О.Ф. Акимұшин қазақтармен өзбектердің моғолдармен қатынасы туралы және шағатайлықтар хронологиясы туралы мақалалары, Т.И. Сұлтановтың Қазақ хандығының пайда болғандығы және ескерткіштің әдеби тарихы, Н.Н. Тумановичтің «Тарихи Рашидидің» деректері бойынша қырғыздар туралы, сондай-ақ К.А. Пищулинаның XIV-XVI ғасырлардағы Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның аумағы туралы монографиясы және оның қазақ билеушілерінің шибанидтермен және моғол шағатайларымен байланысы туралы мақаласы жарық көрді.

«Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтердің С.Г. Кляшторныйдың, Т.И. Сұлтановтың және Б.А. Ахмедовтың монографияларда қолдану туралы жеке атап өтуіміз керек.

1988 жылы өзбек шығыстанушылары Р.П. Джалилова және Л.М. Эпифанова «Тарих-и Рашидидің» 12 тараулары бөлімдерінің орыс тіліндегі аудармасын жариялады. Кейіннен Р.П. Джалилова және Л.М. Эпифанова А. Урунбаевпен бірге бүкіл «Тарих-и Рашидиді» толығымен аударып, оны 1996 жылы басып шығарды. 1999 жылы еңбек Алматы қаласында қайта басып шығарылды. 2016 жылы Ташкентте ол тағы да басып шығарылды.

1997 жылы Т.И. Сұлтанов осы дереккөз аудармасының сапасы туралы оң пікір айтты (Байбатша, Жамалбеков, Темірбеков, 1999:171-175).

Сондай-ақ 1998 жылы Бішкекте қырғыздардың тарихына қатысты «Тарих-и Рашидидің» үзінділерді жариялады. Сондай-ақ, 2001 жылы В.П. Юдин «Тарих-и Рашиди» тұжырымдамасы туралы мақала жариялады. 2001 жылы Ю.Г. Баранова «Тарих-и Рашиди» туралы очерк жариялады.

Олардан басқа, М.А. Калиекованың, И. Жеменейдің, С. Жолдасбайұлының, К.Б. Албанидің, Ж.С. Сыздықованың, А.Ш. Қадырбаевтың, Б.Е. Көмековтың, Б. Кәрібаевтың, сондай-ақ Ә. Дербісәлінің мақалаларын атап өтуге болады.

Тарихнаманың көптігіне қарамастан, «Тарих-и Рашидиді» Жошы Ұлысының тарихының қайнар көзі ретінде қарастыруға арналған еңбектердің өте аз екендігін атап өткеніміз жөн. Төменде біз «Тарих-и Рашидидің» Жошы Ұлысының тарихына қатысты мәліметтерінің ғылыми құндылығы туралы мәселені талдауға тырысамыз.

Нәтижелер: Төменде Жошы ұлысы тарихының жекелеген аспектілерін түсіну үшін пайдалы болуы мүмкін «Тарихи Рашидиден» алынған мәліметтердің 5 тобын көрсеттік.

1. «Өзбек» және «Татар» терминдерінің арақатынасы.

Айта кету керек, «татарлар» термині «Тарихи Рашидиде» бір-ақ рет айтылған. Берілген үзінді: 68-тарау. «Тарих-и Джахангушайдан» («Әлемді жаулап алушының тарихы») алынған, диван басқарушысы хож Атамалик Алааддин Мухаммад Джувайни, «Алла оны кешірімімен жауып тастасын», ол Моғолстанды суреттеп, былай деп жазады: «Тарих-и Джахангушайда» татарлардың алғашқы тұрғылықты жері [аятта айтылғандай] деп басталған». Бұдан әрі моңғолдардың тұратын жерлері туралы айтылады.

Бастапқыда автор «Татар» термині оныкі емес екенін түсіндіреді және ол оны «аятта айтылған» деп жазады. Сондай-ақ, бірнеше тармақты атап өткеніміз жөн. Мырза Мұхаммед Хайдар «Татар» терминін жеке өзі айтқан жоқ. Ол оны қолданған жалғыз уақыт Джувайнидің жазбасына оралады. Бұдан әрі «татарлар» терминін «Моғол» («Моғолстан тұрғыны») этнониміне теңестіреді. Одан әрі Моғолстан Шыңғыс хан мен моңғолдар шыққан жерге ұқсас, бұл тарихи Моңғолия мен Моғолстанның орналасқан жері туралы қазіргі білім тұрғысынан дұрыс емес.

Сондай-ақ, ол «татарлар» терминінің орнына Жошы ұлысының көшпенді халқына сілтеме жасау үшін «өзбек» терминін қолданатынын атап өткеніміз жөн. Бұл әсіресе 112 тараудың келесі үзіндісінен көрінеді: «бұл орындар Кафа мен Қырымның өзбек сұлтандарынан шыққан Қасым Хусейн сұлтанға икта ретінде тиесілі болды». Яғни, кейбір «өзбектер» Қырымда және Кафеді тұрды, дегенмен олар туралы басқа дереккөздерде ақпарат жоқ.

Жиырма төртінші тарауда Мұхаммед Хайдар Дулати Алтын Орда ханы Орыстың «өзбек» болғанын айтады: «бұл жерде Токтамыш ұғлан жоғары жаққа (Сахибкиранға) келеді, ол Орыс хан өзбектен қорқып, үміт бетін бейбітшілік панасының табалдырығына бұрды «[Сахибкиран]» (История Казахстана в персидских источниках, 2005:93).

Бұдан әрі өзбектер елі туралы айтылады: «басқа топ-калұчтар, булгачтар және басқа да тайпалар - Әбілхайырға Өзбекстанға кетті». Бұл үзіндіде жекелеген моғол тайпаларының Жошы ұлысына, атап айтқанда Алтын Орда ханы Әбілхайырға кеткені айтылған, бұл Жошы Ұлысы мен Моғолстан тайпаларының белгілі бір ұтқырлығы туралы айтады, олардың арасындағы этникалық айырмашылықтар соншалықты маңызды емес еді.

Айта кету керек, алпыс сегізінші тарауда автор Моғолстанның шекараларын сипаттаған кезде, ол Іле, Еміл, Ертіс, Шолақ, Нарын сияқты өзендер туралы, сондай-ақ, ол өзбектер мен моңғолдар арасындағы шекара Балқаш көлі (Көкше теңіз) болғанын айтады.

Осы тарауда автор өзбектердің иелігінде Атил өзендері ағып жатқанын («өзбектер арасында ол Еділ деп аталады») және ол Кулзумға (Каспий теңізі) құяды, бұл Тарихи Рашиди мәтініндегі өзбектер «Алтын Орда татарларына» ұқсас екенін тағы бір рет растайды» дейді.

Сондай-ақ автор былай деп жазды: «өзбектердің ұлысы Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін тәртіпсіздікке әкелді, онда үлкен келіспеушіліктер пайда болды және [адамдардың] көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханға кетті, олардың саны екі жүз мың адамға жетіп, оларды «өзбек-қазақтары» деп атай бастады. Қазақ сұлтандарының билігі 870 (1465 - 1466) жылдан басталды, ал оны тек Алла жақсы біледі, және 940 (1533 - 1534) жылға дейін қазақтар Өзбекстанның көп бөлігіне толық билік жүргізді» делінген.

Бұл үзінді Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің тарихын XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың бірінші үштен бірінде түсіну үшін өте маңызды. Автордың өзі ғасырдың басында дүниеге келгенін есте ұстаған жөн, сондықтан оның XVI ғасырдың екінші жартысындағы оқиғалар туралы айғақтарын сыни тұрғыдан қабылдау керек. Қазақ хандығының пайда болуының 1465-1466 жылдармен көрсетілген уақытына бұрын Т.И. Сұлтанов тарапынан сынға түскен, ол осы үзіндідегі басты маркерді «Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін» белгілеуге болады деп есептеген.

Автор хронологиялық тұрғыдан осы дәуірден алыс болғандықтан, оның мәтінінде өз күніне күмән

келтірген сөздері («Алла жақсы біледі») Т.И. Сұлтановтың дәлелдері арқылы үлкен ғылыми салмаққа ие болуы мүмкін. Бұл ретте 200 мың өзбек-қазақтардың саны сенімдірек. Сондай-ақ 1533-1534 жылдың бір қызығы бұл күн автордың тұжырымынша қазақтардың күдіретінің соңғы шыңын білдіреді. Осы жылдардан кейін Қазақ хандығы оның жекелеген бөліктері Ноғай ордасына бағынған кезде іс жүзінде ыдырады. Айта кету керек, ғылыми дәстүр бойынша өзбектер Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің ғана халқы болып саналады, бұл дереккөздер тұрғысынан, ал Тарихи Рашидидің авторы тұрғысынан мүлдем дұрыс емес.

В.П. Юдин жазғандай: «Шығыс Дашты-Қыпшақ көшпенділері ғана емес, батыс және Шығыс Дәшті-Қыпшақ халқы өзбектер деп аталды. Соңғы пікір Қазақстан мен Орта Азия тарихшылары арасында кең таралған, бірақ шындыққа жанаспайды». Яғни, Тарихи Рашидидегі өзбектер туралы ақпарат «Алтын Орда татарлары» туралы ақпарат болып табылады, өйткені Орта Азия авторлары өзбектер терминін «Алтын Орда татарлары» деп атады. Осыған байланысты Шейбанид ханзадасы Мұхаммед Шейбанимен бірге Орта Азияға қоныс аударған өзбектердің («Алтын Орда татарлары») саны туралы мәселе өте маңызды болып отыр.

2. Өзбектердің («Алтын Орда татарлары») Жошы ұлысынан («Алтын Орда») Орта Азияға қоныс аударуы.

Тарихнамада Мұхаммед Шейбанимен бірге Орта Азияға кеткен өзбектердің саны туралы пікірталастар өте күшті болды. Мысалы, қазақстандық шығыстану классигі К.А. Пищулина олардың саны жоғары емес деп есептеді. Шығыстану саласының тағы бір майталманы Т.И. Сұлтанов Орта Азияға қоныс аударған өзбектердің саны 40-тан 60 мыңға дейін жауынгер болған деп есептейді, ал егер олардың қоныс аударуы отбасылармен болған деп есептесек, Орта Азияға Мұхаммед Шейбанимен бірге кеткен өзбектердің саны 240-тан 360 мыңға дейін адам ауқымында жатты. Ж.М. Сабитов ол Мұхаммед Шейбаний өзбектерінің саны 10 мың жауынгерге (немесе 50 мың адамға) тең деп есептеді.

Осылайша, Жошы ұлысынан Орта Азияға кеткен өзбектердің саны туралы екі көзқарас қалыптасты. Біздің ойымызша, екі бағалау да дәл емес. Бұл мәселеде Тарихи Рашидидің мәліметтері көп көмектеседі. Сонымен, тараулардың бірінде былай делінген: «Шахибек хан Бұхара мен Самарқандты алып, оның әскері екі жүз-үш жүз [адамнан] елу мыңға, тіпті алпыс мыңға дейін жетті. Шахибек хан ханды тұтқында алып, босатты. Ол мүмкіндігінше хан әскерлерінен қаншама адам бөлді, ал оның өзбек әскеріне отыз мың моғол қосылды».

Бұдан әрі тағы бір үзіндіде былай делінген: «Шахибек хан әкесінің достары мен жақындарының бірі эмир Джан Вафаға құпия түрде, яғни ол жаулап алуды жүзеге асырғанға дейін Хорезмнен ешқандай жолмен оралмайтынын және қоршаудың ұзаққа созылатыны анық екенін, бүгінгі таңда өзбектердің арасында отыз мыңға жуық моғол бар екенін айтқан».

Бұл жерде Тарихи Рашидидің талдауы бойынша Мұхаммед Шейбанидің 50-ден 60%-ға дейін әскерлері өзбектер емес, моғолдар болғанын көреміз. Сонымен бірге өзбектер Мұхаммед Шейбани әскерлерінің құрамындағы екінші топ болды.

Мұхаммед Шейбани қайтыс болғаннан кейін моғолдар шейбанидтерден бөлініп кетті. Алпыс жетінші тарауда айтылғандай, өзбек сұлтандарының 1511-1512 жылдары тек 20 мың әскері қалды, ал шейбанидтер басшысы Сүйүнч-ходжа ханда барлығы 7 мың жауынгер болды.

Осылайша, Мұхаммед Шейбанимен 240-360 мыңға жуық Алтын Орда көшпелілері Орта Азияға кетті деген мәтін дұрыс емес деп айтуға болады. Бұл пікір дереккөздерге, оның ішінде Тарихи Рашидидің мәліметтеріне қайшы келеді.

3. Дуглат моғол тайпасы мен Дулат қазақ тайпасының ұқсастығы немесе ұқсамайтын тұстары.

Мұхаммед Мырза Хайдар Дулат моңғол Дуглат тайпасынан шыққан. Бұл тайпаның ата-бабалары Шағатай ұлысында тұрған және Маңлай Сүбе елді мекеніне иелік еткен.

Қазақстандық тарихнамада Дуглат тайпасының бір бөлігі Дулат атымен белгілі қазақтар арасында қалды деген пікір кең таралған. Осы көзқарастың пайдасына лингвистикалық дәлелдер келтірілген (атаулар ұқсас). Сондай-ақ, мұндағы маңызды дәлелдердің бір-екі тайпа да жақын географиялық жерлерде, бұрынғы Моғолстанның аумағында өмір сүрген.

Бұл ретте осы тұжырымдаманың бір кемшілігін атап өткеніміз жөн. Мұхаммед Мырза Хайдар Дулат әртүрлі моңғол тайпаларының өзбектер мен ойраттарға ауысуы туралы жиі жазады, ал өзі өткен кезеңдерді сипаттайды. Сонымен бірге ол ешқашан Дуглат тайпасы қазақтарға тиісті деп жазған емес. Егер ол өз тайпасы туралы мұндай ақпарат бермесе, бұл факт алаңдатады.

Біздің ойымызша, бұл оқиғаға қалыпты түсініктеме берілгені дұрыс болар еді. Дуглаттар мен дулаттардың жеке басы туралы ортақ пікірге келуге жалғыз қарсылық-бұл тайпаларды «аттас» деп санайтын Ж.М. Сабитовтың ұстанымы. Сондай-ақ, ол Дулаттар - Үйсін Алтын Орда тайпасының бір бөлігі деп санайды, шежіре бойынша аты аңызға айналған Майқы биден бастау алады, оны әдетте Шыңғыс ханның замандасы, Жошы мен Бату руынан шыққан Байқы - Нойон деп атайды, ол Жошы ұлысындағы караша-бектердің төрт өмірінің бірі болған.

Біздің ойымызша, Дуглаттар мен дулаттар бірдей деген пікір дұрыс. Дуглаттардың қазақтар құрамына ауысуы 15-ші ғасырдың бірінші жартысында емес, Мұхаммед Мырза Хайдар Дулат қайтыс болғаннан кейін болған, сондықтан оның шежіресінде мұндай ауысу туралы бірде-бір ескерту жоқ. Моғолстанда белгілі болғандай, Дуглаттар уақыт өте келе өз ықпалын жоғалтты, мұны дуглаттардың бір бөлігінің Қазақ хандығына көшуімен түсіндіруге болады. Моңғолиядағы дуглаттар санының азаюы олардың

қазақ хандығына кетуіне байланысты және олардың ықпалының төмендеуіне әкелді.

4. Әбілхайырханның ұлы Бурудж оғлан туралы бірегей мәлімет.

Қырық алтыншы тарауда Әбілхайыр ханның ұлы атанған Джучиде Бурудж оғлан туралы ерекше ескерту бар. Сонымен қатар, Әбілхайыр ханның ұлдарының арасында мұндай атаумен балалар жоқ екенін атап өткеніміз жөн.

Бұл үзіндінің бірегейлігін түсіну үшін біз оны толығымен келтіреміз: «Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін оның адамдары мен ұлдары Әбілхайыр ханның балаларының үлкені болған Бурудж оғланның айналасына жиналды. Керей хан мен Жәнібек хан толық күшке ие болғандықтан, бұл Бурудж оғлан олардан алыстап, Түркістанның [қаласы] шегінде болды.

Бурудж оғлан мүйіздің дыбысын естіп, белгілері бар алты адамды көргенде, ол атқа мінуге ұмтылды, алайда оның ахтаци мен күндері атын ұстап алды, ал әйелдер үйден шығып, Бурудж оғланды ұстап алды. Осы кезде хан келіп, басын кесіп, найзаға отырғызуды бұйырды. Сол жиырма мың өзбектің ішінде аз адам құтқарылды. Хан жеңіске жетіп, лагерінде орналасты, ал келесі күні әскер жиналған кезде, ол оларды қуа бастады. Әбілхайыр ханның тірі қалған сұлтандары қашып кетті.

Басқа деректерде Әбілхайыр ханның бұл есімді ұлы жоқ болғандықтан, көптеген ғалымдар осы қарама-қайшылыққа әртүрлі түсіндірмелерді ұсына бастады. Негізгі нұсқалардың бірі-бұл Бурудж оғлан-ноғайлардың көмегімен басқарған Жәдігер ханның ұлы Буреке оғлан деген нұсқа болды. Бұл жерде бір қарама-қайшылық бар, Буреке оғлан дереккөздер бойынша басқа уақытта өлтірілді (оны Мұхаммед Шейбани өлтірді). Осы «Әбілхайыр ханның ұлы» туралы басқа нұсқалар болған жоқ.

Осылайша, Тарихи Рашиди деректері мен Әбілхайыр ханның балалары туралы басқа да деректер арасындағы қайшылық сақталып отыр. Біздің ойымызша, мұнда бәрін түсіндіруге болады, егер Бурудж Әбілхайыр ханның ұлдарының бірінің лақап аты болса, ол шежірелік кестелерде басқа атпен аталған. Яғни, біздің пікірімізше, егер тарихи мәнәтіннен және басқа дереккөздердегі салыстырулардан шығатыны: онда әкесі қайтыс болғаннан кейін Жошы Ұлысында билік үшін күрескен Әбілхайыр ханның әйгілі үлкен ұлы Шейх-Хайдар-Бурудж оғлан атымен жасырынып жатыр деп болжауға болады.

Тарихи Рашидидегі қазақтардың саны әр түрлі болды. Басында Жәнібек пен Керейдің Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін оларға келген 200 мың жауынгері бар деп айтылған. Одан әрі Қасым хан тұсында қазақтар саны 1 миллион адамға дейін өсті. Бірақ Қасым хан қайтыс болғаннан кейін қазақтардың саны біртіндеп қысқара бастады, алдымен 400 мыңға дейін, содан кейін 200 мыңға дейін, Мұхаммед Хайдар Дулаттың пікірінше, қазақтар жерде мүлдем қалмады.

Өте қызықтысы зерттеушілердің аз бөлігі ғана бұл пікірді Тарихи Рашиди дерегіне сүйеніп, түсіндіруге тырысты. Революцияға дейінгі кейбір авторлар Жәнібек пен Керей қазақтары мен Шығай мен Есім қазақтарының арасында ешқандай байланыс жоқ деп жорамалдаған, өйткені XVI ғасырдың ортасына қарай Тарихи Рашиди деректері бойынша қазақтар мүлде бұл жерде қалмаған. Бірақ мұнда біз осы бастапқы дереккөздің ақпаратын сыни емес қабылдауды көреміз. Басқа зерттеушілер байқаусызда қазақтардың физикалық жойылуы және белгілі бір «ортағасырлық геноцид» туралы мәлімдер жариялады.

Біздің ойымызша, қазақтар санының күрт азаюын, бір миллионнан нөлге дейін түсуін келесі факторлармен түсіндіруге болады:

- Қазақ, ол кезде басқа да көптеген этникалық терминдер сияқты, ең алдымен, этноним емес, политоним болған. Яғни, егер Алтын Орда көшпенділері ноғай билерінің билігін мойындаса, онда ол ноғай деп аталды. Егер ол азаматтықты өзгертіп, Орыс хан ұрпақтарының боданына айналса, онда ол қазақ немесе өзбек - қазақ деп аталды.

- Осылайша, «қазақтар» санының күрт қысқаруын қазақтардың іс жүзінде жойылуы емес, бұрынғы қазақтар ноғайлар, өзбектер мен моғолдардың бодандығын мойындап, саяси тұрғыдан қазақтар болудан қалған егемендікті жоғалту деп түсіндіру қажет.

Ғылыми айналымға «Тархи Рашиди» мәліметтерінің енгізілуімен бұрынғы пікір қайта қарастырылуы тиіс еді. Өкінішке орай, «Тарих-и Рашидида» моғол доғлаттарының Қазақ хандығының құрамына көшуі туралы мәліметтердің келтірілмегендігін атап өтуіміз керек. Сондықтан бұл мәселе төңірегінде пікірталастар әлі күнге туындауда. Біз жоғарыда осындай мәліметтердің неге «Тарихи Рашидида» жоқ екендігін түсіндіретін идеяны келтірдік.

Бірегей мәліметтердің үшінші тобына Әбілхайыр ханның ұлы Бурудж оғлан туралы мәліметтерді қосамыз. Басқа дереккөздерде шығу тегі мен аты осындай Жошы тайпасының өкілі туралы мәліметтерді біз басқа дерек көздерінде кездестіре алмадық. Сондықтан да аталған бірегей мәліметтер түсіндірілуі тиіс. Біздің пайымдауымызша, Бурудж оғлан дегеніміз Әбілхайыр ханның ұлы Шайх-Хайдар-хан.

Осы зерттеу шеңберінде сипатталуы қызығушылық тудыратын мәліметтердің төртінші тобын қазақтар саны туралы мәліметтер құрайды, атап айтқанда, саны бір миллион адамды құрайтын халық жер бетінен мүлдем жоғалып кеткен дегені. Жоғарыда біз осындай қарама-қайшылықты шығарма жазылған кезде Қазақ хандығының бөліктері Ноғай ордасының, Моғолстанның және Жошы ұлысының шығыс жағындағы Шибан иелігінің құрамына кіргендігімен түсіндіріп өттік.

Қортынды. «Тарихи Рашиди» Орта Азияның тарихы бойынша бірегей дереккөзі болып табылады. Шығармада осы аймақтың тарихы туралы көптеген бірегей мәліметтер келтірілген. Алтын Ордаға қатысты айтатын болсақ біз «Тарихи Рашидидан» үзінділер келтірдік, олар Жошы Ұлысының

тарихының жекелеген көріністерін жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Моғолыстан мен оны мекендеген тайпалар және кейінгі Шығыс Түркістан аумағындағы жер-су аттары, тарихи оқиғалар барысы туралы да қызықты деректер молынан кездеседі. Жалпы алғанда «Тарихи Рашиди» бірегей тарихи дереккөзі болып табылады оны XIV ғасырдың екінші жартысында-XVI ғасырдың бірінші жартысында Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің тарихын қайта қалпына келтіру үшін пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі

Байбатша Ә., Жамалбеков Е., Темірбеков А. Мұхаммед Хайдар Дулати географ – жаратылыстанушы ғалым // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 216-227 бб.

Дәдебаев Ж. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» диалогиясы – қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 135-145 бб.

Жарыкбаев Қ., Әлсатов Т. Мұхаммед Хайдар Дулати қазақи психологиялық ұғымдардың негізін қалаушы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 166-169 бб.

Жолдасбайұлы С. М.Х. Дулатидің өмірі мен қызметі туралы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 119-131 бб.

История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимилия Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. Алматы, 2005. 416 с.

Кәрібаев Б.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати және XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы тарихының мәселелері // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 150-164 бб.

Козыбаев М.К., Пищулина К.А. Мирза Мухаммед Хайдар о казахах и казахской государственности // Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. С. 3-16.

Қасабек А. М.Х. Дулатидің қазақ философиясындағы орны туралы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 131-135 бб.

Омарбеков Т. Тарихпен өрілген тағдыр. Астана, 2007. 460 б.

Омарбеков Т. «Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» // «Ақиқат». Алматы, 1999. 2-41 бб.

Омарбеков Т. Моғолстан – Қазақ мемлекеттігінің «алтын бесігі» және М.Х. Дулатидің Отаны // «Қазақ әдебиеті», 1999, шілде. Алматы, 13-15 б.

References

Baybatsha A., Zhamalbekov E., Temirbekov A. Mukhammed Khaidar Dulati geograf - zharatylystanu shygalym // Muhammed Khaidar Dulati. Think, write. Proceedings of the International Conference on Brainstorming. Almaty: «Kazakh Law», 1999. pp. 216-227. [in Kazakh].

Dadebaev Zh. Muhammed Haydar Dulati's «Tarikh-i Rashi di» dialect is a prime example of Kazakh historical prose // Muhammed Haydar r Two la ti. Think, write, write, write. Proceedings of the International Conference on Brainstorming.

Almaty: «Kazakh Law», 1999. pp. 135-145. [in Kazakh].

Zharykbaev K., Alsatov T. Mukhammed Haydar Dulati is the founder of the Kazakh psychological law // Muhammad Haydar Dulati. Think, write. Proceedings of the International Conference on Brainstorming. Almaty: «Kazakh Law», 1999. pp. 166-169. [in Kazakh].

Djoldasbaev S. About the life and work of M.H. Dulati // Muhammed Haydar Dulati. Think, write, write, write. Proceedings of the International Brainstorming Conference. Almaty: «Kazakh law», 1999. pp. 119-131. [in Kazakh].

And stori I Kazahstana vpersidski xistochnikax. Jamala -Karshi. A l-Mulhakat bi-s-surax. Vvedenie, perevod s arabsko-persidskogo, kommentari, tekst, faximile Sh.H. Vohidova, B.B. Aminova. Almaty, 2005. 416 p. [in Russian].

Caribaev B.B. Problems of the history of the Kazakh Khanate in the XV-XVI centuries by Muhammad Haydar Dulati // Muhammad Haydar Dulati. Think, write, write, write. Proceedings of the International Brainstorming Conference. Almaty: «Kazakh Law», 1999. pp. 150-164. [in Kazakh].

Kozybaev M.K., Pischulina K.A. Mirza Muhammed Haydar o kazahahi kazahskoy gosudarstvennosti // Muhammed Haydar Dulati. Tarix-i Rashidi. Almaty, 1999. C. 3-16. [in Russian].

Kasabek A. M.H. Dulati in the Kazakh philosophical society // Muhammed Haydar Dulati. Think, write, write, write. Proceedings of the International Brainstorming Conference. Almaty: «Kazakh law», 1999. pp. 131-135. [in Kazakh].

Omarbekov T. Destiny of history. Astana, 2007. 460 б. [in Kazakh].

Omarbekov T. «History of Mirza Muhammad Haydar Dulati» // «Akikat». Almaty, 1999. pp. 2-41. [in Kazakh].

Omarbekov T. Moghulstan - «Sixth Five-Year Plan» of the Kazakh statehood and M.Kh. Dulati's homeland //

ИЗ ИСТОРИИ ИСЛАМИЗАЦИИ ТЮРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Каримов Нодар Исмаилович^{1*}¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы.

*Автор корреспондент

E-mail: nodar.karimov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0016-7244>

Аннотация. В статье освещается история исламизации тюрок Центральной Азии. Тюркские народы Центральной Азии прошли в своем духовном поиске через множество религий, ставших системообразующим элементом специфических признаков тюркской цивилизации в регионе. Процесс исламизации развивался постепенно, на протяжении нескольких столетий. В рамках мусульманской идеологии и культуры произошло возрождение ценностей доисламской культуры древнетюркской эпохи, породившее феномен «Тюркского ренессанса». Методологической основой исследования являются принципы историзма, единства национальных и общечеловеческих ценностей и диалектического подхода к изучению исторических процессов. История исламизации тюрок Центральной Азии рассмотрена в контексте региональных интеграционных процессов, определявших ход исторического развития. В исследовании проведен широкий сравнительно-сопоставительный анализ исламизации оседлых и кочевых тюрок, тюркской культуры. Его результаты отражают процесс исламизации тюрок центральноазиатского региона, кардинально отразившийся на всех сторонах государственной, духовной и материальной жизни.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюрки, история, религиозные воззрения, процесс исламизации, арабская культура

Исследование выполнено в рамках разрабатываемого проекта «Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии» (ИРН №AP08856359, номер регистрации 0120PK004470) КН МОН РК.

ҒТАМР 03.09

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТҮРКІТЕРІНІҢ ИСЛАМДАНУ ТАРИХЫНАН

Кәрімов Нодар Исмаилович^{1*}¹ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.,

*Автор корреспондент

E-mail: e-mail: nodar.karimov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0016-7244>

Түйіндемe. Мақалада Орталық Азия түркілерінің исламдану тарихы баяндалады. Орталық Азиядағы түркі халықтары рухани ізденісте аймақтағы түркі өркениетінің өзіндік белгілерінің жүйе құраушы элементіне айналған көптеген діндерді қабылдады. Исламдану процесі бірнеше ғасырлар бойы біртіндеп дамыды. Мұсылмандық идеология мен мәдениет шеңберінде ежелгі түркі дәуіріндегі исламға дейінгі мәдениеттің қайта жаңғыруы жүзеге асты, бұл «түркі ренессансы» феноменін тудырды. Зерттеудің әдіснамалық негізі - тарихизм принциптері, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігі және тарихи процестерді зерттеуге диалектикалық көзқарас. Орталық Азия түркілерінің исламдану тарихы, тарихи дамудың барысын анықтаған аймақтық интеграциялық процестер аясында қарастырылады. Зерттеуде отырықшы және көшпелі түркілердің, түркі мәдениетінің исламдануына кең салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізілді. Оның нәтижелері мемлекеттік, рухани және материалдық өмірдің барлық жақтарында түбегейлі көрініс тапқан Орталық Азия өңіріндегі түркілердің исламдану процесін көрсетеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, түркілер, тарих, діни көзқарастар, исламдану процесі, араб мәдениеті.

THE HISTORY OF ISLAMIZATION OF THE TURKS IN CENTRAL ASIA

Karimov Nodar Ismailovich^{1*}¹B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, CS of MES RK, Kazakhstan, Almaty

*Author Correspondent

E-mail: nodar.karimov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0016-7244>

Abstract. The article examines the history of Islamization of the Turks in Central Asia. The Turks of Central Asia have gone in their spiritual search through many religions, which formed specific features of the Turkic civilization in the region. The methodological basis of the research is the principles of historicism, the unity of national and universal values and dialectical approach to the study of historical processes. The history of Islamization of the Turks of Central Asia is examined in the context of regional integration processes that determined the course of historical development. The study conducted a broad comparative analysis of the Islamization of sedentary and nomadic Turks, Turkic culture. Its results reflect the process of Islamization of the Turks of the Central Asian region, which has dramatically affected all aspects of state, spiritual and material life.

Key words: Central Asia, Turks, history, religious beliefs, Islamization, Arab culture.

Введение. Ислам был привнесен в Центральную Азию в ходе завоевательных войн арабов. Вторжение арабских войск началось в первой четверти VIII века. Но заметных успехов арабы достигли позже, в период правления первой арабской династии Омейядов. Завоевание большей части Центральной Азии далось арабам нелегко, оно длилось более века. Арабские войска столкнулись здесь с отчаянным сопротивлением населения, не пожелавшего покоряться и менять свое мировоззрение на новую, тогда чуждую им религию. Завоевателям потребовалось организовывать в эти земли несколько походов. И все-таки не вся Центральная Азия была завоевана. Арабы так и не покорили восточный Дешт-и-Кыпчак и не дошли до Южного Казахстана, Семиречья и Восточного Туркестана.

Население Центральной Азии в начале VIII в. было смешанным, оно представлено в основном индоевропейским компонентом (восточные иранцы) и тюрками. Интенсивная тюркизация региона началась с середины VI в. в период создания Тюркской империи. BVIII в. в Центральной Азии все еще мирно сосуществовали различные неисламские религиозные системы: синкретные культы, буддизм, зороастризм, манихейство, христианство и др. Не случайно поэтому до распространения ислама этот регион называли местом встречи и диалога культур Востока и Запада. Здесь устоялись лояльность и религиозная терпимость, здесь не было гонений на приверженность к различным религиозным учениям и именно сюда устремлялись гонимые адепты различных религиозных учений и толков из государств с господствующей официальной религией.

Исламизация имела важное значение для Центральной Азии в целом и развития тюркской цивилизации, в частности. Она стала предтечей общего подъема в развитии экономики, политики и культуры. В истории тюрков исламизация послужила импульсом к расцвету государственности, процветанию городов и городской культуры. Именно в рамках мусульманской идеологии и культуры происходит возрождение ценностей доисламской культуры древнетюркской эпохи. Этот период, сыгравший важнейшую роль в формировании общетюркской идентичности, развитии тюркской культуры, исследователи обозначили как «эпоху Тюркского ренессанса». Завершение процесса исламизации Центральной Азии совпало с началом возрождения тюркской культуры.

В эпоху ренессанса тюрки подарили миру блестящие достижения культуры, памятники письменности на тюркском, арабском и персидском языках. Во второй половине X – начале XI в., после закрепления ислама в регионе, происходит общий подъем тюркской государственности, а по определению М. Кашгари – «небывалый военный триумф тюрков на огромном пространстве мусульманской цивилизации». Юсуф хасс-хаджиб отражает эту тенденцию в своей бессмертной поэме «Кутадгу билиг». Развивается тюркская культура в целом.

Обсуждение. Тюркские народы Центральной Азии прошли в своем духовном поиске через множество религий. Еще Сюан Цзан в своем рассказе о Самарканде указывал на борьбу между зороастризмом и буддизмом, правда не носившую острого характера (Бартольд, 1964). Язычество, зороастризм, манихейство, христианство, буддизм и ислам являются ко всему прочему также и системообразующими элементами того, что после длительного процесса эволюции и синтеза мы сегодня можем называть исторически сложившимися специфическими признаками тюркской цивилизации в регионе. К сходным выводам приходит и российский исследователь И.В. Стасевич в своей работе, посвященной изучению ислама в традиционной культуре тюркоязычных кочевников Центральной Азии, сделав очень важное наблюдение, касающееся исповедуемой ими религиозной системы. Согласно ее мнению, религиозная

система кочевников имеет специфику и представляет собой синтез норм «классического» ислама и местных «доисламских традиций» (Стасевич, 2002). Проблемы исследования доисламских верований у кочевников Средней Азии и Казахстана также широко освещены в работах Д. Банзарова (Банзаров, 1891), В. Вострова (Востров, 1959), М. Адылбаева (Алдыбаев, 1959), С.Н. Акатаева (Акатаев, 1973), В.Н. Басилова и Дж.Х. Кармышевой (Басилов, Кармышева, 1997), Р.М. Мустафиной (Мустафина, 1997), А. Галиева (Галиев, 1997).

Сведения об утверждении ислама в Центральной Азии сохранились в источниках: «Мулхакат ас-Сурах» (Карши, 1988), «Тарих-и Рашиди» (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996), «Тарихи Кашгар» (Карши, 1988), «TheHistoryoftheWorld-Conqueror» (Juwaini, 1958) и др. Значимый вклад в изучение процесса исламизации народов Центральной Азии, в особенности кочевников «Дешт-и-Кыпчака» внесли казахстанские исследователи А.К. Муминов (Муминов, 2006), Р.М. Мустафина (Мустафина, 1997), Л.Г. Ерекешева (Ерекешева, 2008), Р. Жумалы (Жумалы, 2007), зарубежные – С.Г. Кляшторный (Кляшторный, 2006), Абу Хасан (Абу Хасан 2002), О.К. Караев (Караев, 1995), Н.У. Bayur (Bayur, 2006) и др. В рамках изучения традиционной исламской культуры, а также специфики ислама у азиатских кочевников, были проанализированы труды российских исследователей XIX–XX вв., прежде всего, В.В. Бартольда (Бартольд, 1964; Бартольд, 1963в), Ч.Ч. Валиханова (Валиханов, 1985), А.И. Левшина (Левшин, 1832), Г.М. Броневского (Броневский, 1830).

С целью анализа исторических вех исламизации кочевого населения «Дешт-и-Кыпчака» были привлечены труды С.Г. Кляшторного (Кляшторный, 2006), А.К. Муминова (Муминов, 2006), Л.Г. Ерекешевой (Ерекешева, 2008), О. Izgi (Izgi, 1973) и др.

Роль и значение ислама в средневековой жизни тюрков невозможно оценить без анализа взаимоотношения между исламом и государством, которые носили сложный характер с самых первых дней существования ислама. Изучению этого вопроса посвящены отдельные труды В.В. Бартольда (Бартольд, 1966; Бартольд, 1963в).

Материалы и методы. Методологической основой представленного исследования являются принципы историзма и диалектического подхода к изучению исторических процессов. Процесс исламизации Центральной Азии рассмотрен на основе анализа письменных источников, привлечения широкого круга исследований рассматриваемой тематики, выявлении общего и специфичного в развитии региона эпохи средневековья. В статье проводится широкий сравнительно-сопоставительный анализ культуры древних и средневековых тюрков, который дал возможность выявления особенностей принятия ислама земледельческим населением оазисов региона и кочевниками степной зоны.

Результаты. Географические очертания процесса исламизации Центральной Азии эпохи арабских завоеваний определил казахстанский исламовед А. Муминов, выделяя два крупных региона в мультинациональной в то время Центральной Азии: 1. Мавераннахр, включенный арабами в административном отношении в состав уже достаточно глубоко исламизированной провинции Халифата – Хорасана; 2. «Земли тюрков» («Аради ат-турк» в значении «страна неверных, немусульман») (Муминов, 2006: 56).

Плacidармом для арабских походов на Мавераннахр стал Хорасан, превосходивший Мавераннахр в VIII в. как в культурном, так и в политическом отношении. На покорение Центральной Азии арабские войска выступили в первой четверти VIII века. Они сразу же столкнулись с ожесточенным сопротивлением коренных жителей региона. На покоренных землях, арабы действовали как обычные завоеватели: грабили и обращали в рабство местных жителей, разрушали культурные ценности. Поэтому и отношение к ним сложилось как к захватчикам.

Процесс исламизации местного населения региона развивался очень медленно. Сложившуюся ситуацию смогли изменить только походы Кутейбы ибн Муслима. Исследователи объясняют эту особенность несколькими причинами: 1 – упорным сопротивлением местного населения; 2 – слабым развитием государственного аппарата у арабов, отсутствием должного опыта управления; 3 – политической нестабильностью в арабском халифате (Абу Хасан, 2002: 14).

В период правления Омейядов (по 750 г.) ислам закрепился в жизни населения земледельческих оазисов Западного Туркестана, в особенности среди жителей городов – Бухары, Коканда, Самарканда. Степной край, населенный кочевыми тюркоязычными племенами, известными как «кыпчаки», остался не покоренным и не обращенным в новую для них религию. Кыпчаки так и оставались шаманистами. Они продолжали поклоняться Небу – Тенгри, что, было зафиксировано еще в орхон-енисейских надписях: «Вначале было вверху небо, а внизу темная земля, потом появились между ними сыны человеческие» (Банзаров, 1891: 54).

Огромное значение в исламизации населения Центральной Азии имела легендарная Таласская битва (751 г.) между китайцами и объединенными силами арабов и карлуков. Китайская армия потерпела сокрушительное поражение в этой битве и понесла огромные потери пленными. Дальнейшая экспансия Китая на запад была остановлена на тысячелетие, но и арабские походы в Центральной Азии были на этом завершены. Победа арабского войска предредила дальнейшую судьбу тюрков, культура которых отныне стала развиваться в лоне исламской цивилизации

Особое место в истории исламизации Центральной Азии принадлежит государству Караханидов, тюркской империи, охватывавшей территории Восточного Туркестана, Семиречья и Южного Притяньшанья. Караханидское государство не оставило собственной историографической традиции, все

сведения о нем содержатся в трудах арабских и персидских авторов, писавших за пределами каганата. «Тарихи Кашгар», труд единственного караханидского историка, имя которого сохранилось – имам Абу-л-Футух ал-Гафир ал-Алмай, известен лишь в небольших отрывках, приведенных в сочинении Джамала Карши (XIII в.). Отсутствие своей историографии было отмечено уже поздними современниками Караханидов, один из которых, блестящий персидский литератор Низами Арузи, писал в 1156 г.: «Имена царей из дома хаkana (т.е. Караханидов) сохранились только благодаря поэтам» (Бертельс, 1960: 17).

Караханиды стали мусульманами в середине X века. Первым караханидским ханом, принявшим ислам, был Сатук Богра-хан. Его нарекли мусульманским именем Абд ал-Керим. В семнадцать лет Сатук Богра-хан со своими сторонниками выступил против своего дяди, великого кагана Огулчака, отказавшегося принять ислам и уступить трон законному наследнику. В этой длительной борьбе существенную поддержку Сатуку оказывали мусульмане Саманиды. Принц победил и стал ханом (Карши, 1988: 104-106; Бартольд, 1963а: 130-132). Придя к власти Сатук Богра-хан, как и его потомки, стал ревностно распространять новую религию во всем государстве и за его пределами. В 60 км на северо-востоке от Кашгара в г. Артуше (Восточный Туркестан) находится гробница и мечеть, построенная на его могиле (Валиханов, 1985: 118). Онидо сих пор служит местом поклонения мусульман.

Ислам внедрялся в среду тюрок постепенно. Бартольд по этому поводу писал, что еще в X в. арабские географы, описывая тюрок, характеризовали их как народ «совершенно чуждый исламу и находящийся во вражде с мусульманами». Но уже вскоре произошли кардинальные изменения в их мировоззрении. Один из арабских географов того времени Ибн Хаукаль сообщает о принятии ислама тысячей семей тюрок, кочевавших в местах между Исфиджабом и Шашем, т.е. в горно-степном районе, прилегающем к среднему течению Сыр-Дарьи (Бартольд, 1963б: с. 245-246).

Муса, сын Сатук Богра-хана, унаследовавший престол в 955 г., объявил ислам государственной религией. Возможно, решение Мусы было связано с деятельностью мусульманского богослова, нишапурсца Абу-л-Хасана Мухаммеда ибн Суфьяна Келимати, жившего при дворе Сатук Богра-хана и Мусы, однако о его роли в событиях исламизации достоверно ничего неизвестно. Судя по датам, во время правления Мусы, а именно в 960 г. в Караханидском государстве, скорее всего в Семиречье, ислам добровольно приняли 200 тысяч шатров тюрок (Бартольд, 1963б: с. 245-246).

Для нас в этих событиях несомненно то, что обращение караханидских тюрок не было следствием деятельности каких-либо миссионеров, а, напротив, стало процессом постепенного проникновения ислама в тюркскую среду. Исламизация при этом происходила в зависимости от экономических и политических выгод, которые могла принести новая религия. Уже Сатук Богра-хан, как упоминалось выше, в длительной войне против дяди, использовал свой переход в новую веру для того, чтобы заручиться весьма существенной для него поддержкой Саманидов. Муса под лозунгом борьбы с неверными и защиты ислама успешно осуществлял военную экспансию в направлении Хотана и в сторону Исфиджаба.

Караханидские ханы вели ожесточенные религиозные войны против Уйгурского турфанского государства. Военные действия осуществлялись чаще всего именно под религиозными лозунгами. Уйгурское государство являлось оплотом буддизма в Восточном Туркестане, а Кашгар (столица Караханидского государства) – форпостом ислама в Центральной Азии. Кровопролитные войны между государствами, с переменным успехом, происходили на протяжении всего существования централизованного государства восточных Караханидов. Данные фольклора, воспроизведенные Махмудом Кашгари красноречиво повествуют об этой борьбе (Каримова, 2014: 24).

Обратить в ислам население Уйгурского государства удалось спустя почти три века могульскому правителю Хызр Ходжа-хану, уничтожившему в «священной войне» против идолопоклонников-буддистов государство с пятисотлетней историей. С гибелью Уйгурского государства население всего восточнотуркестанского субрегиона стало исповедывать ислам (Каримова, 2015: 16).

Восточный «Дешт-и-Кыпчак» всегда считался особой зоной Центральной Азии, где в отличие от соседних земледельческих городских центров региона (Мавераннахр), преобладало кочевое и полукочевое скотоводство. Лишь в его юго-восточной части развивались оседло-земледельческое хозяйство и городская культура. Ко времени проникновения ислама в данный субрегион, его населяли тюркские кочевые племена, чья духовно-религиозная жизнь отличалась большим разнообразием. Начиная с самых ранних эпох, здесь сосуществовали различные культурно-идеологические системы, среди которых наиболее значимое место занимают древнетюркские верования с поклонением силам природы, почитанием предков, развитой магией, обожествлением неба (тенгрианство). В процессе культурного взаимодействия в этих верованиях нашло отражение влияние различных мировоззрений, в частности, восточно-иранское (зороастризм) (Галиев, 1997: 106). К начальному периоду исламизации здесь имели распространение восточно-христианские неортодоксальные учения – несторианство, манихейство. В восточных источниках есть сведения о христианских церквях в юго-восточных городах: Таразе, Сыгнаке (Пищулина, 1977: 148). В конце XIV в. среди кочевых племен находилась миссия «тюркского митрополита» несторианской церкви. Здесь же были обнаружены христианские тексты на тюркском языке (Encyclopaedia Iranica, 1991: П). Менее значимым в субрегионе оказалось влияние буддизма.

Следует отметить, что взаимодействие разных культурных традиций неизбежно порождало синкретизм, характерный для всего доисламского культурного слоя. При этом, наиболее жизнеспособными составляющими упомянутого слоя оказались древнетюркские верования. Именно они, соединившись с исламом, составили впоследствии культурную основу традиционного уклада жизни кочевого общества.

В особенности это справедливо в отношении периферии распространения ислама – центрального и северного Казахстана. Здесь выталкивание или трансформация тюркского языческого наследия под влиянием ислама были куда менее ощутимыми, нежели на юге. Впрочем, и сам ислам до некоторой степени претерпел трансформацию, поскольку синтезировал элементы различных религиозных идеологий.

Процесс исламизации в «Дешт-и-Кыпчаке» имел неоднозначный характер и растянулся на несколько столетий, вплоть до XVI в., когда, к примеру, образовавшаяся казахская общность осознала себя мусульманской (суннитского толка, ханафитской школы). Утверждение ислама в степи продолжалось и дальше и имело свои характерные черты. Основной из них было распространение суфизма, сыгравшего ключевую роль в обращении кочевников в ислам. Распространение учений суфийских таррикатов накшбандийа, ясавийа, кадирийа среди кочевников осуществлялось миссионерами, направлявшимися в степь из религиозных центров Мавераннахра, в основном, Бухары. Именно суфийские миссионеры привнесли в кочевую среду неортодоксальный ислам. Неортодоксальный ислам впитал и синтезировал элементы традиционных доисламских и суфийских представлений. В нем не возникло четкого разграничения между т. с. официальным и «народным» исламом и суфийские братства поэтому не считались здесь еретическими. Истории широко известен тот факт, что «именно благодаря мистическому взгляду на мир, практиковавшемуся в суфизме, стало возможно примирение местных традиций с исламом, их творческая переработка, что очень хорошо представлено в истории Центральной Азии» (Ерекешева, 2008: 21).

В исторической хронике «Тарих и-Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара Дулати, рассказывается о том, как могульский хан Саид под влиянием суфийского учителя стал ревностным мусульманином и отказался от вина (Мухаммад Хайдар, 1996: 170-171). Представители суфийского братства ходжаган долгое время были советниками при последних могольских ханах. Многие ханы и беки, правившие в Центральной Азии, были мюридами (учениками) того или иного суфийского муршида (учителя) (Абдуллин, 2004: 67).

Талантливый правитель Амир Тимур с уважением относился к суфийским пирам. Свидетельством тому является величественный мавзолей, возведенный по его велению над могилой суфия Ходжи Ахмеда Яссави, основателя суфийской тарики (братства) ясавийа, имевшей огромное влияние в средневековой Центральной Азии. Мавзолей до сих пор является местом паломничества в Центральной Азии. В народе даже существует поверье, что два паломничества в Туркестан равнозначны одному в Мекку. Уже сам этот факт противоречит официальной доктрине ислама, где поклонение могилам и святым местам считается проявлением язычества. Ходжа Ахмед Яссави стал родоначальником «тюркского» пути в суфизме – аскетическо-мистическом направлении в исламе. Он был близок к простому народу, призывал к познанию Всевышнего, рассуждало единстве бытия, важности погружения и глубинной саморефлексии. «Хикметы» (наставления) Яссави были идеологией его собственной общины. Хикметы распевались во время зикров (суфийских радений) и нередко сопровождались экстатическим поведением (асма). Сам зикр занимает центральное место в «хикметах» Яссави, что указывает на несовпадение его доктрины с догмами «официального ислама» и позиции ортодоксального духовенства того времени. Тем самым, суфийская практика бросала вызов господствующему сословию духовенства, которого воспринимало суфизм в качестве ереси и приписывало ему стремление претендовать на тождество с Богом.

При этом, суфизм также демонстрировал адаптивные качества, что давало ему возможность уверенно сосуществовать с официальным исламом. Он имел ряд неоспоримых преимуществ, которые способствовали его популярности в народной среде. Мистическая практика суфизма производила глубокое впечатление на верующих, особенно новообращенных. Призывая к постижению истины и созерцательному затворничеству, она давала возможность погрузиться в «религиозное переживание».

Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии было тесно связано с домусульманскими верованиями. Это способствовало более мягкой аккультурации, адаптации и взаимовлиянию различных парадигм. Не случайно нашествие монголов-язычников в итоге привело ких приобщению к исламу. Чингиз-хан поначалу извбался от священнослужителей, разрушал мечети, храмы и другие культовые сооружения. Его главной целью на этапе завоевания было покорить население захваченных территорий, получить беспрекословное повиновение. Но со временем эта политика сменилась на своего рода попечительское отношение. С течением времени монголы начали соблюдать мусульманские религиозные обряды при этом не порывая с кочевым образом жизни. В итоге, культура завоеванных народов поглотила и ассимилировала самих завоевателей. Это стало возможным не в последнюю очередь благодаря исламу, который выступал в роли политического и идеологического инструмента.

Тем не менее, в некоторых источниках, а также отдельными исследователями высказана противоположная оценка роли монгольских завоеваний на процесс исламизации населения Центральной Азии, в том числе тюрков. Приведу некоторые из них. Средневековый персидский историк Ала ад-дин Ата Малик ибн Мухаммед Джувейни писал, что несмотря на то, что Чингиз-хан завещал своим потомкам терпимо относиться к представителям всех религий, после монгольских завоеваний в Центральной Азии настал глубокий общественный и экономический застой (Juwaini, 1958). Турецкий профессор Ozkan Izgi считает, что первоначально монгольское нашествие серьезным образом затормозило

процесс исламизации Центральной Азии – были разрушены дотла целые города и населенные пункты, религиозные культовые сооружения. Произошло существенное изменение политической ситуации и этнической картины, хозяйственной деятельности и образа жизни населения региона, о чем свидетельствует значительный рост перехода к оседлости кочевников. Однако в дальнейшем, уже в XIV в. монголы сами подверглись исламизации, в результате чего их правители окончательно обосновались в Трансоксании и с помощью ряда запретительных мер искоренили традиции кочевничества, обособившись от восточных областей (Izgi, 1973).

Правители Золотой Орды нередко использовали ислам для достижения своих внешнеполитических целей. Ставка на религиозный союз, например, позволила привлечь на свою сторону мамлюкских султанов Египта в борьбе против персидских ильханов. Золотоордынцы обвинили последних в притеснении правоверных и осквернении мусульманских святынь. Фактор ислама отныне стал основополагающим элементом международной политики в регионе (Жумалы, 2007).

К концу XIII столетия ислам получил статус официальной религии Золотой Орды. Это событие, прежде всего, было связано с интересами правящей элиты, стремившейся объединить многочисленное население кочевой державы в рамках единой идеологии. Периодом «исламского ренессанса» в Золотой Орде по праву считается эпоха правления Узбек хана (1313-1341 гг.), когда местная культура приобрела бесспорный мусульманский характер, а язычники подверглись гонениям. С этого времени ханы помимо собственного тюркского имени стали носить и арабское, что отразилось в чеканке имен на монетах. Джанибек, например, именовался на монетах Султан Джалал Ад-Дин Махмудом, Бердибек – Султан Мухаммадом, Тохтамыш – Султан Насир Ад-Дином и т.д. (Жумалы, 2007).

Сходные процессы происходили в сопредельном государстве чагатаидов. После принятия ислама некоторые чагатайские правители не слишком строго следовали религиозным предписаниям, что вызывало недовольство улемы, шейхов и сейидов. По этой причине, когда Тимур прибыл в Самарканд как правитель Трансоксании, народ Самарканда приветствовал его как героя (Belleten, 1945). У Мухаммад Хайдара и Абу-л гази имеются сведения о принятии новой религии в один день 160 тысячами человек. Но не смотря на эти факты, ислам все же не получил здесь такого повсеместного распространения, как в государстве Караханидов. Язычество еще долгое время продолжало сосуществовать с исламом. Например, население Моголистана было знакомо с исламом с X в., тем не менее большая его часть оставалась язычниками (Караев, 1995: 46, 50).

Получив политическую власть, Тимур исполнил обещания, данные шейхам и сейидам. Он значительно сократил роль и влияние Ясы, монгольского свода законов Чингис-хана в пользу шариата – мусульманского религиозного закона (Bayur, 2006: 105). Он назначил кадиев (шариатских судей) и предпринял меры по предотвращению конфликтов между Ясой и шариатом.

Тимур считал важным объединение кочевых традиций с исламскими законами для создания единого тюркского государства. Он несколько ограничил свободу кочевников, но взамен дал им плодородные земли для расселения. Еще на заре своего правления он как-то изрек: «Если мы сумеем сделать защиту народа и завоевание (его) сердец основой нашего государства, то мы сможем быть уверенными в будущем» (Samī, 1949: 44). И всемерно следовал этим принципам: содействовал развитию инфраструктуры, строительству мечетей, медресе, поселений, дорог, ирригационных сооружений. В источниках есть сообщение о том, что он был обеспокоен известием о разграблении Тебриза ханом Тохтамышем, разрушением мечети и медресе. Впоследствии он восстановил Тебриз, вновь установив там закон и справедливость (Izgi, 1973).

Можно сделать вывод, что распространение ислама в Центральной Азии успешнее всего шло в городах и крупных населенных пунктах. Самарканд, Кашгар, Ташкент, Бухара, Хива, Туркестан превратились в центры исламской культуры. Степи Дешт-и-Кыпчака еще длительное время были лишь поверхностно затронуты исламом, здесь был четко выражен его синкретизм с доисламскими верованиями и обрядами. В начале XV в. эмир Едиге предпринял попытку насильственного внедрения ислама в степи, но она не привела к глубинной исламизации. Местное население продолжало практиковать языческие обычаи и поклонение духам предков – арухам. Несмотря на то, что в степи имелась прослойка имамов, кади и мулл, системный ислам здесь прижился слабо.

Вместе с исламом арабы привнесли в Центральную Азию свою культуру. Многие элементы ближневосточной культуры были интегрированы в местный контекст и со временем стали отождествляться с исламом. М. Ходгсон отмечал, что понятие «высокой культурной традиции Ближнего Востока» было лишь видоизменено и приспособлено исламом. На Ближнем Востоке сложилась персидская система государственного управления, традиция городской культуры, а также отличная система взглядов в отношении религии, которые были адаптированы мусульманами и с того времени прочно вошли в их повседневную жизнь (Hodgson, 1974: 61-62). Эти парадигмы в дальнейшем распространились на завоеванных мусульманами землях, в том числе и в Центральной Азии. Однако, вопрос взаимодействия и взаимовлияний местной культурной традиции с исламской не входит в задачи нашего исследования в рамках представленной статьи.

Заключение. Анализ исторических вех исламизации тюрков Центральной Азии показал, что этот процесс здесь по началу встретил сопротивление местного населения и имел определенные сложности. Даже на территории земледельческих центров Южного Казахстана и Семиречья ислам проникал достаточно сложно. В Таразе, например, первая мечеть появилась лишь в 893 году после завоевания его

Исмаилом ибн Ахмедом Самани, причем по его приказу ее разместили в здании бывшей христианской и несторианской церкви (Нургалиева, 2005: 3). Тем не менее, благодаря умению ислама адаптироваться к местным верованиям, он со временем сумел окончательно утвердиться в качестве доминирующей религии в среде центральноазиатских тюрок.

Процесс исламизации в «Дешт-и-Кыпчаке» растянулся на несколько столетий, вплоть до XVI века. Утверждение ислама в степи имело свои характерные черты. Основной из них было распространение суфизма – сыгравшего ключевую роль в обращении кочевников в ислам на раннем этапе. Ислам органически интегрировался с религиозными и этническими особенностями тюрок, что привело к формированию нового специфического мировоззрения. Этот идеологический субстрат стал новым фактором идентификации народов региона. При этом степень религиозности была наибольшей у оседлых этносов и наименьшей – у кочевников.

Религиозность мусульман региона выражалась в основном в соблюдении правил повседневного, или «народного ислама», переплетенного с суфизмом. «Народный ислам» характеризовался смесью местных анимистических верований с исламскими традициями в народном сознании. «Народный ислам» был более близок населению региона, нежели формальные и сложные доктрины ортодоксального ислама, которые были понятны в основном улемам (исламским ученым), имевшим религиозное образование.

Приведенный в статье материал свидетельствует о существующей двойной оценке влияния монгольских завоеваний на процесс исламизации Центральной Азии. По одной оценке, после того как Чингиз-хан от притеснений и политики подавления религиозного самосознания местного населения перешел к попечительству по отношению к религиозным институтам, оно способствовало дальнейшему развитию исламизации и даже стимулировало приобщение кочевников к исламу. По другой – после монгольских завоеваний настал застой во всех аспектах общественной и экономической жизни Центральной Азии. Процесс исламизации был нарушен, были разрушены дотла многие города и населенные пункты, в том числе религиозные культовые сооружения.

Литература

- Абдуллин В. Мистики ислама // Континент, 2004, 12(24)
- Абу Хассан М.Н. Начало распространения ислама на территории Кыргызстана (середина VIII-X вв.) // Вестник КРСУ, 2002, 2
- Адылбаев М. Синкретизм пережитков доисламских и исламских верований киргизов: автореф. ...канд. ист. наук. Фрунзе, 1967. 27 с.
- Акатаев С.Н. Культ предков у казахов и его этно-генетические и историко-культурные истоки: автореф. ...канд. ист. наук. Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1973. 34 с.
- Банзаров, Д. Черная вера или шаманство у монголов. Санкт-Петербург, 1891. 128 с.
- Бартольд, В.В. (1963а) Средняя Азия до XII в. // Сочинения: в 9 т. М.: Наука, 1963, Т. 1. С. 238-285
- Бартольд, В.В. (1963б) История культурной жизни Туркестана // Сочинения: в 9 т. М.: Наука, 1963, Т. 2, ч. 1. С. 169-433
- Бартольд В.В. (1963в) Халиф и султан. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения: в 9 т. М.: Наука, 1963, Т. 2, ч. 1. 264 с.
- Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. // Сочинения: в 9 т. М.: Наука, 1964, Т. 2.
- Бартольд В.В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве // Сочинения в 9 т. М.: Наука, 1966. Т. 6. С. 81-131.
- Басилов В.Н., Кармышева Дж.Х. Ислам у казахов. М.: Восточная литература, 1997. 240 с.
- Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М.: Наука, 1960 Т. 1, 556 с.
- Броневский Г.М. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды // ОЗ, Т. 42. СПб.: Тип. Департамента Внешней Торговли, 1830. № 123
- Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. Алма-Ата: Наука, 1985, Т. 3, 416 с.
- Востров В.В. К вопросу о пережитках древних верований у казахов // Изв. АН Каз. ССР. Сер. ист., арх. и этногр. Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1959. Вып. 2. С. 51-60.
- Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. Алматы: Ғылым, 1997, 168 с.
- Ерекешева Л.Г. Суфийский мистицизм и «единство бытия» в социо-культурной традиции Центральной Азии. KazNU bulletin. Oriental Studies Series, 2008, 2 (43).
- Жумалы Р. Ислам в Центральной Азии. Neonomad, 2007, http://www.neonomad.kz/history/h_kaz/index.php?ELEMENT_ID=4883
- Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек: Кыргызстан, 1995, 160 с.
- Каримова Р.У. «Диван Лугат ат-Турк» Махмуда Кашгари как источник по истории и культуре Центральной Азии // Вклад Махмуда Кашгари в мировое культурное наследие: материалы международной научной конференции. Алматы: «Мир», 2014. С. 19-27.
- Каримова Р.У. Могулы в истории Восточного Туркестана // «Уйгуроведение: историко-филологические исследования». Серия «История и культура уйгуров». Алматы: «Мир», 2015. С. 5-67.
- Карши Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Джамал ад-Дин. Мулхакат ас-Сурах // Материалы по истории

Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент: Фан, 1988, С. 100-131.

Кляшторный С.Г. Степные империи древних кочевников Центральной Азии. // «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии»: материалы Международной научной конференции. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 120-130.

Левшин А.И. Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. Ч. I. 264 с.; Ч. II. 333 с.; Ч. III. 304 с.

Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент: Фан, 1996, 727 с.

Муминов А.К. Новые подходы к изучению процесса исламизации в Центральной Азии. Notes of the International scientific conference "Towards new standards in the development of social sciences in Central Asia. Almaty: Дайк-Пресс, 2006, Рр. 77-91.

Мустафина Р.М. История изучения ислама и процессов исламизации в Казахстане // История исследования культуры Казахстана. Алматы: Казак университеті, 1997. С. 91-99.

Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 224 с.

Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI вв. (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Наука, 1977, 289 с.

Стасевич И.В. Ислам в традиционной культуре тюркоязычных кочевников Центральной Азии. // Вестник молодых ученых. Серия: Исторические науки. СПб., 2002.

Bayur H.Y. Baburname (Vekayi). Gazi Zahireddin Muhammed Babur. Istanbul, 2006, 266 p.

Izgi, O. Central Asia After the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence, <http://odnapl1yazyk.narod.ru/domongposle.htm>, 1973

Christianity in Central Asia. Encyclopaedia Iranica, v.5. Routledge & Kogan Paul. L-N. Y, 1991, 532 p.

Juwaini. The History of the World-Conqueror. trans. Boyle. Vol.1. Massachusetts, 1958, Pp. 96-115.

Hodgson, M.D. The Venture of Islam. 3 vols. Vol. 1. Chicago, 1974, 692 p.

Sami, N. Zafername. Trans. N. Lugal. Ankara, 1949, 403 p.

Timuruniyaptigiiseretoplubirbakis. Bulletin. Ankara, 1945, Pp. 423-467.

References

Abdullin, B. Mistiki islama (Mystics of Islam). Continent, 2004, 12 (24). [Russian]

Abu Hassan, M.N. Nachalo rasprostraneniya islama na territori i Kirgizstana (seredina VIII-X vv.) (The beginning of the spread of Islam in Kyrgyzstan). KRSU Bulletin, 2002, 2, p.14 [Russian]

Adylbaev M. Sinkretizm perezhitkov doislamskih i islamskih verovanij kirgizov: avtoref. ...kand. ist. nauk. [Syncretism of the Remnants of the Pre-Islamic and Islamic Beliefs of the Kirghiz: Author's abstract]. Frunze, 1967. 27 s. [Russian]

Akataev S.N. Kul'tp redkov u kazahov I ego etno-geneticheskie I istoriko-kul'turnye istoki: avtoref. ...kand. ist. nauk. [The cult of ancestors among the Kazakhs and its ethno-genetic and historical-cultural origins: abstract]. Alma-Ata: ANKaz. SSR, 1973. 34 s. [Russian]

Banzarov, D. Chernaya vera ili shamanstvo u mongolov. [Black faith or shamanism among the Mongols]. Sankt-Peterburg, 1891, XL, 128 p. [Russian]

Bartol'd, V.V. (1963a) Srednyaya Aziya do XII v. [Central Asia before the 12th century] // Sochineniya: v 9 t. M.: Nauka, 1963, T. 1, c. 238-285. [Russian]

Bartol'd, V.V. (1963b) Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana. [The history of the cultural life of Turkestan] // Sochineniya: v 9 t. M.: Nauka, 1963, T. 2, ch. 1, c. 169-433. [Russian]

Bartol'd V.V. (1963v) Halifi sultan. Bartol'd V.V. Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana (Caliph and Sultan. Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan) // Sochineniya: v 9 t. M.: Nauka, 1963. T. 2, ch. 1. 264 s. [Russian]

Bartol'd V.V. O hristianstve v Turkestane v domongol'skij period (About Christianity in Turkestan in the pre-Mongol period) // Soch. 2. M.: Nauka, 1964. [Russian]

Bartol'd V.V. Teokraticheskaya ideya i svetskaya vlast' v musul'manskom gosudarstve (Theocratic idea and secular power in a Muslim state) // Sochineniya. M.: Nauka, 1966. T.6. S. 81-131. [Russian]

Basilov V.N., Karmysheva Dzh.H. Islam u kazahov (Islam among the Kazakhs). M.: Vostochnaya literatura, 1997. 240 s. [Russian]

Bayur H.Y. (2006). Baburname (Vekayi), Gazi Zahireddin Muhammed Babur. Istanbul, 266 p. [Turkish]

Bertels E.A. (1960). Istoriya persidsko-tadzhikskoy literaturi (History of Persian-Tajik literature). Moscow, T. 1, 556 p. [Russian]

Bronevskij G.M. Zapiski o kirgiz-kajsakah Srednej Ordyy (Notes on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde) // OZ, T. 42. SPb.: Tip. Departamenta Vneshnej Torgovli, SPb., 1830. № 123 [Russian]

Christianity in Central Asia (1991). Encyclopaedia Iranica, v.5. Routledge & Kogan Paul. L-N. Y, p. 532 [English]

Galiev A.A. Traditsionnoe mirovozzrenie kazahov (Traditional worldview of the Kazakhs). Almaty: Nauka, 1997, 168 p. [Russian]

Izgi, O. Central Asia After the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence, <http://odnapl1yazyk.narod.ru/domongposle.htm>, 1973. [English]

Juwaini. (1958). The History of the World-Conqueror. trans. Boyle. Vol.1. Massachusetts, p. 96-115. [English]

Hodgson M.D. The Venture of Islam. 3 vols. Vol. 1. Chicago, 1974, 692 p. [English]

Karayev, O.K. Chagataiskiy ulus. Gosudarstvo Haidu. Mogulistan. Obrazovanie kirgizskogo naroda (Chagatai ulus. State of Haidu. Moghulistan). Bishkek, 1995, 160 p. [Russian]

Karimova R.U. «Divan Lugatat-Turk» Mahmuda Kashgari kak istochnik po istorii i kul'ture Central'noj Azii // Vklad Mahmuda Kashgari v mirovye kul'turnoe nasledie: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (Divan Lugatat-Turk by Mahmud Kashgari as a source on the history and culture of Central Asia // Contribution of Mahmud Kashgari to the world cultural heritage: materials of an international scientific conference). Almaty: «Mir», 2014. S. 19-27. [Russian]

Karimova R.U. Moguly v istorii Vostochnogo Turkestana (Moguls in the history of East Turkestan) // «Ujgurovedenie: istoriko-filologicheskie issledovaniya». Seriya «Istoriya i kul'tura ujgurov». Almaty: «Mir», 2015. S. 5-67 [Russian]

Karshi Abu-l-Fadl ibn Muhammad Dzhamaal ad-Din. Mulhakat as-Surah // Materialy po istorii Srednej i Central'noj Azii X–XIX vv. Tashkent: Fan, 1988. C. 100-131 [Russian]

Klyashornyj S.G. Stepnye imperii drevnih kochevnikov Central'noj Azii (Steppe empires of the ancient nomads of Central Asia) // «K novym standartam v razvitiy obshchestvennyh nauk v Central'noj Azii»: materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Almaty: Dajk-Press, 2006. S. 120-130. [Russian]

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej (Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes) SPb.: Tip. Karla Kraja, 1832. Ch. I. 264 s.; Ch. II. 333 s.; Ch. III. 304 s. [Russian]

Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. Tashkent: Fan, 1996, 727 p. [English]

Muminov, A.K. Novye podhody k izucheniyu protsessa islamizatsii v Tsentralnoi Azii (New approaches to the study of the process of Islamization in Central Asia). Notes of the International scientific conference “Towards new standards in the development of social sciences in Central Asia. Almaty: Daik-Press, 2006, P. 77-91. [Russian]

Mustafina R.M. Istoriya izucheniya islama i processov islamizatsii v Kazakhstane (The history of the study of Islam and the processes of Islamization in Kazakhstan) // Istoriya issledovaniya kul'tury Kazakhstana. Almaty: Kazak universiteti, 1997. S. 91-99. [Russian]

Nurgaliyeva, A.M. Ocherki po istorii islama v Kazakhstane (Essays on the history of Islam in Kazakhstan). Almaty: Daik-Press, 2005, 224 p. [Russian]

Pishulina, K.A. Yugo-Vostochniy kazakhstan v seredine XIV – nachale XVI vv. (South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - the beginning of the XVI centuries). Issues of political and socio-political history. Alma-Ata: Nauka, 1977, 289 p. [Russian]

Sami, N. Zafername. Trans. N. Lugal. Ankara, 1949, 403 p. [English]

Stasevich I.V. Islam v tradicionnoj kul'ture tyurkoyazychnykh kochevnikov Central'noj Azii (Islam in the traditional culture of the Turkic-speaking nomads of Central Asia) // Vestnik molodykh uchenykh. Seriya: Istoricheskie nauki. SPb., 2002. [Russian]

Timurun yaptigi islere toplu bir bakis. (1945). Bulletin. Ankara, 1945, P. 423-467. [Turkish]

Valihanov Ch.Ch. O sostoyanii Altyshara ili shesti vostochnykh gorodov kitajskoj provincii Nan-Lu (Maloj Buharii) v 1858-1859 godah (On the state of the Altyshar or six Eastern cities of the Chinese province of Nan-lu (Little Bukharia) in 1858-1859) // Sobr. soch.: v 5 t. Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. enciklopedii, 1985. T. 3. 416 p. [Russian]

Vostrov V.V. K voprosu o perezhitkah drevnih verovanij u kazakhov (Examining the remnants of ancient beliefs among the Kazakhs) // Izv. AN Kaz. SSR. Ser. ist., arh. i etnogr. Alma-Ata: AN Kaz. SSR, 1959. Vyp. 2. P. 51-60. [Russian]

Yerekesheva, L.G. Sufiiskiy misticizm b edinstvo bytiya v sotsio-kulturnoi tradicii Tsentralnoi Azii (Sufi mysticism and “unity of being” in the socio-cultural tradition of Central Asia). KazNU bulletin. Oriental Studies Series, 2008, 2(43). [Russian]

Zhumaly, R. Islam v Tsentralnoi Azii (Islam in Central Asia). Neonomad, 2007, http://www.neonomad.kz/history/h_kaz/index.php?ELEMENT_ID=4883 [Russian]

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_50

**XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СҰЛТАНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ
ҚЫЗМЕТІ (РЕСЕЙЛІК ЖАҢА МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)**

Қабылдинов З.Е.¹, Тілеубаев Ш.Б.¹, Тылахметова А.С.^{1*}, Әбсадық А.А.²

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

² А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қазақстан, Қостанай.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabalzia@rambler.ru (Қабылдинов), Shamek_09@mail.ru (Тілеубаев), anora_1986@mail.ru (Тылахметова), absalmas@mail.ru (Әбсадық)

Түйіндемe. Мақалада жаңа мұрағаттық деректер негізінде XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Орта жүздік қазақ сұлтандарының өмірі мен қызметіне байланысты кейбір мәселелер талданады. Авторлар Ертіс бойы шекара шебіндегі Шыңғыс хан ұрпақтарының саяси-әлеуметтік қызметтерінің ерекшеліктеріне сипаттама береді. Зерттеу жұмысында Сұлтанмәмет, Ұрыс, Құдайменді, Әбілпейіз, Шыңғыс, Уәли, Тәуке, Меңкүш, Жолбарыс, Батай, Дайыр, Садық т.б. сұлтандар зерделенеді.

Орта жүз сұлтандардың және олардың қол астындағы қазақтардың Ертістің оң жағалауына өту себебінің әртүрлі көріністері сипатталады. Қазақ сұлтандарының Ресейдің әскери-әкімшілік орындарымен байланыс орнату арқылы қолды болған малдарды, қашып кеткен құлдарды кері қайтаруға қатысты хат алмасуларын келтіріледі. Сонымен қатар, мақалада сұлтандар тарапынан Ресей империясының астанасына арнайы өкілдердің жіберілген фактілері және олардың патша үкіметінің қол астына кіру жөніндегі мәселелері қарастырылып, бодандық алған сұлтандарға Ресей мемлекетінің қаражаты есебінен үй салу мәселесі де көтерілгені назарға алынған. Қазақ сұлтандарының Ресей үкіметінен жалақы алып империя мүддесіне қызмет еткен тілмаш пен молдаларға қатысты көзқарастары талданады.

Кілт сөздер: сұлтан, комендант, Ертіс, бекініс, бодан болу, империя, тілмаш, молда, баж салығы.

Мақала АР08052271 «Қазақ хандарының, сұлтандарының және батырларының өмірі мен қызметінің беймәлім қырлары туралы құпиясыздандырылған Ресей мұрағаттары (XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысы)» жобасын жүзеге асыру шеңберінде даярланды.

МРНТИ 03.20.00

**РОЛЬ КАЗАХСКИХ СУЛТАНОВ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА
(НА ОСНОВЕ НОВЫХ РОССИЙСКИХ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ)**

Кабульдинов З.Е.¹, Тлеубаев Ш.Б.¹, Тылахметова А.С.^{1*}, Абсадық А.А.²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

²Региональный университет им. А. Байтұрсынова, Казахстан, г. Костанай.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabalzia@rambler.ru (Кабульдинов), Shamek_09@mail.ru (Тлеубаев), anora_1986@mail.ru (Тылахметова), absalmas@mail.ru (Абсадық)

Аннотация. В статье на основе новых архивных материалов анализируются некоторые проблемы жизни и деятельности казахских султанов Среднего жуза применительно ко второй половине XVIII века. Авторы подробно останавливаются на социально-политической деятельности потомков Чингисхана преимущественно в районе Иртышской пограничной линии. Исследуется деятельность следующих султанов: Султанмамет, Урус, Худайменды, Абулфеис, Чингис, Уали, Тауке, Менкуш, Жолбарыс, Батай, Дайыр, Садық и т.д.

В статье анализируются некоторые вопросы перехода султанов и их подданных на правый берег Иртыша. Авторы приводят переписку султанов с военной администрацией по поводу угнанного скота, побегов рабов и так далее. Также рассматриваются вопросы, связанные с отправкой депутации султанов в столицу Российской империи, и принятие ими российского подданства. Особняком стоят вопросы строительства султанам домов за счет государственной казны. Весьма интересно описаны отношения султанов к российским толмачам и муллам, получавшим жалования из казны и служившим империи.

Архивные материалы преимущественно взяты из Исторического архива Омской области.

Ключевые слова: султан, комендант, Иртыш, крепость, подданство, империя, толмач, мулла, пошлина.

ROLE OF KAZAKH SULTANS IN THE LIFE OF SOCIETY IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY (BASED ON NEW RUSSIAN SOURCES)**Kabuldinov Z.E.¹, Tleubayev S.B.¹, Tylakhmetova A.S.^{1*}, Absadyk A.A.²**¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.²A. Baitursynov Kostanay State University, Kostanay, Kazakhstan.

*Author Correspondent

E-mail kabulzia@rambler.ru (Kabuldinov), Shamek_09@mail.ru (Tleubayev), anora_1986@mail.ru (Tylakhmetova), absalmas@mail.ru (Absadyk)

Abstract. In this article, on the basis of new archival materials, some problems of the life and activities of the Kazakh sultans of the Middle Zhuz (Military and sociopolitical tribal structure of the Kazakhs-author) are analyzed in relation to the second half of the XVIII century. The author dwells in detail on the activities of the descendants of Genghis Khan, mainly in the area of the Irtysh (Ertis River-kaz.) border line. These are such sultans as: Sultanmamet, Urus, Khudaymendy, Abulfis, Chingis, Uali, Tauke, Menkush, Zholbarys, Batay, Daiyr, Sadyk, etc.

Also some issues of the transition of the sultans and their subjects to the right bank of the Irtysh are analyzed. The author cites the correspondence of the sultans with the military administration about the stolen cattle, the escape of slaves, and so on. This article also discusses issues related to the sending of the deputation of the sultans to the capital of the Russian Empire, as well as their acceptance of Russian citizenship. The issues of building houses for the sultans at the expense of the state treasury stand apart. The relationship of the sultans to the Russian interpreters and mullahs, who received salaries from the treasury and served the empire, is described in a very interesting way.

Archival materials are mainly taken from the Historical Archives of the Omsk Region.

Key words: sultan, commandant, Irtysh, fortress, citizenship, empire, interpreter, mullah, duty.

Кіріспе. Шығыстан батысқа қарай - Алтай мен Атырау, оңтүстіктен солтүстікке қарай - Қаратау мен Сібір ойпаты аралығындағы кең байтақ далаға ие болған Қазақ Ордасының дәстүрлі қоғамында билеуші хандармен қатар көрнекті де, беделді сұлтандардың да басқару билігі жүріп тұрды. Билік иесі ретінде қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуына атсалысқан қазақ сұлтандары тікелей Шыңғыс ханның өулетінің өкілі болды (Коншин, 2005: 102-107).

Қазақ қоғамының билеуші топтары - хандар мен билер, сұлтандар, батырлар кең байтақ жердің тұтастығын, оның еркіндігін сақтауда ерен еңбек етті. Ұлы даладағы хандық мемлекетте қызмет атқарған атақты сұлтандардың басым көпшілігі Шыңғыс ханның ұлы Жошы ұрпағынан тарап, қазақ қоғамында сұлтандар институтының басқару жүйесін жандандарды (Зардыхан, 2020: 68-69).

Мақаланың мақсаты – Ресей империясының Қазақ даласының шекаралық аймақтарындағы билігімен байланыс орнатқан сұлтандардың арасындағы қарым-қатынастарының жекелеген қырларына талдау жасау және олардың Ресей бодандығын мойындаған қарым-қатынастарын зерттеу болып табылады.

Ресей империясының бодандықты мойындаған қазақ сұлтандарына тұрғын үй салып беруі, Ертістің оң жағына жайылымдық мақсатта қазақтарды өткізуі сынды бұрын жарияланбаған тың архивтік деректер де мақала мазмұнына негіз болады. Қазақ жеріне Ресейден келген молдалардың қызметі бұрын-соңды толық зерттелмеген тақырыптардың бірі еді. Мақалада аталмыш тақырыптың аясын кеңейтуге сеп болар тың мәліметтер зейінге салынады. Сонымен қатар сұлтандардың өзара қарым-қатынастары және өзге елдермен дипломатиялық, саяси қарым-қатынас орнату көріністері туралы тың деректер, қазақ сұлтандары Сұлтанмәмет, Ұрыс, Құдайменді, Әбілпейіз, Шыңғыс, Уәли, Тәуке, Жолбарыс, Батай, Дайыр, Садық т.б. билік иелерінің қоғамдағы саяси-әлеуметтік қызметіне жан-жақты талдау жасау – тақырыптың өзектілігін арттыра түсіретіні сөзсіз.

Материалдар мен әдістер. Осы мақаланы жазу барысында XVIII ғасырға қатысты ғылыми және мұрағат деректері топтастырылып, ғылыми тұрғыдан зерделеу жұмыстары жүргізілді. Келтірілген құжаттардың басым бөлігі XVIII ғасырдың екінші жартысына қатысты шекаралық басқармалар корпусының басшылықтарының өзара ақпараттық хаттары, сонымен қатар қазақ сұлтандарының өмірлік билік органдарына арнайы жазылған есептері мен хаттары, рапорттары және де басқа маңызды іс-қағаздары, құжаттары қарастырылды. Аталған мұрағат деректерінің біраз бөлігінде әскери-әлеуметтік және шаруашылық жағдайларының қатары суреттеледі. Сонымен қатар, Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатынан алынған материалдар да пайдаланылды. Бұл мақаланы жазу барысында XVIII ғасырға қатысты ғылыми және мұрағат деректері жинастырылып, оларға ғылыми тұрғыдан түсіндірме жасалғанда, талдау, синтез және диахрондық әдістер қолданылды. Осы еңбекті жазуда әлемдік және отандық тарих ғылымында соңғы жылдары қолданылып жүрген ғылыми тәсілдер басшылыққа алынды.

Талқылау. Бұл тақырыптың зерттелу деңгейі бірқатар отандық зерттеушілердің еңбектерінен көрініс тапты. Солардың ішінде С. Әкімбеков, З.Е. Қабылдинов, З. Қиятұлы, Ж.К. Қасымбаев

(Акимбеков, 2018; Кабульдинов, 2010, 2018; Қинаятұлы, 2020; Қасымбаев, 1995) және тағы да басқа ғалымдарды атауға болады. Мысалы, З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, сұлтандардың басым бөлігі қоғамдағы әлеуметтік-тұрмыстық мәселелермен де, қоғамдағы саяси дипломатиялық қызметтерді де атқарды (Мыс.: Кабульдинов, 2018: 79). Бірақ зерттеушілердің басым көпшілігі негізінен сұлтандар қызметіне қатысты әртүрлі деректер келтірсе де, сұлтандар қызметінің кейбір қырларын жалпы сипаттап, сонымен шектелетін. Сондықтан осы мақаламыз белгілі бір дәрежеде бұдан бұрын зерттеушілердің еңбектерінде айтылмаған немесе аз айтылған жерлерді толықтырады.

Нәтижелер. Шыңғыс әулетінің өкілі ретінде қазақ сұлтандарының хандық басқару билігіндегі саяси мәртебесі жоғары деңгейде болды. Әулеттік биліктің құқықтық иегері және рәмізі ретінде олардың қоғамдағы саяси-әлеуметтік мәселелердегі тұлғалық бейнесі қазақ қоғамында жан-жақты көрініс тауып отырды. Ал жаугершілік, шапқыншылық кезеңдерде олардың қатарынан жаужүрек батырлар да, даңқты қолбасшылар да шыққаны мәлім. Сұлтандардың көпшілігі қоғамдағы әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді шешу жолындағы тірлікпен шектеліп қалған жоқ, олар қоғамдағы саяси дипломатиялық қызметтерді де белсене атқарды (Қабылдинов, 2018: 79). Мысалы, Абылай сұлтан Қытай империясы және Жоңғарлар хандығымен байланыста өте жоғары деңгейдегі дипломатиялық қабілетін танытқан (Цинская империя..., 2020: 45). Сонымен қатар, Уәли сұлтан Абылайұлы да бірнеше мәрте әкесінің тапсырмасымен Цин империясына қатысты мәселелерді шешу үшін Қытайға дипломатиялық сапармен барған (XVII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы., 2015: 461-462). Ал кейбір сұлтандар билік құрушы Шыңғыс әулетінен шыққандықтан бейбіт өмірдің, татулықтың кепілі ретінде көрші елдердің аманатында да болды. Қазақтың дәстүрлі билер соты сол заманның құқықтық тәртібі бойынша сұлтандарды сотқа тарта алмады: олардың тағдарын тек қана билеуші хандар шешетін. Қарапайым халық Шыңғыс әулетінен шыққан хандар билігіне шүбә келтірмеген сияқты сұлтандар билігіне де қол көтермеген. Сұлтандарды тек қана хан мен ағайын сұлтандар ғана өлім жазасына кесе алатын болған. «Ханның басын хан алар, қардың (қараның) басын қар (қара) алар» деген қазақ мәтелі қазақ қоғамының дәстүрлі құқықтық ережесінен туындағаны анық.

Беделді қазақ сұлтандары хандықтың астанасы Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жерленгені де белгілі. Олардың қатарында Оңдан сұлтан Сығай хан ұлы, Қайнар Күшек сұлтан Оңдан сұлтан ұлы, Қасым сұлтан Абылай хан ұлы, Байтемір сұлтан, Маман сұлтан Барақ хан ұлы, Сұлтан Махмұд төре, Бопы сұлтан Әбілфейіз хан ұлы сынды билеушілер бар (Түркістанда жерленген, 2019: 176).

Қазақтың хандары мен сұлтандары мемлекеттік деңгейдегі мәселелерді шешу барысында өздерінің билігін айшықтайтын мөрлері болды. Мысалы, Абылай сұлтанның 1770 жылы жасалған өзінің жеке мөрі («Баһадүр Абылай сұлтан бин сұлтан Уәли» деген жазу бедерленген-авт.) бүгінге дейін Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайында сақталған (Түркістанда жерленген, 2019: 176).

XVIII ғасырдың екінші жартысында дәл осындай жағдайда сұлтандар мен Ресей империясы қарым-қатынас орната бастады. Ресей империясы алғашында сұлтандар арқылы ғана байланысқа шықты. Себебі, бұл әлеуметтік топтың көбісі болыс басшысы қызметін атқарған. Ресей империясы осы мықты сұлтандардан құралған топты әлсіретуге тырысты. Сол үшін оларды шен өсіру, жалақы, сыйлық, тұрғын үй салып беру, дін ісін жүргізуші молда тағайындау, Ертістің оң жағына өтуге рұқсат беру, тегін дүррі-дөрмекпен қамтамасыз ету, Санкт-Петербургке баруға рұқсат беру, оның жол шығынын көтеру сынды жеңілдіктермен қызықтыру арқылы қазақ қоғамындағы сұлтандар билігін әлсіретуді көздеген болатын.

Қазақстанның солтүстік бөлігінде билігін жүргізген сұлтандар Ресей империясының бодандығына кіруі жайлы жеке арнайы хаттарын патша әкімшілігінің Сібір өңіріндегі басшыларына жолдап отырған. Бұл тұста Қазақ хандығының орталық билік иесі Абылай ханның рұқсатынсыз атқарылып отырған қадамдары аз кездеспейді. Мысалы, 1775 жылдың 30-шы тамыз күні Орта жүздің ханы Сәмекеңің баласы Тәуке сұлтан Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколлонгқа жазған хатында: «Бұл арқылы мен мынаны мәлімдеймін: менің ағам Ақ патшаның қабылдауында болып, ол және оның әріптестері ұлы мәртебелі патшаға қызметінде сенімді азамат ретінде адал болуға ант берді. Мен де басқада старшындар және қарамағымдағы қырғыздармен бірге ұлы мәртебелі императорлығыңыздың сенімді құзырына енгенімізді қалаймын. Мен құзырыңыздағы басқа да сенімді азаматтар сияқты жоғары мейіріміңізді пайдаланбақпын. Яғни, Абылай сұлтан өзінің сыбайластарымен бірге. Сіздің ресейлік заңдарыңызда көрсетілгендей, мен керісінше өзімді ресей заңдарындағыдай борышкер ретінде өз қызметіммен дәлелдеймін.

Осындай хатпен менің атымнан ұлым Меңкүш-сұлтан және старшындар Тоқтағұл, Саты-батыр, Қазақбай батыр, Сохұр-батыр, Башқа-батыр сіздің ұлы мәртебеліңізге менің жеке атымнан жазылған өтінішпен барып ауызша хабарлауы мүмкін» (ООТМ, 194: 286-287).

Бұл құжаттың үзіндісінен біраз құнды тарихи мәлімет алуға болады. Біріншіден, Тәуке сұлтан өзінің қарамағындағы жұртпен Ресей империясының қол астына кіретінін хабарлап, Абылай ханға өзінің тәуелді емес екенін білдіреді. Екіншіден, бұл хатта Ресей империясы Абылайды хан деп атамай дәрежесін түсіріп, «сұлтан» деп береді. Әрине, Патша үкіметі 1771 жылы Абылайдың қазақ хандығының ұлы ханы екенін біле тұра оның хандық дәрежесін мойындамайтынын білдіріп, әдейі оның дәрежесін төмендете көрсеткен еді.

Мұндай әрекеттерге Абылай хан да қарап жатпаған. Оған дәлел ретінде ханның кейбір ру басшылары мен сұлтандарының, айталық, Қаракесек руының атақты биі Қаздауысты Қазыбектің

(Әбсадық, 2017: 146-148) және Дайыр сұлтанның ханға қарсылығын күшпен басып-жаншуын айтуға болады (Валиханов, 1985: 116). Сонымен қатар Абылай хан мұндай мәселені дипломатиялық жолмен де шешуге ұмтылған. Абылай ханның 1778 жылы патшайым II Екатеринаға өзінің үлкен хандық билігін бекіту туралы көп жылдар өткен соң хат жазып, Орынбор әкімшілігі арқылы елші жіберуі кейбір қазақ сұлтандары мен билерінің осындай әрекеттерін және Ресей патшалығының жергілікті жердегі басшыларының ұстанған жікшілдік саясатын тоқтату мақсатында жазылғаны да ғажап емес. Онда ол хандық билікті қазақтың хан-сұлтандары мойындағанын жазып, «Сіздің жоғары мәртебелі сарайыңызға менің аталарым Әбілмансұр мен Әбілмәмбет хандардың қайтыс болғанын жеткіземін. Олар бұл дүниеден озған соң хандық билік маған тиді. Олар қайтыс болғаннан кейін барлық қырғыз-қайсақ ордалары, яғни Ұлы, Орта және Кіші хандар мен сұлтандар, үлкенді-кішілі қалалары Ташкент және Түркістан аймағымен қоса былтыр 1771 жылы Түркістан қаласында, біздің мұсылмандар үшін қасиетті Қожа Ахметтің моласының басында, біздің дәстүр бойынша құран оқып, жалпы келісіммен мені үш қырғыз-қайсақ Алашының ханы етіп сайлады» деп көрсетеді (Казахско-русские отношения, 1964: 87).

Төртіншіден, бұл хаттан Сәмеке ханның немересінің есімі Меңкүш болғанын білеміз және Тәуке сұлтан жіберген елшілікте талай хан мен батырлардың есімдері аталады (Саты-батыр, Қазақбай-батыр, Сохұр-батыр, Башқа-батыр). Бесіншіден, біздің білуімізше, дәл осы кезде Тәуке сұлтан арғын тайпасының төрт болысын басқарған. Бізге белгілі мәліметтер бойынша, Тәуке сұлтан әкесі Сәмеке хан секілді Орта жүздің солтүстік аумағында, шекараға жақын аймақтарда мекендеген. Бұл жағдайда, Тәуке сұлтан өзінің тәуелсіздігінен бас тартып отырған жоқ. Абылай хан секілді Ресей империясының жеңілдіктерін (жалақы алу; шекарада сауда жасау; Ресей империясынан үн, дәрі-дәрмек алу т.б.) көргісі келіп отыр деп болжауға болады. Осы хаттан тағы да бір ақпарат алуға болады: Орта жүздің ханы Сәмекедің балалары Абылайға номиналды түрде бағынған. Олай болмайтын болса, олар Абылайсыз Ресей империясының қол астына кірмес еді. Әрине, Ресей империясы аталған сұлтанның атын қабылдап өз бодандығына алды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Ресей империясы өз бодандығына алу үшін сұлтандардан ант қабылдап қана қоймай, қазақтың қарапайым батыр старшындарынан да ант қабылдай бастады. Осындай жағдайда Ресейге ант берген сұлтандар Патша үкіметімен тиімді байланыс орнатуды жөн санаған. Мысалы, Барақ ханның баласы Бөкей сұлтан Ресей империясымен жақсы қарым-қатынасты нығайту мақсатында Есім батырды төрт төлеңгітпен ресейлік командирлермен танысуға жіберілгендігі айтылады. Әрине, Орталық Қазақстанды мекендеген Есім батырдың Ресей империясына жылы көзқарас танытқаны Патша үкіметіне ұнайды. Осындай ақпаратты 1775 жылдың 13-ші қыркүйегінде Бөкей сұлтанның генерал-поручик И.А. Деколонга жазған хатынан аңғаруға болады: «Бөкей сұлтанның Есім батыр төрт төлеңгітпен ресейлік қолбасшылармен танысу үшін жіберілді. Мен, Бөкей сұлтан ол қолбасшыларға бас иемін. Сонымен қатар генералмен кездесу үшін Есім батырдың Омбы бекініске кіруіне рұқсат берілуін сондағы қолбасшылардан өтінемін. Есім батыр генералмен кездесуге жіберілгенде мен, Бөкей сұлтан, бар ар-ұятыммен және дәл Абылай-сұлтан сияқты Ресейге қызмет ететініме уәде беремін. Қаракесек және Төртуыл болыстықтарындағы қолға түскен ресейлік адамдарды іздеп табуға және қайтарып беруге де қызмет жасаймын» (ООТМ, 194:368).

Біздің ойымызша, Бөкей сұлтан осы қадам арқылы Ресей империясымен жақын қарым-қатынаста болғысы келгендігі, сондай-ақ болашақта Патша үкіметімен тығыз байланыс орнатуды мақсат тұтқандығы байқалады. Осындай негіздің арқасында, 1817 жылы Бөкей сұлтан Орта жүздің екінші ханы болып сайланды. Өкінішке орай, Бөкей сұлтанның осындай әрекеттері хандық биліктің жоюылуына себеп болды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Орталық Қазақстанды мекендеген қазақ рулары Ресей империясының бодандығын қабылдай бастады. Соның ішінде Құдай-Менді Ханбабин сұлтан да болды. 1832 жылы ашылған Ақмола сыртқы округінің бірінші аға сұлтаны болған Қоңырқұлжаның әкесі.

Қазіргі Павлодар облысының өңірінде XVIII ғасырдың 30-90 жылдары қазақтың беделді сұлтандардың бірі, Әбілмәмбет ханның жарлығы бойынша қыпшақ тайпасының басшысы болып тағайындалған Сұлтанмәмет сұлтан билік құрды. Ол Абылай ханға Жоңғар шапқыншылығы тұсында көп көмек көрсетіп, басқыншы жауға қарсы әскери күрестерде белсенділік танытқан (Қазақстан тарихы, 2006: 667).

Оған Ертістің сол жақ өңірінде Омбы мен Семейдің арасында көшіп-қонып жүрген көптеген қазақтар бағынды. Сұлтанмәмет сұлтан Ресей империясымен байланыс орнату барысында өзін мықты дипломат ретінде таныта алды. Ресей тарапынан қолдау табу үшін оларға өзінің тілектес, дос кісі екенін танытып отырған. Оны, 1775 жылдың 6-шы тамызында Железинка бекінісінің коменданты полковник Ф. фон дер Роппаның Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонга жазған рапортында Сұлтанмәмет сұлтанның бекініске келетіні жайлы ақпараттан аңғаруға болады (ООТМ, 194: 132).

Осы құжаттағы деректерден Сұлтанмәмет сұлтан туралы біршама мазмұнды мәлімет алуға болады: біріншіден, аталған сұлтан Железинка (қазіргі Павлодар облысының аудан орталығы – авт.) бекінісіне жиі келіп жүргенін білеміз. Екіншіден, Семиарский фарпостының казак-капралы Александровты Буранайман және Керей болыстарының арасында жоғалып кеткен адамды тауып беруге уәде береді. Біздің ойымызша, Сұлтанмәметтің жоғалған адамды табуға аса құлшыныс ниеті болмаған секілді, бірақ ол сол әскери шенді азаматты іздестіруге жәрдемдесетіні жайлы айтуынан Ресей әскерлеріне жылы шырайлы көзқараста екенін көрсетуге тырысты. Үшіншіден, Сұлтанмәмет сұлтанның Буранайман

және Керей болыстарында беделі бар екендігін көрсетеді. Төртіншіден, Сұлтанмәмет өзінің баласын Жәңгірді Қытай жаққа бір шаруашылық істерді тындыруға жіберетінін аңғаруға болады. Осы жерде бір жағдайды айтып кетуді дұрыс деп ойламыз, Сұлтанмәмет сұлтанның он сегіз ұлы болған, солардың барлығын ел басқартып, дипломатиялық іске жұмысқа жұмсап, әскери істерге баптаған (Қабылдинов, 2018: 39).

Сұлтанмәмет сұлтанмен қазақтың аға сұлтаны Абылай да санасқан. Сұлтанмәмет он сегіз ұлының көмегі арқылы солтүстік-шығыс Қазақстанды билік жүргізді. Тек оның өзінде 20 мың жылқысы болған. Соғыс кезінде тікелей өзі басқарған қыпшақтардан 7 мыңдай әскер жасақтарын шығарып отырған. Сондықтан Сібір басшылығы Сұлтанмәмет сұлтанмен санасып және оның талаптарын орындап отыруға тырысқан. Осыны бір мысалдан көруге болады, 1775 жылдың 13-ші қыркүйегінде Сұлтанмәмет сұлтанның Сібір басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа жазған хатының аудармасында өз қарамағындағы төрт жылқымен қашып кеткен екі қалмақты қайтаруды талап етеді: «Түтқынға түскен екі қалмақ менің табынымнан төрт жылқымызды алып, Ресейге қашып кеткен.ол қалмақтардың аты: біріншісі – Шеған, ал басқасы – Зұлым. Ұлы мәртебелі аталған екі қалмақты және төрт жылқыны іздеп тауып, маған қайтаруыңызды өтінемін. Егер олар берілмесе, онда безге қашып келген ресей адамдары да бұрынғыдай қайтарылмайды. Қалай болғанда да менен қашып кеткен екі қалмақ пен төрт жылқы қайтарылмаса, онда менің Ресейге мейіріміме және менің Ұлы мәртебелі императорға берген антымның бекітілгеніне қарамастан риза еместігімді және ренжігенімді білдіреді» (ООТМ, 194:371). Әрине Ресей империясы Сұлтанмәмет сұлтанның талаптарын қанағаттандыруға тырысты.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінің басында әр өңірде мықты және беделді сұлтандар өздерінің билігін жүргізіп тұрды. Соның бірі - Шығыс Қазақстан аумағында, нақтылай айтатын болсақ, Өскемен бекінісінің маңында найман тайпасын билеген Әбілпейіз сұлтан. Тарихтан белгілі, ол - Абылайдың алдында болған аға хан Әбілмәмбеттің баласы. (Қазақстан тарихы, 2010: 172, 272).

1771 жылы Абылайды хан сайлағанда үлкен таққа үміткерлердің бірі осы Әбілпейіз болды. Аталмыш сұлтан туралы ақпаратты 1775 жылы 14 тамызда Өскемен бекінісінің әскери басшысы А.Самарин Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа жазған рапортынан көреміз (ООТМ, 194: 223-223 п.с.ж.).

Бұл құжаттан да құнды ақпараттар ала аламыз. Біріншіден Әбілпейіздің Қызбай деген ұлы болған және ол Өскемен бекінісінде білім алған. Екіншіден, Әбілпейіз баласын үш-ақ күнге үйіне сұрап, тойға шақырып жатқандығы көрінеді. Үшіншіден, Әбілпейіз Ресей империясының қол астында болса да, Ертіс өзенінің жағасында орналасқан бекіністерге сауда жұмысымен келген ташкенттіктерден салық жинап отырған. Соңғы мәлімет нені білдіреді? Біздің ойымызша, бұл қазақ сұлтандарының Ресей империясына номиналды түрде ғана бағынғанын көрсетеді. Орта Азиядан келген саудагерлер өздерінің қауіпсіздігін Әбілпейіз секілді жергілікті сұлтандарға сеніп табыстап отырған. Бұған қосарымыз: Ресей империясы осындай орын алған жайтты біліп отырса да, қазақ сұлтандардың салық жинағандарына көз жұмып қараған. Себебі, Ертіс әскери шебінде Ресейдің әскери күші әлсіздеу болып, Ресей империясының Ертістің сол жағында көшіп-қонып жүрген қазақтарға әмірі толық жүрмеген.

Найман тайпасының ірі бөлігін басқарған Әбілпейіз Әбілмәмбетұлы қазақ жеріндегі атақты сұлтандардың қатарынан болды. Оның беделінің салмақты болуына, бір жағынан, ол атақты қазақ хандығының аға ханы Әбілмәмбеттің баласы, екінші жағынан, ол қазақ сахарасының беделді сұлтан-хандарымен жақсы қарым қатынас орната білді (Қазақ хандығы, 2009: 142).

Ресей империясы Абылай ханның билігін жою үшін, қазақтардың ішінен тыңшыларды пайдаланып отырды. Олардың ішінде төрелер де аз болған жоқ. Мысалы, Төре батыр Абылай хан мен Қаркесек болысының билеушілері Қазыбек мен оның баласы Бекболат билердің арасында болған тартысты күпия түрде патша әкімшілігі өкілдеріне жеткізіп тұрған. Өзінің хабарламаларында Төре батыр, Ресей жаққа ақпарат бермеуді, жарияламауды өтінеді. Осы жайтты, 1775 жылдың 28-шы қазанында шыққан Ямышев бекінісінің басшысы капитан М. Лебеткин Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа Төре батырдың сатқындығы жайлы ақпарат жеткізеді (ООТМ, 194: 662-662 п. с.ж.).

Аталмыш құжатта да құнды тарихи мәліметтер орын алған. Хаттан Абылай басқарған қазақ хандығының ыдырай бастаған көрінісінің кейбір сәттерін көреміз. Бірақ біздің аңғарғанымыз, кейбір төрелердің ішінде ынтымақ пен татулыққа қарағанда, алауыздық пен қақтығыстың көбейген тұстары байқалады. Олар бір-бірінің үстінен домалық арыз ұйымдастырған. Сұлтандар мен билер арасындағы арызқойлыққа толы тартысты әрекеттер Ресей империясына ұтымды болды. Патша үкіметінің қазақ даласына жүргізген әкімшілік-аумақтық басқаруы жайында мынадай деректер келтірілген: «Ресей «бөліп ал да, билей бер» саясатын жүргізіп, оларды бір-біріне айдап салды, сөйтіп кедейленген өркөкрек хандармен өздерінің байлығы жөнінен бақталас ауқатты сұлтандарды өз жағына тартып отырды» (Қазақстан тарихы, 2010: 298).

Осындай бақталастыққа толы әрекеттер болашақта қазақ хандығындағы басқару жүйесін әлсіретіп қана қойған жоқ, сонымен қатар жалпы дәстүрлі хандық биліктің жойылуына әкеліп соқтырды. Отарлаушы әкімшіліктің басқару жүйесі Орта жүздің хандары Бөкей (1817 ж.) мен Уәлидің (1819 ж.) өлімінен соң хандарды сайлауды қажеттілігі жоқ деп санаған. 1822 жылы І Александрдың жарлығы бойынша Орта жүзде хандық институты жойылды. Оның орнына Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанский жасаған «Сібір қырғыздары туралы жарғысының» ережесі енгізілді (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016: 44).

Кейде қазақтар арасында Ресейлік тұрғындарды тонаушылыққа барған кездері болды. Сол кезде қазақтың басқару билігіндегі сұлтандар ұрланған заттың құнын төлеп, бекіністе отырған қазақтарды тұтқыннан босатып отырды. Патша үкіметінің арнайы өкілдері тұтқындағы қазақтардың туған-туыстарына жүгінбей, олардың басшысы ретінде сұлтандармен ғана келіссөз жүргізуді жөн санаған. Мысалы, 1791 жылдың 1-ші қаңтарында Железинка бекінісінің басшысы Е. Жеваховтың генерал-майор Г.Г. Штрэндманға Батай сұлтаннан ақша алынғандығы туралы мәлімдейді және ол мәртебелінің өткен 1790 жылы 2-ші қазанда № 288-ші тапсырма бойынша жасалғандығын көрсетеді (ООТМ, 260:49).

Ресей империясы сұлтандарды өзіне қаратып, бағындыру үшін әртүрлі тәсілдерді пайдаланған. Солардың ішінде сұлтандарға шен тарату болды. Мысалы, 1794 жылдың 20-шы қыркүйегінде Ямышев бекінісінің басшысы Е.И. Буковскийдің генерал-майор Г.Г. Штрэндманға жазған рапортында Санкт-Петербургке барып келген Құдайменді сұлтанның ұлы Әлиге капитан шенін, ал жанында болған екі старшынға поручик шенін берілуі жайында айтылады: «Жоғары мәртебелі сіздің мейіріміңізбен маған жіберген – Әли сұлтанға капитан және екі старшын Масайбай Бабақбиев пен Базарғұл Күтүбоковқа паручик шендеріңіз осы қыркүйекпен 16-шы жұлдызы аралығында әр түрлі уақытта маған келген кездерінде олардың әрқайсына жеке тапсырылды» (ООТМ, 269: 268).

Біздің ойымызша, қазақтардың арасында орын алған шенқұмарлық Патша үкіметі кезеңінен пайда болған секілді. Қазақ қоғамында мұндай әскери шендер болмаған. Әскери атақ – батыр атану. Батыр атағын алу үшін қаймықпас қайсарлық пен ерліктің белгісін көрсету керек болды және оның «негізгі атқаратын қызметі – жорыққа шығу, елді жаудан қорғау» (Әбсадық, 2017: 255). Сонымен қатар би атағына ие болу үшін де, елге үлгі боларлықтай шешендік (Әбсадық, 2017: 291) әрі билік өнерді терең меңгеру маңызды болды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Ертістің жағасында көптеген қазақтың сұлтандарына үй сала бастады. Оның басты мақсаты — Шыңғыс хан ұрпақтарын бақылауда ұстау еді. Сонымен қатар, қазақтардың көшпелі өмір салтын отырықшылық тұрмысқа үйрету мақсатында да жасалды. Бас кезінде, Абылай мен Сұлтанмәмет сұлтандарға үй салып берген соң, басқа да сұлтандар Сібір басшылығына өздеріне үй салып беру жөнінде өтінішпен шыға бастады. Үй салудың шығыны Ресей тарапынан өтелді. Мысалы, 1794 жылдың 5-ші шілдесінде Бөлекей сұлтан Сібір корпусының генерал-майоры Г.Г. Штрэндманға өтінішпен шыққан: «Жоғары мәртебелі, менің әкем Төре-батыр-сұлтанға оның көшінің жанынан салынған үй сияқты, маған, сондай-ақ менің қызметші старшыным Жайынға екеуімізге екі үй салуға бұйрық беруіңізді өтінемін. Біз әкем екеуіміз көптен бері ресей тарапына сенімді болғандықтан, қазірде орыс адамдарына ешқандай реніш болуы мүмкін емес» (ООТМ, 269:7-8 пп).

Бұл құжаттың үзіндісінен байқайтынымыз, Бөлекей сұлтанның әкесі Төре батырға да кезінде осындай үй салынған екен. Осы хатта өзіне және өзіне қызмет ететін Яин (Жайын) деген старшинасына да тұрғын үй салып беру керектігін сұрайды. Ресейліктерге ешқандай қиянат жасамағандығын және әкесі екеуі бұрыннан патша үкіметіне адал көзқараста болғандығын алға тартады. Бұл сол адалдыққа өтемақы сұрау ретіндегі өтініш еді. Сондықтан, әрине, Ресей империясы өз тарапынан біраз шығын шықса да, өтініш білдіріп отырған сұлтандарға үй салып беруге тырысқан: осылайша сұлтандар колониялды Ресей империясының қармағына тәуелді болу негізінде ілінген. Осындай тәсілмен қазақ сұлтандарының беделін біртіндеп құртуды мақсат тұтты. Қазақ сұлтандарының Ресей билігіне деген тәуелділігінің артуы, 1822 жылы Орта жүздегі хандық биліктің жойылуына өзіндік ықпалын тигізген еді.

Солтүстік, солтүстік-шығыс Қазақстандағы сұлтандардың қазақ халқының Ертістің оң жағына өтуіне атсалысқан еңбектері ерекше. XVIII ғасырдың 40-80 жылдары Сұлтанмәмет, Ұрыс, Әбілпейіз және тағы да басқа сұлтандардың Ертістің оң жағына өтуге тырысуы, қазақтың ата-бабаларының жерін қайтару мақсатында Ресей империясының жергілікті және орталық билігіне талай өтініштерді жазып, өз мақсаттарына жетеді (Добросмыслов, 1900: 123-124).

Сұлтандардың өтініштері патша әкімшілігі тарапынан қанағаттандырылып, 1788 жылы Ертістің сол жағында көшіп қонып жүрген қазақтарға Ертістің оң жағына өтуіне «мәңгілік көшке» рұқсат етіледі (Қабылдинов, 2010: 191).

Қазақ сұлтандарының басқару билігі кезеңдерінде тілмаштық қызметті, көбінесе, татар ұлтынан шыққан аудармашылар атқаратын болған. Мысалы, 1775 жылдың 5-ші шілдесінде Татар станицасында қызмет еткен сержант М.В. Воронов Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа Сұлтанмәмет-сұлтаннан алынған рапортында: «Сего числа прибыл сюда к станцу Татарскому находящейся для толмачества у старшины Салтамаметь-салтана татарин. Привес следующее от него к вашему высокопревосходительству письмо» (Из истории, 2020: 11).

Қазақ сұлтандары ислам дінін насихаттау, балалардың сауатын ашу істері үшін молдаларды Ресей империясынан сұратып отырды. Олардың дені татарлар болса, кейбіреулері башқұрттар және Батыс Сібір қалаларында орналасқан бұқарлықтар болды. Оларға Патша үкіметінен тұрақты түрде жалақы төленген. Ресей империясы молдаларды жіберу арқылы қазақтар жайлы тыңшылық мәліметтерді алуға тырысты. Осындай мәселені кейбір хандар мен сұлтандардың назарында болғанымен, ал кейбіреулері мүлдем білмеген еді. Молдалардың тыңшылық қызметі жайында нақты жағдайлар анықталса, қазақтар өз аймақтарына келген молдалардан бірден құтылғысы келді. Мысалы, 1775 жылдың 4-ші қарашасында Ямышевск бекінісінің капитаны М. Лебеткиннің Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа жазған рапортынан нақты деректерді көруге болады. Бұл хатта Ұрыс сұлтан Ямышевск

бекінісіне келіп, өзіне қызмет еткен И. Бағанаев атты молданы К. Мамкинға ауыстыруға өтінген және оған байланысты мәселелерді жазған (ООТМ, 194: 714-714 п. с.ж.).

Бұл құжаттан Сұлтанмәметтің баласы Ұрыс сұлтанның Ресей тарапынан келген бір молданы екінші бір молдаға ауыстыруын сұрағанын байқаймыз. Бұл тұста Ертіс өңірінің қазақтары Қытай имериясымен жан-жақты байланысты күшейте түсті. Қытай билігі Орта Азия халықтарына шабуыл да ұйымдастырып тұрды. Сондықтан Ұрыс сұлтан қазақтар арасында болып жатқан саяси жағдайды Ресей империясына білдірмеуге тырысты.

Ресей билігі хандар мен сұлтандарының жандарына молдаларды қоюды - қазақтың жерін өздеріне бағындырып алудың бір тәсілі ретінде қолданды. Ресей империясы молдаларды өздерінің тыңшылары ретінде көрген. Қазақтың сұлтандары Ресей билігі жіберген молдаларды күнделікті тұрмыс-тіршілікте, діни рәсімдерді атқаруда, балалардың сауатын ашуда, тілмаш ретінде Ресей жақпен хат алмасудағы қызметтерді атқару үшін ұстаған. Бірақ Ресей империясының осындай күрделі саясатының астарын қазақтың кейбір сұлтандары түсінбеді. Молдалар арқылы қазақ билеушілерінің бүкіл құпия ақпараттары қысқа мерзімде Ресей империясының қолына жетіп отырды. Мысалы, 1778 жылдың 25-ші қыркүйегінде Дайыр сұлтан Сібір корпусының басшысы генерал-майор Н.Г. Огаревтан өзіне молда жіберуді өтінді. Онда ол молда ұстаған басқа старшын-сұлтандарды мысалға келтіріп былай дейді: «Маған қазір молданың үлкен қажетілігі болып тұр. Егер мәртебілі ондайыңыз болса маған жіберуіңізді өтінемін. Ол арқылы мен қажеттілігімді жазып хабарлап отыратын едім. Оны әдейі жіберу қашық болғандықтан қиын. Егер маған қандай да бір қызмет көрсету керек болса, басқа қырғыз старшындары мен сұлтандары қызмет еткен сияқты, менде әрқашан даярмын» (ООТМ, 213:253, 254-254 п. с.ж.).

Абылай өзінің билігін батырлар мен билер арқылы да жүргізіп отырды. Атақты билеушінің өзі сенім артқан отыз ұлы болды. Ал балаларының ішінде ең беделдісі – Уәли сұлтан еді. Абылай хан ең жауапты тапсырмаларды осы ұлына тапсырып отырды. 1775 жылдың 21-ші тамызында Петропавл бекінісінің басшысы С.В. Сумороковтың Сібір корпусының басшысы генерал-поручик И.А. Деколонгқа жазған рапортында да негіздеп көрсетеді (ООТМ, 194: 216-216, 219 п.с.ж.).

Аталмыш құжаттан Абылай ханның атынан Уәли сұлтан әкесінің тапсырмасын орындауға Петропавловск бекінісіне келіп, бірнеше мәселені шешуге ұмтылғаны байқалады. Біріншіден, Уәли қашып кеткен екі қалмақ қызын қайтаруды талап етеді. Екіншіден, жылына бір рет алып тұратын әкесінің 300 сомын сұрауға келген. Үшіншіден, Уәлиге әкесіне берілетін 200 пұт үн жайында хабарлайды.

Құжат мазмұнынан басқа да астарлы ақпарат алуға болады. 1771 жылы Абылай аға хан болып сайланып, Ресей империясына бағынудан ашық бас тарта бастайды. Ол өңірлік ірі шенеуніктердің шақыруын қабылдамайды. Ресейдің бекіністеріне тіпті келмейді. Бірақ, баласы Уәлиді осындай дипломатиялық ойындарға жақсы араластырады: тұтқынға түскен тұтқындарын, жалақысын, тиісті пұт үндарын алуға өзі бармай баласын жіберіп отырған.

Ханның туыстары сұлтандар, көбінесе, шетелге баратын елшіліктерді басқарып барды. Ондай елшілердің қатары Қытай жаққа аттанып тұрды. Аталмыш дипломатиялық бағытта өте белсенділік танытқан Абылайдың жанында оның туыс бауыры Жолбарыс сұлтан жиі көрінеді. Ол Қытай империясының жеріне бірнеше рет барған. Ондай деректі 1760 жылдың 27-ші қыркүйегінде бұқарлық А. Шиховтың Сібір әскери шебінің басшысы генерал-майор фон Веймарнға жазған хатынан көруге болады: «Жолбарыс-сұлтан өзінің ұлысына қытай жаққа елшілікке алпыс адам жіберді, олардың бір ай уақыты болады. Қандай себеппен және немен кеткені жайлы барлап біле алмадым. Ол қырғыздарда өзара араздық жоқ, Атығай руы ресей жағына бұрылу ниеті бар, және алдағы қыста осы жақтағы бекіністерге жақын жерде қыстау ойларында бар, басқа ұлыстарда не болып жатқаны белгісіз, Шамырза ұлысы, басқа да ұлыстар туралы білмеймін және ештеңе естімедім» (ОрОММ, 56: 261-п.с.ж.).

Аталмыш құжатты жан-жақты талдағанда, біраз құнды ақпарат алуымызға болады. Біріншіден, Абылай сұлтанның атынан Қытай жеріне Жолбарыс сұлтан 60 шақты қазақты бастап барады. Екіншіден, Орта жүз қазақтарының арасында алауыздық болмағанын көріп отырмыз. Үшіншіден, Абылай сұлтан басқарған Атығай тайпасы Ресей шекарасына шабуыл жасамайтыны көрінеді. Төртіншіден, атығайлықтар жаңа Есіл шебіне жақын жерде қыстайтыны айтылады.

Бұл кезде Абылай әлі сұлтан дәрежесінде болған, бірақ өте беделді және танымал билеуші болғаны байқалады. Оның Қытайға елшілік жіберуге қауқары болған және Ресейдің жаңа Есіл шебіне қауіп төндіріп отырған. Абылай Жолбарыс сұлтанды Қытай империясына ғана емес, сонымен қатар Ресей билігіне де құрмет марапаттаулар мен сыйлықтарды, жалақы мен үн мәселесін шешуге жіберіп отырған. Ондай ақпаратты мынадай деректен көруге болады: «1759 жылы Абылай орыс сарайына өзінің туысы Жолбарыс сұлтанды жіберіп марапат сұрады, нәтижесінде оған грамота, жыл сайын 300 рубль жалақы тағайындалды және 200 пұт үн жіберілді» (Собрание сочинений, 2012: 387).

Қазақтың білікті де танымал сұлтандары көршілес елдермен сауда-саттық жасауға көп ықпалдарын тигізген. Олар қазақ жерінен өткен керуендерден алым-салық алып тұрды. Беделді сұлтандар Орта Азия елдеріне сауда қарым-қатынасын дамытуда өздеріндегі саудагерлерді үлкен керуендердің қатарына қосып отырған. Мысалы, Бұқан сұлтан 1787 жылдың 21-ші желтоқсанында Сібір басшылығына төмендегідей хат жолдайды: «Менің әкем Ресей жағына ташкенттіктермен бірге сауда жасауға 100-ден астам адамдарды жіберді. Олар аттарын демалдыру үшін Ямышев қаласына тоқтады. Петрдің қаласына баруға рұқсат берілмеді. Мен де тауарларымды жібердім. 12 атым сонда. Оны алуға Петропавлға өзімнің старшынымды жібермекшімін. Қашан жіберу керек? Тезірек хабарлаңыз. Сібір жәрменкесіне қатысуымыз керек» (Насенов, 2005: 365).

Қорытынды. 2018-2020 жылдарда Омбы облысының тарих мұрағатынан қазақ сұлтандарының қоғамдық қызметін зерттеу үшін жүргізілген мұрағаттық материалдардан Орта жүз сұлтандарының қоғамдағы атқарған басты қызметтері мен дара тұлғалық қасиеттері туралы ақпараттар алуға болатынын байқадық. Оларды мазмұндық-деректік тұрғыдан бірнеше топқа топтастыра аламыз.

Бірінші топтағы құжаттарға сұлтандардың Сібір әскери шебінің басшыларымен, коменданттарымен келіссөздері жатқызуға болады. Онда қазақтың сұлтандары өзінің ұрланған малдарын, қашып кеткен құлдарын қайтаруды талап етуі жайлы құнды ақпараттар бар екендігі және сұлтандардың қоғамдағы тағы да басты қызметі – көрші елдермен байланыс орнатудағы елшілік қызметіндегі маңызды рөлдері де баяндалады.

Екінші топтағы құжаттар мазмұнынан қазақтың беделді, абыройлы сұлтандары өздеріне Ертіс өңірінде тұрғын үй салып беру туралы өтініш хаттары саралаланып, олардың Ресей империясынан жалақы тағайындалуы және үн берілуі жайындағы сұраныстары да талданады. Мысалы, 1762 жылы қазына есебінен Абылай сұлтанға 212 пұт, Жолбарыс сұлтанға 100 пұт үн берілген (Қазақстан тарихы, 2010: 260).

Үшінші топтағы құжаттардан сұлтандардың көпшілігі қысқы кезде Ертістің оң жағалауына малын айдап өтуге жасаған сұраныс пен талпыныстары сараптауға мүмкіндік ашады.

Төртінші топтағы құжаттардан қазақ сұлтандарының басым бөлігі татар ұлтынан шыққан тілмаштармен жұмыс атқарғандығы, сонымен қатар ислам дінін насихаттауда, балалардың сауатын ашу үшін де молдаларды сұратуы жайлы мұрағат деректерді зерделеуге жол ашады.

Бесінші топтағы құжаттар арқылы қазақ сұлтандарының арасында болған күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі өзара қарым-қатынастары, болыстық басшылыққа тағайындау барысындағы бір-бірімен қақтығыс пен тартыстарды айқындауға болады.

Алтыншы топ құжаттар қырда жүрген кейбір сұлтандардың Ресей бодандығына кіру жөніндегі Сібір корпусының басшылығына жазған хаттарын қамтиды.

Жалпы айтқанда, тақырыптық мазмұны жағынан осы аталған және басқа да зерттелген құжаттардан – XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының қазақ сұлтандарына байланысты ерекше жүйелі, көп сатылы, отарлық саясат жүргізгендігі анық байқалады. Оның басты мақсаты – Шыңғыс хан ұрпақтарын әлсіретіп, биліктен тайдыру, беделдерін түсіріп, өзара қарсы қойып, тарихи сахнадан ысыру еді. Сол саясаттың негізде Шыңғыс әулетінен шыққан сұлтандардың орнына біртіндеп қарапайым қазақтар аға сұлтандық қызметке келе бастады. Мысалы, XIX ғасырдың ортасында Қарқаралы сыртқы округінің аға сұлтаны болып Хәкім Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбаев тағайындалады (Қасымбаев, 1995, 17: 13).

Жалпы, XIX ғасырдың басында, яғни 1822-1824 жылдары Ресей империясы өз мақсатына жетеді. Қазақ хандығындағы хандық билік жойылады (Акимбеков, 2018: 248). Ресейдің әкімшілік-аумақтық басқару жүйесінің негізінде Орта жүзде дәстүрлі билік жолы таратылып, басқарудың жаңа жарғысы бойынша аға сұлтандық жүйе енгізіледі. Болыс басшылықтарына, аға сұлтан қызметтеріне, төрелердің орнына ауқатты, қарапайым қазақтар келе бастайды. Енді билік сатысында күш сынасатын саяси күш билер мен байлардың маңына топтаса бастады (Әбсадық, 2020: 105).

Хандармен бірге қазақ сұлтандарының Қазақ хандығының сақталуы мен этникалық территорияны қалыптастыруда жүргізген еңбектері орасан зор. Олардың кейбірі ұлт-азаттық көтерілістерге де қатысты (Қасымбаев, 1995, 15: 13).

Әдебиеттер тізімі

А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Императорского русского Географического общества. Оренбург, 1900. Вып. 15. С. 123-124.

Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. Алматы, 2018. 248 с.

Әбсадық А.А. Қазақ хандығы және тарихи аңыздар. Монография. Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2017. 342 бет.

Әбсадық А. Хан Абылай: тарихи тұлға һәм фольклорлық қаһарман. Алматы: Алматы-Болашақ АҚ баспасы, 2020. 192 бет.

Валиханов Ч.Ч. Соб.соч. в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Гл. редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 463 с.

Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Императорского русского Географического общества. Оренбург, 1900. Вып. 15. С.123-124.

Зардыхан Қ. Тарихқа көзқарас. II том. Алматы: Мерей, 2020. Т.2.

Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.); сборник документов / сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2020. с.544.

Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы, 2018. 304 с.

Кабульдинов З.Е. Казахи России (во второй половине XVIII – начале XX вв.). Астана, 2010. 400 с.

Казахско-русские отношения XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.

Қасымбаев Ж.К. Старший султан Құнанбай Өскенбаев. (штрихи политическому портрету) // Горизонт. 1995. №17 (381).

- Коншин Н. От Павлодара до Каркаралинска. Павлодар, 2005.
- Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. Дайк-Пресс, 2009. Т.1. 454 б.
- Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. Алматы, 2016. 454 б.
- Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін: бес томдық. Алматы, 2010. 3 т.
- Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, 2006. 667 б.
- Насенов Б. Абылай хан. Алматы-Новосибирск, 2005. Т.12. 365 б.
- Омбы облысының тарих мұрағаты (ООТМ). 1-к. 1-т. 194, 213, 260, 269-істер.
- Орынбор облысының мемлекеттік мұрағаты (ОрОММ). 3-к. 1-т. 56-іс.
- Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова в восьми томах. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. Т.1. с. 700.
- Түркістанда жерленген хандар мен сұлтандар. 2019. 176 б.
- Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. Нур-Султан, 2020. 344 с.
- XVII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы. Алматы: ЖШС, Mereke baspasy. 688 б.

References

- Absadyk A. Kazakh Khanate and historical legends. Almaty, Aigany, 2017.-342 p.
- Absadyk A. Khan Abylai: Historical Personality and Folk Hero. Almaty, Almaty-Bolashak, 2020. 192 p.
- A.I. Turgayskaya oblast. Istorichesky ocherk [Turgai region: historical essay] // Izvestiya Orenburgskogo otdela Imperatorskogo russkogo Geograficheskogo obshchestva. Orenburg, 1900. Vyp. 15. S. 123–124. [In Russian].
- Akimbekov S. Kazakhstan v Rossyskoy imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty, 2018. 248 s. [In Russian].
- Valikhanov Ch.Ch. Sobraniye sochineniy v vosmi tomakh [Collected Works in eight volumes]. Almaty: Dayk-Press, 2012. T. 1. 700 s. [In Russian].
- Iz istorii Velikoy stepi (poslednyaya chetvert XVIII v.): sbornik dokumentov [From the history of the Great Steppe (last quarter of the XVIII century): Collection of documents] / sost.: Sirik V.A. Almaty: Litera-M, 2020. 544 s. [In Russian].
- Kabuldinov Z.E. Kazakhi Rosii (vo vtoroy XVIII – nachale XX vv.) [Kazakhs of Russia (in the second XVIII - early XX centuries)]. Astana, 2010. 400 s. [In Russian].
- Kabuldinov Z.E. Sultanmamet sultan: gosudarstvenny deyatel, diplomat, i batyr [Sultanmamet Sultan: State Affairs, Diplomat and Batyr]. Almaty, 2018. 304 s. [In Russian].
- Konshin N. Ot Pavlodara do Karkaralinska [From Pavlodar to Karkaralinsk]. Pavlodar, 2005. [In Russian].
- Kazak khandygy men Tsin patshalygynyn sayasi-diplomatiyalik katynastary turaly kytay muragat kuzhattary [Archival documents on political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Empire of Qing]. Dayk-Press, 2009. T.1. 454 b. [In Kazakh].
- Kazakstan tarikhy. Entsiklopediyalyk anyktamalyk [History of Kazakhstan. Encyclopedic handbook]. Almaty, 2006. 667 b. [In Kazakh].
- Kazakstan (Kazak eli) tarikhy: Kazakstan otarshyldyk zhane totalitarlyk zhuyeler kyspagynda [History of Kazakhstan: Kazakhstan in the vice between colonial and totalitarian systems]. Almaty, 2016. 454 b. [In Kazakh].
- Kazakstan tarikhy kone zamannan buginge deyin: bes tomdyk [History of Kazakhstan from ancient times to this day: five volumes]. Almaty, 2010. T. 3. [In Kazakh].
- Kinayatuly Z. Tarikhka kozkaras [View on history]. Almaty: Merey, 2020. 2-t. [In Kazakh].
- Kasymbayev Zh.K. Starshy sultan Kunanbay Oskenbayev (shtrikhi politicheskoy portretu) [Senior Sultan kunanbay Oskenbayev (strokes to a political portrait)] // Gorizont. 1995. № 15 (379). [In Russian].
- Kasymbayev Zh.K. Starshy sultan Kunanbay Oskenbayev (shtrikhi politicheskoy portretu) [Senior Sultan kunanbay Oskenbayev (strokes to a political portrait)] // Gorizont. 1995. № 17 (381). [In Russian].
- XVII – XIX gasyrlardagy Kazak khandygy [Kazakh Khanate in the XVII – XIX centuries]. Almaty: ZhShS «Mereke baspasy», 688 b. [In Kazakh].
- Nasenov B. Abylay khan [Khan Abylai]. Almaty-Novosibirsk, 2005. T. 12. 365 c. [In Russian].
- Omby oblysynyn tarikh muragaty (OOTM) [Historic archive of the Omsk region]. 1-kor. 1-tizimdeme. 194, 213, 260, 269-ister. [In Russian].
- Orynbor oblysynyn memlekettik muragaty (OrOMM) [Historic archive of the Orenburg region]. 3-kor. 1-tizimdeme. 56-is. [In Russian].
- Turkistanda zherlengen khandar men sultandar [Khana and Sultans buried in Turkestan]. 2019. 176 b. [In Kazakh].
- Tsinskaya imperiya i kazakhskiy khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret XIX vv. [Qing Empire and Kazakh Khanate. The second half of the XVIII is the first third of the XIX centuries.]. Nur-Sultan, 2020. 344 s. [In Russian].

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_59

**ОБРАЗ ДИНАСТИИ БЕКМУХАМЕДОВЫХ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ
КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (XIX – НАЧАЛО XXВВ.)****Султанғалиева Г.С.¹**¹КазНУ им. аль-Фараби

*Автор-корреспондент

E-mail: email:sultangalievagulmira@gmail.com

ResearcherID :AAQ-7142-2020

Аннотация. В статье на основе новых архивных документов, извлеченных из фондов центрального архива Казахстана и России рассмотрен процесс встраивания семьи Бекмухамедовых в имперскую и советскую систему управления. Их судьба и карьера отразила выбор диапазона тех возможностей, которые существовали в их историческое время. Основатель династии Бекмухамедовых, старшина рода серкеш Внутренней орды, бий Чолтур занимал должности советника Джангир хана, депутата Енотаевского уезда Астраханской губернии. Его сын, Мухамеджан, выпускник Оренбургского кадетского корпуса прошел путь от переводчика до султана 1-2-го Приморского округов Внутренней орды, вошел в привилегированное сословие Российской империи – потомственное дворянство. Третье поколение Бекмухамедовых встретило новый вызов, а именно революционные события 1917г., ставшие основой включения их в советскую систему управления. Шавкат Мухамеджанович стал членом Казревкома, народного комиссариата юстиции, комиссии по подготовке Конституции АССР. Династия Бекмухамедовых отразила все те социальные изменения, которые происходили на рубеже XIX– начало XX вв. в Казахской степи, а именно переход от кочевых институтов власти к российской административной структуре и затем советской системе.

Ключевые слова: казахские чиновники, дворянство Российской империи, административные реформы, советская власть.

ГТАМР 03.20.00

**БЕКМУХАМЕДОВ ДИНАСТИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК
ӨЗГЕРІСТЕР ҮРДСІНДЕГІ БЕЙНЕСІ (XIX -XX ғ. басы).****Султанғалиева Г.С.¹**¹Әл-Фараби ҚазҰУ

*Автор-корреспондент

E-mail: email:sultangalievagulmira@gmail.com

Researcher ID: AAQ-7142-2020

Түйіндемe. Мақалада Қазақстан мен Ресейдің орталық архивтері қорларынан алынған архивтік құжаттардың негізінде Бекмұхамедовтер әулетінің империялық және кеңестік басқару жүйесіне икемделу процесі қарастырылады. Олардың тағдырлары мен қызмет жолдары сол тарихи уақытта болған мүмкіндіктердің ауқымдық таңдауын ашып көрсетеді. Бекмұхамедовтер әулетінің негізін салушы, Ішкі ордадағы серкеш руының старшинасы, Чолтур би Жәңгір ханның кеңесшісі, Астрахань губерниясының Енотаев уезінде депутат қызметтерін атқарды. Оның ұлы Мұхамеджан, Орынбор кадет корпусының түлегі, аудармашыдан бастап Ішкі орданың 1-2 Приморский округтерінің сұлтаны қызметіне дейін көтерілді, Ресей империясының басымдыққа ие әлеуметтік тобы – мұрагерлік дворяндыққа кірді. Бекмұхамедовтер әулетінің үшінші буыны жаңа жағдайларға тап болды, атап айтқанда, кеңестік билік жүйесіне қосылуға негіз болған 1917 ж. революциялық оқиғалар орын алды. Шавкат Мухамеджанұлы Қазревком, әділет халық комиссариаты, АКСР Конституциясын әзірлеу бойынша комиссияның мүшесі болды. Бекмұхамедовтер әулеті тарихында Қазақ даласында XIX-XX ғасырлар тоғысында орын алған барлық әлеуметтік өзгерістер, атап айтқанда, көшпелі билік институттарынан ресейлік әкімшіліктік құрылымға, кейіннен кеңестік жүйеге өту процесі айқын көрініс тапты.

Кілт сөздер: қазақ шенеуніктері, Ресей империясының дворяндығы, әкімшіліктік реформалар, кеңестік билік.

THE IMAGE OF THE BEKMUKHAMEDOV'S DYNASTY IN THE PROCESS OF SOCIAL TRANSFORMATION OF THE KAZAKH STEPPE (XIX - BEGINNING XXV.)

Sultangalieva G.S.¹

¹al Farabi Kaznu

*Corresponding author

E-mail: email:sultangalievagulmira@gmail.com

Researcher ID :AAQ-7142-2020

Abstract. In the article, based on new archival documents extracted from the funds of the central archives of Kazakhstan and Russia, the process of embedding the Bekmukhamedov family into the imperial and Soviet system of government will be considered. Their destinies and careers reflected the choice of a range of opportunities that existed in their historical time. The founder of the Bekmukhamedov dynasty, foreman of the serkesh clan of the Inner Horde, biy Choltur served as adviser to Jangir Khan, deputy of the Enotaevsk district of the Astrakhan province.

His son, Mukhamedzhan, a graduate of the Orenburg Cadet Corps, went from a translator to the Sultan of the 1st and 2nd Primorsk districts of the Inner Horde, entered the privileged estate of the Russian Empire - hereditary nobility. The third generation of Bekmukhamedovs met a new challenge, namely the revolutionary events of 1917, which became the basis for their inclusion in the Soviet system of government. Shavkat Bekmukhamedov became a member of the Kazrevkom, the People's Commissariat of Justice, the commission for the preparation of the Constitution of the ASSR. The Bekmukhamedov dynasty reflected all those social changes that took place at the late 19th - early 20th centuries in the Kazakh steppe, namely the transition from nomadic institutions of power to the Russian administrative structure and then the Soviet system.

Key words: Kazakh officials, nobility of the Russian Empire, administrative reforms, Soviet power.

Введение. В содержании политики Российской империи в Казахской степи на протяжении XIX века входило не только создание единого административно-территориального устройства (генерал-губернаторство, область, уезд, волость), но и постепенная социальная интеграция казахского кочевого общества в единое социальное пространство Империи. Важным направлением в этом ключе стало установление сотрудничества с представителями казахской кочевой знати и привлечение их на службу государю и правящей династии. Более того, Казахская степь не представляла собой единое пространство, а разные части (Младший. Средний и Старший жузы) российские власти должны были выстраивать свои практики и инструменты управления, учитывая специфику и трансграничные параметры каждого из этих регионов при внедрении административных реформ и кооптации казахской элиты на государственную службу. В новой административной системе, созданной на территории Казахской степи в XIX в. была создана сеть новых должностей для представителей казахской кочевой элиты (султаны-правители, волостные управители, дистанционные и местные начальники, младшие чиновники особых поручений, заседатели и т.д.) и соответственно установлены атрибуты казахского чиновника российской службы: казенное жалование, офицерский чин, право ношения мундира и знаков отличия, награды и т.д. Несмотря на то, что в казахстанской историографии достаточно полно разработана структура административного устройства Казахской степи в XIX в. (Абдрахманова, 1998; Зиманов, 1960; Жиренчин, 1996) вопрос влияния административных реформ на социальную жизнь казахского кочевого общества и появления новых сословий, в частности казахское чиновничество, казахское потомственное и титулованное дворянство, потомственное и личное почетное гражданство практически не изучался. В этом ракурсе интерес представляет Внутренняя орда, созданная указом императора Павла I (11 марта 1801) о разрешении кочевать «в степях между реками Уралом и Волгой», председателствующему в Ханском совете Младшего жуза султану Букею (ПСЗ РИ, 1801:571-572). Эта территория позволит нам проследить не только процесс административной интеграции Внутренней Орды в состав империи во второй половине XIX в., но и понять социальные трансформации в казахском кочевом обществе через деятельность представителей кочевой элиты Внутренней орды - Бекмухамедовых. Изучение судьбы семьи Бекмухамедовых позволит нам воссоздать процесс включения казахского населения и кочевой элиты в новую систему взаимоотношений между имперской властью и региональными сообществами, создания новых административных структур на территории Внутренней орды, введения новых должностей и механизм использования представителями данной династии имперских ресурсов в отстаивании местных интересов.

Материалы и методы исследования. Изучение судьбы семьи Бекмухамедовых через имперское измерение истории Внутренней орды во второй половине XIX в. ведет нас к более широкому анализу сложной ткани взаимодействия власти и местного сообщества, чем рассмотрение только административной политики Империи на этой территории (Campbell, 2017; Martin, 2010). Бекмухамедовы были одними из влиятельных лиц, которые занимали важные должности в местных управленческих

структурах, обучались в элитных учебных заведениях, вошли в привилегированное сословие Российской империи – потомственное дворянство. В рамках методологии новой имперской истории мы сможем увидеть, как представители династии Бекмухамедовых реагировали на политику имперских властей, оказывались в различных имперских ситуациях, отстаивали свои особые интересы. находясь в новой системе отношений.

Источниковой основой статьи преимущественно стала делопроизводственная документация (рапорта, прошения представителей династии Бекмухамедовых) из фондов ЦГА РК и России (Санкт-Петербург, Казань, Астрахань), в которой были зафиксированы моменты, отражающие сложность, неоднозначность событий, повлиявших на их судьбы. Также эти документы позволяют определить круг участников событий, окружение династии Бекмухамедовых. Существенным подспорьем в исследовании данной темы стало издание сборников документов: «Казахское дворянство XIX- начало XX вв.» (Алматы, 2020), Казахские депутации к российскому императорскому двору 1801-1873» (Алматы, 2019). Опираясь на эти источники можно реконструировать процесс постепенных изменений социальной жизни кочевой элиты, когда престижными атрибутами становилось получение военных или гражданских чинов, награждение медалями, орденами, ценными подарками и наконец включение в состав казахских депутаций к императорскому двору (Султангалиева: 2020; Жанаев, 2019).

Обсуждение. В отечественной исторической науке достаточно хорошо изучена история Внутренней Орды первой половины XIXв. (Евреин, 1852; Мейер, 1865; Медведский, 1862; Иванов, 1901; Ханыков, 1847; Зиманов, 1982), национально-освободительного движения во Внутренней Орде под руководством Исатай Тайманова и Махамбета Утемисова (Рязанов, 1926; Шахматов, 1946). Это период правления первого хана Внутренней орды Букея (1812-1815) и конечно Джангир хана (1823-1845). Тщательный анализ истории изучения Внутренней Орды первой половины XIX в. был сделан казахстанским историком Ерофеевой И.В. (Ерофеева, 2001:20). Но вторая половина XIX в., когда управление во Внутренней Орде перешло Временному Совету во главе со старшим братом Джангир хана, султаном Адилем Букейхановым на первом этапе (1846 по 1854), а затем русскому чиновнику Министерства государственных имуществ, практически мало изучена в отечественной историографии. Исключением явилось диссертационное исследование С.Т. Токболат (Токболат, 2010)

Вместе с тем, именно во второй половине XIXвека начались административные преобразования на территории Внутренней Орды послужившие началом отмены ханской власти и создание новой системы управления, а именно института султаната, когда султаны-правители возглавили округа (1-й и 2-й Приморские) и части (Калмыцкая, Торгунская, Таловская, Камыш-Самарская, Нарынская). В учебниках по истории Казахстана и в отечественной исторической литературе практически не упоминается факт создания института султаната на территории Внутренней Орды как среднего звена управления казахским населением. Хотя административное реформирование Внутренней орды указывает нам на разнообразие приемов взаимодействия имперских властей с местным сообществом и как имперские власти структурировали пространство Внутренней орды, встраивая те административные деления, которые уже были апробированы по отношению к казахам западно-сибирского и оренбургского ведомств. Более того, во Внутренней Орде были соединены эти две модели, а именно окружная система как в Западно-Сибирском и так устьевое управление как в Оренбургском генерал-губернаторствах. И самое интересное, что институт султаната функционировал на территории Внутренней орды до 1917 года, т.е до установления советской власти, хотя в отечественной исторической литературе (История Казахстана: 2000; Абдрахманова, 1998; Жиренчин, 1996) утвердилось мнение, что должность султанов правителей в Казахской степи была ликвидирована с введением реформ 1868 года.

Большую работу по сбору научного наследия Мухамеджан Бекмухамедова провел О. Әлімгиреев. Им впервые были включены в сборник исследование М. Бекмухамедова «Жаксы үгіт» [Благие наставления] (опубл. в типографии бр. Каримовых, Казань, 1908), статьи «Быт киргизов Внутренней Букеевской Орды и народное образование», «Благотворительность в киргизской степи» опубликованные в газете «Астраханские ведомости» (Әлімгиреев, 2001).

В 2018 году была издана правнуком Еркином Лутфуллаевичем Бекмухамедовым книга «Потомственный дворянин Мухамеджан Бекмохамбетов». Данное издание представляет большую ценность, так как включает подробное шежере семьи Бекмухамедовых, семейные фотодокументы, окружение Мухамеджана Бекмухамедова, включая известных русских востоковедов, в частности И.Н. Березина, русского демократа Н.Г. Чернышевского, его современников, в частности Мухамед-Салиха Бабаджанова, Динмухамед Косуакова, Утешкали Атанязовым и др. (Бекмухамедов, 2018)

Результаты. Основатель династии Бекмухамедовых Чолтур, старшина рода серкеш, племенного объединения Байулы Младшего жуза, был близким сподвижником хана Внутренней Орды Джангира (1823-1845), принимал активное участие во всех нововведениях, проводимых ханом. Являлся членом Ханского Совета (с 1839), затем был отправлен Джангир ханом на службу в качестве депутата в Еннотаевском уезде Астраханской губернии (ЦГА РК, 2126: 6-9; ЦГА РК, 5440:47-47 об.) Эта должность депутата, т.е. представителя казахского населения Внутренней орды на пограничной зоне учредил Джангир хан. По сведениям советника Пограничной комиссии И. Бикмаева, при Джангир хане были постоянно шесть « сведущих и опытных» человек, которые были посылаемы им на трансграничные территории для участия во «всех следственных делах» и получали от хана для проживания и разъездов денежные пособия (Жанаев, 2002:700).

Депутат, находясь на службе в пограничных с казахскими кочевьями селениях, представлял и защищал интересы казахов. Это были, по сути, попечительственного населения, которые заботились о поддержании спокойствия между казахами и соседями, разбирали взаимные претензии, проводили следствие и т.д.

Старшина рода серкеш Чолтур, поддерживал идеи Джангир хана о необходимости просвещения своих соплеменников и был одним из первых представителей кочевой элиты, который отправил своего 13-летнего сына Мухамеджанав 1844 году на учебу, в Оренбургский кадетский корпус. Это был решительный шаг, ибо по словам Салих Бабаджанова Оренбург в это время казался казахам «недоступной далью» и не все родители «соглашались на отдачу детей в корпус» (Бабаджанов, 1996: 77). Спустя 40 лет, Мухамеджан Бекмухамедов писал, что «с того раннего времени детства, когда он еще и понятия не имел «о обязанностях ордынца» был оторван «из среды казахов, воспитываясь в Оренбургском кадетском корпусе» (ЦГА РК, 1925:1). М. Бекмухамедов закончил кадетский корпус с чиномзуряд сотника в 1851 году и с этого времени находился на службе в системе местного управления, пройдя путь от переводчика Временного Совета до султана правителя Приморских округов и советника Временного Совета.

В июне 1855 г. на территории Внутренней орды были созданы два округа: I-й и II-й Прикаспийские округа (Алекторов, 2002:884). Спустя пять лет, остальная территория Внутренней орды была разделена на 5 административных частей: Калмыцкую, Торгунскую, Таловскую, Камыш-Самарскую, Нарынскую. Эти части занимали приблизительно одинаковые пространства и были расположены к северу от Прикаспийских округов. Оренбургский губернатор В. Перовский подчеркивал, что султаны Кучак Гали Шигаев и Мухамедгали Касымов внесли определенный вклад в образование 2-х Прикаспийских округов (ЦГА РК, 43:4). Приморские округа растянулись вдоль побережья Каспийского моря, общее протяжение которых составило более трехсот километров по берегу, начиная от Гурьева, включая массивы злаковых, солончаковых и песчано-пустынных пространств. 1-й Приморский округ граничил с Гурьевским, Калмыковским уездами Уральской области, Новоузенским уездом Самарской губернии. К землям 2-го Приморского округа примыкал Красноярский уезд Астраханской губернии, расположенный на левом берегу р. Волга.

Округа возглавлялись султанами правителями, которых утверждал на эту должность оренбургский губернатор, а с 1876 года астраханский губернатор. Штат канцелярии султана правителя включал помощника, письмоводителя. В круг обязанностей султана-правителя входил, во-первых, надзор за казахами, в пределах его части или округа кочующих, сбор и взнос податей и, во-вторых, решение спорных дел по народным обычаям при участии старейшин общества. Каждому правителю давалось по два вестовых.

Возглавить такие пограничные регионы, как Прикаспийские округа, мог только казах, который хорошо знал русский и мог вести делопроизводство на русском языке. Мухамеджан Бекмухамедов, будучи выпускником Оренбургского кадетского корпуса, проявившим себя грамотным и перспективным чиновником на должности переводчика Временного Совета, был рекомендован на должность султана-правителя 2-го Приморского округа, и возглавлял этот округ почти десять лет, а в 1864 году он был перемещен на должность султана правителя 1-го Приморского округа, но с 1866 года вновь возглавил 2-й Приморский округ, а в августе 1868 года - султан правитель объединенных Приморских округов. На должности султана-правителя Приморских округов Мухамеджан Бекмухамедов прослужил около сорока лет, до 1894 года. В его подчинении находились не только старшины, управляющие старшинствами, но и депутаты. К примеру, на пограничной зоне 2-го Приморского округа были созданы следующие пункты для службы депутатов: Астрахань, 1-й и 2-й станы Красноярского уезда, пограничные с селениями кундровских татар, станция Чапчачи, Астрахань. При этом в каждом пункте должен был нести службу один депутат. Но исходя из объективных обстоятельств (большая территория по площади, полиэтническое население) назначались два депутата. Наиболее сложным по этническому и сословному населению был Красноярский уезд Астраханской губернии, где проживали казаки, кундровские татары, русские, калмыки. Примером этому явился 1-й стан Красноярского уезда, где должен был нести службу депутат от казахов 2-го Приморского округа. Этот стан занимал растянутое пространство вдоль Каспийского побережья и самое неудобное расположение для коммуникаций. Региональная администрация считала необходимым назначить второго депутата, потому что один депутат «не мог успевать быть везде», его разъяснений или присутствия требовали такие власти как городничье управление, земский суд, казачье командное управление, хошоутское улусное управление. Кроме этого, депутат должен был вести делопроизводство, своевременно реагировать на приходящую документацию, отвечать на письма, жалобы, поступающие как от казахского населения, так и казаков или местных жителей пограничной линии, но из-за загруженности «дела оставались долго без всякого движения и не получали скорого окончания». Земский суд Красноярского уезда также признал важным иметь второго депутата, так как «следственные дела по случаю неявки в назначенные им сроки депутата» производились «весьма медленно», поэтому суд рекомендовал назначить в этот пограничный пункт второго депутата. (ЦГА РК, 1252:1-2) Исходя из сложившейся ситуации, Астраханское губернское правление 17 января 1861 года ходатайствовало о назначении нового, т.е. второго депутата от казахского населения при 1-м стане Красноярского уезда, а 8 апреля 1861 года Оренбургский губернатор А.П. Безак (1860-1865) назначил 2-го депутата в Красноярский уезд. И султан-правитель, контролируя службу казахских депутатов, должен был регулировать отношения с населением пограничной зоны.

Так, правитель 2-го Приморского округа М. Бекмухамедов подчеркивал в своем отчете, что благодаря деятельности и усердию депутатов: Араслан-Гали Таначева (2-стан Красноярского уезда), Ахметджан Абилева (прибрежные казахи) и Жасен Артыкова (г. Астрахань) прекратилось «всякое воровство» со стороны казахов и жителей Енотаевского и Красноярского уездов (ЦГА РК, 1735:29-30).

С 80-х годов XIX в. началось назначение депутатов на станцию Чапчачи, важной трансграничной зоне во 2-м Приморском округе, расположенной на линии Верхний Баскунчак, на границе с кочевьями казахов Нарынской части и Астраханского уезда Астраханской губернии. Особенность этого пункта заключалась и в том, что основное население здесь составляли татары. Следующий пункт, где проходила служба (с 1855 г.) во 2-м Приморском округе являлся г. Астрахань.

Естественно, что султан правитель Приморских округов входил в состав комиссии по разрешению земельных споров между казахами и жителями пограничных уездов. Кроме того, султан правитель имел право вести служебную переписку с командующим Уральского казачьего войска, с представителями астраханской, самарской региональной администрации.

Архивные документы свидетельствуют и о том, что султан правитель должен был занимать твердые позиции, если происходил конфликт при исполнении служебных обязанностей между депутатом и офицерами казачьих войск. Суть конфликтов заключалась в том, что офицеры Уральского казачьего войска пытались отстранять от должности депутатов, которые могли проводить самостоятельную линию по защите интересов казахского населения и не подчинялись их требованиям. Так, начальник Гурьевской линии полковник Сыров считал, что депутат Бекгали Батырбеков, «крайне неудовлетворительно» и «не добросовестно» выполнял свои обязанности. Более того, по его мнению, злоупотреблял правами депутата и допускал «не только пристрастие к интересам» казахов, но явно потворствовал им, уклоняя их «от должного возмездия за похищение». И с другой стороны, начальник линии считал, что в то же время депутат не внимателен к жалобам казаков, «... не смотря на сильные доказательства в подтверждении их исков» (ЦГА РК, 5976:1-1об.). В этой ситуации Мухамеджан Бекмухамедов занял твердую позицию и 28 октября 1866 года выступил на заседании Временного Совета Внутренней Орды, где состоялось обсуждение компетенций депутата Батырбекова, выполнение им служебных обязанностей. Правитель 1-го Приморского округа лично засвидетельствовал о добросовестном исполнении обязанностей Батырбековым и в результате срок его полномочий на этой должности был продлен. (ЦГА РК, 5976:2-2 об.). И здесь нужно отметить, что у Мухамеджана Бекмухамедова были свои принципы установления служебных отношений с подчиненными, в частности он считал, что для развития «ревности к служебным обязанностям» должностных лиц вверенного ему округа нужно «отличить усердных», а нерадивых «понуждать к исполнению их служебных обязанностей посылкою на их счет нарочных» (ЦГА РК, 1425:1)

В контексте социо-культурной специфики кочевого общества председатель Временного Совета Лев Николаевич Плотников представил стратегию управленческого поведения М. Бекмухамедова как султана правителя Приморских округов. Во-первых, он характеризовал Бекмухамедова как одного из лучших правителей Внутренней орды «по распорядительности, знанию дела и положительности своего характера». Вместе с тем он выделил такую черту, которая, по его мнению, присуща казахам, а именно, находясь на должности султана правителя 2-го Приморского округа «почти по свойственной казахам слабости надавал там должности своим родственникам». Одновременно Плотников подчеркнул и то, что Бекмухамедов, снимая с контор приморских владельцев земли, раздавал их казахам, и делал «это не из-за корысти», а чтобы помочь им, но это, по мнению председателя Временного Совета, не совмещалось с обязанностью султана правителя округа (ЦГА РК, 95:1-2)

Интересно и то, как воспринимал себя сам Мухамеджан Бекмухамедов. В своем прошении от 15 января 1887 года Мухамеджан Бекмухамедов подчеркивал, что находясь на службе уже 35 лет, а не «дома, занимаясь хозяйством», он «отстал от хозяйства казаха-скотовода и привыкать к которому теперь «неусвоенному с детства не могу» (ЦГА РК, 1425:1-2).

Пользуясь большим влиянием среди своих соплеменников и признанием со стороны русской администрации, он стал представителем казахского народа, участвовавшего дважды в публичных церемониях царской власти. В 1881 г. вошел в состав казахской делегации, участвовавшей в церемонии коронации Императора Александру III и спустя тринадцать лет (1894) в церемонии бракосочетания Николая II. Как чиновник Российской империи он получил чины от зауряд хорунжего до есаула и российские ордена от св. Анны 3-й степени до св. Владимира 4-й степени. Полученные награды выполняли социокультурную функцию утверждения статуса и лояльности казахского чиновника на окраинах Российской империи.

Награждение 26 июля 1881 года орденом св. Владимира 4-й степени давало Мухамеджану Бекмухамедову право войти в потомственное дворянство Российской империи. Однако этим правом он воспользовался только спустя шестнадцать лет, 25 сентября 1897 года он обратился с прошением к императору Николаю II о желании быть записанным в дворянскую родословную книгу Астраханской губернии (ГААО, 2307: 1). 10 октября 1897 года Дворянское Депутатское собрание Астраханской губернии вынесло решение о внесении Мухамеджана Бекмухамедова в третью часть дворянской родословной книги Астраханской губернии. И спустя почти год, 7 августа 1898 года Правительствующий Сенат утвердил решение Астраханского Дворянского Депутатского собрания о М. Бекмухамедове (ГААО, 2307: 9-10, 13) и есаул Мухамеджан Бекмухамедов получил грамоту на потомственное дворянство.

Тот факт, что Мухамеджан Бекмухамедов, как представитель «кара сүйек» наряду с привилегированным и по сути закрытым сословием «төре», вошел в потомственное дворянство Империи отражал процесс размытия социальной организации кочевого общества и ее трансформации на протяжении XIX века. Независимо от статуса в казахском кочевом обществе представители «төре» и «кара сүйек» оказались включенными в единую систему документирования своей новой сословной принадлежности в Российской империи и обозначены как казахские дворянские роды.

В 1900 году сын М. Бекмухамедова, Фазыл (2 сентября 1876 г.р.), выпускник Астраханской мужской гимназии, служивший на должности депутата в г. Астрахани и Астраханского уезда подал прошение в Дворянское Депутатское собрание Астраханской губернии о желании причислиться к дворянскому роду своего отца (ГААО, 2307: 22-22 об.).

Через год, уже Мухмеджан Бекмухамедов, отправил ходатайство о причислении своего следующего сына Жамиля (15 августа 1883 г.р.) в дворянскую родословную книгу Астраханской губернии (ГААО, 2307: 30). В результате Фазыл Бекмухамедов получил свидетельство на потомственное дворянство 21 сентября 1900 года, а Жамиль – 12 октября 1901 года (ГААО, 2124:31, 34, 36.).

Важный момент социальной интеграции семьи Бекмухамедовых в имперское пространство нашел отражение в делопроизводственной документации, показывающий новое состояние представителей казахской кочевой элиты. Фазыл Бекмухамедов в своих прошениях стал подписываться дворянином Российской империи, т.е. они уже приняли те социальные изменения, которые произошли в кочевом обществе. И с другой стороны, сословная структура Империи в конце XIX – начале XX в. оставалась действенным инструментом интеграции территории Внутренней орды в единое социальное пространство.

Следующей особенностью социальных трансформаций, происходивших в династии Бекмухамедовых то, что их семья явилась отражением процесса формирования второй генерации казахской интеллигенции. Мухамеджан Бекмухамедов, будучи выпускником первого светского учебного заведения в первой половине XIX в, отправлял своих сыновей Астраханскую и Оренбургскую мужские гимназии. Более того, двое его сыновей Эмирджани Шафкат после окончания гимназии поступили на юридический факультет Казанского университета. Эмирджан Бекмухамедов, после окончания Оренбургской гимназии в 1881 году, обучался в Казанском университете только один академический год, так как по состоянию здоровья вынужден был прервать обучение (ГА РТ, 29954). Шавкат Бекмухамедов первоначально написал прошение на имя ректора Казанского университета о своем желании обучаться на медицинском факультете, но затем в сентябре 1912 года перевелся на юридический факультет и успешно закончил в 1917 году (Султангалиева, 2002:216). После окончания университета, Шавкат активно вошел в политическую жизнь. В его лице мы видим третье поколение династии Бекмухамедовых, которое встретило новый вызов, а именно революционные события 1917 г., ставшие основой включения их в советскую систему управления. Шавкат Мухамеджанович стал членом Казревкома, народного комиссариата юстиции, комиссии по подготовке конституции КАССР.

Заключение. Деятельность династии Бекмухамедовых разворачивалась в условиях больших перемен в общественно-политической и экономической жизни казахской степи второй половины XIX - 20-е годы XX вв. Бекмухамедовы оказались в центре событий. Таким образом на примере династии Бекмухамедовых мы видим пути встраивания представителей в имперскую и советскую систему управления. Их судьба и карьера отразила выбор диапазона тех возможностей, которые существовали в их историческое время.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта ИРН № AP08857194

Использованная литература

- Алекторов А.Е. Внутренняя Букеевская орда. (Краткий исторический очерк) // История Букеевского ханства (1801-1852). Алматы, 2002. С. 881-895.
- Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана: Полиграфия, 1998. 242 с.
- Әлімгіреев Ә. Мақаш әкім. Алматы: Арыс баспасы, 2001. 210 б.
- Бабаджанов М.-С. Сочинения. Составитель проф. Н. Ивлев. Алматы: Санат, 1996. 144 с.
- Бекмухамедов Е.Л. Потомственный дворянин Мухамеджан Бекмохаммедов. Алматы: ZamanPrint, 2018. 428 с.
- Государственный архив Астраханской области (ГААО). Ф. 375. Оп. 1. Д. 2307. Л. 1; 9-10; 13; 22-30; ГААО Ф. 375. Оп. 1. Д. 2124. Л. 31-36.
- Государственный Архив Республики Татарстан (ГА РТ). Ф. 977. Оп. л/д. Д. 29954. Л. 1-30.
- Евреин А. Внутренняя или Букеевская, киргиз-казачья Орда // Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений. 1852. №379. С. 338-370.
- Ерофеева И.В. Внутренняя или Букеевская. Орда в первой половине XIX в.: история и историография // История Букеевского ханства. 1801-1852. Сборник документов и материалов. Сост. Жанаев Б.Т., Иночкин В.А., Сагнаева С.Х. Алматы, 2002. С. 3-20.
- Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX - начале XX веков. Алматы: Жетіжарғы, 1996. 352с.
- Зиманов С.З., Политический строй Казахстана конца XVIII – первой половины XIX века, Алма-Ата: Наука, 1960. 296 с.
- Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата: Наука, 1982. 171 с.

Иванов К. столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой орды // История Букеевского ханства. 1801-1852. Сборник документов и материалов. Сост. Жанаев Б.Т., Иночкин В.А., Сагнаева С.Х. Алматы, 2002.

История Букеевского ханства. 1801-1852. Сборник документов и материалов. Сост. Жанаев Б.Т., Иночкин В.А., Сагнаева С.Х. Алматы, 2002.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Алматы. 2000. Т.3.

Казахское дворянство. XIX – начало XX вв: монография в документах. отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, У.Ж. Тулешова. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 429 с.

Казахские депутации к российскому императорскому двору. 1801–1873 гг. Сборник документов. отв. ред. Султангалиева Г.С., Сост. Б.Т. Жанаев. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 861 с.

Медведский П.И. Внутренняя Киргизская Орда в хозяйственно-статистическом отношении // Журнал Министерства гос. имущества. 1862. №7 С. 183-194;

Медведский П.И. Внутренняя Киргизская Орда в хозяйственно-статистическом отношении // Журнал Министерства гос. имущества. №8 С. 285-308;

Медведский П.И. Внутренняя Киргизская Орда в хозяйственно-статистическом отношении // Журнал Министерства гос. имущества. № 9. С. 34-63. №11. С. 329-352.

Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Т. XXVI. 1800-1801. СПб., 1830. №19773.

Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 1291 Оп. 82 Д. 4. Л. 130.

Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1798-1838): очерки по истории национального движения Казахстана // Труды Об-ва изучения Казахстана (Киргизского края). Отдел Истории и этнографии. 1926 г. Т. 7. Вып. 2.

Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838). Очерки по истории национального движения казахского народа // Труды общества изучения Казахстана. Т. 8. Вып. 4. Кызыл-Орда, 1926.

Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII- начало XX вв.). Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. 262 с.

Токболат С.Т. Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы Уақытша кеңестің құрылуы және оның қызметі (1846-1917 жж.). тарих ғылымының кандидаты... дис. авторефераты: 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы). Алматы, 2010. 30 б.

Ханыков Я.В. Очерк состояния Внутренней киргизской орды в 1841 г. // Записки РГО. 1847. кн. 2. С. 27-60.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 78. Оп. 2. Д. 1425. Л. 1.

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 5976. Л. 1-2 об.

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 1735. Л. 29-30.

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 1252. Л. 1-2.

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 43. Л.4.

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 1925. Л.1

ЦГА РК Ф. 78. Оп. 2. Д. 95. Л. 1-2

ЦГА РК Ф. 4. Оп. 1. Д. 2126. Л. 6-9.

ЦГА РК Ф. 4. Оп. 1. Д. 5440. Л. 47-47 об.

Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1946.255с.

Campbell J. Knowledge and the ends of Empire. Kazakh intermediaries and Russian rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell university press, 2017.273p.

Martin V. Kazakh Chingisids, land and political power in the nineteenth century: a case study of Syrymbet // Central Asian Survey . 2010. V. 29. N.1. P. 79-102.

References

Abdrakhmanova B.M. Istoriya Kazakhstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noye ustroystvo v XIX veke, [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the twentieth century] Astana: Poligrafiya, 1998. 242 s. (on Russian)

Alektorov A.Ye. Vnutrennyaya Bukeyevskayaorda. (Kratkiy istoricheskiy ocherk). [Inner Bukeyevsk Horde. (Brief Historical Sketch)] // Istoriya Bukeyevskogo khanstva (1801-1852). Almaty, 2002. S.881-895. (on Russian).

Alimgireyev O. Makash akim. [Makash ruler]. Almaty: Arys baspasy, 2001. 210 b. (on Kazakh)

Babadzhanov M-S. Sochineniya. [Compositions.] Sost. N.Ivlev. Almaty:Sanat, 1996.144s. (on Russian)

Bekmukhamedov Ye.L. Potomstvennyy dvoryanin Mukhamedzhan Bekmukhamedov [Hereditary nobleman Mukhamedzhan Bekmukhamedov]. Almaty: ZamanPrint,2018. 428s. (on Russian)

Gosudarstvennyy arkhiv Astrakhanskoi oblasti [State Archives of the Astrakhan Region] (GAOO). F. 375. Op. 1. D. 2307. L. 22-30.

GAAO. F. 375. Op. 1. D. 2124. L. 31 – 36.

Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Tatarstan [State Archives of the Republic of Tatarstan] (GA RT). F. 977. Op. L/D. 29954.30 l.

Yevreinov A. Vnutrennyaya Bukeyevskaya kirgiz-kazach'ya Orda [Inner Bokey Horde] // Zhurnal dlya chteniya vospitannikam voyenno-uchebnykh zavedeniy.1852. №379. S. 338-370.

Yerofeeva I.V. Vnutrennyaya yaili Bukeyevskaya Orda v pervoy polovine XIX v.: istoriya i istoriografiya. [Inner or Bukey Horde on first half of 19 century: history and historiography]. // Istoriya Bukeyevskogo khanstva. 1801-1852. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. Zhanayev B.T., Inochkin V.A., Sagnayeva S. Almaty, 2002. S. 3-20 (on Russian).

Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitiye Kazakhstana v XIX - nachalo XX vekov. [Political development of Kazakhstan in the XX - early XX centuries]. Almaty: Zhetizhargy, 1996. 352s. (on Russian)

Zimanov S.Z., Politicheskoye stroy Kazakhstana kontsa XVIII - pervoy poloviny XIX veka/ [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII - the first half of the XIX century]. Alma - Ata: Nauka, 1960. 296s.

Zimanov S.Z. Rossiya i Bukeyevskoye khanstvo. [Russia and Bukeyevsk Horde]. Alma-Ata, Nauka. 1982. 171 s. (on Russian)

Ivanov K Stoletnemu yubileyu Vnutrenney (Bukeyevskoy) kirgiz-kaysatskoy ordy [Centenary of the Inner (Bukeyevsk) Kirghiz-Kaisak Horde] // Istoriya Bukeyevskogo khanstva. 1801-1852. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. Zhanayev B.T., Inochkin V.A., Sagnayeva S. Almaty, 2002. (on Russian)

Istoriya Bukeyevskogo khanstva. 1801-1852. [History of Bukeyevsk Horde] Sbornik dokumentov i materialov. Sost. Zhanayev B.T., Inochkin V.A., Sagnayeva S. Almaty, 2002. (on Russian)

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]. V 5-ti tomakh. Almaty. 2000. T.3. (on Russian)

Kazakhskoye dvoryanstvo. XIX – nachalo XX vv. [Kazakh nobility. XIX - early XX centuries]. otv. red. G.S. Sultangaliyeva, sost.: G.S. Sultangaliyeva, U.ZH. Tuleshova. Almaty: Kazakh universiteti, 2020. 429 s. (on Russian)

Kazakhskoye deputatsii k rossiyskomu imperatorskomu dvoru. 1801–1873gg [Kazakh deputations to the Russian imperial court. 1801-1873]. Sb. dokumentov. Sost. B.T. Zhanayev. Almaty: Kazakh universiteti, 2019. 861 s. (on Russian)

Medvedskiy P.I. Vnutrennyaya Kirgizskaya Orda v khozyaystvenno-statisticheskoy otnosheniye [Inner Kyrgyz Horde in economic and statistical relation] // Zhurnal Ministerstva gos. imushchestva. 1862. №7. S. 183-194. (on Russian)

Medvedskiy P.I. Vnutrennyaya Kirgizskaya Orda v khozyaystvenno-statisticheskoy otnosheniye [Inner Kyrgyz Horde in economic and statistical relation] // Zhurnal Ministerstva gos. imushchestva. 1862. №8. S. 285-308; №9. S. 34-63. (on Russian)

Medvedskiy P.I. Vnutrennyaya Kirgizskaya Orda v khozyaystvenno-statisticheskoy otnosheniye [Inner Kyrgyz Horde in economic and statistical relation] // Zhurnal Ministerstva gos. imushchestva. 1862. №11. S. 329-352. (on Russian)

Meyer L. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. Saint Petersburg, 1865. (on Russian)

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii 1. T. XXVI. 1800-1801. Sankt-Petersburg, 1830. №19773 (on Russian)

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (RGIA). F. 1291

Ryazanov A.F. Sorok let bor'by za natsional'nuyu nezavisimost' kazakskogo naroda (1798-1838): ocherki po istorii natsional'nogo dvizheniya Kazakhstana [Forty years of the struggle for the national independence of the Kazakh people (1798-1838): essays on the history of the national movement of Kazakhstan // Trudy Ob-vaizucheniya Kazakhstana (Kirgizskogo kraya). 1926. T.7. V.2. (on Russian)

Ryazanov A.F. Vosstaniye Isataya Taymanova (1836-1838). Ocherki po istorii natsional'nogo dvizheniya kazakskogo naroda [Rebellion of Isataya Taymanova (1836-1838). Essays on the history of the national movement of the Kazakh people] // Trudy obshchestva izucheniya Kazakhstana. T.8. V.4. Kzyl-Orda, 1926 (on Russian)

Sultangaliyeva G.S. Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII- nachalo XXvv.). [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII-early XXvv.)]. Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB, 2002. 262 s. (on Russian)

Tokbolat, S.T. Ishki (Bokei) ordani basqarudahy Uakytsha kenestyn kurylyy zhane onyn kizmeti (1846-1917). [Establishment and activity of the Provisional Council in the management of the Inner (Bokey) Horde (1846-1917)]. tarih hylmynyn kandidaty ... dis. avtoreferaty: 07.00.02 – Otan tarihy (Kazakhstan Respublikasynyn tarihy). Almaty, 2010. 30 b. (on Kazakh)

Khanykov YA.V. Ocherk sostoyaniya Vnutrenney kirgizskoy ordy v 1841g. [Essay on the state of the Inner Kyrgyz Horde in 1841]. // Zapiski RGO. 1847. kn.2. S. 27-60 (on Russian)

Tsentrallyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic Kazakhstan] (TSGA RK). F. 78. Op. 2. D. 1425. L. 1.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 5976. L. 1-2ob.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 1735. L. 29-30.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 1252. L. 1-2ob.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 43. L. 4.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 1925. L. 1.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 95. L. 1-2.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 2126. L. 6-9.

TsGA RK F. 78. Op. 2. D. 5440. L. 47-47ob.

Shakhmatov V.F. Vnutrennyaya Orda i vosstaniye Isataya Taymanova [Inner Horde And Isatay Taimanov's uprising]. Alma -Ata, 1946.255s. (on Russian)

Campbell J. Knowledge and the ends of Empire. Kazakh intermediaries and Russian rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell university press, 2017.273 p. (on English)

Martin V. Kazakh Chingisids, land and political power in the nineteenth century: a case study of Syrymbet // Central Asian Survey . 2010. V.29. N.1.P.79-102 (on English)

IRSTI: 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_67

THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN RELATION TO THE KAZAKHS OF THE WEST SIBERIAN GOVERNORSHIP IN ARCHIVAL DOCUMENTS (II HALF OF XIX C.)

Kuanbay Olzhas^{1*}

¹Ankara University, Ankara, Turkey

*Corresponding author

E-mail: olkub89@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

Abstract. This article describes the dynamics of the policy of colonization of the Kazakhs under the West Siberian General-Governorship in the first decade and the second half of the XIX century. The events in the lives of the local population, the policy of arbitrariness in the implementation of normative legislation in the Kazakh steppes is presented in archival reports, letters, and another documents with substantiated historical accuracy. Some aspects of the colonial policy of the Russian Empire in the Kazakh steppes are conveyed by these specific archival documents. The structure of the West Siberian General-Governorship itself was the anchor of the colonial rope in the Kazakh steppes. The article describes in detail all the targeted colonial policy and social activities of the West Siberian General-Governorship. The article also clearly reflects the political interests of the Russian Empire in the Kazakh steppes. Since the article is written entirely on the basis of archival documents, it accurately conveys the image of that era. The main purpose of the article is to reveal the political and social secrets of colonial policy on the basis of these archives.

Key words: colonial policy, Kazakhstan, the Russian Empire, West Siberian General-Governorship, tsarist government, the Middle zhuz, colonization.

FTAMP: 03.20

АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БАТЫС СІБІР ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫНА ҚАРАСТЫ ҚАЗАҚТАРДЫ ОТАРЛАУ САЯСАТЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫ).

Қуанбай Олжас Бекенұлы^{1*}

¹Анкара Университеті, Анкара қ., Түркия Республикасы

*Автор-корреспондент

E-mail: olkub89@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

Түйіндемe. Бұл мақалада XIX ғ. І онжылдығы мен XIX ғ. ІІ жартысындағы Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қарасты қазақтарды отарлау саясатының динамикасы сипатталған. Жергілікті тұрғындардың өміріндегі оқиғалар, қазақ даласында нормативтік заңнаманы жүзеге асырудағы патшалық Ресейдің озбырлық саясаты архивтік есептерде, хаттарда және тағы басқа құжаттарда дәлелді тарихи дәлдікпен берілген. Ресей империясының қазақ даласындағы отарлау саясатының кейбір қырлары осы нақты мұрағаттық құжаттар арқылы көрсетілген. Батыс Сібір генерал губернаторлығының құрылымының өзі қазақ даласындағы отарлық арқаны байланған қазығы еді. Мақалада Батыс Сібір губернаторлығының барлық мақсатты отарлық саясаты мен әлеуметтік қызметі егжей-тегжейлі сипатталған. Сонымен қатар Ресей империясының қазақ даласындағы саяси мүдделері де айқын көрсетілген. Мақала тұтастай тұтастай архивтік құжат негізінде жазылғандықтан сол дәуірдің бейнесін шынайы түрде анық, ашық жеткізеді. Мақаланың негізгі мақсаты сол мұрағаттар негізінде отарлау саясатының саяси әлеуметтік сырын ашу.

Кілт сөздер: отарлау саясаты, Қазақстан, Ресей патшалығы, Батыс Сібір генерал губернаторлығы, патша үкіметі, орта жүз, отарлау

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТНОШЕНИИ КАЗАХОВ ЗАПАДНО СИБИРСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (II ПОЛОВИНА XIX В.)

Қуанбай Олжас Бекенұлы^{1*}

^{1*} Анкарский Университет, Турецкая Республика, г. Анкара

* Автор-корреспондент

E-mail: olkub89@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

Аннотация. В статье описывается динамика политики колонизации казахов при генерал-губернаторстве Западной Сибири в первом десятилетии и второй половине XIX века. События в жизни местного населения, политика произвола в применении нормативного законодательства в казахских степях представлена в архивных отчетах, письмах и других документах с доказанной исторической достоверностью. Некоторые аспекты колониальной политики Российской империи в казахских степях также переданы в этих архивных документах. Сама структура Западно-Сибирского генерал-губернаторства была якорем колониальной веревки в казахских степях. В статье подробно описывается вся целенаправленная колониальная политика и общественная деятельность Западно-Сибирского генерал-губернаторства. В статье также ярко отражены политические интересы Российской Империи в казахских степях. Поскольку статья полностью написана на основе архивных документов, она точно передает образ той эпохи. Основная цель статьи - раскрыть политические и социальные секреты колониальной политики на основе этих архивов.

Ключевые слова: Колониальная политика, Казахстан, Российская империя, Западно-Сибирское генерал-губернаторства, казах, царское правительство, средний жуз, колонизация.

Materials and research methodology. Since the article is scientifically based only on archival documents, it dates back to the XIX century major historical events and the political and social life of the Kazakh people at that time became the object of study. As shown in the documents of the Russian Federation, the Historical archive of the Omsk Region (HAOR) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), and Russian State Archive of Ancient Acts (RSAA) the aspects of social institutions are clearly and comprehensively described, as the policy of colonization is carried out in the direction of diversity of social structures. Archival documents, letters, statements and reports, are the basis of the study. The article is based on general scientific analysis, induction, synthesis, deduction, statistical methods. Each historical theoretical conclusion in the article is presented with specific archival documentary accuracy.

Introduction. First of all, as we get down to the topic of colonization, we want to note the fact that it is usually difficult for Western audiences to distinguish between the naming of the Central Asian nationalities, Kazakhs and Kyrgyz, in the archives of the Russian Empire. For this, we will provide, from the lips of Russian historians, the differences about these fraternal peoples. Russian Soviet historian, Candidate of Historical Sciences (1935), specialist in the history of Kazakhstan, Central Asia Alexander Petrovich Chuloshnikov (1894-1941) were deliberately called Kazakhs as Kirghiz (Kyrgyz) or Kirghiz-Kaysaks by Russian Empire to confuse the two related peoples Kazakhs and Kyrgyz and eradicate the essence of the Kazakh people in order to ultimately seize the colossal territory and minerals of the Great Kazakh Steppes: «Kazaks (Qazaq or Kazakhs-auth.) never call themselves Kyrgyz and are perplexed when they hear this nickname in relation to them, or when they hear the word “Cossack” addressed to a Russian person; When asked what nationality they are, they always answer: “We are Qazaq” or “We are Kazak”, however, accompanying this common national name with the name of the genus (tribe) to which one or another of them belongs (Naiman, Kirei, Kangly, etc.). The name “Kirghiz”, attached in view of the need to distinguish Turkic nomad “Kazakhs” with “Cossacks”, probably, by the Russians (Siberians). This is how the name of the modern Kazakh people arose - “Kirghiz-Kazaks”, later changed into “Kirghiz-Kaysak”, and then abbreviated - “Kirghiz”. Likewise, another related ethnic group, the Kyrgyz, is called “Kara Kyrgyz” (particles - “kara”), given to them by the sedentary natives of the valleys, who add the word “kara” (black) in the dismissive sense of “wild” or “Wild-Stone Kyrgyz” (in Russian language is “dikokamennyye kyrgyzy”. (ди́кокаменны́е киргизы).) in Russians, “Kara Kyrgyz”, that is, “Black Kyrgyz”, They call themselves only Kyrgyz» (Chuloshnikov, 1924:10). To change the name of an entire people in order not to confuse with the Slavic Cossack troops of the Russian Empire, this is really to destroy the people, to erase the name and centuries-old history of Kazakhs. This is one way of colonization to erase the name of the people.

Before the colonization, the Russian Empire writes in its documents how the Kazakh Khan Tevekkel in 1594 sent an embassy at the head of Kul-Muhammad to the Russian Tsar, and in the archival documents of the same year referred to the Kazakhs as the “Kazatsk Horde” and there is no any word “Kirghiz”: «On January 20 Prince Urazmagamet ordered to Deacon Vasily Shchelkalov to report to the Russian Tsar about his visit. So that he would allow the Kazatsk Horde to take an appointment with Russian Tsar. And Deacon Vasily

Shchelkalov reported on this. And on the same day an official meeting was scheduled with ambassador Kul-Magamet» (Archive RSAA, 1: 6).

Let's pay attention to the current historians of Russia. According to their "scientific" "opinions," the centuries-old state system and the system of state administration of the Kazakh people simply did not exist and supposedly the Kazakhs were "*conglomerates of groups*" and the colonial policy "turns out to be" very "soft" in the relations of the Kazakh people: «So, the voluntary allegiance of the Kazakh people is not a legend, not a deception and not the result of some kind of honest conspiracy, but a natural, necessary and progressive historical fact, reflected in legal acts and in the memory of the people. The Kazakhs, who before their citizenship were only "conglomerates of groups", since the time of Abulkhair acquired certain conditions for preserving their nationality under the protectorate of Russia. Of course, no one dares to assert that the hand of the Russian tsars was light, but it seemed much softer than the hands of those eastern sovereigns, in whose countries the surviving ancient communal life served for a whole millennium as the basis of the most rude state forms of Eastern despotism (Matvievskaya, 2012:107)» Let's see how smooth the colonial policy of tsarist Russia was according to archival sources. In order to convey the atmosphere of that century, the names of the Kazakh lands and cities such as Semipalatinsk, Karkaralinsk, Buhtarma, Kokpektov, Sergiopol, Chaldovar, Kurgatinsky, Irtysh and etc. have not changed in a modern way.

Results. The colonial policy of the Russian Empire since the first decade of the XIXth century was pursued of comprehensive colonization of the Kazakh steppes. Colonization abolished the system of local self-government, regardless of the customs and way of life of the local population, and introduced a new system of mastering the method of political power in the region. About it in 1822-1868 in the introduction to the historical documents in the fund of the Omsk Border Management of the Siberian Kirghiz (Kazakhs-author. In English sources "Kirghiz" it is mean nowadays Kazakh, and "Kyrgyz" it is meaning nowadays Kyrgyz people.) are clearly and comprehensively stated: «From the 1920s of the XIX century, the tsarist government tried to maintain its unlimited power in Kazakhstan. To this, they began to abolish the Khan's power and introduce a new system of governing the region. 1822 "The charter on the Siberian Kirghiz(Kazakhs-author)" has been issued. According to the same decree, the power of the khan of the middle zhuz (*Zhuz -is the group of Kazakh tribal associations.*)was limited and administratively the territory of the Middle Zhuz was divided into command zones (districts) under the leadership of the senior sultan. These leadership groups included feudal lords and representatives of the tsarist administration» (Archive CSARK, 1:1) Changes in the structural system of the centuries-old way of governing the Kazakh steppes, the "compassion" and "effective order" of the Russian colonial policy in the region, made the people feel the injustice of tyranny and oppression. Their hidden policy of occupation is to expel the Kazakh rich and influential families from the good pastures and break the internal political system of the Kazakh people and deprive the common people and appear as a benefactor for the poor. It was reported in the land use audit documents conducted between June 25 and July 25 state by General Directorate of Western Siberia General-Governor Beznosikov in Pavlodar and Karkaralinsk districts in 1870: «Ministry of Internal Affairs, Vice-Governor of the Semipalatinsk region on April 22, 1870. The Kirghiz (Kazakhs-authors) do not understand §§ 213, 214, 215 and 216. Their chiefs do not know how to explain to the population the effectiveness and significance of wintering according to the number of livestock in the village. The basis of the Kyrgyz (Kazakh-author) land use procedure does not comply with any legislation. And our laws are not flexible to their nomadic way of life. At the present time, when the temporary position was introduced, there were only excellent rich people who, from ancient times, with their influence and despotism, took possession or invaded, seized the best camps» (Archive HAOR, 10016:26)

It is obvious that history has not dispute the fact that the Kazakh people in their historical homeland for centuries knew better the complexities of animal husbandry and its adaptation to the conditions of the field than the colonial tsarist government. The source of livelihood and the material value of the nomadic population is animal husbandry. One of the main weapons of colonization was the weakening of the welfare of the nomadic population, the material value of the population the socio-economic pressure on the Kazakh people through unfavorable colonial laws, such as the home tax (*Тытн салғы - Түтінсалығы*), the cattle tax. It goes without saying that as the social conditions of each yurt weaken, they will have no choice but to submit to the local administration and the colonial leadership. In addition, the volost foreman (*рубасы-rubasy*) a three-year tax exemption, were an indispensable tool for dividing the common people and the ruling Kazakhs. It was reported in the report on the census conducted on January 12-15 by the military governor of the Semipalatinsk region 1868 on the 3-year (1867-1870 yasak) home tax: «Public Management Council of Semipalatinsk. Population census of Kirghiz (Kazakhs-author) and cattle census for 3 years (1867-1870) was conducted in two Uaq (*Uaq- One of the tribe of Middle Zhuz or Middle Horde of Kazakh people.*) volost (*volost-lower administrative division of Russian Empire.*) of Sergiopol district. About 3-year tax registration in the document which registered on December 20 in 1867 by number №4857, in two Uaqvolosts of Sergiopol district, was the census of Kirghiz (Kazakhs) in 1867-1870. In the last three years, the number of home (yurts) in the two Uaqvolosts - 1591, men - 3281, women - 2556, there are people who exempt from the tax (yasak), horses - 11,868, cattle - 4,806, sheep - 36,977. From this amount 2,297 rubles and 2 kopecks were collected for tax. According to the current census and general property registration, it is ordered as follows: number of home (yurts) - 1,578, men - 3,577, women - 3,067, and there are (yasak) tax-exempt rank and file employees. Horses - 19,119, cattle - 6,905, sheep - 61,483. From this amount 3.652 rubles and 70 kopecks were collected for tax. To submit to the General-Governor of Western Siberia the original magazine must be signed and submitted

for approval. Approved: Legal documents executor Bashmakov» (Archive HAOR,8501:3). If we study this historical document for 3 years we will notice a colossal tax for the Kazakh people. Let's do an analysis above historical data. In the second three years, the number of homes (yurt) decreased by 1%. The number of men and women increased by 14%. In other words, in the second trimester compared to the first trimester the number of men increased by 9% and women by 20%. Now in the second trimester the number of horses increased by 61%, cattle by 44%, sheep by 66% compared to the first trimester. Now, despite the fact that the number of homes (yurt) in the second trimester decreased, the tax was collected 59% more than in the first trimester. Now, in the first three years, when 11,868 horses were divided into 1,591 yurts, each yurt received 7 horses, 3 cattle and 23 sheep. In the same year total tax 22297 rubles 2 kopecks for each yurt become for 1 ruble 44 kopecks. In the second three years, each house of 1578 yurts will have 12 horses, 4 cattle and 39 sheep. If we divide the tax per family 3652 rubles 70 cop. 1 yurt paid the tax 2 rubles 31 kopecks. Although the number of livestock increased, the number of yurts decreased, but the tax increased.

One of the great American Sinologists of the 20th century John King Fairbank noted that the Kazakhs had a lot of horses: «In this and other Chi'ing outposts, Chinese tea, silk, and cotton textiles were traded for horses from the Kazakh tribal lands to the northwest» (Fairbank, 1976:599). «Moreover, in 1864 was made the decision for Kazakhs who are left out of taxes, and to start taxation 162 horses, 105 cattle, 281 sheep and 32 rubles 27 kop. From 1864, by the decision of the council, it was decided to impose a three-year tax on Kazakhs in the Uakvolost of Sergiopol district in 1867-1870 in accordance with Articles 270 and 981 of Volume 5 of the "Free Law". However, in addition to this, non-Kazakhs are obliged to provide 36,525 rubles.70 kopecks per year». (Archive HAOR, 8501:4).

However, for the administrative classification and reorganization of settlement and not only the stabilization of livestock, its registration and winterization in the territory of the Russian Empire, also the legalization of taxes for their livestock was one of the manifestations of the intensifying policy of colonization. The Siberian Inspectorate in 1805, 61 years before the continuous colonization process in the second half of the XIX century, the income statement which has 694 pages shows the following reporting documents about colonization. Specifically, in 1807 on October 12, a military inspector of the Siberian Inspectorate from the Bukhtarma Fortress Major Strazhnikov, wrote in a formal report by number №708 to General- Major Lavrov: «To His Excellency the Military Inspector of the Siberian Inspectorate, General-Major Lavrov. Zhelgelydy Kuzenov, a Kirghiz (Kazakh-author) under the command of Ursai Karatalov, the chief (rubasy-старшина.) of the Boran-Imanvolost, applied to the Bukhtarma fortress to spend the winter on the Russian side with his 200 sheep and 2 Kazakh houses on the basis of legalized payments. I ask you to respond to this situation with your unlimited power. Plats Major Strazhnikov» (Archive HAOR, 05:463). In another such document, 2 years ago, a lieutenant Popov wrote to the border guards from the Cherlakov outpost: «During the registration of Saimbet Kunayev's herd for wintering in the territory of Russia, the chief (рубасы-rubasy) of the Kulan-Kipchak volost Saimbet Kunayev did not find a horse suitable for the obligatory tax and the cavalry. I report on it. November 26th. Afternoon. 1805 (Archive HAOR, 05:31)». According to this document, the horses of Saimbet Kunaev, sergeant of the Kulan-Kypchakvolost, despite the fact that the horses were his own, the report made during the inspection clearly shows that his horses were the property of the entire Russian cavalry (dragoon regiments) without any permission. Thus, the systematic introduction of registration and stabilization of property belonging to each Kazakh in the Kazakh steppe was based on a certain order and legality. Thus, property colonization was carried out through registration. In the protocol of the General-Governor about Akmola and Semipalatinsk regions on May 1 to July 30 in 1869: «Table 1 №12. Department of Kirghiz (Kazakhs-auth.) of Omsk region. Complaints about the appointment of Kirghiz (Kazakhs-auth.) to the post». (Archive HAOR, 8739:10).

Colonization in terms of everyday consciousness was intensified by identifying "loyal" or "harmful" workers for tsarist Russia, intensifying tribal and class disintegration through the distribution of power among the population. The following historical document tells about the defamation of the national teacher Abay Kunanbayuly for serving the interests of his homeland. Headquarters of Western Siberia, General-Governor Beznosikov in Pavlodar and Karkaralinsk districts in a document №775 conducted between June 25 and July 25, in 1870 Major General Boyarskikh states: «For the sake of your high status, I approve the proposals made to the Office for the Inspection of Pavlodar and Karkaralinsk counties with a copy of the information of the Vice-Governor, Major General Bosnoskov №27. With the attachment №4325, I propose to the Semipalatinsk district administration to eliminate the riots and riots in the two Tobyktyvolosts registered in the Semirechye region and to investigate the abuse of power by Ibragim Kunanbayev» (Archive HAOR, 10016:19). Thus, despite the fact that the tsarist government wanted to discredit Ibragim Kunanbayuly, we realize that the teacher of the nation took care of the country. Because history has shown that he was not interested in being a hair ruler as "volostnoypravitel". In the worldview of the Great Person like Abai was interested for the benefit of the Kazakh people.

According to the above historical document, the tsarist government sent to Mecca and Medina for pilgrimage rich and powerful Kazakhs and those who performed their duties "very well". In this way, in 1869, documentary dependence and the status of emigrants from one colony of the Russian Empire were used as part of colonial policy. As can be seen in the documents of the visit of the General-Governor from Omsk to Akmola and Semipalatinsk regions from May 1 to July 30 the following order is mentioned: «From the documents for comment to the General-Governor sent by the 1st Division of the General Directorate of Western Siberia. To whom the document is addressed: №1 document to the Ministry of Internal Affairs on sending rulers and Kirghiz

(Kazakhs-authors) of Akmola district to Mecca and Medina. By what order: About issuing a passport» (Archive HAOR, 8739:13). In above-mentioned historical document, in the Committee on Foreign Affairs for the guise of fulfilling the offer of the Muslims of the steppe to perform the pilgrimage the documentary dependence strictly monitored. Colonial policy, which has accelerated over time, has been pursued by unilateral legislation that is unfavorable to the steppe people. If 1869 the document for the trip to Mecca and Medina was prepared for kazakhs, in 1758 that is, 111 years ago, the Tsarist government reported that the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs) were going to the West Siberian region to dismantle the remnants of the Jungarian state, which had been ousted from the political scene in the Great Steppe: «Microfilm. “The High Governmental Senate of Privy Councilor and Siberian Governor Simonop (Semenov)” All Submissive Report. On June 6 (J “16” g) this March, team leader Arakhin Dorf reported to him the SkavyshyKolyvashnaya Irtysh newly designed line of reporters who were sending me to me that there was no news about the Kirghiz (kazakh-auth.) Ablai Saltan and about the Chinese army. Only in the Irtysh line past and fortresses and outposts incessantly the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs-auth.) go up the Irtysh (Ertis-in Kazakh language, river.) steppes of the Western side that supposedly go by order of their AblaiSaltan to ruin the stragglers of Zyungars in the steppe. And in this ... everything here is fine and the local and evil enemy lines in the Russian border. Listened: May 14, 1758. Secretary Sprivkov Mishirey Voruchin. To the High Governmental Senate» (Archive CSARK, 327:884).

John King Fairbank also noted this important historical event: «The second strategic area centered on the grazing land of the Ili River valley, between the Altay Mountains on the north and the T'ien Shan on the south. This was the former homeland of the Zungar tribe of the Western Mongols, and after their annihilation in the 1750's, it had been populated by penal colonies and military garrisons, ruled by a military governor at the chief city, Kuldja» (Fairbank, 1976:598-599).

This is how archival documents show for the first time East Kazakhstan's military reinforcement on the Jemeni river and in the Upper Bukhtarma valley through Russian resettlement, colonization and border preparation for any military action: «Main Directorate of Western Siberia. “According to the proposal of the Semipalatinsk military governor to grant the right to transfer for permanent and settled residence in the newly erected Russian settlements in the Zaisan region and the fortification of Zhemeni with privileged rights bestowed on the steppe cities of Kokpektov, Kopal and Sergiopol” (October 4, 1868, July 25, 1871.) 70 pages. In the submission of November 20, 1868 for No. 3334, I have to deign to your high government my thoughts on the settlement of the Cossacks bordering with China space, while at the same time I received the necessary for the first time the establishment of two villages on the river of Zhemeni and in the valley of the upper Bukhtarma. The question of this has not yet been resolved, and meanwhile, peasants from different provinces are constantly asking me to allow them to settle in the Bukhtarma (Buqtyrma-auth.) valley and on Kurchum (Kurshim-author.) Taking into account the extreme benefits of the establishment of a Russian sedentary element in the bordering space with China, both in the form of the development of the region in economic terms, and in political terms. I would consider it possible, simultaneously with the settlement of the border area by the Cossacks, to allow the settling of the peasants in the same way in the valley of the upper Bukhtarma» (Archive HAOR, 8650:49).

The indigenous Kazakhs people from the immemorial time living in their native land came to the point that the colonizers threatened them with expulsion from their native land from their native village (auyl). This is a clear indicator of violent colonization. It turns out that our ancestors “arbitrarily” settled in their native land, and it turns out to expel the Kazakhs “according to the law” is very easy: «The opinion of Major-General Panov (point 5) on the annexation of the lands now occupied by the Kirghiz (Kazakhs-auth.) to the Semipalatinsk region does not stand up to criticism. From the joint discussion of the mutual relations of the Kirghiz (Kazakh-auth.) And the mining department, the Kazakhs with great difficulty were kept from all sorts of outrage by the force of fear alone that it would be easy to drive them out of the lands they had settled unauthorized. Chief, Major-General Ozersky. September 7, 1862. No. 1853. Tomsk» (Archive HAOR, 7822: 39-40).

A monetary reward was provided to the Siberian Cossack army in exchange for the repair duty collected from the Kazakhs of the Semipalatinsk district. This was done in order to raise the morale of the Siberian Cossacks and suppress the Kazakh spiritual power in their native land: « December 20, 1867 No. 625. To the headquarters of the Western Siberian Military District. The military administration of the Siberian Cossack army will report on (November 14 to No. 10348) the provision of a monetary reward to the Siberian Cossack army instead of a repair duty Collected from the Kirghiz (Kazakh-auth.) of the Semipalatinsk district. Incidentally, referring to the submission of the commander of a separate Siberian corps to the chief of the Ataman of the Siberian military administration, he secretly asks to send a paper (dated August 31, 1854, No. 5377 on the recall of the chief of the corps headquarters on December 13, 1854, No. 8919) to the department» (Archive HAOR, 7902:10).

According to the audit by the General-Governor Beznosikov of Pavlodar and Karkaralycountys (uyezd) in 1870” (June 25 to July 25, 1870) in 45 page document mentioned the rights of the Kazakh people, that they will create legislative conditions for administrative and civil punishment: «Main Directorate of Western Siberia. The program of this department is not explained to the people, which is evident from the fact that §244. The volost rulers and judge (biys) do not understand, as shown above by the correctional sentence of *biys* (judge) to the people. Section 245 was used by malicious instigators. Explain to the Kirghiz that they are exempt from pardon» (Archive HAOR, 10016:31).

How the colonization took place in the south of present-day Kazakhstan is described in the «Russian Bulletin»

(Русский Вестник) of 1890 under number №1: «Regardless of the success of the Russian colonization, which, with a better arrangement of Cossack and Christian relations towards nomads, will have a direct educational impact on the mass of the native population. A Russian folk school is already emerging in the region, and from there comes the struggle against Muslim fanaticism and the ignorance of the native society. In the Turkestan Territory, not including the Semirechye Region, after Kaufman, 28 Russian schools remained. All these schools were appointed and were suitable only for the Russian population, who arrived here after the conquest of the region. The natives have more than 4,000 higher and lower schools - madrasahs and mektebs. At the end of the eighties alone, at the request of the educational authorities, about 20 primary schools were opened to attract natives to the study of the Russian language. What do these miserable units mean in comparison with thousands of Muslim schools? What a tool it is for the merger of the country that conquered country with the country that has been conquered! (Ivanov, 1890:231)» Then author of the article “Russian colonization in the Turkestan region” A.I. Ivanov described in detail peasant colonization: «The actual beginning of peasant colonization in the Syr-Darya region was laid in 1876 by the settlement of three selected localities of the Aulieata district: 1) 23 families of peasants from the Astrakhan province were settled in the Chaldovar tract, in the Kurgatinsky valley, along the Vernensko-Tashkent tract, 3 versts from the Chaldovar post station ; 2) 13 families of immigrants from the Voronezh and Astrakhan provinces settled in the Sarykamar tract, not far from the town of Aulieata, and 3) 7 families were settled in the Akshi tract, in the upper reaches of the Talas River, 75 versts from the town of Aulieata. In 1879, in these first settlements of the Syr-Darya region, there were peasants - migrants, with lower ranks who served their terms, retired and transferred to the reserve, ranked in the bourgeois estate in the cities of Aulieat of both sexes 73 souls, in Tashkent 1277, Khojent 37, Shimkent 11, Perosvsk 59, Turkestan 7, Kazaly 379, and only 1843 souls. With the villages mentioned above, the entire Russian colonization was not much more than 2,000 souls of both sexes» (Ivanov, 1890: 232).

Further, we can learn from archival sources how the colonial counties (уезд-uezd) were formed. The formation of administrative counties was the most important lever for the implementation of a complete colonial policy in the region: «On the transformation of the Zaysan police station into uyezd 1.” 18 pages document. (11 February 1870 5 January 1872). The main department office. The city of Semipalatinsk. No. 947. With the aisle of the part of the Semipalatinsk region bordering on China, according to the journal of the Council of the Main Directorate of Western Siberia, dated September 13, 1869, No. 34, approved by your high-ranking officials, the newly formed Ust-Kamenogorsk district, and the Zaisan bailiff of the new composition were in a position approximately the same in that and the other consists of both the sedentary, Cossack and Kirghiz (Kazakh-auth.) population. Even in the Zaysan counties, the number of house is relatively longer, namely 15,738 house (12 volosts), while in Ust-Kamenogorsk uyezd there are 13,393 house it is 10 volosts» (Archive HAOR, 10014:1). Further, from the archival documents, we learn about diseases in the steppe and their elimination by the “saviors” of the Kazakh people. The Russian population under the guise of medical attendants is settling into the Kazakh steppes: «With the separation of the Zaisan region, smallpox and other general diseases are widespread than in other parts of the steppe. The placement of the Russian population and the Cossack village at the Zaisan post, medical officials (street doctor and paramedic) are more needed» (Archive HAOR, 10014:2)

In the Kazakh society, according with the nomadic way of life and the Islamic worldview, the rich man was always able to help and protect the poor and relatives who were in the service. About it mentioned in report from October 30 of 1870 to March 7 of 1871. A 27-page historical document dated by General-Major Okolnichi on the division of the Orenburg and Western Siberian governorates-general and the transfer of part of the regional structure to the Turkestan administration was signed by the military governor of the Siberian Kazakhs on July 30, 1868 in St. Petersburg. In the section “Investigation” (Osmotr. l.13) we can recognize: «There is every reason to say that it is impossible to conduct a criminal investigation in step (zhailau). No matter how much it is necessary, it is impossible to conduct an administrative and criminal investigation in a quickly. 40 sq.m. there are villages with 50-70 yurts located on the territory. Also note the constant movement throughout the year» (Archive HAOR, 10011:13). We see clear evidence from archival sources that in Kazakh society the rich and common people helped each other in spite of nothing. Gradually, the Russian Empire destroyed the social connection of the Kazakh people by protecting the interests of the rich. Every year the rich became lackeys of colonial politics before the eyes of ordinary people. So, social enmity and division into rich and poor split of Kazakh society. And this by itself accelerated the colonial policy of the Russian empire: «Before the investigator asks how to get to the yurt of the Kirghiz (Kazakh-author) who committed the crime, Kazakhs despite social status warns the person that he is wanted and manages to destroy any evidence. In case of urgent need, law violator can show someone else’s yurt as his own. In this case, the Kirghiz (Kazakhs-auth.) can stand for each other, regardless of the social status. Extradition is very rare. Thus, the evidence revealed during the investigation is unsubstantiated and worthless» (Archive HAOR, 10011:13 flip side).

There are also such archival documents on which there was an obvious lodge. For example, it is said that the Kazakhs themselves wanted to resettle the Russians. Who wants to give their piece of land to others? Under the pretext that the Kazakhs allegedly “wanted” and “needed” the resettlement of Russians, the tsarist government created an absolute lawlessness that they invented themselves: «Main Directorate of Western Siberia.” On the establishment of Russian settlements in the steppe” (May 11, 1873. 188-415 pp.) 367 pages. Recently, the military governors of the Ak-mola region have been exiled to me a number of ideas about the inalienable need to establish settled settlements in the steppe, arising, among other things, from

a multitude of requests from both the Kirghiz (Kazakh-author) themselves and from the Russian settlers for their separate placement in the steppe areas» (Archive HAOR, 11587:264).

As indicated above, the archival data revealed the most important all-round factors of the colonial policy of tsarist Russia. Based on this document, we see clear evidence of forced resettlement and forced colonization. Further research of archival sources gives us a complete picture of the colonization.

Conclusion. This article examined the colonial policy of the Russian Empires in relation to the Kazakhs of the West Siberian Governorship in archival documents (II half of XIX c.). Archival documents revealed all real cases of colonial policy implementation among the Kazakh people. The events in the lives of the local population, the policy of arbitrariness in the implementation of normative legislation in the Kazakh steppes is presented in archival reports, letters, and another documents with substantiated historical accuracy.

The very word “Kirgiz” in the relations of Kazakhs in historical science requires a lot of disclosure for foreign audiences. Because, Russian scientists themselves admit this deliberate mistake of the colonialists of that century. Having a centuries-old historical connection, erasing the name of an entire people is the main goal of tsarist Russia. This article clearly and clearly explains the incorrect name of the Kazakh people as Kyrgyz. This removes the scientific load for further reading of the article by an English-speaking audience. Although before joining the Russian empires in tsar’s entire government document was written “Kazatsk Horde”. Deliberate distortion of stories and false information whatever floats out according to archival sources. Changes in the structural system of the centuries-old way of governing the Kazakh steppes, the “compassion” and “effective order” of the Russian colonial policy in the region, made the people feel the injustice of tyranny and oppression. It is obvious that history has not dispute the fact that the Kazakh people in their historical homeland for centuries knew better the complexities of animal husbandry and its adaptation to the conditions of the field than the colonial tsarist government. The source of livelihood and the material value of the nomadic population is animal husbandry. One of the main weapons of colonization was the weakening of the welfare of the nomadic population, the material value of the population the socio-economic pressure on the Kazakh people through unfavorable colonial laws, such as the home tax, the cattle tax. It goes without saying that as the social conditions of each yurt weaken, they will have no choice but to submit to the local administration and the colonial leadership. Even the American orientalist Fairbank noted that Chinese tea, silk, and cotton textiles were traded for horses from the Kazakh tribal lands. This means that there were a lot of horses in the Kazakh steppe. But colonization and taxes drained the Kazakh people.

However, for the administrative classification and reorganization of settlement and not only the stabilization of livestock, its registration and winterization in the territory of the Russian Empire, also the legalization of taxes for their livestock was one of the manifestations of the intensifying policy of colonization. The name of the Kazakhs “conglomerates of group” is a deep disrespect for the centuries-old history of the Kazakh people. Changes in the structural system of the centuries-old way of governing the Kazakh steppes, the “compassion” and “effective order” of the Russian colonial policy in the region, made the people feel the injustice of tyranny and oppression. Their hidden policy of occupation is to expel the Kazakh rich and influential families from the good pastures and break the internal political system of the Kazakh people and deprive the common people and appear as a benefactor for the poor. The indigenous Kazakhs people from the immemorial time living in their native land came to the point that the colonizers threatened them with expulsion from their native land from their native village (auyl).

As shown in the documents archival sources such as Russian Federation, the Historical archive of the Omsk Region (HAOR) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), and Russian State Archive of Ancient Acts (RSAA) were used to conduct a scientific analysis of colonial policy of the Russian Empire. The history of two peoples and two countries requires even more research in order not to repeat the mistakes of history.

Today, the Kazakh people are still under the bad influence of that colonial policy. Since independence, the country has been speaking the language of its northern neighbor for 30 years. The most beautiful sign of respect for the country you live in is to know and respect their language and culture. Ethnic groups who have lived peacefully and amicably for decades here with the indigenous Kazakh people still do not know the state language. In order to become a strong country, the Kazakh people must explore the colonial policy and find historical roots that were deliberately destroyed by tsarist Russia.

References

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). F. 374. In. 1. C. 1. P. 1.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). F. 2300. In. 10. C. 327. P. 884.
- Chuloshnikov A.P. «Ocherkipoistorii Kazak-kirgizskogo naroda. V svyazi s obshchimii storicheskimi sud'bami drugikh tyurkskik hplemen» I Chast'. Drevniye vremena i Credniye Veka, g. Orenburg, 1924 g. 10s. [“Essays on the history of the Kazak-Kyrgyz people. In connection with the common historical destinies of other Turkic tribes» Part I. Ancient times and the Middle Ages], Orenburg: 1924. 10 p. [In Russian].
- Fairbank J.K., Reischauer E.O., Craig A.M., «East Asia. Tradition and transformation» Tokyo: Charles E. Tuttle Company, Modern Asia Edition, 1976. 598-599 pp. [In English]
- Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10016. P. 26.
- Historical archive of the Omsk Region (HAOR) F. 3. In. 6. C. 8501. P. 3.
- Historical archive of the Omsk Region (HAOR) F. 3. In. 6. C. 8501. P.4.

- Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10011. P. 11.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 149. In. 1. C. 5. P. 463.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 149. In. 1. C. 5. P. 31.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 8739. P. 10.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10016. P. 19.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 8739. P. 13.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 8650. P. 49.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 7902. P. 10.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10016. P. 31.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10014. P. 1.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10014. P. 2.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 10011. P. 13.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 7822. P. 39-40.
 Historical archive of the Omsk Region (HAOR). F. 3. In. 6. C. 11587. P. 264.
 Ivanov A.I. «Russkaya kolonizatsiya v Turkestanskoy kraevoy tipografii Obshestv. pol'za, Sankt-Peterburg, 231-232 s. [“Russian colonization in the Turkestan region”]. Sankt-Peterburg: Obshestv. pol'za, 1890. 231-232 pp. [In Russian]
 Matviyevskaya G.P. «Zhizn' i deyatelnost' P.I. Rychkova», T. 1-Orenburg, Orenburgskoye knizhnoye izdatel'stvo imeni G.P. Donkovtseva, 2012. 107 s. [“The life and work of P.I. Rychkov”, V.1 / Orenburg, G.P. Donkovtsev Orenburg: Book Publishing House, 2012. 107 p. [In Russian]
 Russian State Archive of Ancient Acts (RSAA). F. 122. In. 1. C. 2. P. 6.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_74

СОЦИАЛЬНЫЕ И КАРЬЕРНЫЕ СТРАТЕГИИ СЕМЬИ ДЖАЙКПАЕВЫХ НА СЛУЖБЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧ. XX ВВ.

Далаева Тенлик Токтарбековна^{1*id}¹КазНПУ им. Абая, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

Author ID 57200336223

E-mail: tenliktd@mail.ru (Далаева)

Аннотация. Изучение персоналий, исполнявших служебные полномочия в XIX – нач. XX вв., в период имперских административных реформ и оформления системы управления на территории казахских жузов, а также социальные характеристики и практики служебной деятельности казахских чиновников и должностных лиц в системе местного управления получило активное развитие в последнее десятилетие в отечественных публикациях. Анализ архивных документов по практикам реализации властных полномочий конкретными персоналиями через социологические концепты и визуальные образы позволяют расширить данную тематику в рамках новой социальной истории. Интерес представляет изучение эволюции субъектности казахских должностных лиц через характеристику социальных взаимосвязей в казахском традиционном обществе.

В статье представлена династия Джаикпаевых в системе управления Степного края. Источниками послужили архивные документы, прошения, формулярные списки, рапорта из ЦГА РК и фотодокументы из ЦГА КФДЗ РК.

На основе собранного материала осуществлено изучение карьерных стратегий семьи Джаикпаевых в системе местного управления Акмолинской области в XIX – нач. XX вв. в историко-антропологическом контексте практик реализации служебных полномочий. Основное внимание уделено исследованию эволюции субъектности персональных образов трех поколений семьи Джаикпаевых.

Ключевые слова: образ, казахские чиновники, субъектность, Российская империя, XIX в.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08857194 «Визуальная антропология и история образов казахстанской культуры XIX - нач. XXI вв.: эволюция и обретение субъектности» МОН РК.

ҒТАМР 03.20

XIX - XX ҒҒ. БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЖАЙЫҚПАЕВТАР ОТБАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ МАНСАПТЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Далаева Тенлик Токтарбековна^{1*id}

¹Абай ат. ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: tenliktd@mail.ru (Далаева) Author ID 57200336223

Түйіндеме. Соңғы онжылдықта отандық басылымдарда XIX - XX ғасыр аралағы кезеңіндегі империялық әкімшілік реформалар мен қазақ жүздерінің территориясында басқару жүйесінің қалыптасуы кезеңінде шенеуніктердің жергілікті басқару жүйесіндегі ресми қызметінің әлеуметтік ерекшеліктері мен тәжірибесі белсенді түрде қарастырылуда. Әлеуметтік ұғымдар мен визуалды бейнелер арқылы нақты тұлғалардың билікті жүзеге асыру тәжірибесі бойынша мұрағаттық құжаттарды талдау жаңа әлеуметтік тарих аясында бұл тақырыпты кеңейтуге мүмкіндік береді. Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктері арқылы қазақстандық шенеуніктердің субъективтілігінің эволюциясын зерттеу қызығушылық тудырады.

Мақалада Дала өлкесін басқару жүйесіндегі Жайықпаевтар әулетінің атқарған қызметі талданған. Дереккөздері мұрағат құжаттары, өтініштер, бланкілер тізімі, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған есептер мен ҚР Мемлекеттік кинофотоқұжаттар мен дыбыс жазбаларының орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған фотоқұжаттарынан тұрады. (ҚР Мемлекеттік кинофотоқұжаттар мен дыбыс жазбаларының орталық мемлекеттік мұрағаты - транскрипт)

Жинақталған материалдар негізінде XIX - XX ғасырдың басындағы Ақмола облысының жергілікті басқару ісіндегі Жайықпаевтар отбасының мансаптық стратегиялары зерттелді. XX ғасырлар қызметтік өкілеттіктерді жүзеге асыру тәжірибесінің тарихи-антропологиялық контекстінде. Негізгі назар Жайықпаевтар отбасының үш буынының жеке бейнелерінің субъективтілігінің эволюциясын зерттеуге аударылады.

Кілт сөздер: бейне, қазақ шенеуніктері, субъективтілік, Ресей империясы, XIX ғ.

IRSTI 03.20

SOCIAL AND CAREER STRATEGIES OF THE JAIKPAYEV'S FAMILY IN THE SERVICE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 19 - BEGINNING 20 CENTURY

Dalayeva Tenlik¹*^{ID}¹Abai KazNPU, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

Author ID 57200336223

E-mail: tenliktd@mail.ru (Dalayeva)

Annotation. The study of personalities performed official duties in the 19 - early 20 centuries, during the period of imperial administrative reforms and the design of the management system on the territory of the Kazakh zhuzes, as well as the social characteristics and practices of the official activities of Kazakh officials in the local government system, has been actively developed in the last decade in domestic publications. Analysis of archival documents on the practice of exercising power by specific personalities through sociological concepts and visual images makes it possible to expand this topic within the framework of a new social history. The study of the evolution of the subjectivity of Kazakh officials through the characteristics of social relationships in the Kazakh traditional society is of scientific interest for researchers.

The article presents the Dzhaikpayev dynasty in the service of the local government of Akmola region of the Steppe General Governorship. Archival documents, petitions, form lists, reports from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and photographic documents from the Central State Archive of Film and Photo Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan were used as sources for this article.

The study of the career strategies of the Dzhaikpayev family in the local government of Akmola region in the 19th - early 20th centuries was carried out on the basis of the collected material in the historical and anthropological context of the practice of exercising their official powers. The main attention is paid to the study of the evolution of the subjectivity of personal images of the Dzhaikpayev family three generations.

Key words: image, Kazakh officials, subjectivity, Russian Empire, 19 century.

Введение. Переплетение проблематики новой социальной истории, политической истории и исследовательских подходов антропологии власти в изучении событий XVIII- начала XX вв. на территории Казахской степи определяют сегодня междисциплинарный характер исследований. Важной характеристикой актуальности заявленной темы является изучение субъектности у казахских должностных лиц в составе казахского общества на основе традиционных нарративных документов и визуальных источников. Микроисторический подход дает возможность изучения эволюции субъектности у представителей одной семьи на протяжении смены трех поколений.

Основные тезисы по теме статьи были впервые представлены автором 5 декабря 2020 г. на

международной научной конференции «Люди империи – империя людей: персональная и институциональная история азиатских окраин России», посвященной 65-летию профессора А.В. Ремнева (3-6 декабря 2020 г., г. Омск, РФ) (Программа конференции, 2020:16). К публикации подготовлена доработанная статья.

Материалы и методы. Цель данной статьи - в изучении характера изменений субъектности у представителей семьи Джаикпаевых в период оформления имперской административной системы управления с 1820-х гг. до первых десятилетий начала XX века через социологические концепты и антропологические характеристики властных отношений.

Источниками для данной статьи послужили архивные документы Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) и фотодокументы Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан (ЦГА КФДЗ РК). В частности, материалы ЦГА РК представлены нарративами в виде рапортов российских чиновников о служебной деятельности Джаикпаевых. Дополнительную информацию дают именные формулярные списки с описанием занимаемой должности, полученных наград, причин отстранения от должности и сведениями о семье. После 1868 г. для волостных управителей и аульных старшин не было обязательной практики заполнения формуляров. Послужные списки на казахов, назначенных на должности уездного и областного управления приказом военного губернатора и генерал-губернатора, заполнялись по правилам делопроизводства. После 1868 г. на волостных управителей и аульных старшин запрашивались формулярные списки лишь в случае представления их к наградам.

Отдельного внимания заслуживают прошения от казахских выборных лиц против представителей семьи Джаикпаевых, где приведены ценностные характеристики и взгляд «снизу» подведомственного населения. Также имело место использование сложившихся обстоятельств в борьбе за влияние «противных» сторон, поэтому для объективности изложения требуется сопоставление с другими источниками.

Основной массив фотодокументов ЦГА КФДЗ РК по истории Казахстана XIX- начала XX вв. составляют снимки, характеризующие политические и социальные изменения этого времени. Особый интерес для исследователей представляют фотопортреты казахских должностных лиц, фотографии практик волостных сборов по случаю выборов или судебных разбирательств, взаимодействия с уездным начальством в неформальной обстановке. Вместе с тем, вследствие фактического отсутствия системы персональных служебных формуляров для волостных управителей и аульных старшин после 1868 г., существует сложность в отношении атрибуции сохранных в фондах ЦГА КФДЗ РК фотографий.

Антропологический подход к историческим исследованиям отражает субъектность акторов исторических событий. Еще одним исследовательским инструментом, помогающим достигнуть поставленной цели в публикации, стало применение социологического концепта П. Бурдьё «символический капитал» (Бурдьё, 2007: 70). Заданные социальные структуры взаимоотношений в традиционном казахском обществе изучаемого периода оказывали существенное влияние на избрание тактики реализации своих действий представителями семьи Джаикпаевых разных поколений. Создаваемые административные органы управления на уровне внешних округов и волостей в первой половине XIX века в Казахской степи Сибирского ведомства нуждались на местном уровне власти в обязательном привлечении представителей «ак сүйек» и «кара сүйек», имеющих определенное влияние в кочевой среде казахского общества. Легитимация замены традиционных властных норм на новую административную имперскую систему управления в 1820-1860-е гг. сопровождалась постепенным ростом влияния представителей «кара сүйек», опиравшихся и на свой наработанный «символический капитал».

Обсуждение. Изучение казахских исторических персоналий XVIII – нач. XIX вв., занимавших ключевые позиции в Казахской степи в период оформления подданства и первых реформ управления в пограничном пространстве между казахскими жузами и Российской империей, получило свое активное развитие в конце 90-х XX в. - начале XXI в. Конечно, в советской историографии были исследования, посвященные известным политическим деятелям в казахском социуме дореволюционного периода, наиболее востребованные из них были переизданы в 90-е XX в. Так, одна из востребованных работ была монография М.П. Вяткина (Вяткин, 1947; Вяткин, 1951; Вяткин, 1998). В 90-е XX в.- начале 2000 г. были опубликованы исследования Ж.К. Касымбаева по государственным персоналиям Казахских ханств XVIII-XIX вв. (Касымбаев, 1993; Касымбаев, 1999; Касымбаев, 2000; Касымбаев, 2001a; Касымбаев, 2001b; Касымбаев, 2001c; Касымбаев, 2004). Отдельное место среди публикаций по персональной истории занимают монографии И.В. Ерофеевой (Ерофеева, 2007; Ерофеева, 2013; Ерофеева, 2017). Среди работ по изучению политической биографии отдельных казахских ханов можно обратить внимание на исследования Э.Ж. Валиханова (Валиханов, 2004; Валиханов, 2007), в том числе и на казахском языке были опубликованы работы Ү. Ахметовой (Ахметова, 2004), А.Қ. Ахмет (Ахмет, 2007). Сегодня эта проблематика продолжена в отечественных исследованиях по выявлению новых, ранее не попавших в поле зрения историков имен казахских султанов, например, З.Е. Кабульдиновым опубликована монография (Кабульдинов, 2018). Проблематика персональной истории получила развитие сегодня в двух направлениях: авторы обращают внимание на систематизацию известных материалов и на изучение истории наследников известных казахских государственных деятелей, так, К.К. Абуевым была подготовлена к изданию монография (Абуев, 2020).

Изучение проявления личностного фактора в процессе взаимодействия представителей российской администрации и казахских правителей в период XVIII – нач. XX в. представлено в монографии российского исследователя Р.Ю. Почекаева (Почекаев, 2017). В статье американского историка В. Мартин на основе микроисторического подхода дан анализ процесса постепенного снижения влияния чингизидов ханши Айганым и ее сына Чингиса в 1820-1890-е годы через характеристику закрепления земельных владений в Сырымбете (Martin, 2010).

Отдельным направлением в современной казахстанской историографии стало изучение казахских персоналий, исполнявших служебные полномочия, их социальных характеристик, а также практик служебной деятельности казахских чиновников и должностных лиц в системе местного управления XIX–XX вв. Исследованиями в этом направлении занимался А.А. Айтмухамбетов (Айтмухамбетов, 2010). Системный подход к данной проблематике реализован в публикациях Г.С. Султангалиевой, руководившей научным проектом «Казахское чиновничество в XIX – XX вв.: формирование, структура, персоналии» (2012-2014 гг.- грант МОН РК) (Султангалиева, 2009; Султангалиева, 2013; Султангалиева, 2014; Султангалиева, 2015; Султангалиева, 2016). Участниками проекта были Т.Т. Далаева (Далаева, 2013; Далаева, 2016; Далаева, 2018; Далаева, 2019) и С.К. Удербаетова (Удербаетова, 2014; Удербаетова, 2016). В статьях Г.Б. Избасаровой и в совместной публикации Е.А. Галимова, Г.Н. Ксенжик, Н.А. Атыгаева, У.Ж. Тулешовой приведены сведения о казахских султанах на службе империи (Избасарова, 2015; Избасарова, 2016; Избасарова, 2017), (Галимов, Ксенжик, Атыгаев, Тулешова, 2017). Тематика исследования А.А. Бимолдановой сфокусирована на изучении деятельности волостных управителей Акмолинской области (Бимолданова, 2019). Исторические характеристики облика казахских волостных управителей Степного края представлены в совместной статье А.А. Бимолдановой, Т.Т. Далаевой, М.Ж. Бекмагамбетовой (Бимолданова, Далаева, Бекмагамбетова, 2018).

Обобщая вышесказанное, следует отметить, что в научных публикациях встречаются отдельные сведения о представителях семьи Джаикпаевых, в качестве примеров для сопоставления с данными по другим персоналиям, вместе с тем нет отдельных публикаций, сфокусированных на истории этой семьи.

Результаты. Первым из династии Джаикпаевых, получившим легитимные по имперским нормам полномочия управления подведомственными казахами, был Ибрагим Джаикпаев. С казахами кулан-кипчаковского рода он кочевал на правой внутренней стороне Иртыша «в расположении 6-го казачьего полка» отдельного Сибирского корпуса в начале XIX в. Ибрагим Джаикпаев был произведен в старшины в 1827 г. полковником Броневским «за примерное поведение, знание татарской и российской грамоты, усердие и преданность к российскому престолу» (Жанаев, 2006:341). В марте 1830 г. омским областным начальником генерал-лейтенантом де Сент-Лораном ему было поручено подготовить казахов «к принятию устройства Баян-Аульского округа» и прекратить «несогласия между значительными биями Чоном (Шон Едигеулы – Т.Д.) и Чорманом (Шорман Кушукулы – Т.Д.)» (Жанаев, 2006: 341). В декабре 1836 г. он был утвержден управляющим Кипчаковской волостью «с предоставлением права разбора между подведомственными казахами претензий» (Жанаев, 2006: 341). За содействие при устройстве «Актелешевских и Кучувских родов Баян-Аульского округа», по предписанию пограничного начальника полковника Вишневого в 1842 г. изъявлена совершенная признательность (ЦГА РК, 1712: 1 об.). В 1842 г. был направлен для содействия чиновнику особых поручений подполковнику Кривоногову «в сношениях его с независимыми тогда от русского правительства казахами Большой орды» (Жанаев, 2006:342). Опыт и знания степных норм позволили ему успешно завершать порученные дела.

В 1846 г. старшина Ибрагим Джаикпаев с внутренней стороны был причислен в Баян-Аульский внешний округ Пограничного управления сибирскими казахами. В декабре того же года проходили выборы на должность Старшего султана этого округа. На выборах был избран султан Маман Аблаев, «но его кандидатуру не утвердил пограничный начальник Н.Ф. Вишневский, а поддержал кандидатуру старшины Ибрагима Джаикпаева. При таких обстоятельствах генерал-губернатор Западной Сибири П.Д. Горчаков (1836-1850) настоял на временном назначении на должность Старшего султана советника от казахов Пограничного управления Т. Коченова» (ЦГА РК, 1758:105-105 об.: 223-225 об.). Генерал-губернатор Западной Сибири не утвердил кандидатуру Джаикпаева, несмотря на протекцию со стороны пограничного начальника, так как усомнился, каким образом недавно прикочевавший на эту территорию Джаикпаев уже получил поддержку местных султанов, биев и старшин, поэтому и предписал: «представляя на мое уведомление акт об избрании старшины Ибрагима Джаикпаева Старшим султаном Баян-Аульского окружного приказа, присовокупили, что к выбору сему приглашались все султаны, управляющие и не управляющие волостями. Усматривая из означенного акта, что в избрании старшины Ибрагима Джаикпаева участвовало 14 волостных управителей и только два почетных султана, между тем как их в Баян-Аульском округе считается более тридцати..., в избирательном же акте, равно и в вашем представлении не объяснено, приглашались ли они на выбор и почему именно не присутствовали на оном; то посему вновь предлагаю вашему превосходительству сделать распоряжение о производстве выбора в Старшие султаны Баян-Аульского окружного приказа без малейшего отступления от законного порядка» (ЦГА РК, 1758:185-185 об.). Позже сам Ибрагим Джаикпаев объяснял свое неутверждение в должности отсутствием у него российского чина: «В 1846 году был избираем киргизским народом Баян-Аульского округа в звание Старшего султана. Но не был утвержден по неимению чина» (ЦГА РК, 1712:2).

В 1851 г. старшина Ибрагим Джаикпаев содействовал экспедиционному отряду подполковника

Карбышева «для разрушения ташкентского укрепления за р. Или» (Жанаев: 2006: 342). В том же году он был включен в список возможных кандидатов на должности Советника Пограничного управления сибирскими казахами. Всего в списке представлено 12 человек: 6 султанов, 6 старшин. Пограничным начальником Клейстом ему была дана характеристика: «Почетный киргизец Ибрагим Джаикпаев, по преданности правительству от высшего начальства употреблялся по разным поручениям... Должности никакой не занимает, русский язык знает довольно хорошо, читать и писать умеет, с законодательством много ознакомлен, бывши с 1843 года в числе верноподданных и проживая на казачьей линии, имел большое значение в народе и доверенность высшего начальства» (ЦГА РК, 2494:2-4 об.). В числе ключевых критериев пригодности для занятия должности советника Пограничного управления были качества и умения, демонстрирующие возможность лояльного исполнения служебных функций по правовым нормам империи. Утвержден был другой почетный казах Тлеуберды Козубаев, имевший гражданский чин губернского секретаря (12 класс).

В том же 1851 г. Джаикпаев был всемилостивейше награжден чином прапорщика (14 класс). «В 1852 г. он был командирован с войсковым старшиной Мединским для прекращения взаимных распрей и примирения казахов наших (присягнувших империи – Т.Д.) с независимыми Байджигитскими племенами, и исполнил возложенное поручение с отличным успехом» (Жанаев, 2006: 342). В октябре 1852 г. прапорщик Джаикпаев был впервые избран Старшим султаном Акмолинского внешнего округа. Чин прапорщика 14 класса не соответствовал должности Старшего султана, «почитаемого чину майора российской службы (8 класс)» (Масевич, 1961: 95). Однако выполненные поручения и приведение в «верноподданство» казахов позволили ему занять эту должность в Акмолинском округе, в котором с открытия в 1832 г. управление было в руках султанов. Первым султаном Акмолинского внешнего округа был султан Конуркульджа Худаймендин, сын султана Худайменды Ишимханова. Он состоял в должности с 1832 по 1842, 1845-1848. В остальные годы Старшими султанами были султан Булхаир (Абулхаир) Карачевв 1842-1845, султан Арыслан Худаймендин, сын Конуркульджи Худаймендина в 1849-1852. При поддержке российской администрации прапорщик Ибрагим Джаикпаев был утвержден Старшим султаном 31 октября 1852 г. В последующие годы он 4 раза переизбирался на должность Старшего султана (1852-1868). Так, происходит замещение представителей «ак сүйек» на «кара сүйек» в должности, которая изначально была предназначена для чингизидов. В 1855 г. было внесено изменение в Утвержденное положение Сибирского комитета о порядке избрания Старших султанов: «Допустить в число избираемых по казахской степи в старшие султаны лиц не только султанского происхождения, но и пожалованных офицерскими чинами, прослуживших не менее трех лет заседателями окружных приказов или волостными управителями...» (Масевич: 1960:187).

Будучи Старшим султаном Ибрагим Джаикпаев был только однажды временно отстранен от должности весной 1855 г. в связи с разбирательством по доносу на него волостного управителя, султана Досана Рустомова, но оно было признано неосновательным (ЦГА РК, 452: 17-19 об.). В 1856 году Старший султан Ибрагим Джаикпаев «ездил с депутацией к высочайшему двору для принесения его императорского величеству верноподданнейшей благодарности» (Жанаев, 2006: 342). В 1856 г. был награжден чином есаула (9 класс), в 1859 г. за отличие по службе произведен в майоры (8 класс), в 1864 г. всемилостивейше награжден чином подполковника (7 класс) (Жанаев: 2006: 343). Был награжден медалью на аннинской ленте (1856), орденом св. Станислава 3-й степени, установленным для мусульман (1865), в 1864 г. получил потомственное дворянство. С 1 января 1869 г. остался за штатом в связи с упразднением должности Старшего султана. 7 марта 1869 г. всемилостивейше пожалован чином полковника (6 класс), награжден участком земли на правах собственности (Жанаев, 2007: 344-345). Все полученные Джаикпаевым обер-офицерские чины были поощрительной мерой за проявленное усердие, а не были результатом производства в очередную чин, так как осуществить это без приписки к определенному военному подразделению было невозможно. С апреля 1869 г. полковник Джаикпаев вступил в должность младшего чиновника особых поручений при акмолинском военном губернаторе. Характеризуя деятельность казахов в должности младших чиновников особых поручений в 1860-1880-е гг., профессор Г.С. Султангалиева делает вывод: «Казах, находившийся на службе Российской империи, являлся значительной фигурой и был официальным проводником государственной политики в Степи» (Султангалиева, 2016: 74).

Согласно атрибуции фотодокумента автором является Кесслер, на фото представлена депутация должностных лиц от Акмолинской области: слева направо – Аккошкар Кишкентаев (заседатель Атбасарского окружного приказа в 1859-1866), Ерден Сандыбаев (Старший султан Атбасарского внешнего округа в 1862-1863), Ибрагим Джаикпаев (Старший султан Акмолинского внешнего округа в 1852-1868), бий Жанайдар Орынбаев. На фото Ибрагим Джаикпаев запечатлен с эполетами на традиционном халате, с саблей, полученной в 1852 г. в награду от пограничного начальника. Он – единственный, кто сидит, опираясь на саблю, и имеет на груди награды. Фотографии следующих поколений Джаикпаевых не представлены в ЦГА КФДЗ РК.

В послужном списке Ибрагима Джаикпаева за 1869 г. даны сведения о его семейном положении: женат на трех женах - от первой жены Кулдай – 7 сыновей, 2 дочери, от второй Коркем (Куркум) – 3 сына, 2 дочери, от третьей - Улсун (Умсун) 2 сына, 2 дочери. Всего у него родилось 12 сыновей от трех жен. На службу империи пошли сыновья второй жены Коркем (Куркум) – старший сын Мухамедияри третий сын Рахимжан.

Фотография из ЦГА КФДЗ РК, арх.№ 2-57352.

Мухамедияр Джаикпаев с марта 1858 г. становится султанским письмоводителем в Акмолинском окружном приказе, в сентябре 1867 г. назначен исправлять должность участкового заседателя Каркаралинского округа, с 5 декабря 1868 г. определен младшим помощником акмолинского уездного начальника (ЦГА РК, 106:252-253 об.). Многие из представителей «кара сүйек» начинали свою служебную карьеру с письмоводителя, затем занимали должности в системе местного управления. Мухамедияр Джаикпаев был награжден обер-офицерскими казачьими чинами – хорунжий (14 класс) (1855), сотник (12 класс) (1866) и серебряной медалью на аннинской ленте для ношения на груди.

Рахимжан Ибрагимович Джаикпаев¹ состоял на службе по выбору в должности управителя в Акмолинской волости в 1881-1884, 1887-1896, 1905-1909. В мае 1909 г. за служебные отличия ему была «пожалована серебряная медаль с подписью «За усердие» на Станиславской ленте за 16-летнее беспорочное исправление должности волостного управителя и особенное усердие по взысканию денежных сборов» (ЦГА РК, 3959: 18-19).

Третье поколение Джаикпаевых представлено на уровне волостного управления, где сохранялся выборный характер получения должности. Поступление на службу в уездное и областное управления и дальнейшее продвижение было возможно по общим имперским нормам гражданской службы. Одним из главных условий приема на официальную службу был образовательный уровень, подтвержденный дипломами о завершении обучения.

В начале XX века имена представителей семьи Джаикпаевых встречались в связи с разбирательствами по жалобам и прошениям по итогам выборов на должности волостного управления. Так, в канцелярию Степного генерал-губернатора в конце декабря 1901 г. поступило прошение от доверенных 14 выборных и должностных лиц Акмолинской волости и уезда, в котором про Джаикпаевых было сказано: «у кормила правления, по чину первородства, по обильности родни, прежнему богатству и в силу права сильного – стоит род султанов Джаикпаевых (единственный здесь султанский род²). Прежние представители этого рода приносили пользу обществу, ибо имели самостоятельное родовое богатство, и, кроме того, родовые земли от правительства, да и кроме того киргизы были честные даже от природы; службу свою несли народу и государству без корысти, за что и были жалованы от правительства чинами, землями, знаками отличий и проч. им не было необходимости тянуть со своего брата киргиза, - напротив масса киргизского населения жила при помощи их ... Но впоследствии род этот стал беднеть, мельчать в понятии чести» (ЦГА РК, 1028: 27 об.).

Мухамедияру Джаикпаеву и его сыну Абдрахману, а также Рахимжану Джаикпаеву были даны характеристики: «сотник Мухамедияр Ибрагимов-Джаикпаев, ... приобрел неодобрительную известность. Скот промотал, денег нет, осталась только часть родовой земли... Но, чтобы брать с киргиза, нужно властвовать над ним. Для этого захватывают ... должности в волости – управителя, биев и проч., сначала брат сотника Мухамедияра – Рахимжан Джаикпаев, а затем, его дети. Поставив на должность управителя своего сына, ныне правящего волостью, Абрахмана Джаикпаева, сотник думал чрез посредство его пополнить свой карман; но в расчетах ошибся. Абрахман Джаикпаев, будучи почти ничем не должным от отца, взял бразды правления в волости, прежде всего особенно озабочился поправлением своего благосостояния на счет общества. ... Бывший управитель в волости, Рахимджан Джаикпаев, слышит в народе, да и на самом деле есть в действительности; мироедом, кулаком, обладая значительным состоянием, он ведет торговлю в волости, дает деньги, хлеб и товары под проценты; все почти ему должны, ... что вместе взятое еще больше разоряет народ, порабощает волю его, чем отъявленное взяточничество, лихоимство его племянника управителя Абрахмана Джаикпаева. Вот в каких крепких тяжелых руках прозябает весь народ Акмолинской волости. Вот почему и не может он сбросить с себя непосильно тяжелое бремя Джаикпаевых, лишь изредка барахтаясь в их крепких объятиях» (ЦГА РК, 1028: 28 л.).

В 1903 г. после очередных выборов волостного управления поступило прошение от доверенных 14

¹ Так он был записан в представлении к награде с указанием дворянского достоинства и отчества.

² В документе термин «султанский род» используется для обозначения того факта, что Ибрагим Джаикпаев занимал должность Старшего султана во внешнем окружном приказе, однако по происхождению он не был чингизидом, поэтому именовать его и его потомков султанами ошибочно.

выборных Акмолинской волости и уезда о неутверждении произведенных в названной волости выборов должностных лиц и о недопущении избранных на должности управителя Абдрахмана Мухамедиярова-Джаикпаева, в результате его не утвердили в должности.

Акмолинский уездный начальник г. Троицкий подал на неутверждение в должности управителя Абдрахмана Мухамедиярова-Джаикпаева, мотивируя следующими фактами: «Абдрахман Джаикпаев, несмотря на 9-летний период служения, был нерадив и неисправен по службе и нередко изобличался во лжи, за что и подвергался замечаниям более или менее строгим, выговорам и даже аресту по 85 ст. Степного Положения» (ЦГА РК, 1028: 21-22). При разбирательстве этого дела акмолинским военным губернатором были сделаны выводы: «Для отмены произведенных в Акмолинской волости выборов нет основания, так как аульные и волостной избирательные съезды произведены законно и правильно во всех своих частях и к устранению от участия в выборах членов фамилии Джаикпаевых, не исключая даже Абдрахмана Джаикпаева, не было никаких законных причин, то же касается тех порицаний, которые направлены против всех членов фамилии Джаикпаевых. На самом же деле оба эти представителя дворянской киргизской фамилии Джаикпаевых, пользуются заслуженным уважением народа и никогда не были ничем опозорены; они люди культурные и довольно образованные, а потому влияние их в своей волости скорее благотворно, чем вредно. Насколько незыблемо уважение к ним народа, об этом свидетельствует уже тот факт, что несмотря на все недостатки в личных качествах бывшего волостного управителя Абдрахмана Джаикпаева, последний снова был избран в эту должность преобладающим большинством всех избирателей в своей волости, а второй сын Джара, Хамза избран в кандидаты; брату же его, Рахимджану Джаикпаеву, служившему ранее волостным управителем, общество предлагало эту должность на прошлогодних выборах, но он решительно отказался от этого предложения» (ЦГА РК, 1028: 22-23).

Заключение. Ибрагим Джаикпаев, вступив на службу империи встаршинском звании в 1827 г., использовал свой «символический капитал», смог выполнять функции управления подведомственным ему населением на территории Акмолинского внешнего округа. О его карьере свидетельствовали полученные имвоенные чины вплоть до полковника ипотомственное дворянское достоинство. Он был включен в состав депутации к императору 1856 г.

Одним из факторов продвижения по службе Ибрагима Джаикпаева было владение русским языком. Именно этот навык послужил стартом для поступления на службу его сыну Мухамедияру Джаикпаеву, который тоже был награжден военными чинами, правда ниже классом. В отличие от отца, он достиг только должности младшего помощника на уровне акмолинского уездного начальника. К концу XIX в. для казаха действовали другие служебные стратегии. Требовался определенный образовательный уровень. Из 12 сыновей Ибрагима Джаикпаева службу продолжили двое. Если Мухамедияр владел русским языком, то другой сын - Рахимжан был грамотен на казахском языке, в частности он подписывал документы арабской графикой.

Третье поколение в лице Абдрахмана Джаикпаева и Хамзы Джаикпаева смогли реализовать свой потенциал только на уровне волости. «Символический капитал» в плане общественного признания у третьего поколения не получил особого развития в начале XX в., несмотря на то, что в этот период в Российской империи начались серьезные изменения в законодательной системе, была организована Государственная дума, получили развитие первые политические партии. Проявление их субъектности было ограничено частными интересами.

Список литературы

- Абуев К. Абылай хан. Современники и наследники. Алматы: Лантар Трейд, 2020. 325 с.
- Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX начале XX вв. (исторический аспект): Автореф. дис. доктора исторических наук: Семей, 2010. 39с.
- Ахмет А.Қ. Қаратай хан. Алматы: Арыс, 2007. 173 б.
- Ахметова Ү. Арынғазы хан (1786 - 1833). Ақтөбе: А-Полиграфия, 2004. 168 с.
- Бимолданова А.А. Казахские волостные управители и практики имперского управления (по материалам Акмолинской области втор. пол. XIX в. – нач. XX в.) // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2018. № 1(56). С. 38-43.
- Бимолданова А.А., Далаева Т.Т., Бекмагамбетова М.Ж. Социально-исторический портрет казахских волостных управителей Степного края Российской империи (кон. XIX – нач. XX вв.) // «Былые годы». 2018. Vol. 47. Is. 1. С. 310-318.
- Бурдые П. Социология социального пространства. М.: «Институт экспериментальной социологии»; СПб: Алетейя, 2007. 288 с.
- Валиханов Э.Ж. Кенесары. М.: Молодая гвардия, 2004. 232 с.
- Валиханов Э.Ж. Кенесары хан. Алматы, 2007. Алматы: Арыс, 2007. 240 с.
- Вяткин М.П. Батыр Срым. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1947. 392 с.
- Вяткин М.П. Батыр Срым. 2-е изд. (На казахском яз.). Алма-Ата, 1951. 400 с.
- Вяткин М.П. Батыр Срым. 3-е изд. (На русском яз.). Алматы, 1998. 432 с.
- Галимов Е.А., Ксенжик Г.Н., Атыгаев Н.А., Тулешова У.Ж. Султаны-правители как чиновники Российской империи (1824–1868 гг.) // «Былые годы». 2017. Vol. 44. Is. 2. С. 468-477.
- Далаева Т.Т. Казахское чиновничество Западно-Сибирского ведомства: эволюция функциональных обязанностей и социального положения в XIX веке // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2013. № 4 (39). С.13-18.

Далаева Т.Т. От волостного султана к волостному управителю (1822–1868 гг.): эволюция статуса и социального состава // Международный электронный научный журнал «e-history.kz» (edu.e-history.kz). 2016. № 1. [Электронный ресурс]. URL: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/356> (дата обращения: 30.07.2021).

Далаева Т.Т. Характер и эволюция социокультурной идентичности казахских должностных лиц XIX – нач. XX в.в. (по личным письмам и прошениям) // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2018. № 1 (56). С. 30-37.

Далаева Т.Т. Казахские заседатели внешних окружных приказов Западной сибир (1822-1868 гг.) // Уральский исторический вестник. 2019. № 2(63). С. 71-78. doi: 10.30759/1728-9718-2019-2(63)-71-78

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. 3-е изд., испр. и доп. Алматы: Дайк-пресс, 2007. 456 с.

Ерофеева И. В. «Между всеми старшинами знатнейший». Первый казахский тархан Жанибек Кошкарұлы. Алматы: б. и., 2013. 308 с.

Ерофеева И.В. Рыцарь звания чести. Казахский батыр Бокенбай Карабатырулы. Алматы: Service Press, 2017. 325 с.

Жанаев Б.Т. (составитель) О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. Том VIII. Часть 1 / Сост., предисловие, комментарии и указатели Б.Т. Жанаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 716 с.

Избасарова Г.Б. Принципы функционирования властной элиты Степи в политической организации Российской империи (на примере службы султана Ахмета Джантюрина) // Вестник Московского университета. Серия 08. История. 2015. № 5. С. 64–79.

Избасарова Г.Б. Казахские Чингизиды на службе Российской империи. Султаны-правители Западной части Младшего жуза (1824–1867) // Клио. 2016. № 11. С. 121–129.

Избасарова Г.Б. Казахские Чингизиды дома Жадик на службе Российской империи (1824–1869) // Клио. 2017. № 1. С. 81–86.

Кабульдинов З. Султанмамат султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 304 с.

Касымбаев Ж.К. Кенесары хан: саясатшы және қолбасшы. Алматы, 1993. 112 б.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). Алматы: Білім, 1999. 288 с.

Касымбаев Ж.К. Генерал, султан-правитель Баймухамед Айшуаков (1790–1847 гг.). Алматы: Білім, 2000. 188 с.

Касымбаев Ж. К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII первой четверти XIX вв. Т. 2. Хан Айшуак (1719–1810). Алматы: Білім, 2001. 255 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII - первой четверти XIX вв. Т. 3. Хан Жанторе (1759–1809). Алматы: Білім, 2001. 364 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII – первой четверти XIX вв. Т. 4. Хан Жангир (1801–1845). Алматы: Наш мир, 2001. 352 с.

Касымбаев Ж. Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. 2-е изд., перераб. Алматы: Кітап, 2004. 208 с.

Масевич, сост. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата, 1960. 441 с.

Почекаев Р.Ю. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII – начало XX в. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 384 с.

Программа международной научной конференции «Люди империи – империя людей: персональная и институциональная история азиатских окраин России», посвященной 65-летию профессора А.В. Ремнева». Омск, РФ, 3-6 декабря 2020 г. 20 с.

Султангалиева Г.С. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX в.) // Journal of Slavic Research Center. Acta Slavica Iaponica. 2009. Т. 27. Р. 77–101.

Султангалиева Г.С. Казахские заседатели Оренбургской пограничной комиссии (первая половина XIX в.) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия Историческая. 2013. № 4. С. 30 – 36.

Султангалиева Г.С. Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаетова. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 418 с.

Султангалиева Г.С. Казахские чиновники Российской империи XIX в. Особенности восприятия власти // CahiersDuMondeRusse. 2015. Vol. 56. No. 4. Р. 651–679.

Султангалиева Г.С. Младшие чиновники особых поручений в системе административного управления Казахской степью во второй половине XIX в.: чины, функции и направления деятельности // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2016. № 1. С. 71-75.

Удербаетова С.К. Интеграция казахских чиновников в административный аппарат управления Российской империи (XIX- XX вв.) // Доклады национальной академии наук Республики Казахстан. 2014. № 3. С. 171-175.

Удербаетова С.К. Деятельность и полномочия казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Алматы, 2016. № 4. С.144-154.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. И-374. Оп. 1. Д. 1758. Л. 105-105 об., 223-225 об.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. И-374. Оп. 1 Д. 2494. Л. 2 – 4 об.

(ЦГА РК). Ф. И-345. Оп. 1. Д. 1712. Л. 1об.

(ЦГА РК). Ф. И-345 оп. 1 Д. 452. Л. 17-19 об.

(ЦГА РК). Ф. И-369. Оп. 4. Д. 106. Л. 252-253 об.

(ЦГА РК). Ф. И-369. Оп. 1. Д. 3959. Л.18-19.

(ЦГА РК). Ф. И-64. Оп. 1. Д. 1028. Л. 27 об.

(ЦГА РК). Ф. И-64. Оп. 1. Д. 1028. Л. 21-24.

Martin V. Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: A case study of Syrymbet // Central Asian Survey. 2010. 29 (1). P. 79-102 / DOI: 10.1080/02634931003765555

References

Abuyev, K. Abylay khan. Sovremenniki i nasledniki. Abylai khan. [Contemporaries and heirs]. Almaty: Lantar Treyd, 2020. 325 p. [in Russian].

Aitmukhambetov A.A. Kazakhskiyе sluzhashchiye Rossiyskoy imperii: formirovaniye, professional'naya i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' v XIX nachale XX vv. (istoricheskii aspekt) [Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the 19th and early 20th centuries. (historical aspect)]. Author's abstract. dis. Doctor of Historical Sciences: Semey, 2010. 39 p. [in Russian].

Akhmet A.K. Karatay xan. [Karatay khan]. Almaty: Arys, 2007. 173 p. [in Kazakh].

Akhmetova U. Aryngazy Khan (1786–1833). Aktobe: A-Polygraphy, 2004. 168 p. [in Kazakh].

Bimoldanova A.A. Kazakhskiyе volostnyye upraviteli i praktiki imperskogo upravleniya (po materialam Akmolinskoy oblasti vtor. pol. XIX v. – nach. XX v.). [Kazakh volost rulers and practices of imperial governance (based on materials from Akmola region, second half of the 19th century - beginning of the 20th century)] // Bulletin of KazNPU named after Abai, Series “Historical and socio-political sciences”. 2018. No. 1 (56). P. 38-43. [in Russian].

Bimoldanova A.A., Dalayeva T.T., Bekmagambetova M.Zh. Sotsial'no-istoricheskii portret kazakhskikh volostnykh upraviteley Stepnogo kraya Rossiyskoy imperii (kon. XIX – nach. XX vv.) [Socio-historical portrait of the Kazakh volost rulers of the Steppe region of the Russian Empire (late XIX - early XX centuries)] // «Bylyye gody». 2018. Vol. 47. Is. 1. P. 310-318. [in Russian].

Bourdieu P. Sotsiologiya sotsial'nogo prostranstva. [Sociology of social space]. M.: Institute of Experimental Sociology; SPb: Aletaya, 2007. 288 p. [in Russian].

Valikhanov E.Zh. Kenesary. M.: Molodaya gvardiya, 2004. 232 p. [in Russian].

Valikhanov E.Zh. Kenesary Khan. Almaty, 2007. Almaty: Arys, 2007. 240 p. [in Russian].

Vyatkin M.P. Batyr Srym. M.-L.: Publishing house Acad. Sciences of the USSR, 1947. 392 p. [in Russian].

Vyatkin M.P. Batyr Srym. 2nd ed. (In Kazakh). Alma-Ata, 1951. 400 p. [In Kazakh].

Vyatkin M.P. Batyr Srym. 3rd ed. (In Russian). Almaty, 1998. 432 p. [in Russian].

Galimov E.A., Ksenzshik G.N., Atygaev N.A., Tuleshova U.Zh. Sultany-praviteli kak chinovniki Rossiyskoy imperii (1824–1868 gg.). [Sultans-rulers as officials of the Russian Empire (1824-1868)] // «Bylyye gody». 2017. Vol. 44. Is. 2. S. 468-477. (In Russian).

Dalayeva T.T. Kazakhskoye chinovnichestvo Zapadno-Sibirskogo vedomstva: evolyutsiya funktsional'nykh obyazannostey i sotsial'nogo polozheniya v XIX veke [Kazakh bureaucracy of the West Siberian department: the evolution of functional responsibilities and social status in the 19th century]. Bulletin of Abai KazNPU. Series “Historical and socio-political sciences”. 2013. No. 4 (39). P. 13-18. [in Russian].

Dalayeva T.T. Ot volostnogo sultana k volostnomu upravitel'yu (1822–1868 gg.): evolyutsiya statusa i sotsial'nogo sostava [From the volost sultan to the volost ruler (1822 - 1868): the evolution of status and social composition]. // International electronic scientific journal “e-history.kz” (edu.e-history.kz). 2016. No. 1. [Electronic resource]. URL: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/356> (date of access: 30.07.2021). [in Russian].

Dalayeva T.T. Kharakter i evolyutsiya sotsiokul'turnoy identichnosti kazakhskikh dolzhnostnykh lits XIX – nach. XX v.v. (po lichnym pis'mam i prosheniyam) [The nature and evolution of the socio-cultural identity of Kazakh officials of the XIX - early. XX century (by personal letters and petitions)] // Bulletin of KazNPU named after Abai. Series “Historical and socio-political sciences”. 2018. No. 1 (56). P. 30-37. [in Russian].

Dalayeva T.T. Kazakhskiyе zasedateli vneshnikh okruzhnykh prikazov Zapadnoy sibiri (1822-1868 gg.). [Kazakh assessors of external district orders of Western Siberia (1822-1868)] // Ural Historical Bulletin. 2019. No. 2 (63). P. 71-78. doi: 10.30759 / 1728-9718-2019-2 (63). 71-78[in Russian].

Yerofeyeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel', politik. [Khan Abulkhair: commander, ruler, politician]. 3rd ed., Rev. and add. Almaty: Dayk-press, 2007. 456 p. [in Russian].

Yerofeyeva I.V. «Mezhd u vsemi starshinami znatneyshiy». Pervyy kazakhskiy tarkhan Zhanibek Koshkaruly. [“Among all the foremen the most distinguished.” The first Kazakh tarkhan Zhanibek Koshkaruly]. Almaty: b. i., 2013. 308 p. [in Russian].

Yerofeyeva I.V. Rytsar' zvaniya chesti. Kazakhskiy batyr Bokenbay Karabatyryly. [Knight of the title of honor. Kazakh batyr Bokenbai Karabatyryly]. Almaty: Service Press, 2017. 325 p. [in Russian].

Zhanayev B.T. (compiler) O pochetneyshikh i vlyatel'neyshikh ordyntsakh: alfavitnyye, imennyye, formulyarnyye i posluzhnyye spiski. 12 noyabrya 1827 g. – 9 avgusta 1917 g. [About the most honorable and influential people of the Horde: alphabetical, nominal, formal and service records. November 12, 1827 - August 9, 1917]. Volume VIII. Part 1 / Compiled, preface, comments and indexes by B.T. Zhanaev. Almaty: Dyk-Press, 2006. 716 p. [in Russian].

Izbasarova G.B. Printsipy funktsionirovaniya vlastnoy elity Stepi v politicheskoy organizatsii Rossiyskoy imperii (na primere sluzhby sultana Akhmeta Dzhanaturina). [Principles of functioning of the power elite of the Steppe in the political organization of the Russian Empire (on the example of the service of Sultan Akhmet Dzhanaturin)] // Bulletin of Moscow University. Series 08. History. 2015. No. 5. P. 64–79. [in Russian].

Izbassarova G.B. Kazakhskiy Chingizidy na sluzhbe Rossiyskoy imperii. Sultany-praviteli Zapadnoy chasti Mladshego zhuzha (1824–1867) // [Kazakh Chingizids in the service of the Russian Empire. Sultans-rulers of the Western part of the Younger Zhuz (1824–1867)] // *Clio*. 2016. No. 11. P. 121–129 [in Russian].

Izbassarova G.B. Kazakhskiy Chingizidy doma Zhadik na sluzhbe Rossiyskoy imperii (1824–1869). [Kazakh Chingizids of the House of Zhadik in the service of the Russian Empire (1824–1869)] // *Clio*. 2017. No. 1. P. 81–86 [in Russian].

Kabul'dinov Z. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyy deyatel', diplomat i batyr. [Sultanmamet Sultan: statesman, diplomat and batyr]. Almaty: Litera-M, 2018. 304 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh.K. Kenesary xan: sayasatshy jane qolbasshi. (Kenesary Khan: hunter and commander). Almaty, 1993. 112 p. [in Kazakh].

Kassymbaev Zh.K. Gosudarstvennyye deyateli kazakhskikh khanstv [XVIII v.]. [Statesmen of the Kazakh Khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim, 1999. 288 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh.K. General, sultan-pravitel' Baymukhamed Ayshuakov (1790–1847 gg.). [General, sultan-ruler Baymukhamed Aishuakov (1790–1847)]. Almaty: Bilim, 2000. 188 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh.K. Gosudarstvennyye deyateli kazakhskikh khanstv v XVIII pervoy chetverti XIX vv. T. 2. Khan Ayshuak (1719–1810). [Statesmen of the Kazakh khanates in the 18th and first quarter of the 19th centuries. T. 2. Khan Aishuak (1719–1810)]. Almaty: Bilim, 2001. 255 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh.K. Gosudarstvennyye deyateli kazakhskikh khanstv v XVIII - pervoy chetverti XIX vv. T. 3. Khan Zhantore (1759–1809). [Statesmen of the Kazakh khanates in the 18th - first quarter of the 19th centuries. T. 3. Khan Zhantore (1759–1809)]. Almaty: Bilim, 2001. 364 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh.K. Gosudarstvennyye deyateli kazakhskikh khanstv v XVIII – pervoy chetverti XIX vv. T. 4. Khan Zhangir (1801–1845). [Statesmen of the Kazakh khanates in the 18th - first quarter of the 19th centuries. T. 4. Khan Zhangir (1801–1845)]. Almaty: Nash mir, 2001. 352 p. [in Russian].

Kassymbaev Zh. Starshiy sultan Kunanbay Oskembayev i yego okruzheniye. [Senior Sultan Kunanbay Oskembayev and his entourage.] 2nd ed., Rev. Almaty: Kitap, 2004. 208 p. [in Russian].

Masevich M.G. comp. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana. T.1. [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Vol. 1. Alma-Ata, 1960. 441 p. [in Russian].

Pochekayev R.Yu. Gubernatory i khany. Lichnostnyy faktor pravovoy politiki Rossiyskoy imperii v Tsentral'noy Azii: XVIII – nachalo XX v. [Governors and Khans. The personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia: XVIII - early XX century]. Moscow: Ed. House of the Higher School of Economics, 2017. 384 p. [in Russian].

The program of the international scientific conference «Lyudi imperii – imperiya lyudey: personal'naya i institutsional'naya istoriya aziatskikh okrain Rossii» [“People of the Empire - the Empire of People: Personal and Institutional History of the Asian Outskirts of Russia”], dedicated to the 65th anniversary of Professor A.V. Remnev. Omsk, RF, December 3–6, 2020 20 p. [in Russian].

Sultangalieva G.S. Kazakhskoye chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovaniye i napravleniye deyatel'nosti (XIX v.) [Kazakh bureaucracy of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX century)] // *Bulletin of Slavica Research Center. Acta Slavica Iaponica*. 2009. T. 27. P. 77–101. [in Russian].

Sultangalieva G.S. Kazakhskiy zasedateli Orenburgskoy pogranichnoy komissii (pervaya polovina XIX v.) [Kazakh assessors of the Orenburg border commission (first half of the 19th century)] // *Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Historical series*. 2013. No. 4. P. 30–36. [in Russian].

Sultangalieva G.S. Kazakhskiy chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii [Kazakh officials in the service of the Russian Empire]: a collection of documents and materials / responsible. ed. G.S. Sultangalieva, comp. G.S. Sultangalieva, T.T. Dalayeva, S.K. Uderbaeva. Almaty: Kazakh University, 2014. 418 p. [in Russian].

Sultangalieva G.S. Kazakhskiy chinovniki Rossiyskoy imperii XIX v. Osobennosti vospriyatiya vlasti. (Kazakh officials of the Russian Empire of the 19th century Features of the Perception of Power) // *Cahiers Du Monde Russe*. 2015. Vol. 56. No. 4. P. 651–679. [in Russian].

Sultangalieva G.S. Mladshiye chinovniki osobykh porucheniy v sisteme administrativnogo upravleniya Kazakhskoy step'yu vo vtoroy polovine XIX v.: chiny, funktsii i napravleniya deyatel'nosti [Junior officials of special assignments in the system of administrative management of the Kazakh steppe in the second half of the 19th century: ranks, functions and activities] // *Bulletin of KazNPU im. Abay. Series “Historical and socio-political sciences”*. 2016. No. 1. S. 71–75. [in Russian].

Uderbayeva S.K. Integratsiya kazakhskikh chinovnikov v administrativnyy apparat upravleniya Rossiyskoy imperii (XIX– XX vv.). [Integration of Kazakh officials into the administrative apparatus of the Russian Empire (XIX–XX centuries)] // *Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2014. No. 3. S. 171–175. [in Russian].

Uderbayeva S.K. Deyatel'nost' i polnomochiya kazakhskogo chinovnichestva Turkestanskogo general-gubernatorstva [Activities and powers of the Kazakh officials of the Turkestan General Governorship] // *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. Almaty, 2016. No. 4. P. 144–154. [in Russian].

Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK). [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-374. Op. 1. D. 1758. L. 105–105 rev. s., 223–225 rev. s.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-374. Op. 1 D. 2494. Sheet 2 - 4 rev.F. I-345. Op. 1. D. 1712.L.1 rev. s.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-345 op. 1 D. 452. L. 17–19 rev. s.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-369. Op. 4. D. 106. L. 252–253 rev. s.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-369. Op. 1.D. 3959. L.18–19.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-64. Op. 1.D. 1028. L.27 rev.

(TsGA RK) [Central State Archive of Republic of Kazakhstan]. F. I-64. Op. 1.D. 1028. L. 21–24.

Martin V. Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: A case study of Syrymbet // *Central Asian Survey*. 2010. 29 (1). P. 79–102 / DOI: 10.1080/02634931003765555

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.61

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_84

**АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И СМАГУЛ САДВОКАСОВ:
КОНСЕНСУС В ПОИСКАХ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Муканова Гюльнар Кайроллиновна^{1*}, Байжуманова Замзагуль Бекежановна²

¹КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

*Корреспондирующий автор

E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru, author ID: 56185484200 (Муканова), b.zamzagul75@mail.ru (Байжуманова)

Аннотация. В ходе археографических изысканий в фондах Оренбуржья, авторами данной статьи выявлены были ранее неведомые в научный оборот труды Смагула Садвокасова из газет и журналов на русском языке. В обозначенный период с осени 1920 по первый квартал 1925 года включительно национальная элита приложила большие усилия к трансформации массового сознания. В Оренбурге выходили издания на казахском языке, издавались учебники, под патронажем А. Байтурсынова. К этой ответственной работе привлекался Садвокасов. Государственный и общественный деятель Садвокасов высоко ценил мнение А. Байтурсынова и к его пятидесятилетию организовал публичную лекцию. ТанDEM выдающихся казахских деятелей вдохновил С. Садвокасова выйти за рамки комсомольской агитации; он смело ставил проблемы формата Казахской государственности в рамках Союза и др.

Ключевые слова: Казахская республика, Оренбург, Алаш, Байтурсынов, Садвокасов Смагул, просвещение, печатные издания

IRSTI 03.61

**AKHMET BAYTURSYNOV AND SMAGUL SADVOKASOV:
CONSENSUS IN SEARCH OF NATIONAL AND STATE IDENTITY**

Mukanova Gulnar Kayrollinovna¹, Bayzhumanova Zamzagul Bekezhannovna²

¹ al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru, author ID: 56185484200 (Муканова), b.zamzagul75@mail.ru (Байжуманова)

Abstract. In the course of archaeographic research in the funds of the Orenburg region, the authors of this article revealed the previously unreported works of Smagul Sadvokasov from newspapers and magazines in Russian. In the designated period from the fall of 1920 to the first quarter of 1925, the national elite made great efforts to transform the mass consciousness. In Orenburg, editions were published in the Kazakh language under the patronage of A. Baitursynov. Sadvokasov was involved in this work. The state and public figure Sadvokasov highly appreciated the opinion of A. Baitursynov and organized a public lecture for his fiftieth birthday. The tandem of outstanding Kazakh figures and their friendship inspired S. Sadvokasov to pose the problems of the format of the Kazakh statehood within the Union, etc.

Key words: Kazakh Republic, Orenburg, Alash, Baitursynov, Sadvokasov Smagul, education, printed publications

FTAMP 03.61

**АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ ПЕН СМАҒҰЛ САДУАҚАСОВ: ҰЛТТЫҚ
ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК СӘЙКЕСТІКТІ ІЗДЕУДЕ БІРЛІК**

Мұқанова Гүлнар Кайроллақызы¹, Байжұманова Зәмзәгүл Бекежанқызы²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент автор

E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru, author ID: 56185484200 (Муканова), b.zamzagul75@mail.ru (Байжуманова)

Түйіндеме. Орынбор облысының қорындағы археографиялық зерттеулер барысында осы мақаланың авторлары Смағұл Садуақасовтың орыс тіліндегі газеттер мен журналдардан бұрын хабарланбаған шығармаларын ашты. Белгіленген мерзімде 1920 жылдың күзінен 1925 жылдың бірінші тоқсанына дейін қоса алғанда, ұлттық элита бұқаралық сананы өзгертуге көп күш салды. Орынборда қазақ тілінде басылымдар шығарылды, оқулықтар шығарылды, А. Байтұрсыновтың қамқорлығымен. Садуақасов бұл жауапты жұмысқа тартылды. Мемлекет және қоғам қайраткері Садуақасов А. Байтұрсынұлының пікірін жоғары бағалап, елу жасқа толуына орай ашық дәріс ұйымдастырды. Қазақ көшбасшыларының тандемі С. Садуақасовты комсомол үгіті шеңберінен шығуға шабыттандырды; ол Одақ аясында қазақ мемлекеттілігінің форматы мәселелерін батыл түрде қойды.

Кілт сөздер: Қазақ Республикасы, Орынбор, Алаш, Байтұрсынов Ахмет, Садвокасов Смағұл, білім беру, баспа басылымдары

Введение. Актуальность исследования обусловлена социальной значимостью рассматриваемых вопросов. В историографии истории Казахстана «белым пятном» остается оренбургский этап советской казахской государственности. Известно, что с 1920 по июль 1925 года правительство и все исполнительные органы, Казобком и средства массовой информации республики располагались в городе Оренбург. Политические и социально-экономические процессы в рамках обозначенного периода, соответственно, переплелись с особенностями указанной географической локации, судьбами участников трансформаций в сознании национальной управленческой элиты. На примере великой дружбы Ахмета Байтурсынова и Смагула Садвокасова, ярких публицистов и организаторов просвещения, это очевидно. Поиски и выявление, анализ контента обнаруженных новых материалов о Садвокасове, его окружении, ранее неизвестных публикаций отражают косвенно авторитет и роль Байтурсынова в формировании методологии Казахской государственности.

Материалы и методы. Документы Казобкома, выявленные авторами данной публикации в ходе работы с фондами оренбургских архивов в июле 2021 года, позволили изучить детали событий 1921–1923 годов с участием казахских деятелей, в частности С. Садвокасова. Новое прочтение периодических изданий указанного периода, отложившихся в фондах библиотек и архивов Оренбургской области способствует переоценке позиции Смагула Садвокасовича и выводу о его правоте, ведь речь сто лет назад шла о целостности территории государства и специфике работы с казахским населением, молодежью, которое было, в сущности, далеко от понимания теоретических основ марксизма.

Материалы партийных дискуссий, съездов Советов и сессий КазЦИКа, стенографические отчеты совещаний наркоматов за оренбургский период также были изучены. В материалах указанного жанра обнаружены сведения, отражающие деятельность С. Садвокасова. В партийных кругах его книга «Жастарға жаңа жол» в период его «опалы» 1921–1923 годов подверглась шельмованию. Устами авторитетного большевика Е. Ярославского издание тиражом в 20 тысяч экземпляров в 1920 году книги Садвокасова, уже в 1923 году вдруг преподносится как выпуск книг «немарксистского содержания» (!). Это можно было бы расценивать как выпад против всего Казобкома, однако стрелы критики ЦК РКП(б), безусловно с подачи наркомнаца И. Сталина, были нацелены именно на Смагула Садвокасова и попутно на его ближайшего сподвижника Абдрахмана Байдилядина. В докладе Ярославского, который специально приехал в Оренбург, упоминается не только книга «Новый путь молодежи» Садвокасова, но и газета, которую он издавал – «Өртең». Известно, что А. Байдилядин был приглашен Смагулом в свое время в качестве члена редколлегии газеты. Менее известно, что Байдилядин в 1923 году занимал должность руководителя политпросвета (отдела политико-просветительской работы) в Киробкоме, то есть критика косвенно направлена была и в его адрес. Доклад Байдилядина «О состоянии и перспективах политико-просветительской работы» был заявлен в повестке 23 марта 1923 года, о чем писали в прессе Оренбурга (Степная правда. № 45 от 2 марта 1923 года).

Изданные статьи и речи Смагула Садвокасова служат хорошим пособием для знакомства со стилем и убедительной аргументацией его публичных выступлений (Садуақасұлы, 2013). Вместе с тем, понадобится дополнительное издание вновь найденных его публикаций и материалов, связанных с его деятельностью. Взаимоотношения Ахмета Байтурсынова и Смагула Садвокасова должны найти отражение в своде источников.

Изученные материалы позволяют определить, что критика в 1923 году издания, которое выходило ранее и было закрыто, изданы только 6 (шесть) номеров газеты, удары по авторитету С. Садвокасова были нанесены намеренно, после его решительных деяний против кустанайского ревкома, члены которого своими требованиями покушались на территориальную целостность Казахского края. Мартовский доклад Ярославского в Оренбурге преследовал цель «приструнить» строптивого коммуниста, в «назидание» остальным казахским (и других национальных государственных образования РСФСР). В этом видится подспудная роль Сталина. Последний не только не стремился решать острые вопросы местных ячеек, но и исподтишка наносил скрытые удары по лидерам национальностей. В тот период, к слову, термин «националы» свободно употребим был в партийной печати и в нем не было чего-то крамольного.

Методами исследования выбраны: научной диалектики, анализа и синтеза, моделирования ситуации, принцип историзма, верификации источников, другие. Единство и борьба противоположностей, - так кратко можно охарактеризовать ситуацию в республике и столице ее Оренбурге. Социологические методы были применены с целью реконструкции обстановки в крае. В городе к концу 1921 года сформировалась особая культурная среда: Акцентр Наркомпроса возглавлял Ахмет Байтурсынов, читал лекции по истории казахского народа ученый Чулошников, с которым полемизировал Букейханов. Этнографической секцией Наркомпроса руководил музыковед А. Затаевич (ОГАСПИ, 169: 69; ОГАСПИ, 177:126). Последствия массового голода 1921 года в Поволжье и Казахской республике сказывались еще на протяжении ряда лет. Методы исторической и коллективной психологии оказались полезны при изучении этнокультурных особенностей региона. Население не всегда разбиралось в партийных установках, лозунгах и требовалась разъяснительная работа в СМИ: по кооперированию, ликбезу, наборе студентов в ВУЗы и техникумы, женотделу, о ликвидации пережитков в виде неравных браков, уплаты калыма и проч.

Обсуждение. В трудах смагуловедов Республики Казахстан, среди которых необходимо назвать публикации Б. Дәрімбетов (Дәрімбетов, 1993), Д. Қамзабек (Қамзабекұлы, 2002), в основном обращено было внимание на труды Садвокасова на казахском языке, его работу в Кызылорде в должности наркома просвещения. Также в достаточной мере освещались ранее – его семья, происхождение, период учебы Садвокасова в Омске и Москве, противостояние с Голощекиным (Қойгелдиев, 2021). Вместе с тем, не была дана исчерпывающая оценка роли С. Садвокасова в преобразовании семипалатинского и кустанайского губисполкомов, ввиду дефицита подтверждающих письменных источников. Исследователь Алаш С. Аккулы опубликовал ряд статей, в которых упоминается деятельность С. Садвокасова (Аққұлы, 2013). К 120-летию Садвокасова в региональных ВУЗах состоялись конференции, онлайн в связи с пандемией. Однако формат конференций не способен раскрыть полностью масштабы личности С. Садвокасова, без глубокой проработки архивных коллекций. Имеются труды краеведов, в которых освещается период формирования интеллигенции Алаш и окружение Магжана Жумабаева, с которым был дружен Смагул Садвокасов (Мұқанов, 2013). Интересны исследования омского периода учебы и знакомства будущих деятелей Алаш интеллигенции (Қеменгер, 2007).

Из зарубежных (постсоветского этапа) исследователей Алаш и первых десятилетий Советской власти в Казкрае следует назвать российских историков Аманжолову Д.А. (2009), Козодой В.И. и Тугай Т.И. (2017). В разной степени владея источниковой базой в силу знания/незнания арабской графики казахской письменности, публикаций самого С. Садвокасова и его историографов на казахском языке, зарубежные коллеги внесли значительный вклад в оценку вклада А. Букейханова, А. Байтурсынова и в целом окружения Садвокасова на фоне общего политического размаха событий на этапе излома империи.

Мы сознательно не останавливаемся на этапе советской историографии ввиду ее аффилированного характера, когда фамилия Байтурсынова, Садвокасова и название Алаш подавались преимущественно предвзято, негативно и с оценками «враги», «контра» и т.п. Историографы-марксисты вовсе отменили заслуги Садвокасова как первого организатора комсомола в Казкрае, знатока экономики, мировой философии, этнографии и культуры казахского народа. Его оценки литературной деятельности казахских авторов, редакторская деятельность, пропаганда кооперации также в СССР и КССР замалчивались.

Между тем, по нашим данным, оренбургский этап деятельности С. Садвокасова отразил такие черты его личности, как: убежденность в апологии неприкосновенности суверенного (в понимании того периода) статуса и территориальной целостности Казахского государства, а также склонность к литературной деятельности. Эти качества вывели его на уровень государственного менеджмента настолько, что на момент переезда Правительства республики в Кызылорду, Садвокасов занимает пост наркома просвещения (с осени 1924 года). Должность председателя Госплана была в те годы приравнена к заместителю председателя Совнаркома, что немаловажно. Фотографии деятелей Алаш изданы альбомом, его подготовил Б. Мурсалим (Мурсалим, 2012), где представлен ряд снимков С. Садвокасова. Известный ученый старшего поколения Т. Какишев оставил ценные труды по истории казахской литературной критики, в которых упоминается Садвокасов Смагул (Қәкішев, 1994). Постсоветская историография темы в Казахстане ознаменовалась выходом монографии К.Н. Нурпейсова, автор которой отметил экономическую грамотность Смагула. (Нұрпейісов, 1995)

Путь от молодежного лидера до второго человека в государстве для Смагула оказался тернист. Именно в Оренбурге, первой советской столице Казахской республики, Садвокасов подвергся жесткой внутрипартийной критике: его действия в качестве уполномоченного казахского центрального исполнительного комитета (КазЦИК) в Семипалатинске и Кустанае были официально расценены как «превышение полномочий» и даже как «проявление национализма» (?!). Садвокасов едва избежал исключения из рядов РКП(б), что означало бы провал идеи Ахмета Байтурсынова внедриться в ряды большевиков и работать во благо народа. Однако все эти подробности не отражены в историографии темы установления Советской власти в Казахстане. Наблюдалось «замалчивание» роли Садвокасова как уполномоченного, тогда как больше описаны его работа в должности наркома просвещения и учеба в Москве. Исключительно интересны мемуарного жанра публикации разных годов – писателя С. Муканова (Мұқанов, 1993), профессора Б. Кенжебайұлы (1957), других.

На английском языке смагуловедение существует в контексте публикаций по истории Алаш и СССР.

Книга профессор из Гарварда Ричарда Пайпса «Россия под большевиками» освещает узкий период с 1917 по 1924 год, до кончины Ленина (Pipes, 2011). Специальных изданий о Садвокасове пока не вышло в дальнейшем зарубежье, и этот пробел в будущем будет заполнен усилиями коллег, в их числе – вдумчивого ученого, профессора Колумбийского университета США Гульнар Кендирбай (Kendirbaeva G. (1999).

Результаты. Анализ вновь обнаруженных архивных источников проливает свет на период «опалы» Садвокасова. До настоящего времени в литературе известны лишь фрагменты его деятельности в Оренбурге, они не были систематизированы и обобщены. Нами восстановлен хронологический ряд, чем занимался Смагул Садвокасов до передислокации столицы в Кызылорду. В архиве Оренбурга найден нами бланк редакции газеты «Ушкын» и упоминания о газете «Енбек туы», часть тиража которой отправлялась в Синьцзян, для казахов, ушедших в Западный Китай с войском атамана Анненкова и желавших вернуться по амнистии. В официальной биографии С. Садвокасова указывается, что он был членом редколлегии газет «Ушкын», «Енбек Туы» в городе Оренбург (Алаш).

Честное освещение проблем и владение фактологическим материалом характерно для публицистики Смагула. И это не просто освещение, а глубокая проработка вопроса с государственной точки зрения. В 1921 году увидели свет статьи Садвокасова в оренбургской периодической печати. Так, в газете «Коммунар» - органе Оренбургско-Тургайского губкома РКП(б), Губисполкома советов и Военсовета Оренбургского Укреп района – в № 1 от 1 января 1921 года вышел его материал «Советская власть и киргизы». В статье говорится о последствиях голода в Степи: «... Больше миллиона киргиз (казахов. – Авт.) погибло во время революции не на поле брани с буржуазией, а на поле голода. Миллионами киргизский скот идет на прокормление Красной Армии и рабочих Центральной России» (Садвокасов, 1921. №1:3). В том же году в «Коммунаре» он публикует статью, приветствуя декрет ЦИК Казреспублики и Казсовнаркома о запрете калыма (Садвокасов, 1921. № 28:4). Он находил абсолютно емкие выражения для передачи смысла ситуации, к примеру: «...Народ, половина которого не только юридически, но и фактически находясь в рабстве, как объект купли и продажи, не может считать себя свободным. И теперь, когда мы приступаем к строительству жизни на новых началах, не должно иметь места это вековое зло». Действительно, слабая половина населения, используя дефиниции политэкономии, была товаром (!). Так доходчиво умел объяснить Садвокасов сущность калыма. При том, что он пояснил и детали декрета: «Заслуживает внимания 3-я статья, где говорится, что полученный до сего времени калым не подлежит возврату, независимо от того, состоялся ли брак или нет». Такое положение выдвинуто для того, пишет Смагул, чтобы ликвидировать споры и раздоры, возникающие на почве неуплаты или невозвращения калыма (Садвокасов, 1921. № 28:4).

Знания и ораторское искусство С. Садвокасова использовали при работе на местах. Летом 1921 года он в качестве уполномоченного был направлен в Семипалатинск, в связи «с переходом Семгубернии к Кирреспублике». (Коммунар.1921. от 1 июля № 144 (710) В информационной сводке КирРОСТА от 6 июня 1921 года значится, что в Семипалатинске «распущен губисполком и назначен губревком в составе 7 лиц тт. Садвокасова (председатель), Левитина (заместитель), Большакова, Ауэзова, Нурмакова, Полозова и Глинского» (Садвокасов, 1921. № 28:4).

Положение в крае было отягощено массовым голодом; Семипалатинская губерния в этом плане была в относительно лучшей ситуации. Акмолинская губерния, вошедшая в состав Казреспублики, оказалась в тисках голода с осени 1921 года. На фоне кризисного положения, в Кустанайской губернии стали проявляться сепаратистские настроения. Стоит ли удивляться, что в Кустанай был направлен С. Садвокасов.

Что касается 1922 года и включенности Смагула в партийное строительство, то решением контрольной комиссии в октябре 1922 года ему был объявлен «строгий выговор с занесением», он был лишен права заниматься партийно-организаторской деятельностью на 2 года, тогда как его оппоненты были исключены из партии с разными формулировками «за грубость» и т. п. В «Известиях Кир (Каз) обкома» черным по-белому вписано: «25. От 25-го октября 1922 года за № 19, при утверждении Постановления Кустанайской ГKK РКП –об исключении без права вступления членом РКП тов. Садвокасова Исмагулла – Чрезвычайного уполномоченного Кирбокома, партстаж с 1921 г., соц. положение киргиз-бедняк, обвинен в превышении полномочий и национальном уклоне, областная контрольная комиссия РКП, принимая во внимание молодость тов. Садвокасова и возможность его исправления, постановила: ограничиться строгим выговором с занесением в его личное дело и с предупреждением исключения из членов РКП при повторении подобного рода уклонов; «территориальная целостность». По данному «Кустанайскому делу» вместе с Садвокасовым проходил другой уполномоченный, Мухтар Мурзин, которого все же исключили из партии. В дальнейшем Мурзин также сотрудничал с Наркомпросом и писал учебники, репрессирован в 1930-е годы. Автор учебника на казахском языке «Аналитическая геометрия» и «Тригонометрия», о чем сообщалось в русскоязычной оренбургской газете «Степная правда» от 18 января 1923 года (Садвокасов, 1923: 3). Одновременно с ним, Миржакып Дулатов приступил к написанию «Истории тюркских народов и киргизского языка», а Елдес Омаров – к написанию учебника «Элементарные алгебра и геометрия» (Садвокасов, 1923: 3). Косвенно данная публикация подтверждает факт, что Байтурсынов через Акцентр поддерживал материально экс-деятелей Алаш и они получали гонорары за учебники и переводы с русского на родной язык пропагандистской литературы.

После партвызвания Смагул остался в Оренбурге и направил свою энергию на редакторскую деятельность и изучение трудов Маркса и Ленина, переводы учебной и пропагандистской литературы,

по заданию Академического центра при Наркомпросе республики. (Акцентром руководил известный ученый, автор учебников, замечательный методист А.Байтурсынов. Письмо его Смагулу от 12 января 1923 года, в котором он сообщает, что не прибудет на мартовский съезд, мы обнаружили в архиве КНБ (Спецгосархив МВД РК, 011494:12). Проведена работа по материалам архивных и музейных учреждений, периодической печати Оренбуржья. Оказывается, Смагул не был сломлен, напротив, его сотрудничество с Акцентром и Байтурсыновым придало ему уверенности в правильности выбранного направления. Садвокасов читает публичные лекции, к 50-летию Байтурсынова готовит доклад, который состоялся в центре города, Клубе имени Свердлова 11 февраля 1923 года. Об этом мы узнали из анонса, размещенного в русской газете «Степная правда» от 9 февраля 1923 года № 28 (316). С.3. Это немаловажно, поскольку имели место разногласия в администрации, относительно программы юбилея Байтурсынова, были разноречивые мнения.

Лекцию Смагул назвал «Киргизская степь накануне Байтурсынова», намекая на его выдающуюся роль в преломлении национального сознания. К сведению вышеприведенные газеты хранятся в Оренбургской универсальной научной библиотеке им. Н. Крупской и ввиду ветхости оцифрованы.

В городе действовала типография в ведении Казобкома (находилась в Караван-Сарае), а также КазГИЗ – государственное издательство Казахской республики, посредством которого рекомендовались в печать книги и учебные пособия Ахмета Байтурсынова, Магжана Жумабаева, Миржакыпа Дулатова, Жумагали Тлеулина, Жусипбека Аймауытова, Мухтара Мурзина, Ильдеса Омарова и других. «Степная правда» сообщала в феврале 1923 года в заметке «Новые издания»: «... Госиздатом выпущены из печати на русском языке – «Карта Киргизии» в 7-ми томах, на киргизском (казахском) языке – «Педагогика» Джумабаева и «Здравоохранение» Тлеулина». «Готовятся к изданию на киргизском языке – «Хрестоматия» Дулатова» (Степная правда. 1923 № 37 от 20 февраля),

Испытания гражданской позиции Смагула только начинались. Относительно малоизвестной в историографии истории Отечества газете «Өртен» (ее основал Смагул Садвокасов, газета предназначалась для казахской молодежи) нами обнаружены прямые свидетельства о ее существовании и закрытии. В русской вариации название газеты несколько переименовано и писалось как «Уртенг» (ОГАСПИ, 169). Причиной закрытия издания было ложное обвинение в «национализме». В докладе Ярославского на 3-й Киргизской Краевой конференции в марте 1923 года между тем ставилось в вину Казобкому (руководитель Коростылев), как упущение, что «шесть номеров «Өртен» не были переведены» (Ярославский, 1923:2). Недаром речь его называлась «О национальном моменте в партийном и государственном строительстве». Иными словами, внедрялась строгая цензура за печатной продукцией на казахском языке. То есть, все, что выходило на «төте жазу» арабской вязью, партийные органы должны были мониторить и иметь русские переводы статей.

Далее. В Оренбурге функционировал в начале 1920-х годов Союз работников просвещения и социалистической культуры (сокращенно Союз Р.П.и С.К.). Содержание списков членов указанного Союза позволяет представить окружение Садвокасова, личностей, с которыми ему довелось общаться. Многих из них он знал ранее по работе в Омске и Петропавловске: Айтхожин Сабыр, Болгамбаев Хайретдин, Галимжанов Файзулла, другие. В этом же Списке числятся работники просвещения-казахи: Кушаев Габдулла, Уразбаева Алма, активистка женотдела (ОГАСПИ, 175:1-5). В городе периодически собирались собрания, проводились тематические мероприятия (День Красной казармы, например). О педагогах проявлялась забота в социальном плане: составлялись списки на получение продуктовых пайков в период голода, на получение мануфактуры (шили одежду, рубашки, платья). Не хватало элементарных предметов необходимости. Даже официальные письма и записки наркоматов порой писали на обороте губернских дореволюционных бланков, рецептов, рекламных бумагах банков царского периода.

Обращает на себя внимание тот факт, что большинство первых руководителей Казобкома и наркоматов в оренбургский период были очень молоды, как и Смагул. К примеру, нарком рабоче-крестьянской инспекции (РКИ) Алибеков – 21 год, холост; (ОГАСПИ, 177. 85), нарком просвещения А. Кенжин – 33 года (ОГАСПИ, 177:124), руководитель КазГосИздата А. Бочагов – 23 года, даже председатель Верховного Трибунала республики Сахибгирей Арганчеев – 32 года, а его помощнику Тимашеву Абдурахману – 28 лет (ОГАСПИ, 177:84),. сотруднику ЦК Помгол (комитета помощи голодающим) Сарыгазиеву всего 24 года, а члену КазЦИКа секретарю Алманову Баймену – 26 лет. Другому секретарю КазЦИКа Мухтару Ауэзову – 24 года (ОГАСПИ, 177: 69 об.). То есть, Смагулу Садвокасову было достаточно комфортно среди сверстников, его ценили и к нему прислушивались. Даже его молодость, как указано выше, была взята во внимание при вынесении окончательного вердикта РКК.

Садвокасову импонировала работа непосредственно на местах. Не случайно, его фамилия и имя приводятся в Отчете организационно-инструкторского отдела Казобкома, за март-сентябрь 1922 года под заголовком «Живая связь» в журнале «Известия Киробкома» № 23 от 1922 года, с. 36: «Уполномоченные выехали в области (...). Товарищ Садвокасов направлен в Кустанайскую область». Речь идет о той самой поездке по поручению обкома в Кустанай. Уровень партийной дисциплины в области накануне его поездки вызывал и без того нарекания контролирующих органов и был на контроле Киробкома. Так, в «Известиях Киробкома» за 1922 год № 2 с 684 сообщалось, что Кустанайская область в плане организации партработы вызывает тревогу. (Отчетный доклад контрольной комиссии.)

Садвокасов, собственно, выполнил то, что на его месте положено было сделать: призвал к порядку и обозначил задачи текущего момента. Авторитет Казобкома никто не имел права подрывать, он был однозначно прав, дав отпор саботажникам и сепаратистам.

В Оренбурге он много печатался и увидел свет его труды. В журнале «Известия Киробкома» за 1922 год в №№ 22–24 напечатана информация о вышедших на казахском языке книгах. Встречается такая запись: «Журнал «Кзыл-Казакстан» № 1–2 и «С. Садвокасов. Кооперация и киргизское хозяйство» (Садвокасов 1922 № 22-24:717). То есть уже в 1922 году Садвокасов изучил и сделал аналитический обзор состояния с кооперацией в казахских местностях и также он был редактором журнала. Его подготовка и диплом агронома открывали возможность обобщать историко-географические характеристики края, с его богатыми природными ресурсами и этнокультурными особенностями.

Смагул, конечно, сделал для себя выводы; ему предстояло на 2 года формально отойти от партийно-организационной деятельности. В январском номере «Известий Казобкома» за 1923 год (с. 47) сообщается, что «В Акмолинской губернии, городе Петропавловске, открылась совпартшкола на 40 мест». Смагул мог бы спокойно перейти на преподавательскую работу, знаний ему хватало. Между тем, убежденность в собственной правоте привела его в Москву. Консультации с Алиханом Букейхановым становились привычными, им было что обсудить. Знакомство с дочерью лидера Алаш, Лизой, стало для Смагула судьбоносным. В Москве было где перехватить свежую литературу, прочесть новые книги, газеты.

Но С. Садвокасов был грамотным и востребованным, не случайно его фамилия персонально упомянута в «Извещении», которое агитпропотдел Казобкома разместил в газете «Степная правда» в феврале 1923 года. В нем сказано: «В пятницу 9 февраля 1923 года Агитпропотдел Кирбокома РКП(б) созывает совещание по вопросу о распределении работы между кирработниками, способными заниматься переводом или составлением учебников и книг политического характера». Приглашались: «...представители Наркомпроса тт. Залиев, Тохтабаев, Джулдубаев, Арстанбеков, представители Киргизской научно-методической комиссии при Академическом центре». И, что любопытно, была приписка: «Персонально приглашаются тт. Мендешев, Садвокасов Дж., Касабулатов, Сейфуллин, Нурмаков, Атаньязов, Садвокасов Исм., Байдильдин, Темиралиев, Жаманмурунов и секретарь редакции Энбекши Казак т. Сегизбаев и представители Госиздата». «Исм.» - сокращение от Исмагул, так писали имя Смагула в казахской транскрипции; так же его упоминает в своих статьях Мустафа Шокай. «Дж.» - от Джанайдар Садвокасов, уроженец Акмолинской губернии, однофамилец Смагула, секретарь КазЦИКа, впоследствии также репрессирован.

Выводы. До сих пор в специальной литературе и историографии истории Казобкома «кустанайский» инцидент не получил освещения, по непонятным причинам. Дело не в межличностных либо межнациональных разногласиях между отдельными членами партии. Смагул призвал к этике и элементарному уважению статуса чрезвычайных уполномоченных, какими они являлись с Мурзиным в Кустанае. Должности уполномоченных в крае, как оказалось, были внедрены в Казахском крае с легкой руки Мухтара Ауэзова с 1921 года, в период массового голода, когда требовалось так называемое «ручное управление». Уполномоченные направлялись в регионы для наведения порядка, и обладали большими полномочиями (Стенограф отчет, 1924).

Обстановка в Казкрае не была стабильной: от уполномоченных требовалось мужество, опыт и твердое правление, т. к. на местах имели место нарушения дисциплины, грубость, в редакциях СМИ процветала «текучка». Уполномоченные КЦИКа должны были провести мониторинг работы партячек, печати на местах, партдисциплины и понимания задач текущего момента. Кроме того, Смагул Садвокасов уже тогда задумывался над важными вопросами об административно-территориальном делении республики, последствиях голода, о степени употребления в делопроизводстве и аппарате, казахского языка, экономической географии (районировании). Нередко его искреннее желание донести эти актуальные темы государственного строительства упиралось в глухую стену обывательского эгоизма и недобросовестного исполнения инструкций на местах.

Соккрытие Кустанайских событий лета 1923 года теряет смысл, поскольку в партийной печати они освещались достаточно аутентично. Так, газета «Степная правда» в № 51 от 9 марта 1923 года разместила интервью с членом Киробкома Гуркиным. Коммунист Гуркин разделил деятельность кустанайского губкома на два этапа: «... Первый период – конец 1921 года и начало 1922-го (до мая включительно) можно характеризовать как период организованного развала организации, который явился в результате нетактичного поведения некоторых «товарищей», стоящих во главе партийных и советских органов. Авторитет губкома был подорван». Далее Гуркин утверждает, что на настоящее время ситуация обновлена.

Лишь осенью 1924 года С. Садвокасов дождался реабилитации по партийной линии. Он был назначен председателем Госплана республики и автоматически стал заместителем председателя Совнаркома КССР. В этом статусе фактически завершается его 2-летняя опала. И он сразу же активно ворвался в гущу реформ. Годы работы в Оренбурге для казахского правительства были насыщены мероприятиями; большинство их были первыми в истории республики. Так, в октябре 1924 года в Оренбурге состоялось Первое Всекиргизское (Всеказахское) совещание работников НКВТ (наркомата внешней торговли) и Госторга (государственной торговли). Стенографический отчет Совещания опубликован в том же, 1924-м, году. (Стенографический отчет I-го Всекиргизского совещания

работников НКВТ и Госторга. 11–16 октября 1924 г. Оренбург: Издание Кирвнешторга и Киргосторга, 1924.) Рассматривались стратегические вопросы организации внешней торговли, например с Китаем. С приветствием к делегатам 11 октября 1924 года выступил председатель Госплана КССР С. Садвокасов. В своей речи, сопровождавшейся аплодисментами, он говорил о специфике казахского хозяйства: «...после Октябрьской революции главнейшей нашей победой является то, что киргизский народ получил возможность по-своему устроить свою жизнь и киргизские трудящиеся массы, беря в свои руки управление, стали устраиваться сообразно с особенностями, какие у них имелись» (Стенографический, 1924:30).

Выступления С. Садвокасова всегда были продуманы и учитывали аудиторию слушателей, и в данном контексте им выбраны нужные акценты. Уже было известно о скорой передислокации столицы в Кызылорду, строились планы. В заключение Садвокасов сказал: «На недавно состоявшейся сессии КЦИКа мы признали, что после укрупнения Кирреспублика может претендовать на более широкое право, чем имела до сих пор; мы постановили считать необходимым вхождение в Союз ССР непосредственно, называться независимой Советской Республикой на договорных началах» (там же) и уточняет: «... хотя этот вопрос еще окончательно не разрешен».

Речь С. Садвокасова передает энергетику его публичных выступлений. Ни тени сомнения, выделены основные моменты, сделан краткий экскурс в историю, определены перспективные задачи. Речь ясная, выразительная. Слушатели получали исчерпывающую информацию о государственной постановке вопроса. Например: к осени 1924 года правительство КазССР заботил вопрос о смене статуса республики на союзную с более широкими полномочиями, и именно внешнеэкономическая тема волновала Смагула Садвокасова. Не случайно, председатель Совнаркома Ныгмет Нурмаков предложил ему пост председателя Госплана, ведь в других статьях и выступлениях от имени Госплана Смагул озвучивал актуальные вопросы, например отчисления прибыли от союзной добычи недр республики - соли, нефти и др., в пользу казахского населения.

Он самостоятельно искал и находил ответы на злободневные вопросы, в борьбе с элементарным невежеством, угрозой силы и т. п. – противопоставляя злу – мудрое слово, логику, примеры из мировой истории и твердость убеждений. Взросление Смагула – и в политическом смысле, и гражданском, - пришлось на хронологический этап: Омск — Петропавловск – Оренбург. От идейной убежденности – к практике государственного (партийного, что в те годы было равнозначно) строительства. Обозначенный этап не прошел бесследно: С. Садвокасов не только не бросил работу с людьми. Напротив, он продолжил ее на посту редактора ряда СМИ, председателя Госплана. Окружение поддержало его; объем работы в области просвещения и печати не давал повода ослабить натянутую струну. Брак с Елизаветой Букейхановой в марте 1923 года стал отдохновением от одиночных тягостных дум и метаний (как вспоминал его друг А. Байдильдин, был период, когда Смагул хотел все бросить и перебраться в Туркестан). Увы, Абдрахмана заставят подтвердить это во время допросов в НКВД. К чести, Байдильдин 2 февраля 1930 года отказался подписать протокол о контрреволюционной деятельности Смагула (Архив КНБ РК, 011494:89).

Время доказало правоту казахских коммунистов (Байтурсынова, Сейфуллина, Садвокасова и др.), отстаивавших право нации на суверенитет. Их позицию обвиняли в увлечении национальными интересами. Странно, а какие иные интересы они могли преследовать? И не их вина, что с марта 1923 года казахские национальные издательское дело, печать оказались под особым контролем ЦК РКП(?), впрочем, как и татарские и северокавказские?! Обязательными стали переводы казахских газет и журналов на русский язык, что можно расценить как нарушение демократии в пределах СССР. Не проходит ощущение, что в марте 1923-го руками Ярославского наркомнац Сталин забил шар в лузу, не только не оказав «националам» методической помощи, напротив – пытаясь поставить казахскую элиту на колени. Перчатка была брошена Смагулом в 1921-м; ее подняли, зловещий оскал «вождя» не предвещал безоблачного благоденствия. Не случайно в письме Байдильдину в начале 1922 года из Москвы Смагул откровенно написал, что свой первоначальный порыв жаловаться в Кремле на своих земляков и проситься на прием к Сталину, уже не считает правильным (Архив КНБ РК, 011494:89).

Любопытно, что, вступая в должность наркома просвещения (февраль 1925 года), Смагул обращается к речи Н.К. Крупской о политико-просветительской работе в деревне. Он даже перевел выступление вдовы Ленина на казахский язык. Вдова Ленина была в опале в тот период, этого добился Сталин. О выходе этой и других его книг: «Кооперация в деревне и ауле. Речь Каминского в переводе С. Садвокасова», «Беседы с молодежью» сообщалось в «Известиях Казахского Краевого Комитета РКП(б)» в мае 1925-го (ОГАСПИ, 238). Это любопытная находка, поскольку о последних по времени переводах Садвокасова речи Крупской, ранее информации нам не попадалось. Если обобщить «оренбургский» этап государственной, общественной и научно-педагогической деятельности Смагула Садвокасова, то измерениями ее станут множество книг, статей, брошюр, стенограмм выступлений, переводов книг на казахском и русском языках на темы работы с молодежью, педагогики, экономики Казахстана, территориальной целостности, кооперации, социальных реформ, районирования, статуса казахского языка, и все они созданы за короткий период (лето 1920 – первый квартал 1925 года)! Личность сильной воли, государственного мышления и безупречного поведения, Садвокасов в обозначенный хронологический период, когда Алихан Букейханов был вынужден жить в Москве, нашел поддержку в лице Ахмета Байтурсынова и многое сделал по линии просвещения.

Список использованной литературы

- Аккулы С. «Московская клетка» для лидера «Алаш-Орды» // Мысль. 2013. № 6. С. 14–21.
 Алаш. Электронная библиотека. https://alash.semeylib.kz/?page_id=414&lang=ru
 Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. А: Таймс, 2009.
 Дәрімбетов Б. (Құрастырушы). Смағұл Сәдуақасұлы. Таңдамалы. 1 том. Алматы, 1993.
 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы: Санат, 1994. 448 б.
 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002. 474 б.
 Кемеңгер Қ. Омбыда оқыған қазақтар. Астана: 2007. 212 б.
 Кенжебайұлы Б. Өтелмеген парыз // Қазақ әдебиеті. 1957. 2 қаңтар.
 Койгельдиев М. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940 гг. Алматы, 2009. 448 с.
 Қойгельдиев М. Смағұл Сәдуақасов: «Мен «Кіші Октябрьге» қарсымын» // Егемен Қазақстан. 12 Қаңтар, 2011 ж.
 Мурсалим Б. Алашорда. Фотоальбом. Астана: 2012.
 Мұқанов Қ. Мағжан ізімен. По следам Мағжана. Петропавл: «Полиграфия», 2013. 440 б.
 Мұқанов С. Өмір мектебі. 2-ші кітап. Алматы, 1993.
 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995.
 Оренбургский государственный архив социально-политической истории (ОГАСПИ). Ф. 8042. Оп.1. Д. 169. Л. 69.
 ОГАСПИ. Ф. 8042. Оп.1. Д. 169. Д. 177. Л. 126.
 Садуақасұлы Смағұл. Үш томдық шығармалар жинағы. Астана: Нұра-Астана, 2013.
 Садвокасов С. Советская власть и киргизы // Коммунар 1921 №28, 144.
 Садвокасов С. Киргизы // Коммунар. 1921. №1. С. 3.
 Садвокасов С. Советская власть и киргизы // Коммунар. 1921. № 28 от 10 февраля. С. 4.
 Садвокасов С. Составление новых учебников // Степная правда. 1923. Января 18. С. 3.
 Спецгосархив МВД РК, Алматы. Д. 011494. Том 8. Материалы дополнительной проверки по уголовному делу № 124, 1966 год.
 Стенографический отчет I-го Всекиргизского совещания работников НКВД и Госторга. 11–16 октября 1924 г. Оренбург: Издание Кирвнешторга и Киргосторга, 1924.
 Тугай Т. Оренбургский путь Ахмета Байтурсынова. Оренбург: Университет, 2017. 188 с.
 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б.
 Kendirbaeva G. (1999) “We are children of Alash ...”. *Kazakh intelligentsia in the early 20th century in search of national identity and prospects for cultural survival of the Kazakh people*, *Central Asian Survey*, 18: 1, 5-36, DOI: 10.1080 / 02634939995722
 Pipes R. *Russia Under the Bolshevik Regime*. Harvard University, 2011. 642 p.
 Ярославский Н. Киргизская Краевая конференция // Степная правда. 1923. С. 2.

References

- Akkuli S. “Moskovskaia kletka dlja lidera “Alash-Ordi” [“Moscow cage” for the leader of “Alash-Orda”]. *Misl*. 2013. # 6. P. 14-21. [In Russian].
 Alash. Elektronnaia biblioteka [Alash. Digital library] https://alash.semeylib.kz/?page_id=414&lang=ru [In Kazakh].
 Amanzholova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana [At the bend. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. Astana: 2009. [In Russian].
 Chokai M. Shigarmalarinin tolik zhinagi [Complete set of works]. 12 volumes. Almaty: Daik-Press, 2012. [In Russian, Kazakh].
 Darimbetov B. (Editor) Smagul Saduakasuli: Tandamali. [Smagul Saduakasov. Optional] 1 vol. Almaty, 1993 [In Kazakh].
 Izvestia Kirobkoma RKP(b) [News of the Kazakh Regional Committee of the Communist Party]. 1922, 1923 etc [In Russian].
 Kakishev T. Kazak adebieti sininin tarihi [History of Kazakh literary criticism]. Almaty: Sanat, 1994. [In Kazakh].
 Kamzabekuli D. Alash zhane adebiet. [Alash and literature] Astana: Foliant, 2002. [In Kazakh]
 Kemenger K. Ombida okigan kazaktar [Kazakhs who studied in Omsk]. Astana, 2007. [In Kazakh].
 Kendirbaeva G. (1999) “We are children of Alash ...”. *Kazakh intelligentsia in the early 20th century in search of national identity and prospects for cultural survival of the Kazakh people*, *Central Asian Survey*, 18: 1, 5-36, DOI: 10.1080 / 02634939995722
 Kenzhebaiuli B. Otelmegen pariz [Unpaid debt]. *Kazak adebieti*. 1957. Januari 2. [In Kazakh]
 Koigeldiev M. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920-1940. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920-1940]. Almaty, 2009.
 Koigeldiev M. Smagul Saduakasov: “Men Kishi Oktjabrge karsimin”. [Smagul Saduakasov: “I am against the Little October”] *Egemen Kazakhstan*. 2011. Januari 12. [In Kazakh].
 Mursalim B. Alashorda. [Alashorda. Photo album]. Astana, 2012. [In Kazakh, Russian, English].
 Mukanov K. Magzhan izimen. Po sledam Magzhana [In the footsteps of Magzhan]. Petropavl: Poligrafia, 2013. [In Kazakh, Russian].
 Mukanov S. Omir mektebi [School of Life. Book 2]. Almaty, 1993. [In Kazakh].

- Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda] Almaty, 1995 [In Kazakh].
- Pipes R. Russia Under the Bolshevik Regime. Harvard University, 2011. 642 p.
- Saduakasuli Smagul. Ush tomdik shigarmalar zhinagi [Three-volume collection of works]. Astana: Nura-Astana, 2013.
- Saduakasov S. Sovetskaia vlast i kirgisi [The Soviet government and the Kyrgyz] // Kommunar 1921. №28, 144.
- Saduakasov S. Kirgisi // Kommunar 1921. №1. С. 3.
- SpetzGosArchiv MVD RK, Almaty [Special State Archives of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Almaty] Is. 011494. Vol 8. 1966. [In Russian].
- Stenograficheskii otchet I Vsekirgizskogo soveshaniia rabotnikov NKVT i Gostorga [Verbatim report of the 1st All-Kirgiz meeting of NKVT and Gostorg workers]. Orenburg: Izdanie Kirvneshtorga i Kirgostorga, 1924. [In Russian].
- Stepnaia Pravda [Steppe truth]. 1923. January 18. [In Russian]
- Tugai T. Orenburgskij put Achmeta Baitursinova [Orenburg way of Akhmet Baitursynov]. Orenburg: Universitet, 2017. [In Russian].
- Yaraslavskaja N. Kirgisckaja Kraevaya konverensia // Stepnaya pravda. 1923. С. 2.

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_92

ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ О ГОЛОДЕ 1930-х гг. В КАЗАХСТАНЕ: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ОТРАЖЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Абдулина Аксункар Турсуновна^{1*}¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Аннотация. Объектом и предметом исследования в статье являются мемуарные источники, которые могут поведать о семейных историях выживания во время голода и перекочевок казахов на сопредельные территории. В этом ряду находятся архивные документы личного происхождения Центрального государственного архива РК, которые отложились в личных фондах известных писателей, комсомольских работников Казахстана, чье детство и годы молодости совпали с этим трагическим периодом нашей истории и коллекции документов участников строительства социализма в Казахстане. Помимо архивных документов с воспоминаниями при написании статьи использовались следующие материалы: опубликованные сборники документов с воспоминаниями, исследования о голоде, включающие свидетельства очевидцев и их родственников, статьи, опубликованные в средствах массовой информации, включая Интернет-издания. Мемуары как вид источников относятся к документам личного происхождения, неся в себе уникальную ретроспективную информацию, преломленную через призму личностного подхода. На них лежит отсвет индивидуальности конкретного лица, своеобразие его внутреннего мира, поэтому эти источники надо подвергать источниковедческому анализу согласно положениям, изложенным в статье. Однако этот вид источников содержит информацию о тяжелой повседневности в Казахстане в годы насильственной коллективизации и оседания кочевников, лишения казахов основного источника жизнеобеспечения – скота, что привело к голоду и их откочевкам как внутри республики, так и за ее пределы.

Ключевые слова: воспоминания, массовая гибель, голод, силовая коллективизация, оседание казахов, откочевники, трагедия.

ҒТАМР 03.20.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ КУӘГЕРЛЕРДІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ: ДЕРЕКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРДІҢ КӨРІНІСІ

Абдулина Аксұңқар Тұрсынқызы^{1*}¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Түйіндемe. Мақаладағы зерттеу нысаны мен мәні – қазақтардың ашаршылық кезінде және көрші аймақтарға қоныс аударуы кезінде өмір сүру туралы отбасылық оқиғалар туралы айтуға болатын

мемуарлық дереккөздер. Бұл қатарда балалық шағы мен жастық шағы біздің тарихымыздың осы қайғылы кезеңіне түспа-түс келген Қазақстанның белгілі жазушыларының, комсомол қызметкерлерінің жеке қорларына жинақталған ҚР Орталық мемлекеттік архивінің жеке тектік мұрағаттық құжаттары және Қазақстандағы социализм құрылысына қатысушылардың құжаттар топтамасы бар. Естеліктері бар архивтік құжаттардан басқа мақала жазу кезінде келесі материалдар пайдаланылды: естеліктері бар құжаттардың жинақтары, аштық туралы зерттеулер, оның ішінде куәгерлер мен олардың туыстарының куәліктері, бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде Интернет-басылымдарда жарияланған мақалалар. Естеліктер дереккөздердің бір түрі ретінде жеке шығу тегі құжаттарына жатады, олар жеке көзқарас призмасы арқылы сынған ерекше ретроспективті ақпаратты қамтиды. Олар белгілі бір адамның жеке басын, оның ішкі әлемінің өзіндік ерекшелігін көрсетеді, сондықтан бұл деректер мақалада көрсетілген ережелерге сәйкес дереккөздік талдаудан өтуге тиіс. Алайда, дереккөздердің бұл түрі көшпелілерді күштеп ұжымдастыру және отырықшыландыру, қазақтарды тіршілікті қамтамасыз етудің негізгі көзі – малдан айыру жылдарында Қазақстандағы ауыр күнделікті өмір туралы ақпаратты қамтиды, бұл аштыққа және олардың республика ішінде де, одан тыс жерлерде де көшуіне келтірді.

Кілт сөздер: естеліктер, жаппай өлім, аштық, күшпен ұжымдастыру, қазақтардың отырықшылығы, көшпенділер, зұлмат.

IRSTI 03.20.00

EYEWITNESS MEMORIES OF THE FAMINE OF THE 1930s IN KAZAKHSTAN: QUESTIONS OF SOURCE STUDIES AND REFLECTION OF EVERYDAY LIFE

Abdulina Aksunkar Tursunovna^{1*}

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Abstract. The object and subject of research in the article are memoir sources that can tell about family stories of survival during famine and migrations of Kazakhs to neighboring territories. In this row there are archival documents of the personal origin of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, which were deposited in the personal funds of famous writers, Komsomol workers of Kazakhstan, whose childhood and youth years coincided with this tragic period of our history and the collection of documents of participants in the construction of socialism in Kazakhstan. In addition to archival documents with memoirs, the following materials were used when writing the article: published collections of documents with memoirs, studies on hunger, including eyewitness accounts and their relatives, articles published in the media, including Internet publications. Memoirs as a type of sources refer to documents of personal origin, carrying unique retrospective information refracted through the prism of a personal approach. On them lies the reflection of the individuality of a particular person, the originality of his inner world, therefore, these sources must be subjected to source analysis in accordance with the provisions set out in the article. However, this type of sources contains information about the difficult everyday life in Kazakhstan during the years of forced collectivization and settling of nomads, depriving the Kazakhs of the main source of livelihood - livestock, which led to hunger and their migrations both within the republic and beyond.

Key words: memories, mass death, hunger, force collectivization, settling of Kazakhs, nomads, tragedy.

Введение. К 30-летию независимости Республики Казахстан перед исторической наукой выдвигаются новые задачи, связанные с переосмыслением исторического прошлого с учетом достигнутого уровня методологии и методики зарубежной и отечественной исторической науки, новых концептуальных подходов и новых источников, выявленных в архивах дальнего и ближнего зарубежья в ходе осуществления государственных программ. Кроме того, влияет фактор всё большей политизации всех сфер общественной жизни, в том числе гуманитарного знания, которое постулируется в ключе, нужном для правящей элиты, некоторых одиозных политиков, с целью идеологического обоснования выдвигаемых политических лозунгов и посылов. Конфликт в Украине, косвенным участником которого с 2014 г. является Россия, оккупировавшая Крым, вынес на гребне волны проблему рецидивов голода 1920-х и 1930-х гг. на территории советской «житницы», которая стала инструментом конфликтной мобилизации собственного населения и конструирования общественного мнения против РФ как правопреемницы Советского Союза, проводившего, по мнению некоторых украинских политиков и историков, голодомор против украинцев.

Только обращение к историческим источникам позволит профессиональным историкам, а не «кухонным знатокам», выдающим псевдоисторию за истину, сделать верные выводы по методологическим и фактологическим аспектам этой сложной и до сих пор в полной мере нераскрытой проблеме. Для заполнения данной лакуны в 2020 г. под научным руководством доктора исторических наук А.И. Кудайбергеновой в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова реализуется проект

«Казахские откочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XX века: пребывание и адаптация» с целью восстановления объективной картины последствий массового голода начала 30-х гг. XX века на примере изучения социально-экономического и правового положения, специфики адаптации казахских откочевников в республиках Средней Азии и сопредельных территориях России.

Материалы и методы. Материалами для написания статьи послужили преимущественно архивные документы личного происхождения Центрального государственного архива РК. В частности, были просмотрены фонды известных писателей, комсомольских работников Казахстана, чье детство и годы молодости совпали с этим трагическим периодом нашей истории. Наиболее информативным оказался фонд 1744 (Оп. 2) Народной поэтессы Казахской ССР Мариам Хакимжановой (1906–1995) о голоде и эпидемии холеры, очевидицей которого она стала 15-летним подростком в родном ауле в Кустанайской области в 1921 г., а также о голоде 1931–1932 гг., будучи свидетельницей жертв которого она была в Алма-Ате (ныне г. Алматы) при обучении в Казахском педагогическом институте. Эти воспоминания были ею опубликованы в республиканских журналах с 1990 по 1994 год, т.е. в период гласности в СССР и начальный период независимости. Несмотря на почтенный возраст написания этих воспоминаний, поражает количество подробностей об отдельных жертвах голода, казахам, прибывших в Алма-Ату в поисках пропитания и спасения, и тех людях, которые окружали ее в этот период. Видимо, эти страшные факты настолько врезались в ее память, что через 60–70 лет она смогла все подробно, с писательским мастерством описать, визуализировав перед читателями трагедию казахского народа. Эти воспоминания поэтессы пронизывает острая боль за судьбу своего народа, испытывавшего такие бедствия и потерявшего цвет нации, в каждом воспоминании она обращается к современному молодому поколению, чтобы они помнили о голодоморе и не относились равнодушно к отечественной истории.

Дают представление о тяжелой повседневности начала 1930-х гг. мемуары заслуженного артиста Казахской ССР, пенсионера республиканского значения А. Асимжанова (1913 г.р.) «Қасіретті жылдар хақаясы», содержащиеся в его личном фонде 2366. (Оп. 1). В 1930–1932 гг. он обучался в строительном училище Семипалатинска, куда скапливались голодные люди, а также ездил в Жанасемей, где косил людей мор сталинской коллективизации. Интересные сведения о голоде приведены в рукописи воспоминаний Народного писателя Казахской ССР Азильхана Нуршаихова (1922–2011) в его личном фонде (Ф. 2209, оп. 2), где он описал поездку в родной аул Акбузак Восточно-Казахстанской области в голодное время.

Познавательный пласт информации содержится в фонде 269 «Документы участников строительства социализма в Казахстане. Коллекция за 1931–1981 гг.», где находится дело 4-е с воспоминаниями врача-хирурга Татьяны Невадовской, которая в 19-летнем возрасте в 1932–1933 гг. работала лаборанткой в фитопатологической лаборатории зональной станции «Союз-сахар», которой заведовал ее отец – профессор Г.С. Невадовский, сосланный в Казахстан. В названном фонде некоторую информацию почерпнули из воспоминаний Макая Джунусовича Джунусова, комсомольца 20–30-х годов, партийного работника, участника строительства Туркестано-Сибирской железной дороги, который с 1929 г. работал в аппарате Казкрайкома и в 1932 г. стал свидетелем наводнения Акмолинска голодающими (ЦГА РК, 3: 54–55).

Помимо архивных документов с воспоминаниями при написании статьи использовались следующие материалы: опубликованные сборники документов с воспоминаниями, исследования о голоде, включающие свидетельства очевидцев и их родственников, статьи, опубликованные в средствах массовой информации, включая Интернет-издания.

Для достижения результатов исследования проблемы автор опирался на принципы историзма и объективности при анализе воспоминаний очевидцев, которые в силу своей принадлежности к источникам личного происхождения имеют субъективный характер. Нашли применение общенаучные методы логического анализа и синтеза, системно-функциональный, аналогии и абстрагирования. Кроме того, важное значение при изучении темы имели проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-типологический и другие методы изучения обозначенной проблемы.

Обсуждение. В советский период на тему голода 1920-х и 1930-х гг. было наложено табу со стороны партийного руководства страны, поэтому исследования не проводились. Однако в эмиграции некоторые представители казахской элиты поднимали эту проблему. К.Л. Есмагамбетов (2015), видный специалист по зарубежной историографии истории Казахстана и издатель полного собрания трудов видного общественного и государственного деятеля М. Шокая, свидетельствует, что в 1932 г. этот лидер национально-освободительного движения тюркских народов в Туркестане опубликовал в журнале «Яш Туркестан» статьи «Түркістанда аштық» («Голод в Туркестане»), «Түркістандағы аштықтың себептері» («Причины голода в Туркестане»).

Ситуация изменилась в годы «горбачевской» перестройки и гласности, когда начались процессы демократизации, ослабления партийной цензуры, стали открываться архивы и началась реабилитация жертв политических репрессий. В 1989 г. выходит весьма важная статья маститых казахских историков – М.К. Козыбаева, Ж.Б. Абылхожина и М.Б. Татимова «Казахстанская трагедия» (1989), которая обозначила концептуальные направления исследования темы голода. Многие положения этой статьи затем легли в основу брошюры «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (Козыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992). Известный демограф Манаш Татимов в 1989 г. также выпустил в свет

исследование «Социальная обусловленность демографических процессов», в котором на основе анализа государственной статистики дал примерные цифры гибели от голода и эпидемий во время оседания и коллективизации: 2 млн. 20 тыс. человек (49%), а откочевников 616 тыс., в том числе за рубеж 205 тыс. (Татимов, 1989: 124). В это же время появляются исследования по проблеме голода другого известного в Казахстане демографа А.Б. Галиева (1989), он в соавторстве с профессором М.Х. Асылбековым в 1991 г. опубликовал книгу «Социально-демографические процессы в Казахстане» (Асылбеков, Галиев, 1991). В автореферате докторской диссертации А.Б. Галиев называет цифру демографических потерь казахов от голода, болезней и откочетов в 1 610 000 человек (Галиев, 1994: 16).

В начале 1990-х гг. на страницах прессы, в особенности казахоязычной, проблема голода выносятся на первые страницы и активно обсуждается. В этом ряду можем назвать статьи Ж.Б. Абылхожина и Х.С. Алдажуманова (1992), академиков М. Койгельдиева и Т. Омарбекова (1993). Через год Талас Омарбеков защитил докторскую диссертацию о лишении собственности и насильственной коллективизации в Казахстане, в которой обращался к проблеме голода и откочетов казахских скотоводов (Омарбеков, 1994). Далее исследования по указанной теме в отечественной исторической науке продолжились.

Таким образом, в Казахстане проблема голода также уже давно дискутируется в кругах историков, культурологов, общественных деятелей и любителей истории. Наиболее обсуждаемыми вопросами являются методологические аспекты – определение голода 1930-х гг. как геноцида, по примеру Украины, Верховная Рада которой приняла соответствующий закон еще в 2006 г., а также количество жертв голода – этнических казахов, наиболее пострадавших от него. Отечественные историки исходят из понимания, что необходимо углублять исследования советского голода, объединив свои усилия с ведущими западными учеными-специалистами по голоду в Украинской ССР и Казахской АССР – М.Б. Олкотт, С. Камерон, И. Огайон, Н. Пианчиолу, Р. Киндлера, М. Пейна и др.

Результаты. В современной исторической науке в связи с трендом на исследование повседневности возрастает значение мемуарных источников, которые могут поведать о семейных историях выживания во время голода и перекочевок казахов на сопредельные территории. Термин «мемуар» происходит от латинского слова «*memoria*», означающего память и заимствованного из французского языка (БСЭ, 1974: 64). К мемуарам относят записанные по прошествии лет очевидцами воспоминания о событиях их жизни, зачастую реконструированные с использованием других источников – дневниковых записей, документов, рассказов других участников событий, фотографий, кинохроник и пр. Мемуары как вид источников относятся к документам личного происхождения, неся в себе уникальную ретроспективную информацию, преломленную через призму личностного подхода. На них лежит отсвет индивидуальности конкретного лица, своеобразие его внутреннего мира. В этом заключается главная особенность мемуаров как источников – субъективность данных документальных материалов, которую отмечали такие известные советские историки, как М.Н. Черноморский («Мемуары как исторический источник: учебное пособие по источниковедению СССР», 1959), Е.В. Тарле («Значение архивных документов для истории», журнал «Вестник архивоведения», 1961, № 3). Эти документы представляют также большую ценность для исследований в области социально-гуманитарных наук, воспроизводя нравы людей, их повседневный быт и ментальность. Считаю необходимым согласиться с мнением российского историка Н.Г. Георгиевой, что «мемуары – ценный исторический источник, имеющий дуалистическую природу: с одной стороны, они имеют документальный характер как остаток (воплощение части) старины, а с другой – они являются нарративным (повествовательным) источником, отражающим отдельные аспекты культуры прошедших эпох» (Георгиева, 2012: 136).

Наиболее распространенным типом мемуаров являются мемуары-автобиографии, обычно предназначенные для потомков, выделяются также мемуары-истории, в которых мемуарист рассказывает о пережитых им исторических событиях (Источниковедение..., 1998: 466). Эти виды мемуаров объединяет следующее свойство – в них отражается не отношение автора к событиям в момент их протекания, а отношение в момент написания мемуаров, т.е. имеет место переоценка фактов и событий, которая могла произойти под влиянием довлеющей идеологической конъюнктуры. Академик Е.В. Тарле писал: «Коренная черта всей мемуарной литературы заключается в том, что у автора есть совершенно сознательное намерение показать читателю людей и их поступки лишь в известном освещении: выявить одно, скрыть другое, извратить третье» (Тарле, 1961: 102). Именно поэтому признание ценности мемуаров как исторических источников, не исключает, а, напротив, требует тщательного источниковедческого анализа данных источников. Речь идет о следующих правилах:

- необходимо изучить личность мемуариста: социальное происхождение; социальный статус на момент описываемых событий и во время составления мемуаров; имущественное положение; идеологические убеждения и позиции; род деятельности; национальность и родоплеменная принадлежность (для казахов), отношение к религии, семейное положение, наличие детей; характер и личностные качества (по мере возможности);

- изучить социальную среду, в которой создавались мемуары; выяснить был ли социальный заказ на создание этих мемуаров, создавались ли они для широкой публикации, предусматривающей коммерциализацию, подвергались ли литературной и редакторской обработке, что могло исказить авторский текст; несут ли они пропагандистский характер; были изданы мемуары при жизни автора или посмертно его потомками;

- выяснить был ли автор участником описываемых событий или использовал воспоминания прямых участников, другие источники информации;
- сделать выводы о самосознании мемуариста;
- тщательно сопоставить указанные факты с другими видами источников, так как мемуаристы грешат путаницей в датах, фамилиях действующих лиц, приписывая действия одних другим лицам, чередой и последовательностью событий.

Что касается проблемы голода 1930-х гг. в Казахской АССР, то в связи со спецификой данной темы, имеется лишь ограниченное количество мемуарных свидетельств очевидцев Великого голода в связи с запретом на освещение данной темы в Советском Союзе. В период независимости на скудость этих источников повлияли демографические факторы – сокращение количества очевидцев событий в результате естественной смертности, отдаленность событий, их временная узость, отсутствие способностей или условий к литературной деятельности у многих оставшихся в живых участников, незначительное число полевых экспедиций историков с целью сбора воспоминаний и пр. Однако воспоминания о голоде вкраплены во многие мемуары известных исторических деятелей Казахстана, в частности Д.А. Кунаева «О моем времени» (1992), «От Сталина до Горбачева» (1994). Он писал: «Моя учеба в Москве совпала с тяжелейшим периодом в жизни республики и страны – периодом принудительной коллективизации. Сведения о крайне тяжелом положении народа доходили до нас, московских студентов. Я получал письма от родителей, в которых рассказывалось об огромных бедствиях жителей аулов и сел, страдающих и погибающих от голода. О масштабах развернувшейся беды я мог судить сам, когда приехал к родителям на каникулы в село Тургенъ Энбекши-Казахского района Алма-Атинской области. Здесь в 1932–1933 гг. погибло от голода множество людей в селах Балтабай, Маловодное и в аулах района» (Кунаев, 1992: 17).

12 марта 2021 г. в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова состоялась презентация сборника воспоминаний «Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық» (Байкулов, 2020), подготовленного учеными Института под руководством известного публициста Т. Байкулова, является продолжением одноименного сборника, изданного в 2017 г. (Байкулов, 2017). В книге собраны воспоминания потомков очевидцев и свидетелей голода начала 1930-х годов, записанных во время экспедиций по районам Жамбылской области, фотографии респондентов, а также выявленные архивные материалы.

Отдельные воспоминания жертв и очевидцев голода включены в некоторые исторические исследования. В этом ряду можно назвать исследование профессора Университета штата Мэриленд С. Камерон «Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана» (Камерон, 2020), которая, ссылаясь на Мухамета Шаяхметова, сообщает: «Каждого занимало теперь только одно: как найти еды на завтрашний день – или на сегодняшний день, или немедленно, чтобы заглушить приступ голода. Даже самые добросердечные люди и ближайшие друзья и родственники уже не могли помочь друг другу» (Камерон, 2020: 148). Она приводит отрывки из мемуаров Кокена Бельгибаева, известного казахского писателя Зейтина Акишева, Халима Ахмедова, Веры Рихтер, в которых подтверждаются факты каннибализма среди голодающих казахов, а также шокирующие строки супруги заместителя полномочного представителя ОГПУ по Казахской АССР С. Миронова – Агнессы, о шикарных условиях их путешествия по Голодной степи в пульмановских вагонах с обильным питанием (Камерон, 2020: 151).

Воспоминания казахских писателей Гафу Каирбекова о беседах с Габитом Мусреповым о голоде, Галыма Ахмедова, Альжаппара Абишева, вплетены в ткань документальной повести известного карагандинского поэта, писателя и публициста Валерия Федоровича Михайлова «Хроника великого джута» (Михайлов, 1990). Он информирует о работе над книгой: «Тогда я стал собирать «живые документы» – свидетельства тех, кто выжил в тяжелом испытании. А потом засел в Пушкинской библиотеке за подшивками газет 20–30-х годов. Словом, прочитал все возможное о том периоде, начиная с 1925 года и до 1933 года, когда Голощекин был первым секретарем Казкрайкома партии» (Голодомор..., 2017: <https://dalanews.kz/bas-takyrp/27344>). Книга Михайлова выдержала 4 издания на русском языке, а также была переведена на казахский язык Т. Айтбайулы и издана в 1992 г.

На основе воспоминаний видный казахский писатель, драматург Смагул Елубай написал к 1990 г. на казахском языке роман-трилогию «Ақбоз үй» («Одинокая юрта») (Елубай, 2011), в котором воспроизвел путь его семьи из Западного Казахстана в Каракалпакстан и далее в Туркменистан в поисках пропитания во время голода.

Появляются воспоминания очевидцев и на страницах средств массовой информации в виде интервью и историй. Так, в 2017 г. на портале ИноСМИ.ру, на котором публикуются на русском языке материалы западных журналистов, вышла в свет статья американской журналистки Джоанны Лиллис, проживающей в Алматы, «Казахстан: Рассказ очевидицы о Великом голоде 1930-х годов» (Лиллис, 2017: <https://inosmi.ru/history/20170612/239563328.html>). В статье автор публикует интервью-воспоминание Нурзии Кажибаевой, которой в 6-летнем возрасте пришлось вместе со своей семьей бежать в Китай, а также рассуждает о причинах голода в беседах с историками – академиком Т. Омарбековым, писателем С. Елубаем и др.

В 2018 г. на портале «Zakon.kz» была обнародована заметка «Давай зарежем нашего сына и съедем»: История голодомора в Казахстане» (<https://www.zakon.kz/4932232...>), в которой устами Ш. Оразбекулы, ветерана труда из Толебийского района Туркестанской области, изложен рассказ казахского аксакала о бегстве его с женой и детьми из окрестностей Аркалыка в хлебный Узбекистан, услышанный от него

в 60-х годах прошлого века в Джизакской области Узбекской ССР: «Я родом из далекого Аркалыка. В 30-х годах и нашу семью сжал в тисках голод. Мы слышали от людей, что если в Ташкенте работаешь, то не умрешь от голода. Однажды я взял свою жену и единственного 3-летнего сына и отправился в путь. Мы ночевали, где придется. Шли сорок дней пешком. Ребенка по очереди несли за спиной. Продукты, взятые на дорогу, закончились. И от безысходности мы выкапывали корни трав и ели их. Наши тела опухли от недоедания. Я почти обезумел от голода и усталости. «Чем погибать всем сразу, давай нарежем нашего сына и съедем», – начал я уговаривать жену. «Если мы спасемся, то мы ведь еще молодые, даст Аллах, у нас будут еще дети», – сказал я. Жена внезапно испугалась, вскочила на ноги, схватила ребенка, тесно прижала его к груди и вся в слезах убежала от меня. Она бежала в неизвестном направлении. А я не спускал с нее глаз и плелся за ней. На третий день вдали показались поднимающие пыль всадники...Из последних сил волоча ноги, я добрался до них...Когда мы немного пришли в себя, нам дали размоченный в воде хлеб...Пробыв в этом ауле некоторое время, мы отправились в Ташкент, устроились на работу к одному обеспеченному человеку и жили там...» (Давай нарежем..., 2018: <https://www.zakon.kz/4932232...>). Поиск других воспоминаний о голоде можно продолжить.

Теперь обратимся к мемуарам-воспоминаниям, которые хранятся в личных фондах Центрального государственного архива РК. Из альбома-воспоминаний «Годы, люди, судьбы» упомянутой Татьяны Невадовской следует, что в 19-летнем возрасте в 1932 г. она жила вместе с отцом-профессором в ауле Шымдаулет вблизи Алма-Аты, где напрямую столкнулась с голодающими казахами-кочевниками, описав эту трагедию: «Ранняя весна 1933 года. Я шла с кем-то из специалистов, со мной был фотоаппарат. На дороге сидел обессиленный, истощенный казах. Он с трудом тащился с полевых работ, обессилен, стонал, просил и есть, и пить. Я передала фотоаппарат своему спутнику и поспешила принести воды. Казах пил с жадностью. Я не заметила, когда мой товарищ меня сфотографировал. Я снова поспешила домой, чтобы принести голодающему кусочек хлеба и сахара. Когда я подошла к нему с хлебом, он уже был мертв» (ЦГА РК, 4: 32).

Эмоционально повествует о голоде в Семипалатинске и его окрестностях заслуженный артист Казахской ССР Абдрахман Асимжанов. Как мы писали выше, в 17-летнем возрасте он был студентом Семипалатинского строительного училища, он слышал от своего наставника Шкиртова о реквизициях продовольствия и скота у казахов, которые устремились в целях спасения в русские города Рубцовку, Барнаул, Бийск, а также в Узбекистан, Туркменистан и за пределы Советского Союза – в Китай, Иран. Шкиртов видел толпы голодающих и трупы на улицах города Жанасемя на р. Иртыш (до 1927 г. – г. Алаш). Эти печальные новости взволновали молодого человека, родители которого жили в этом городке. Он отправился с запасами хлеба, который удалось получить в училище, в родные места: «Алты бөлке нанға қоса, отыз сом көмегін алып, қаладан отыз шақырымдай қашықтағы Семейтауға бет түзеп жолға шықтым. Күн батқанша Иманбай қарттың бекетіне жетпек оймен суыт жүріп келем. Қарасуға түсіп терлеп кеттім. Тер қатып ауырып қалмасам жарар еді. Жер де әппак, көк те әппак. Қыбырлаған тірі жан жоқ. Елсіз дала қойнауындағы бірен-саран қар жамылған төбелер көргенімен сезгенін айтпасақ ант еткендей мүлігіп тұр. Бүлт бүркенген Семейтау биігі де ауыр ойға шомыпты. Жол жағасында денелері жартылай қарға көмілген ақсақалды қарт пен бала жігітке көзім түскенде денем түршігіп, жүрегім елжіреді. Екі бетімнен төмен қарай жосыған мөлдір моншақтарды жеңіммен сүртіп тастап, ойымда жүрген дұғамды оқып бет сипадым. Басындағы тымақтары Қаракесек руынан екенін аңғартады» (ЦГА РК, 26: 46). Уже в окрестностях города повстречал голодную женщину-казашку, которую вместе с доброй русской женщиной Ниной Ивановной защитил от побоев пьяного русского мужика, который заподозрил ее в каннибализме. Она поведала свою горькую историю об утрате двух сыновей и мужа у подножия горы Семейтау. Родной аул парня обезлюдел, не было слышно привычного лая собак, повсюду были следы мора, по дороге домой Абдрахман среди свежих тел умерших от голода людей заметил еще живого малыша, чей слабый писк он услышал. Джигит взял ребенка на руки, разжевал во рту хлеб и положил в ротик ребенка, но тот вскоре затих навсегда. Это далеко не все горькие детали повседневности 1930-х годов в советском Казахстане (ЦГА РК, 26: 44–46).

Во время чтения воспоминаний Народной поэтессы Казахской ССР Мариам Хакимжановой полностью погружаешься в ткань повествования о голоде 1930-х гг., который стал эмоциональным потрясением для студентки рабфака КазПИ. Согласно ее воспоминаниям, на улицах Алма-Аты весной 1932 г. стоял тошнотворный трупный запах, так как зимой никто их не собирал и не хоронил, вся территория вокруг единственной городской бани была завалена телами умерших от голода казахов. Мариам вместе с другими студентами под руководством секретаря парткома Аккошкарва по решению партийного комитета г. Алма-Аты была направлена в бригаду, каждая из которых насчитывала по 10 человек, на сбор павших тел. На Талгарской улице возле детских яслей они подобрали 9 маленьких трупов казахских детей, отвезли их на арбах, запряженных или ослами, или быками, в Красный Крест, где уже стояли до верха заполненные трупами машины. Далее еще более впечатляющие строки, которые из этических соображений оставим без перевода: «Екеуінде де өлген адамдардың сүйегі екен. Машинаға, көлікке тигенде бірінің басын, бірінің аяғын айқастырып тиеді екен. Біз әкелген сүйектерді де солай тиеді де, балалардың денесін қуыс-қуысқа сыналап тықты. Бұл көріністер өмір бойы есімнен кетер емес» (ЦГА РК, 85: 8). М. Хакимжанова приводит сведения из уст писателей Б. Майлина и Г. Мусрепова, которые ездили в разгар голода в родную для поэтессы Кустанайскую область, где в живых осталось, по их словам, не более 25% жителей (ЦГА РК, 85: 11).

По воспоминаниям М. Хакимжановой, многие трупы погибших людей были скрыты под ледяной коркой, которую молодые люди сбивали железными лопатами, а затем уже копали деревянными лопатами. Однажды они откопали тело мужчины около 60-ти лет, который одной рукой обнимал погибшего 7–8-летнего сына, а в другой крепко зажал домбру. Аккошқаров, имя которого поэтесса уже не помнит, понимал, какое духовное значение имеет домбра для казахов, поэтому распорядился произвести погребение вместе с инструментом. Многие матери, не выдержав голодной смерти детей, вешались от горя на деревьях: «Қаскелең жағына шыққан бір топ, ағаштың арасынан үш адамның өлігін тапқандарын баяндады. Бір қазақ әйелі бір ұл, бір қызымен ағаштың қоюлау жеріне жатыпты. Екі баласы ісіп кеуіп өліпті. «Балаларының күйігіне ана қызының бетіне бас орамалын жауып, ұлының бетіне камзолын жауыпты да, өзі сол ағашқа асылып өліпті», – дегенде Аққошқаров қалтасынан орамалын алып, көзінің жасын суреткен бойы орнынан тұра келді. Жиында отырғандардың бәрі тұрып, аянышты, құрмет көрсеткен еді» (ЦГА РК, 85: 8).

Студенты тогда питались в студенческой столовой, вокруг которой постоянно звучали жалобные просьбы голодающих «Хлеба! Хлеба!», многим девушкам кусок хлеба не шел в горло в таких условиях, сами недоедали и делились с голодающими, хотя и студенты питались скромно, например, суп им варили из мяса черепах. Надо отметить, что сравнительный анализ трех очерков воспоминаний из этого дела, каждый из которых дополняет другой отдельными деталями, не отклоняясь от основы нарратива, доказывает объективность приведенных в воспоминаниях фактов, их соответствие страшной действительности тех лет.

Воспоминания о годах народного бедствия оставил известный писатель А. Нуршаихов. Будучи 10-летним мальчиком он фиксирует свое восприятие событий и удивляется наплыву голодных людей-откочевников в их аул, с которыми делили кров». Далее он пишет, что приметой времени стало исчезновение собак, которые всегда раньше громким лаем встречали путников, они стали пищей для обездоленных людей (ЦГА РК, 3: 11).

Заключение. Таким образом, в рамках реализуемого проекта «Казахские откочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XX века: пребывание и адаптация» и других проектов по смежным темам предстоит большая работа по извлечению ретроспективной информации мемуарного характера о голоде в личных фондах архивов, изданных книгах, поиску родственников жертв голода, их интервьюирования для пополнения документального фонда о великой трагедии казахского и других народов в советский период, для реконструкции повседневности очевидцев голода, которые оказались волею судьбы в более благоприятных условиях, нежели их соотечественники – невольные жертвы голода и заложники сталинского режима. Мы видим, что мемуарные источники не отображают в логической последовательности цепочку причинно-следственных связей, которые привели к трагедии голода, но они погружают в повседневность и помогают понять ход мыслей, поступки людей того времени, вскрывая глубину переживаний, эмпатию одних или обнажают черствость, безразличие к страданиям голодающих других.

Список литературы

- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53–71.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.
- Әбілқожин Ж., Алдажуманов Қ. Этноцид // Егеменді Қазақстан. 1992. 30 мамыр.
- Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық. Көп томдық жинақ; 2 т. / Құрастырышы Т. Байкулов. Алматы: «Базарбаева» ЖК, 2020. 672 с.
- Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық (жинаған естеліктер негезінде) / Жинақтаушы-құрастырышы Т.С. Байкулов. Алматы: «Үш Қиян» баспасы, 2017. 556 с.
- БСЭ / Гл. ред.: А. М. Прохоров. М.: Советская Энциклопедия, 1974. 3-е изд. Т. 16. 616 с.
- Галиев А.Б. Голод в Казахстане 1932–1933 гг. // Заря. 1988. № 11. С. 11–16.
- Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917–1980): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Алматы, 1994. 53 с.
- Георгиева Н.Г. Мемуары как феномен культуры и исторический источник // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. История и археология. 2012. С. 126–138.
- «Голодная степь: голод, насилие и создание советского Казахстана» с автором Сарой Камерон (видео и стенограмма). URL: <https://www.caa-network.org/archives/15534> (дата обращения: 08.08.2021).
- Голодомор: девочку украли и спрятали в сторе сена, чтобы съесть. 2017 ж. Мамыр 31. URL: <https://dalanews.kz/bas-takyryp/27344-golodomor-devochku-ukrali-i-spryatali-v> (дата обращения: 08.08.2021).
- «Давай зарежем нашего сына и съедем»: История голодомора в Казахстане. 11.08.2018. URL: <https://www.zakon.kz/4932232-davay-zarezhem-nashego-syna-i-sedim.html> (дата обращения: 08.08.2021).
- Елубай С.А. Ақ боз үй. Алматы: Жазушы, 2011. 376 с.
- Есмағамбетов К.Л. Мұстафа Шоқай және қазақтардың аштыққа ұшырауы туралы // «1920–30 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және Алаш азаматтары» Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (2015 ж., 27 мамыр). Алматы: Орхон, 2015. С. 18–27.
- Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники Российской истории. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.

Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 490 с.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов Х.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алматы: АН РК, 1992. 36 с.

Койгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тығлымы не дейді. Алматы: Ана тілі, 1993. С. 106–123.

Кунаев Д.А. О моем времени: воспоминания. Алматы: Дәуір, МП «Ынтымак», 1992. 312 с.

Лиллис Дж. Казахстан: рассказ очевидицы о Великом голоде 1930-х годов. 12.06.2017. URL: <https://inosmi.ru/history/20170612/239563328.html> (дата обращения: 08.08.2021).

Михайлов В.Ф. Хроника великого джута: Документальная повесть. Алма-Ата, Интербук, 1990. 99 с.

Омарбеков Т.О. Қазақ шараушыларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағлымы: Тар. ғыл. докт. дисс. ... автореф. Алматы, 1994. 30 б.

Тарле Е.В. Значение архивных документов для истории // Вестник архивоведения. 1961. № 3. С. 102–122.

Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. 128 с. Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 269. Оп. 1. Д. 3. Л. 32.

ЦГА РК. Ф. 269. Оп. 1. Д. 4. Л. 54–55.

ЦГА РК. Ф. 1744. Оп. 2. Д. 85. Л. 8–11.

ЦГА РК. Ф. 2209. Оп. 2. Д. 3. Л. 11.

ЦГА РК. Ф. 2366. Оп. 1. Д. 26. Л. 44–46.

References

Abylhozhin ZH.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. P. 53–71 [in Russian].

Asylbekov M.KH., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. [in Russian].

Abilqozhin J., Aldazhumanov K. Ehtnocid [Ethnocide] // Egemendi Qazaqstan. 1992. 30 мамыр [in Kazakh].

Дәуіле-Ата үйіріндегі ашаршылық [Hunger in Aulie-Atinsky district]. Күр томдық жинақ; 2 т. / Құрастырған Т. Байқұлов. Алматы: «Базарбаев» ЗHK, 2020. 672 p. [in Kazakh].

Дәуіле-Ата үйіріндегі ашаршылық (жинағас естеліктер негізінде) [Hunger in Aulie-Atinsky district (on the basis of assembled memories)] / Жинақтаушы-құрастырушы Т.С. Байқұлов. Алматы: «Үш Қиана» баспасы, 2017. 556 p. [in Kazakh].

BSEH [Great Soviet Encyclopedia] / Gl. red.: A.M. Prokhorov. M.: Sovetskaya Ehnciklopediya, 1974. 3-e izd. T. 16. 616 p. [in Russian].

Galiev A.B. Golod v Kazakhstane 1932–1933 gg. [Famine in Kazakhstan 1932–1933] // Zarya. 1988. № 11. P. 11–16 [in Russian].

Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v mnogonacional'nom Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in multinational Kazakhstan (1917–1980)]: Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 1994. 53 p. [in Russian].

Georgieva N.G. Memuary kak fenomen kul'tury i istoricheskij istochnik [Memoirs as a cultural phenomenon and a historical source] // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Istoriya Rossii. Istoriya i arkhologiya. 2012. P. 126–138 [in Russian].

«Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie sovetskogo KazakhstanA» s avtorom Saroj Kameron (video i stenogramma) [“The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan” with author Sara Cameron]. URL: <https://www.caa-network.org/archives/15534> (date of access: 08.08.2021) [in Russian].

Golodomor: Devochku ukrali i spryatali v stoge sena, chtoby s'est'. 2017 zh. Mamyр 31. URL: <https://dalanews.kz/bas-takyryp/27344-golodomor-devochku-ukrali-i-spryatali-v> (date of access: 08.08.2021) [in Russian].

«Davaj zarezhem nashego syna i s'edim»: istoriya golodomora v Kazakhstane [“Let's Slaughter Our Son and Eat”: The Story of the Holodomor in Kazakhstan]. 11.08.2018. URL: <https://www.zakon.kz/4932232-davay-zarezhem-nashego-syna-i-sedim.html> (date of access: 08.08.2021) [in Russian].

Elubaj S.A. Aq boz ы [White gray house]. Almaty: Zhazushy, 2011. 376 p. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Mustafa Şoqay және қазақтардың аштыққа ұшырауы туралы [About Mustafa Shokay and famine among Kazakhs] // «1920–30 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және Алаш азаматтары» Respublikalıq ғылым-практикалық конференция материалдарының жинағы (2015 ж., 27 мамыр). Almaty: Orkhon, 2015. P. 18–27 [in Kazakh].

Istochnikovedenie. Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki Rossijskoj istorii [Source study. Theory. History. Method. Sources of Russian history]. M.: Rossijsk. gos. gumanit. un-t, 1998. 702 p. [in Russian].

Kameron S. Golodnaya step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo KazakhstanA [The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 490 p. [in Russian].

Kozybaev M.K., Abylkhozhin ZH.B., Aldazhumanov K.H.S. Kollektivizaciya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Almaty: AN RK, 1992. 36 p. [in Russian].

Koygeldiev M., Omarbekov T. Tarix taglymy ne deydi [What are the secrets of history talking about]. Almaty: Ana tili, 1993. P. 106–123 [in Kazakh].

Kunaev D.A. O moem vremeni: vospominaniya [About my time: memories]. Almaty: Ddwir, MP «Yntymak», 1992. 312 p. [in Russian].

Lillis Dzh. Kazakhstan: Rasskaz ochevidicy o Velikom golode 1930-kh godov [Kazakhstan: an eyewitness account of the Great Famine of the 1930 s.]. 12.06.2017. URL: <https://inosmi.ru/history/20170612/239563328.html> (date of access: 08.08.2021) [in Russian].

Mikhajlov V.F. Khronika velikogo dzhuta [Chronicle of the great jute]: Documentary povest'. Alma-Ata, Interbuk, 1990. 99 p. [in Russian].

Omarbekov T.O. Qazaq sharawshyların jeke menşik qojalıqtarınan ayırw jдne ujımdastırw: tarıxı men taǵlımı [Deprivation of property and forced collectivization of Kazakh peasants]: Tar. ǵıl. dokt. diss. ... avtoref. Almaty, 1994. 30 p. [in Kazakh].

Tarle E.V. Znachenie arkhivnykh dokumentov dlya istorii [The importance of archival documents for history] // Vestnik arkhivovedeniya. 1961. № 3. P. 102–122 [in Russian].

Tatimov M.B. Social'naya obuslovlennost' demograficheskikh processov [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 128 p. [in Russian].

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 269. Op. 1. D. 3. L. 324 [in Russian].

CSA RK. F. 269. Op. 1. D. 4. L. 54–55 [in Russian].

CSA RK. F. 1744. Op. 2. D. 85. L. 8–11 [in Kazakh].

CSA RK. F. 2209. Op. 2. D. 3. L. 11 [in Kazakh].

CSA RK. F. 2366. Op. 1. D. 26. L. 44–46 [in Kazakh].

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_100

ЖЕТИСУДАҒЫ АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ ЖӘНЕ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАР КӨРІНІСТЕРІ (1928-1932 ЖЖ)

Е.И. Стамшалов^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент
E-mail: kun2013@mail.ru)

Аңдатпа: Мақалада XX ғасырдың 20 жылдарының аяғы 30-жылдар басындағы күштеп ұжымдастыруға қарсы халық көтерілістерінің туу себептерінің бірі - мемлекеттік астық дайындау науқаны, ауыл шаруашылығындағы күштеу шаралары барысындағы ұлтаралық қақтығыс көріністері, себеп-салдары қарастырылған. Зерттеуде архив құжаттары негізінде большевиктік аграрлық саясатты жүзеге асыру барысындағы ұлтаралық қақтығыстар фактілері келтіріліп, дайындау науқандарының зорлықшыл механизмі талданған. Қазақ өлкесіне «көмек» деген желеуімен қазақ шаруаларын мүліктен айыру, қуғындау үшін әкелінген жұмысшы бригадалары, «25 мыңдықтар», коммунистік отрядтардың ұлттық құрамы, ұлтаралық қақтығыс туғызу фактілері, Түріксіб темір жол құрылысындағы ұлтаралық қарым-қатынастардың шиеленісуі нақты деректер негізінде баяндалған.

Кілт сөздер: астық дайындау науқаны, шаруаларға қарсы репрессия, жұмысшы бригадалары, «25 мыңдықтар», шаруашылық-саяси науқандар, ұлтаралық қатығыстар, ұлыдержавалық шовинизм, коммунистік отрядтар, Түріксіб құрылысы, шаруа көтерілістері

Мақала «*Кеңестік Қазақстан: әлеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920-1991 жж.)*» ЖТН АР09259347 гранттық жобасын іске асыру аясында орындалды.

МРНТИ 03.20

ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНАЯ КАМПАНИЯ И ПРОЯВЛЕНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ В ЖЕТИСУ (1928-1932 ГГ.)

Е.И. Стамшалов^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент
E-mail: kun2013@mail.ru)

Аннотация: В статье рассмотрены формы проявления межнациональных конфликтов в конце 20-х начале 30-х годов XX века, в ходе государственной хлебозаготовительной кампании, насильственных мер против крестьян в Жетысу. В исследовании на основе архивных документов приведены факты межнациональных конфликтов при реализации большевистской аграрной политики, проанализирован насильственный механизм заготовительных кампаний. На основе фактических данных изложены

предпосылки разжигания межнациональных розни, обострения межнациональных отношений в строительстве Турксиба. Так же продемонстрирован национальный состав коммунистических отрядов, «25 тысячники», рабочих бригад, мобилизованных в Край для содействия заготовительных мер.

Ключевые слова: Хлебозаготовительная кампания, репрессии против крестьянства, рабочие бригады, «25 тысячники», хозяйственно-политические кампании, межнациональные розни, великодержавный шовинизм, коммунистические отряды, строительство Турксиба, крестьянские восстания

IRSTI 03.20

GRAIN PROCUREMENT CAMPAIGN AND MANIFESTATIONS OF INTERETHNIC CONFLICTS IN ZHETYSU (1928-1932)

E.I. Stamshalov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: kun2013@mail.ru)

Abstract: The article considers the forms of manifestation of interethnic conflicts in the late 20s and early 30s of the XX century, during the state grain procurement campaign, violent measures against peasants in Zhetysu. The study, based on archival documents, presents the facts of interethnic conflicts in the implementation of the Bolshevik agrarian policy, analyzes the violent mechanism of procurement campaigns. On the basis of actual data, the prerequisites for inciting interethnic discord, aggravation of interethnic relations in the construction of Turksib are outlined. The national composition of the communist detachments, “25 thousand people”, working brigades mobilized to the Region to promote procurement measures is also demonstrated.

Key words: Grain procurement campaign, repressions against the peasantry, work brigades, «25 thousand people», economic and political campaigns, ethnic strife, great-power chauvinism, communist detachments, construction of Turksib, peasant uprisings

Кіріспе. Кеңестік Қазақстанның тарихының XX Ғасырдың 20-30 жылдарындағы ауыл шаруашылығын кеңестік қайта құру бастамалары қасіреті ұлттың жадында мәңгіге қалды. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүргізу салтын күштеп өзгерту, географиялық ерекшеліктеріне орайласып қалыптасқан өзіндік күнкөріс дағдысын қирату, мүліктен айыру ашаршылық, көтерілістер, босқыншылық сияқты орны толмас апаттарға алып келді. Қазақтанның ұлтаралық қарым-қатынас Патша билігі кезінен өте өзекті болып келген өңірі – Жетісудағы қазақ шаруаларының бас көтеруінің әлеуметтік себептермен бірге ұлттық себептері де болды. Кеңестік тарихнамада жасырып-жабылған 20-30 жылдардағы ұлтаралық қақтығыстар мәселесі әлі күнге дейін тыңғылықты зерттеу нысаны болған емес. Патшалық Ресей мен Кеңестік мелкеттің ұлт саясатындағы сабақтастық өз алдына өзекті тақырып саналады. Жаңа өкіметтің шаруашылық-саяси науқандарында ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі қайшылықты көріністерімен көрінді. Жетісудің бірқатар аймақтарында қазақ шаруалары мен орыс шаруалары тізе қосып, кеңестік тонаушылық саясат – дайындау науқандарына, жан төзгісіз салықтарға қарсы тұрды. Сонымен қатар 20-жылдарда қазақ шаруаларының пайдасына үлестірілген жайылымдық, егіндік жерлер үлестіру саясаты кеңестік дамудың жаңа кезеңінде кері бағытта жүргізіліп, орыс шаруашылықтарының пайдасына қайтарылды. Жетісудағы кеңес-партия аппаратында европалықтардың басымдығы ұлттық мәсленің әрқилы формада көрініс беруіне әкелді. Біршама уақыт толастаған келімсек шаруалардың Жетісуға әкелу процесі қайта жанданды. Далалықтарға жаңа аграрлық саясатты, ұжымдастыруды үйретуді желеу еткен ұлттық құрамы негізінен европалықтардан тұрған «25 мыңдықтар», жұмысшы бригадалары қазақ шаруаларына қысымды күшейтті. Жаңа өкіметке саяси берілгендік принципімен негізінен қазақ шаруаларының бас көтеруін жаншу үшін ұйымдастырылған коммунистік отрядтар құрамында да европалықтардың басымдығы көрінді. Қазақ шаруалары көтерілістерін басуда тіпті тау-кен экспедицияларына дейін ат салысқан жағдайлар болды. Жасыру мүмкін болмаған көрініс беріп отырған ұлтаралық қақтығыс, жанжалдарды таптық негізде талдап, екі тарапты тыныштандыру мақсатындағы кеңестер билігінің шаралары түпкілікті оң нәтиже бермеді. Мақалада кеңестік кезеңде бүркемеленіп келген күрделі әлеуметтік процестердегі ұлтаралық қақтығыс мәселесі архив деректері негізінде талданады. Бұған қоса 20-30 жылдардағы ұлтаралық қарым-қатынас мәселесін арқау болған отандық және шетелдік тарихшылар зерттеулеріне талдау жасалған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тексеру арқылы ғылыми объективті талдау тәсілі негізге алынды. Жетісу өңіріндегі кеңестік аграрлық саясат пен науқандар барысындағы ұлтаралық қатығыстардың туу себептері, өкімет тарапынан бағалануы, нәтижелері жан-жақты шынайы көрсетілді. Ғылыми мақалада жинақтау, салыстыра талдау, қорыту әдістері пайдаланылды. Методологиялық плюрализм қағидасына басымдық беріліп, өңірдегі аграрлық модернизация туғызған ұлтаралық қақтығыстар мәселесін талдауда диффузионистік методология элементтері пайдаланылды.

Талқылаулар. XX ғ. 20-жылдар аяғы мен 30-жылдар басындағы Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы кеңестік аграрлық қайта құру шараларында көрініс берген ұлтаралық қақтығыстар мәселесіне назар аударған қазақ саяси эмиграциясының көшбасшысы Мұстафа Шоқай болды. 1930 жылдың 18 ақпанындағы «Түркістандықтар бас имейді» атты мақаласында американдық журналист Линдсей Хобсеннің Париждегі «Пари-Миди» газетінде жарық көрген Түркістанға сапар бойынша жазбасын талдаған М. Шоқай автордың Түркістандағы кеңес билігінің орыс әскеріне сүйеніп тұрғанын дәл байқағанына назар аударады. М. Шоқай Л. Хобсеннің: «Барлық жерде әскерлер. Тіпті Ташкент станциясы да солдаттарға толы. Олар жергілікті халықтың шабуылынан тайсалып, жалғыз жүрмей, екі-үштен жүреді... Солдаттардың дені ішкі губерниялардан келген орыстар», – деген жолдарына айрықша мән беріп, айтылғандардың өзі редакторлық қылатын «Яш Түркістан» журналындағы мақалаларымен үйлесуіне қуанышын жасырмаған (Шоқай, 2012, 4-том:273). 20-30 жылдар өткеліндегі Жетісудағы ұлтаралық қақтығыстар мәселесі кеңестік кезең зерттеулерінде тыс қалды деуге де болады. Жетісудағы ауыл шаруашылығы туралы арнайы зерттеу еңбек жазған А. Тұрсынбаев: «...қазақ көшпелі және жартылай көшпелі халқының отырықшылыққа өтуі тек орыс жұмысшы табының жан-жақты көмегімен ғана жүзеге» асатынын атап көрсеткен (Тұрсынбаев, 1950:119). Қазақстанның осы кезеңдегі аграрлық тарихының маманы Г.Ф. Дахшлейгер 1921-1922 жылдардағы жергілікті қазақ шаруаларын жермен қамтамасыз еткен жер-су реформасын «бірінші кезекте міндеттер қатарында болғанын» көрсеткен (Дахшлейгер, 1965:285). 1925 жылдың сәуіріндегі бүкілқазақтық Кеңестердің 5-съезінде бірінші кезекте қазақ шаруаларына жер беру, келімсек орыс шаруаларының тек 1922 жылдың 31 тамызына дейін келгендерін ғана жерге орналастырып, қалғандарын келген жеріне қайтару шешілді. Г.А. Дахшлейгер 1924 жылы құрылған Серафимов бастаған Орталық Атқару комитетінің ерекше комиссиясы қорытындысында орыс шаруаларының «зорлық көріп отырғаны» көрсетілгені, осының кесірінен Жетісудағы жағдай шиеленіп орыс және қазақ шаруаларының жерге таласының өрістегенін талдаған (Дахшлейгер, 1965:290). Зерттеуші жер бөлінісіне байланысты Жетісудағы ахуал шиеленіскенін атап көрсеткенімен, нақты фактілерге орын бермеген.

Қазақстан тарихының 1920-1930 жылдардағы трагедиясы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттелуінің қарқын алуына 1991 жылдың 12 қарашасында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі қаулысымен құрылған құрамына М.Қ. Қозыбаев (төраға), Қ.С. Алдажұманов, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков және т.б. тарихшы, заңгер ғалымдар енген күштеп ұжымдастыру мен саяси репрессияларды зерделеу комиссиясы зор үлес қосты. 1992 жылдың желтоқсанына дейін жұмыс істеген комиссияның қорытындысы баспасөзде жарияланды (Қолдан жасалған қасірет, 1991). Құжатта геноцид деп бағалауға боларлық аштық пен күштеп ұжымдастыру зобалаңына себеп болған Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАКСР Халық комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу және жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы», 1930 жылғы ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулылары зерттеліп, саяси-тарихи бағасы берілді. Комиссия қорытындысында Жетісу өңіріндегі кеңестік күштеу саясатынан деректер келтіріліп, «ең күшті қысым қазақ ауылдарына түскені» атап көрсетілді (Қолдан жасалған қасірет, 1991:2). Тарихшылар Ж. Әбілқожин мен Қ. Алдажұмановтың мақаласында 30-жылдардағы шаруалар трагедиясына «этноцид» айқындамасы берілген (Алдажұманов, Әбілқожин, 1992). Ғалымдар тарихи процесті тұтастай қарастырғанда жергілікті ұлт өкілдерінің орасан зор мөлшерде қырылып, босуына әкелген аграрлық өзгерістердің бір этносқа бағытталған қиянат есебінде бағалауды жөн көрген. Осы кезде М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұмановтардың бірлескен зерттеуі жарық көрді (Қозыбаев, Абылхожин, Алдажұманов, 1992). Авторлар тобының бұл зерттеуінде астық дайындау науқаны барысында шаруаларды қудалауды, кулактарды жоюдың зардаптары байыпты сараланды. Бұл зерттеуде батыс советологиясына сын тұрғысынан шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің кейбірінде шындыққа ұмтылу байқалғанымен, кейбір еңбектерде әділ таразылаудың көлеңкесі де жоқтығы айтылған. Зерттеушілер 30-жылдар трагедиясы сияқты күрделі мәселені тыңғылықты зерттеуде «өз отандық тарихымыздың мәселелерін өзімізден артық басқа ешкім шешпейді» - деген қорытынды жасайды (Қозыбаев, Абылхожин, Алдажұманов, 1992: 27). Соңғы жылдарда жарық көрген еңбектердің ішінде М. Қойгелдиевтің зерттеуінде 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу мәселесіне орай орыс деревнясын «Кіші Октябрьден» арашалап отырған БК(б)П Қазақстан Өлкеком хатшысы Ф. Голощекинге қарсы шыққан С. Сәдуақасовтың Жетісуда кеңес өкіметі «кулак-шаруалар өкіметі ретінде пайда болғаны» туралы тезисін келтірген (Қойгелдиев, 2020:138). М. Қойгелдиевтің бұл зерттеуі 30-жылдар тарихи оқиғаларын жаңаша саралауымен құнды. Профессор Қ. Алдажұмановтың тарихнамалық мақаласындағы шетелдік тарихшылардың арасында «қырғи қабақ соғыс» сөз саптауын жалғастырушылар да бар екенін көрсеткен (Алдажұманов, 2013:96). Шындығында, қазіргі кезде геосаяси текетіреске (Батыс – Ресей, Батыс – Қытай) бейіл жаңа полистердің туындауы жағдайын ескергенде, тарихшының сөзін негізсіз деуге болмайды. Шетелдік зерттеушілер еңбектерінде хронологиялық, тақырыптық тұрғыда «еркіндік» көзге ұрып тұр. Американдық зерттеуші С. Камерон өз зерттеуінде шетелдік әріптестерінің еңбектеріне тарихнамалық шолуында тарихшылардың методологиялық ұстанымдарына назар аударған. Оның көрсетуінше, француз ғалымы Изабель Огайон қазақ шаруаларының отырықшылыққа өтуін әлеуметтік тарих тұрғысынан зерттесе (Огайон, 2009)

итальяндық ғалым Николла Пьянчола осы тақырыпты зерттеуі керісінше экономикалық тарихқа негізделген. Ал неміс ғалымы Роберт Киндлердің зерттеуі әртүрлі топтардың қысымына баса назар аударған. С. Камерон өз зерттеуінде қоршаған орта тарихы пәнімен байланыстырыла зерттеліп, аграрлық өзгерістер өткен тарихпен байланыста қарастырылғанын көрсеткен (Камерон, 2020:11). Фундаментальды зерттеу деуге келмейтін бұл еңбектерде түрлі «сәнді» ұғымдарды пайдалануға полиграфия нарығы міндеттеп тұр ма деген ой туады. Әрине, методологиялық жағынан, тарихи-ғылыми сараптама жағынан шетелдік тарихшылардың еңбектерінің өзіндік құндылығы бар. Тек бұл зерттеулердің жүйелілігін сыни тұрғыдан талдау да керек екенін көрсете кету артық болмайды. «Либералдық тарихтың» (белорусь ғалымы Л. Семенованың айқындамасы) өкілдері Қазақстандағы гендердік тарих, аштық тудырған каннибализм көріністері сияқты мәселелерді күн тәртібіне қоюға әуестеніп жатқаны да белгілі. Р. Киндлер өз зерттеуінде Қазақстандағы ұлтаралық жағдайға жеке тоқталған. Азамат соғысынан кейінгі елде қалыптасқан жерге байланысты ұлтаралық қарым-қатынасқа шолу жасаған автор Жетісудағы жер үшін тартыс шиеленісті сипатта болғанын көрсеткен (Киндлер, 2017:84). М.П. Серафимов комиссиясының Жетісудағы орыс шаруаларын жермен қамтамасыз етудің ақыры ҚазақАССР құзырынан тыс, 4 болыстан тұратын КСРО БОАК-не тіке бағынатын арнайы ұлттық округ құру туралы ұсыныс жасағанын талдаған. Орыс шаруаларына берілетін жаңа автономды округті М.И. Калининнің атымен атауды ұсынған М.П. Серафимовтың ұсынысы ҚАССР ОАК төрағасы Ж. Мыңбаевтың қарсылығымен өтпей қалды. Ұлттық-жерлік бөлініс мәселесінің қызу талқысын топтар арасындағы қақтығыс деңгейінде талқылған Р. Киндлердің кейбір қорытындылары кеңестік кезеңнің үгітші-тарихшыларының пікірлеріне ұқсас келетіні байқалады. Р. Киндлер біржақты большевиктік талдау орталықтарының материалдарына сүйеніп, Қазақстан өлекомы мен жергілікті партия органдарындағы топшылдықты ұлттық негізден тыс қарабайыр талқылайды. Большевиктік билік өкімет сатыларына көтерген тұлғалардың өсу динамикасын ескерместен, Құлымбетов – Алманов, Қожанов – Сәдуақасов топтық қарсылықтарына біржақты баға берген (Киндлер, 2017:97, 98). Астық дайындау науқанының қазақтарды түпкілікті тонағаны жөніндегі Киндлердің қорытындысы құптарлық. Шетелдік әріптестерінің ішінде аграрлық тарихтың ішкі құбылыстарын жүйелі талдап, құнды архив деректерін ғылыми айналымға енгізуімен ерекшеленген Р. Киндлер зерттеуінде Жетісудағы ұлтаралық қақтығыс көріністерінен фактілер келтірілмеген. Италия тарихшысы Н. Пианчиола мен қазақстандық зерттеуші Ә. Жарасовтың бірлескен мақаласында: «1929-1931 жылдардағы шаруа көтерілістерінде орыс шаруалары елеулі мөлшерде құрбан болған жоқ. Алайда, бұл 1930 жылдардың басында этникалық қайшылық өзекті болмады дегенді білдірмейді. Бұл көбіне 1929-1931 жылдардағы күштеу әрекеттері қала мен ауылдың бөлінісімен қатар жүргеніне, қала тұрғындарының «коммунистік отрядтарға» жинақталғанына байланысты. 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы қала халқының басым көпшілігі европалықтардан құралды. Сол себепті бұл майдан Қазақстандағы бастапқы сталиндік қысым кезеңінде Кеңестік республикадағы этникалық қарама-қайшылықты жекелеген жағдайда (басым түрде емес) қамтыды», – деген қорытынды жасалған (Pianciola, Zharasov, 2020). Жетісудағы астық дайындау науқанындағы қысымға жауап ретінде 1928 жылдың көктемінде Талдықорған уезіне қарасты Аралтөбе селосындағы орыс шаруаларының ұйымдасқан көтерілісі барысы мен ондағы ұлтаралық қатынастар көрінісі Е. Стамшаловтың зерттеуінде қарастырылған (Стамшалов, 2020).

Жетісудағы астық дайындау науқаны жән оның барысындағы ұлтаралық қарым-қатынастар туралы деректер қазақстандық жинақтарда берілген (Трагедия казахского аула, 2013, 2018). Ресейде жарық көрген жинақтар бұрын құпия саналған құжаттарды ғылыми айналымға шығаруымен құнды (Трагедия советской деревни, 2001; Из истории депортации, 2012). Соңғы кезде жарық көрген көлемді деректер жинағы ретінде «Ашаршылық. Голод. 1928–1934» деп аталған 3 томдық құжаттар жинағын атауға болады (Ашаршылық, 2021). Тарихшы Б. Әбдіғали жауапты редактор болған жинаққа ұлтаралық қақтығыстар мәселесін көрсететін деректер енгізілмеген. Ұсынылған мақаланың деректер қорын жарық өрген құжаттар жинақтарынан бөлек, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президент архиві (бұдан әрі – ҚР ПА) деректері құрады. ҚР ОМА-нің 30-қоры (Қазақстан АССР ХКК жанындағы жанындағы көшпелі және жартылай көшпелі қазақ тұрғындарды отырықшыландыру жөніндегі комитет), 251-қоры (РСФСР Жоғарғы сотының қазақ бөлімшесі) деректері ҚР ПА-нің 141-қоры (БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті) құжаттары пайдаланылды.

Нәтижелер. 1928 жылдың аяғында, 1929 жылдары қолданылған ірі байларды тәркілеу, жер аудару саясаты Қазақстанда РСФСР-де алғашқы болып іске асырылды. 1927 жылдың қараша айында БК(б)П Қазақстан өлкелік партия ұйымының 6 - конференциясында байларды экспроприациялау (тәркілеу) туралы мәселе қаралып, ірі байлардың малы мен құрал-сайманының бір бөлігін тартып алуға жол берілетіні айтылды. Бұл саясаттың өзі ауылды орташаландырып, өндіруші күштерін дамытуға және жұмысшы табының ауылдағы шаруалармен одағын нығайтады деп саналды (Қолдан жасалған қасірет, 1992:1). Байларға арналған жеке салықты орындау мүмкіншілігі жоқ шаруашылық иелері мал мүлкі тәркіленді. Осылайша, тарихшы Ж.К. Жұмабаева көрсеткендей, «қазақ аулында тәркілеу шаралары өкімет қаулысынан 6-7 ай бұрын басталған» еді (Жұмабаева, 2000:18). Байларды жер аудару шаралары да жаппай 1928 жылғы 27-тамыздағы декреттен кейін басталды дегенмен, таптық жазалаудың бұл шарасы оған дейін де жүргізілген. Осы мақсатпен 20-жылдардың басында советтік құрылысқа жау күштерді анықтап, жер аударумен айналысатын арнайы комиссия жұмыс істеген (Рвайдарова, 2017).

КАССР халық комиссарлар кеңесі төрағасы Н. Нұрмақовтың 1928 жылдың 24-25 қарашасында

Жалпыресейлік Орталық атқару комитетінің 3 сессиясында жасаған баяндамасында Жетісу өңірінің ауыл шаруашылығы жағдайына арнайы тоқталады. Т. Рысқұловтың сол жиында Жетісу шаруасына лайықты көңіл бөлінбей жатқанын, соғыстан бұрынғы егіндік жердің 50% пайдаланылмай жатқаны туралы сынына жауап берген Н. Нұрмақов Жетісуға «зер салу» тек қазақ үкіметінің айналысуымен болмайтынын, орталықтың қаржылық жағынан қарасуы керек екенін атап көрсетеді. Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы Жетісудегі астық шаруасын өркендету үшін алдымен жол қатынасы жандануы керектігін айтады. Оның айтуынша, егін бітік шыққан жылдары Жетісудің Лепсі уезінде бидайдың центнері 1 сом 30 тиынға шейін төмендеп кеткен. «Бұл шыққан егінді керекті жеріне апаруға мүмкіндік болмағандықтан осыны көріп отырып, бидай сеуіп, шаруа жынды болып па? Көре-біле зиянға ұшырағанша деп олар бас салып мал шаруасына жабысады. Жетісу елінің шаруашының жүдеулігін сөз қылғанда осыны да еске алу керек», – дейді Н. Нұрмақов. Өз сөзінде Н. Нұрмақов Т. Рысқұловтың сөзіне қарымта ретінде Жетісуда 1921 жылы өңір Түркістан республикасына қарап тұрған кездегі жер реформасының кемшіліктері болғанын айтып өтеді. Н. Нұрмақовтың бұл баяндамасында үстірт түрде астық дайындау науқаны, салықтан жасырылған малды табу сияқты науқандарға қатысты айтылып өтеді. Ол астық дайындау науқанында Киселевтің комиссиясы атаған кемшіліктер тек Семей губерниясына ғана тән деп ақталған (Нұрмақов, 2005:123). Бұл арада түсініктеме бере кетейік. БОАК Президиумы хатшысы Киселев Қазақ АССР-іне комиссия жасақтап, екі мәрте келген. 1927 жылдың күзінде БОАК Президиумы Қазақстанға жіберген Киселевтің бірінші комиссиясы қорытындыларын алдымен БК(б)П ОК-нің Саяси бюросына ұсынған. Осы комиссия қорытындылары негізінде 1928 жылдың 19 қаңтардағы Саяси бюро «Қазақстандағы жерге орналастыру туралы» мәселе қарады. Саяси бюро қабылдаған қаулының жетінші бабында Жетісу губерниясында переселен және жергілікті тұрғындар арасындағы жерге байланысты қатынастың шиеленісіп кетуі атап өтіліп, Өлкекомға губерниядағы бұл жұмысты жүргізуді тексеруден өткен қызметкерлерге тапсыруды міндеттеген еді (Қойгелдиев, 2020:193, 195). Н. Нұрмақовтың жоғарыдағы БОАК 3-сессиясында көрсеткеніндей, Киселевтің екінші комиссиясы шынымен-ақ, Семей губерниясын ғана қамтитын еді. 1928 жылдың 9 қыркүйегінде БК(б)П Қазақ Өлкеком бюросында БК(б)П ОК комиссиясының Семей губерниясында астық дайындау және салық науқанын жүргізу кезінде революциялық заңдылықтың бұзылуы туралы баяндамасы тыңдалды. Баяндама тыңдалған Өлкеком бюро мәжілісі хаттамасында комиссия төрағасы Киселевтің: «Өткен жылғы Жетісу бойынша біз (жолдастарды) орнынан алу туралы ештеңе ұсынған жоқпыз, ал мұнда (Семей бойынша) қарарда солай енгізу қажет деп санаймыз» - деген сөзі көрсетілген (Трагедия казахского аула, 2013:23). Мұнда қаралған негізгі мәселе Семей округі бойынша қазақ шаруаларының қысымға алынып, олардың жерін орыс шаруаларының пайдасына тартып алу фактілері болатын.

1928-1929 жылдардағы Жетісудағы астық дайындау жылдық жоспары 2 000 000 пуд болған. Жоспардың 1 миллион 834 пуды жиналып, 91,7%-ға орындалды. Оның ішінде тұтыну кооперациялары үлесі – 67,4%, кооперациялар – 19,8%, Астықодағы – 21,8%-ды құрады. 1929 жылдың 25 шілдедегі БК(б)П Алматы округтік комитеті бюросында астық дайындау бойынша жоспардың орындалмауының басты себебі ретінде «кулак-бай элементтердің жоспарды орындатпауға бағытталған қарсылығы» көрсетілді (ҚР ПА, 2640:19). ОГПУ-дің экономика бөлімінің бастығы Кеммер мен оның Қазақстандағы өкілі Гуляевтің мәліметтерінде астық дайындау науқаны басынан 1929 жылдың 8 қазанына дейін тұтқындалғандар саны барлық категориялар бойынша қалаларда 32, деревняда 15 адам болған (ҚР ОМА, 2640:259). Дәл осы ОГПУ ЭКО жүйесінің 1929 жылдың 5 қарашасындағы мәліметтеріндегі көрсеткіш тым көп екенін көруге болады. Мұнда астық дайындау науқаныны басталғаннан бері Алматы округінде ҚК-тің 58-10, 58-8 баптарымен қалаларда -26, деревняда – 355 адам, ҚК-тің 61,107 баптарымен деревня кулактардан – 96, алыпсатарлардан 107 бап бойынша: қалаларда – 42, деревняда – 14, осы бап бойынша саудагерлерден қалаларда – 3, деревняда – 1 адам тұтқындалғаны көрсетілген. ҚК-тің 110-111 баптары бойынша дайындау сауда мекемелерінің лауазымды тұлғалары мен жетекшілерінен 15 адам қамалған. Округ бойынша лауазымдылардың барлық категориялары бойынша қалаларда – 86, деревняда – 146 адам тұтқындалған (ҚР ПА, 2640:266).

Іле ауданы бойынша уәкіл Әлжановтың есебінде ауданға түсірілген жоспар одан әрі ауылдарға тек механикалық тәсілмен бөлінгенін баяндалады. Ал ауылға түскен жоспар көлемі де шаруашылықтарға тең бөлінген. Бұла арада шаруашылықтардың қанша егіндік алқабы бар екені ескерілмеген. Осының салдарынан егіншілікпен мүлде айналыспайтын аздаған ғана егіні бар малшы қазақ шаруашылықтарына да көп көлемдегі жоспар жеткізілген. № 3,4 және 9 ауылдарда тұрғындар жоспар орындау үшін малдарын сатып, одан түскен қаржыға орыс шаруаларынан астық сатып алған. Мұның өзі қазақ шаруалары мен орыс шаруаларының арасындағы қарым-қатынасты шиеленістірді. Қазақтар «орыстардан астық алынбайды, ал бізді малымызды сатуға, орыстардан астық сатып алып, дайындаушыларға тапсыруға мәжбүрлейді. Мысалға бес аты, екі түйесі, 30 қойы бар, бір десятина ғана егін себетін бір азаматқа 70 пұт астық салынған.» - дейді. Аудандағы егіндік көлемін есептеген Әлжанов Іле ауданы бойынша жоспар тым асырып берілгенін жасырмайды. Оның есебі бойынша, аудандағы астық көлемі 3,548 гектар, әр гектардан 25 пұттан астық жиналған күнде жалпы өнім 208,651 пұтты құрайды. Қара бидай алқабы – 4.410 гектар, 42 пұттан жиналған күнде жалпы көлемі 188,446 пұт болады. Құнақ пен тары алқабы 2,037 гектар, гектарына 48 пұттан жиналса жалпы көлемі 90.211 пұт болады. Сұлының алқабы – 2,345 гектар, гектарына 60 пұттан жиналғанда, жалпы өнім 152.000 пұт.

Арпа егілген алқап 713 гектар, гектарына 50 пұт өнім алынса, жалпы жиыны 35.616 пұт болады. Жалпы нәтиже: алқап көлемі – 13,185 гектар, жалпы өнім – 680.760 пұт. Ал қажеттілік 685 пұт. 554 пұт көлемін құрайды. Жетпейтін астық көлемі 6.000 пұтты құрайды (ҚР ПА, 2640:23). Уәкілдік міндетті шынайы жағдайды ескеріп, ахуалдағы асыра сілтеуді болдырмай, орталыққа шынайы ақпарат берген Әлжанов сияқты уәкілдер де болған.

Астық дайындау науқанына жұмылдырылған Түркісіб жұмысшылар бригадалары есебінде нақты көмек шараларынан бөлек, шаруалардың арасындағы саяси көңіл-күй, партия, комсомол мүшелерінің қызметі талданған. А. Тұрсынбаев және басқалардың кеңестік кезеңде жарық көрген зерттеулерінде жұмысшылар бригадаларының шаруашылықтарда құрал-саймандарды жөндеу сияқты практикалық қолқабыс жасағаны ғана айтылып, олардың село-ауылдағы саяси ахуалға әсері, мәліметтер жинаған барлау қызметі айтылмаған. Жұмысшылар бригадалары сияқты кеңестік тарихнама біржақты мадақ сипатында көрсеткен қала жұмысшы табының ауыл-селоға үгіт жұмысы «жиырма бес мыңдықтардың» қызметінде де көрінді. БК(б)П ОК 1929 жылғы қараша пленумын шешімімен 25 000 өнеркәсіп орындарының жұмысшылары деревняға аттандырылды. Қазақстанға «25 мыңшылардың» 1204 жұмысшы орны. Олардың 704-і Москва және Орехово-Зуево өндіріс орындарынан болатын. Қалған 500 жұмысшы Украинаның Харьков, Донбасс өңірлерінен келді. Қазақстанға келген 1204 «25 мыңшының» 120-сы Алматы округіне қалдырылып, оның 105-і колхоздарға бөлінді. Алматы округіне келген «25-мыңшылардың» басым көпшілігі орыс және аралас этностар тұратын аудандарға жіберілді (Турсунбаев, 1950:103). Қазақстанға келген 25-мыңшылардың басым көп бөлігі партия мүшелері (915 адам) болатын. Келгендердің 202-і комсомолдар болды. «25 мыңшылардың» әлеуметтік құрамы, Алматы округіндегі қызметінің кемшіліктері ОГПУ ақпарларында көрсетілген. Ақпарларда Алматы округіндегі «25 мыңшылар» үнжырғасы түсіп, тұқым қоры жоспарының орындалатынына сенімі жоғалып, олардың қайтадан өндіріске оралғылары келетіні баяндалған. Алматы округіндегі келімсектердің мінез-құлықтары да үлгілі болмаған. ОГПУ ақпарларында жүргізілген тергеу арқылы Чернореченск колхозы төрағасы, москвалық жұмысшы Пономарев жүйелі түрде ішімдік ішіп, жеңілтектікке салынғаны анықталған. Талдықорған ауданы Қарабұлақ комбинатының меңгерушісі, тағы бір мәскеулік Орлов ішкілік құмарлық, басбұзарлық, құмарпаздығы үшін қызметінен алынған. Орловтың орнына ұсынылған мәскеулік Соколов БК(б)П партия ұйымының қарсылығын туғызған (Из историй депортации, 2012:241, 242).

Жалпы алғанда, Алматы округкомында ұлты орыс өкілдердің басымдықта болуы кеңес өкіметінің алғашқы күнінен басталды. Округкомнан келетін іс қағаздарының тек орыс тілінде болуы жергілікті өкімет органдарына аз қиыншылық тудырмаған. Алматы округтік әкімшілік бөлімі нұсқау-бұйрықтарын тек орыс тілінде жібере беруіне наразы Бөрібаев аудандық милиция бастығы 1928 жылдың 12 желтоқсанында №167 қатынас хатында: «(Нұсқаулар) бұдан ары да орыс тілінде ғана жіберілетін болса, оны оқымай қайтарамын, өйткені орыс тілін түсінбеймін», – деп көрсеткен. Аудандық милиция бастығының бұл қатынас хатына округтік әкімшілік бөлімінің бастығының орынбасары Сейсекенов: «Солай-ақ болсын», – деп бұрыштама жазған (ҚР ПА, 1431:17,18). Қалалардағы ұлтаралық қақтығыстар көрініс бере бастады. ОГПУ-дың Қазақ өлкелік партия басшылығына 1929 жылдың 26 ақпандағы ақпарында осы жылдың 14 ақпанында Талдықорған қаласының базарында 3 орыс ұлтты адам «теніктік әрекет жасап», ұлттық кемсітушілікке жол беріп, 3 еврей мен қазақтарды соққыға жыққаны баяндалған. Ұлттық негізде басланған төбелеске базардағы басқа орыс тар мен қазақтар араласып кеткен. Басбұзарлыққа себепші болғандар тұтқындалып, келешекте «көрнекі процесс» жүргізу үшін тергеу басталған (ҚР ОМА, 17:142). Дайындау науқандарымен бірге жүргізілген отрықшыландыру шарасы да әміршіл тәсілге сүйенді. Шаруалардың жағдайын ойлаудан гөрі жоспар қуушылық Жетісудағы шаруалар наразылығын арттыра берді. 1928 жылғы Жетісу аудандарында байқалған жұт белгілері мен жоспар мен салықтар қысымы шаруалар наразылығының ашық көрініс беруіне алып келді.

Ауыл шаруашылығын қайта құруға байланысты кеңестік реформалар орыс шаруаларымен қатар қазақ шаруаларының астық дайындау, салық ауыртпашылығынан қашып, маңайдағы Түріксіб темір жол бекеттерін паналауға мәжбүр етті. Ұлттық құрамы негізінен еуропалықтардан тұрған Түріксіб бекеттерінде жұмыс істеген қазақ шаруалары ұлттық кемсітушілікке ұшырады. Бұл жөніндегі фактілер ҚАССР юстиция халкомының тапсырмасымен 1930 жылдың 30 тамыз мен 29 қыркүйек аралығында Түріксібтің Солтүстік участкесі – Алматы-Семей бағытын тексерген юстиция халкомы жанындағы прокурор Бредихиннің 3 қазандағы есебінде келтірілген. Прокурордың Семей, Аякөз, Лепсі, Үштөбе, Айнабұлақ, Жоламан, Іле теміржол бекеттеріндегі тексеруі бастапқыда «күз-қыс астық жеткізу дайындығын» қарауды жоспарлаған. Алайда, прокурор куә болған кемшіліктер тексеру аясын кеңітуге мәжбүр еткен. Түріксібтегі ұлтаралық қатынастарға арнайы тоқталған прокурор Бредихин: «Құрылысшылар мен теміржолшылардың басқарушы буынының арасындағы шовинистік көңіл-күй әлі де орын алып отырғанын» атап көрсеткен (ҚР ОМА, 195:274). Бредихиннің есебінде, әсіресе, Аякөздегі ұлтаралық жағдай ерекше аталады. Есепте: «Мұндағы сергиполшілдік әлі жойылған емес», – делінген. Бредихин 1928 жылдың 31 желтоқсанында сол кезде Сергипол аталған Аякөздегі ұлтаралық жанжалды еске алып отыр. Тек орыстар жағынан Черниченко деген басқарған 150-200 Түріксіб жұмысшылары қатысқан бұл қақтығыс кезінде саны анықталмаған көп мөлшерде қазақтар соққыға жығылып, тәртіпті қадағалауға келген 3 милиционер ұрып-соғылып, қарусыздандырылған. ОГПУ-дің Қазақстандағы уәкілетті өкілі Волленбергтің ҚАССР ХКК төрағасына жолдаған есебінде қақтығыс чекистердің

араласуымен басылғаны, жанжалды мас адамдар бастағаны, қазақтарды ұрумен қатар базардағылардың заттары бүлдірілгені, бірнеше адамның тұтқындалғаны хабарланған (ҚР ОМА, 17:11 а). 1929 жылдың қаңтар айының соңында бұл жағдай туралы эмиграциядағы саяси қайраткер Мұстафа Шоқай хабардар болып, арнайы мақала жазып, Париждегі «Populaire», «Vor-warts» журналдарына жариялауға жібереді. М. Шоқай сенімді дереккөздерден алған ақпаратын «Советская степь» газетінің 1929 жылдың 30 қаңтардағы санындағы мәліметтермен толықтырып, Аякөздегі ойран кезінде жекелеген коммунистер мен комсомолдар таяқ жеген қазақтарға ара түсудің орнына айызы қанғанын, зорлыққа әдейі жол бергенін ашық көрсеткен. Сергиполдегі ойранға кінәлі деп танылып сотқа тартылған 18 адамның 10-ы сотталып, Илья Галков, Василий Соловьев және Николай Рыбин ату жазасына кесілген (Шоқай, 2013: 15-18).

Бредихиннің жоғарыдағы есебінде Сергиполь ойранынан кейін екі жыл уақыт өтсе де жағдай өзгермегенін көрсеткен. Темір жол бекетінде Гольдман есімді жол жөндеу шебері қазақтарды балағаттап, кеңседен қуып, жұмыстан босатамын деп қорқытқан. Богралов есімді ондық басқарушысы да Гольдманнан қалыспай, өз қарамағындағы қазақ жұмысшыларының еңбекақысын жеген. Аякөзге таяу Өтеқызыл разьезінде жол көрсетуші Говоров станцияның кезекшісі кондукторлар бригадасының көз алдында қазақ кондукторды жол көрсетушінің өз нұсқауын орындап, оның әйелінің товарлы поезға мінуіне рұсат етпегені үшін соққыға жыққан. Говоровтың басбұзарлығына куә болып тұрғандардың ешқайсысы қазақ ес-түссіз құлағанға дейін ара түспеген. №6 құрылыс участкесінде Понамарев есімді жол жасау шебері қазақ жұмысшылардың бірін дәретханаға қамап, адам нәжисін қолмен жинауға мәжбүрлеген. Айнабұлақ станциясының ондық бастығы Серебряков қарамағанындағы қазақ жұмысшыларын балағаттап, қудалап күн көрсетпеген. Жұмысшылар комитеті өздеріне түскен 30 жұмысшы қол қойған қазақтардың арызына мүлде құлақ аспай, «тиісті қолдар дұрыс қойылмаған» деген желеумен қабылдаудан бас тартқан. Аякөз станциясындағы қазақ жұмысшылары жергілікті теміржол жұмысшылар комитеті үлескерлері бола тұра, оларды кезекке жібермегендіктен, бірнеше күн бойына өздеріне тиісті нан үлесін ала алмаған. Кей жағдайда сатушылар: «Товарлар тек орыстар үшін жіберілді. Қалса ғана (сендерге) береміз» - деген. Қазақ жұмысшылар табандап кезекке тұрса, оларды дүкеннен итеріп шығарып, тұтқындаймыз деп қорқытқан. Айнабұлақ станциясында жұмысшылар жиналысында қазақтар сатушылардың өздеріне немқұрайлылығына шағымданған (ҚР ОМА, 195: 207, 274, 274 (а)). Прокурор Бредихин көрсетілген фактілер бойынша қылмыстық іс қозғаған. Аякөз станциясында Гольдманның ісі көрнекі сот процесіне әзірленген. Коопертивтердегі шовинизм көріністері бойынша 4 іс те көрнекі түрде өткізілген. Айнабұлақ станциясы бойынша шовинист Понамарев тұтқындалып, көрнекі сот процесін өткізу үшін ГПУ органдарына берілген (ҚР ОМА, 195: 275). Бредихиннің Түксібтің солтүстік бөлігі бойынша тексеруі ұлттық мәселенің басқа да қырларын ашқан. Темір жол бойынша ұлттық кадрлар дайындауды жолға қоюды ұсынған Бредихин, қазіргі жағдайда Іле станциясындағы дайындық курсының 300 тыңдаушысының тек 75-і қазақтар екенін, олардың арасында орыс тілін мүлде түсінбейтіндер болғанына қарамастан сабақтардың тек орыс тілінде жүргізілетінін, тұтас басқару аппараты орыстардан тұратынын қынжыла атап көрсеткен (ҚР ОМА, 195:276 а). Түксіб жұмысшыларын құрамындағы қазақтардың үлесінің аз екені кеңестік кезеңде насихат мақсатында жарық көрген басылымдарда да көрсетілген. 30-жылдардағы Түксіб туралы Түксіб мамандары С. Соколов пен К. Кулмановтың мақаласында 1930 жылы маман қазақ жұмысшылар теміржол жұмысшыларының жалпы санының 2,1%-ін, ал жартылай кәсіби жұмысшылардың 26,6%-ін құрайтыны жазылған (Түрксіб – магистраль социализма, 1986:50).

Жетісу өңіріндегі 30-жылдардағы ұлтаралық жағдай қарама-қайшылықты сипатта болды. Кеңестік дайындау науқандары мен өкіметтің бай-қулактармен күрес жүргізгенінде орыс шаруалары мен қазақ шаруаларының ымырасы байқалды. Жетісудағы ұжымдастыруға қарсы халық көтерілістерінде орыс, қазақ шаруаларының тізе қосып, бас көтеруінің мысалдары жеткілікті. Мұндай жеке мүдделерді ысырып, Кеңестік билікке қарсы ынтымақ Бүйен-Ақсу, Балқаш, Талдықорған аудандарында көрініс берді. Алайда, кеңестік жергілікті басқару мекемелеріндегі европалықтардың сандық басымдығы қазақ шаруаларының Кеңес өкіметін европалықтардың мүддесін қорғайтын билік есебінде қарайтыны байқалды. Кей жағдайда осындай көзқарас жазалаушы өкіметтің тарапынан да байқалып жатты. 30-жылдар шаруалар бас көтерулері кезінде Кеңес билігін мойындаған қазақ шаруаларның өзіне сенімсіздік таныту фактілері байқалып жатты. Архив құжаттары мұндай ұлтаралық қарсы тұру, өзара сенімсіздіктің халық көтерілістерінің сын сағатында айқын көрінгенін айғақтайды. Шаруалар бас көтеруі бүрк ете қалған 1930 жылдың наурызында Лепсіден ОГПУ жедел участкесі бастығы Мининнің Алматыдағы ОГПУ округтік бөліміне жолдаған ақпарында «қазақ тұрғындардың орыс шаруаларын қорқыту» фактілері бар екенін баяндайды. Ақпарда Оспан Жұмағұлов есімді кедей қазақ: «Үш күннен кейін біз өлеміз бе, орыстар өле ме көреміз», – деген. Мәліметте Алакөл ауданының Шарбақты ауылының екі қазағы қыс кезінде шекараның арғы бетіне өтіп, ол жақтан Қытайға бас сауғалап кеткен бір молданың өз жанұясы қалған Лепсіге үндеу хатын алып келгені айтылады. Көрсетілген үндеу хатта: «Осы жылдың сәуір айына дейін шыдай тұрыңдар. Сендерден төлеуді талап етсе, аздап төлендер. Шекарадан қашып өте алсаңдар, осы жаққа келіндер, мұнда біз шетелдік мемлекеттердің көмегімен эмигранттар отрядтарын құрып жатырмыз. Қиыр Шығыстан қарулы күштер келуге тиіс. Мұндағы Бакич отрядтары дайын тұр, бірлескен күштер арқылы Кеңес өкіметі мен орыстарды талқандаймыз, 1916 жылғы Пішпек уезіндегі ойранды еске алатын боламыз...», – деген сөздер болған. Бұл әңгімені Контсантиновка орман шаруашылығының орманшысы Жиенбаев жеткізген (ҚР ПА, 471:99).

Тағы бір дерек ұлтаралық қақтығыс көрінісін баян етеді. Мәскеудегі орталықтан БК(б)П ОК ұйымдастыру тобы басшысы Тулоповтың Қазақ өлкекомы мен Алматы округтік партия комитетіне жолдаған құпия хатында 1930 жылдың 21-25 наурызы аралығында Біже станциясында кулактар мен байлардың көтерілісін басу жөніндегі штаб жұмыс істегені айтылған. Осы Біже штабының бұйрығымен Мойынқұмға көтерілісшілерге қарсы отряд ұйымдастыру тапсырмасымен барған партия мүшесі Журавлев көтерілісші қазақтардың келе жатқанын айтып, ұлтаралық араздықты қоздырғаны баяндалған. Ұлтаралық қақтығыстың туындауына партия мүшесі Гавриченконың жұмысшыларды қаруларндыру үшін темір таяқшалар әзірлеу бастамасы себеп болған. Жұмысшылар күні-түні бейнеттеніп, 40 тал үшкір таяқша әзірлеген. Дайындалған қару тек орыс жұмысшыларға үлестіліреді де, қазақ жұмысшыларға еңбек құралдары таратылған. 21 наурыздан 22-іне қараған түні Гавриченконың тапсырмасымен қазақ жұмысшыларға үлестірілген құралдар олардың өз құралдарымен қоса жинап алынады. Еңбек құрал-сайманы алынып қойылған қазақ жұмысшылар барактарына қарулы күзет қойылып, іс жүзінде олар қамауға алынады. Қазақ жұмысшылардың бірі мұндай әділетсіздікке шағымданғанда Журавлев Оңтүстік Түркістің 5-ара қашықтық кеңсесінде әлгі қазақты қабырғаға тұрғызып, дөріленетін қарумен атып жібереді. Оқ қазаққа тимей, басын жанап өткен. Тулоповтың құпия хатында Түркісіб теміржолы 9-аралығында Журавлев пен басқа да партия мүшелері арасында «ұлыдержавалық шовинизм гүлденіп» тұрғаны көрсетілген. «Орыс және қазақ жұмысшыларын кулак, байларға тап ретінде бірлесіп майдан құрып қарсы тұру үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалана алмағаны үшін» Журавлев, Гавриченколар жауапкершілікке тартылады. 1924 жылдан партия мүшесі Журавлев БК(б)П мүшелігінен шығарылып, ісі ГПУ тергеуіне берілсе, 1923 жылдан партия мүшесі 5-ара қашықтығының меңгерушісі әрі әкімшісі Гавриченкоға қатаң сөгіс беріліп, Түркісіб Оңтүстік усақесіне қызметінен алу ұсынылды (ҚР ПА, 471:308). Түркістің осы бекетінде аға ондық қызметін атқаратын Прищенконың әрекеті қазақ және орыс жұмысшылардың арасында ұлт араздығын туғызған. 1926 жылдан партия мүшесі Прищенко киіз үйде тұратын ондық қызметін атқаратын 2 қазақтың баспанасын тартып алмақ болады. Киіз үйді беруден бас тартқан қазақтардың мүлкін талқандамақ болған Прищенко басқа да бірқатар қылмыстары үшін партия мүшелігінен шығарылып, тұтқынға алынған (ҚР ПА, 471:309).

Ұйымдастырға қарсы көтерілген «банды» топтарына қарсы ұйымдастырылған коммунистік отрядтардың қазақ шаруаларына зорлық-зомбылық фактілеріне кеңестік өкімет орындары көз жұма қарады. ОГПУ-дің Қазақстандағы уәкілетті өкілі Миронов пен арнайы саяси бөлім бастығы Саенко 1932 жылдың 19 шілдедегі Голещекинге жазған «өте құпия» хатында комотрядтың шаруаларға қылған сондай бір қатыгездігінің жайы баяндалады. ОГПУ мәліметіне сәйкес 7 шілде күні Майтөбе станциясы алебатер карьері керуенінен қарулы шабуыл жасалады. Шабуыл жасаушыларды қуып жету үшін Айнабұлақ станциясынан БК(б)П мүшесі Василевский бастаған 9 адамнан тұратын комотряд жіберілген. Комотрядқа жол-жөнекей Сарыөзек станциясынан Талдықорған милициясының инспекторы Филатов басқарған 3 адамнан тұратын милиционерлер тобы қосылады. Отрядтың башылығы Василевскийдің қолында болғанымен, Филатов өзінің қызметтік лауазымына байланысты отрядтың жедел қызметіне бастық болып алады. Көтерілісшілер бағыт алған Балқаш ауданының Қазансу және Сарыбұлақ шатқалдарына бөліп қоныстанған №15 ауылына сол 7 шілде күні жеткен отряд келе сала тұрғындарға күш көрсете бастайды. Комотряд ауылды үйлердің әрқайсысын қоршап алып, кездескеннің бәріне тінту жүргізген. Қарабұлақ шатқалында комотряд бір киіз үйді қоршап алғанда атты қарулы адамдарды көріп қорыққан үй иесі қаша жөнелгенінде отряд командирі Василевский әлгі қазақты револьвермен атып жаралаған. Жараланған шаруа «бай» деп тауып 5 жылға жер аударылып бара жатқан Талдықорған ауданының адамы Жақайбай Маймақов болып шыққан. Қазансу мен Сарыбұлақ түбіндегі ауыл тінту кезінде комотрядтың тонауына ұшыраған. Комотряд мүшелері «көздеріне түскеннің бәрін алған». Тәжіғұлов атты шаруадан 3 пұт еті, 5-7 килограмм қазы тәркіленіп, бұл еттің жартысын комотряд мүшелері азық қылып, жартысын өздерімен бірге Айнабұлақ станциясына әкеткен. Ауылдың маңында жөнімен кетіп бара жатқан адамдар да ұсталып, оларға тінту жүргізіліп, кейбірінен арақ тартып алынып, комотряд тұрғындардың көзінше ішімдіктерді ішкен. Кейбір комотряд мүшелері тұрғындардың киімдерін де тартып алған. №15 ауылдан сойылып кетеді деген желеумен, жалпы саны 8 жылқы, 5 құлын, 1 түйе тәркіленген. Филатов пен Василевский және Айнабұлақ теміржол партия ұйымының хатшысы Ивашенко ауыл тұрғындарын дөрекі түрде қарумен қорқыту, ұрып-соғу арқылы негізсіз тұтқындаған. Ұсталғандардан жауап алу кезінде соққыға ұшыраған. Тергеу кезінде Сәттібаев атты шаруа мылтықтың дүмімен есінен танғанша соққы алған. Әйтпесов, Қашағанов, Мәлімбаев және басқалар да таяқ жеген. Тұтқындарды ұрып-соғуда аты-жөндері белгісіз Айнабұлақ станциясы телеграфисті мен бір милиционер аса белсенділік танытқан. Комотрядтың бастылығы №15 ауыл ғана емес, теміржол жұмысшыларына да белгілі болған. Қалыптасқан жағдайды жеңілдету үшін оқиға орнында ОГПУ ДТО уәкілі Голозубов БК(б)П ячейкасының ұйымдастырумен тұрғындармен жиналыс өткізіп, комотрядтың әрекетінің заңсыздық ретінде айыптаған. Түріксіб ДТО ОГПУ тарапынан Филатов пен Василевский тұтқындалған. ОГПУ басшылығының хатында арнайы бөлімнің облыстық бөлімшесі бастығы Мазгирев, өлкелік милиция басқармасы бастығы Григорьев және жедел уәкіл Шляцковтан тұрған комиссия құрылғаны хабарланған (ҚР ПА, 2424:336,337). Осы жылдың 21 қыркүйегінде Газ зерттеу тобы бастығы Дукарский бастаған еріктілер отряды Мұқашев бастаған көтерілісшілерге қарсы шыққан. Шайқаста 9 көтерілісші өлтіріліп, 40-ы тұтқындалған. Тұтқынға түскендер арасындағы 2 әйел және 1 еркекті Дукарскийдің

бұйрығы бойынша Беляев деген прораб милиционер Муравьевтің қатысуында атып өлтірген. Қыркүйек айының ортасында Көксу қоныс аудару пункті мергендері Щеголов пен Корниченко Талдықорған ауданы Көксу ауылынан 4 шақырым жерде 4 колхозшы қазақты қашты деген күдікпен арнайы қоныс аударушы ретінде атып өлтірген. Дукарский, Беляев, Муравьев, Корниченко және Щеголов тұтқындалған (ҚР ПА, 5050:16). Кеңес билігінің отаршыл бет-бейнесін білдіретін мұндай көріністер көп кездескен. Газ зерттеу тобы, теміржолшылар, жұмысшылар бригадалары қазақ шаруаларын «ұжымдастыруға үйрету» мақсатымен топ-тобымен жіберіліп, жергілікті қазақ шаруаларына қарсы бірігіп күресті.

Қорытынды. Қазақстанның Жетісу өңіріндегі 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасы ұлтаралық қақтығыстар жағдайында жүргізілді. Негізінен қазақ шаруасынан отаршыл Патша өкіметі тартып алған жер телімдерін қайтару большевиктер көсемі В. Лениннің қолдауымен заңдық негізде жүргізілді. 1928 жылдан астап дайындау науқандары индустриаландыруға керекті азық-түлікті жинау үшін қатал қысымға бара бастады. Қазақ байларын жою үшін жүргізілген тәркілеу шарасы орыс деревняларын айналып өтті. Меншіктен айыру, астық, мал өнімдерін күштеу жинау Жетісудағы ұлтаралық қарым-қатынастың жаңа кезеңге өткенін көрсетті. Шаруалардың қарсыласу қозғалысы алғаш таза әлеуметтік ұрандар аясында: салық пен дайындау науқандарының тонаушылығына қарсылықтан туса, келе келе ұлттық ұрандар да айтыла бастады. Астық дайындау, ұжымдастыруға байланысты көмекке келген «25 мыңдықтар», жұмысшылар бригадаларының ұлттық құрамы европалық өкілдерінен құралуы қазақ шаруаларының кеңестік қысымды «орыстардың қысымы» ретінде қабылдауына алып келді. Бұған Жетісу шаруаларының дайындау науқандары, ұжымдастыруға, тәркілеуге қарсы көтерілістерін, босқыншылықт басу мақсатында құрылған коммунистік отрядтардың ұлттық құрамында европалықтардың басымдығы да әсер етті. Партиялық билік орындары ұлтаралық қақтығыстар көріністерін барынша елеуге тырысты. Ал елеуге мүмкін емес болған жағдайда партиялық жауапты тұлғалар кінәліларды жазалауда үстірт шаралар қабылдады. Ұсынылып отырған мақалада жаңа зерттеулер қорытындылары, құжаттар жинақтары және ҚРОМА, ҚРПА архивтерінің тың деректері негізінде Жетісудағы астық дайындау науқаны барысындағы ұлтаралық қақтығыс көріністерінің себеп-салдары талданды.

Әдебиеттер тізімі

Алдажуманов К.С. Голод 1931-1933 годов в Казахстане: проблемы истории и методологии / «Қазақстан тарихы: инновациялық тұжырымдамалар мен дәуірлеу ғылыми танымның басым бағыттары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қаласы, 18 сәуір 2013 жыл. 94-101 б.

Алдажұманов Қ., Әбілғожин Ж. Этноцид / Егемен Қазақстан, 30 мамыр, 1992 жыл.

Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.1.: 1928-1929. 920 с.; Т.2.: 1930-1931. 1240 с.; Т.3. 1932-1934. 1028 с. / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. Нур-Султан, Алматы: Атамұра, 2021.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 535 с.

Жұмабаева Ж.К. Кеңестік тоталитарлық мемлекеттің Қазақстан ауыл шаруашылығындағы қаржыландыру және салық саясаты: тарихы, сабақтары (1926-1937 жж.) Тарих ғыл.канд.ғыл.дәреж. алу үшін дайынд. Дисс. авторефераты. Алматы, 2000. 33 б.

Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2012. 772 с.

Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату / Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева / Алматы. 2020. 304 б.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане (Перевод с нем. Л.Ю. Пантиной). Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата. 1992. 36 с.

Қойгелдиев М. Қиянат анатомиясы. Сенің ғылымдағы өмірім. (Қазақстанның ғылыми мектептері. Тарихтану) Монография. Алматы: «Арыс баспасы», 2020. 360-бет.

Қолдан жасалған қасірет, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындысы / Егемен Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан.

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА). 30-қ., 9-т., 17-іс, 1-том.

ҚР ОМА. 251-қ., 9-т., 195-іс.

Қазақстан Республикасының Президентінің Архиві (ҚР ПА). 141-қ., 1-т., 2640-іс.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 2424-іс.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 5050-іс.

ҚР ПА. 141-қ., 17-т., 471-іс.

ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 1431-іс.

Нұрмақов Н. Шығармалар жинағы. Алматы: «Алаш», 2005. 280 б.

Niccolt Pinciola, Adilkhan Zharassov Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929-1931) / Niccolt Pinciola, Adilkhan Zharassov // Bulletin-history.kaznu.kz, Journal of history. 2020. №2 (97). P. 30-43.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945) (перевод с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков). Алматы: Санат, 2009. 365 с.

Стамшалов Е.И. Аралтөбе көтерілісі: тарихы мен тағылымы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24).

Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов (Сост. А.С. Зулкашева (ответств.). Алматы: Раритет, 2013. Т.1. 744 с.

Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов (Сост. А.С. Зулкашева (ответств.). Алматы: Раритет, 2018. Т.2. 744 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. В 5 т. Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 1008 с.

Турксиб – магистраль социализма. Сборник / Сост. Н.С. Никитин. Алма-Ата: Казахстан, 1986. 50 с.

Турсунбаев А.Б. Великий перелом в сельском хозяйстве Семиречья. Алма-Ата: Издательство академии наук Казахской ССР. 1950. 182 с.

Шокай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. 4-том. Алматы: Дайк-Пресс. 2013. 532 б + 2 бет жапсырма.

Рвайдарова Г.О. 1928-1929 жылдардағы ірі қазақ байларын тәркілеу мәселесіне жаңа көзқарас // edu.e-history.kz электронды ғылыми журналы. № 1(09). 2017.03.10.

References

Aldazhumanov K.S. Golod 1931-1933 godov v Kazahstane: problemy istorii i metodologii / «Qazaqstan tarihy: innovasiyalıq tuıyrymdamalar men daıurleu gylimi tanyımyn basym bagyttary» halyqaralyq gylimi-tajiribelik konferensia materialdary. Almaty qalasy, 18 saur 2013 jyl. 94-101 b. [In Russian].

Aldazhumanov K., Abilhozhin J. Etnosid / Egemen Qazaqstan, 30 мамыр, 1992. [in Kazakh].

Asharshylyk. Golod. 1928–1934. Dokumentalniaia hronika. Sb. dok. T.1. 1928-1929. 920 s.; T.2.: 1930-1931. 1240 s.; T.3. 1932-1934. 1028 s. / Otv. redaktor B. Abdigaliuly. Nur-Sultan, Almaty: Atamura, 2021 [in Russian].

Dahshleiger G.F. Sosialno-ekonomicheskie preobrazovania v aule i derevne Kazahstana (1921-1929gg.). Alm-Ata.; Izdatelstvo «Nauka» Kazahskoi SSR, 1965. 535 s. [in Russian].

Jumabaeva J.K. Kenestik totalitarlyq memlekettin Kazahstan auyl sharuashylygyndagy qarjylandyru jane salyq saiasaty: tarihy, sabaqtary (1926-1937 zhzh.) Tarih gyl.kand.gyl.darej. alu ыshın daıynd. Diss. avtoreferaty. Almaty, 2000. 33 bet. [in Kazakh].

Iz istorii deportatsii. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2012. 772 s. [in Russian].

Kameron S. Ashtyk zhailagan dala. Asharshylyk, ozbyrlyk zhane kenestik Kazahstandy ornatu. /Agylshyn tilmen audargan S. Bataeva, Z. Bataeva /Almaty: 2020. 304 b. [in Kazakh].

Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazahstane (Perevod s nem. L.İu. Pantinoi) Moskva.: Politicheskaiia ensiklopedia, 2017. 382 s. [in Russian].

Kozybaev M.K., Abylhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kolektivizatsia v Kazahstane: tragedia krestanstva. Alma-Ata, 1992. 36 s. [in Russian].

Koigeldiev M. Kianat anatomiasy. Senin gylımdagy omırım. (Kazakhstannyn gylimi mektepteri. Tarihtanu). Monografiia. Almaty: «Arys baspasy, 2020. 360-bet. [in Kazakh].

Koldan zhasalghan kasıret, Kazahstan Respublikasy Zhoharhy Kenesi Toralqasy komisiiasynyn korytyndysy / Egemen Qazaqstan. 1992. 22 jeltoqsan. [in Kazakh].

Central State Archive Republic of Kazakhstan (CSA RK). 30-q., 9-t., 17-ıs, 1-tom. [in Kazakh].

CSA RK. 251-q., 9-t., 195-ıs [in Kazakh].

Archive of the President Republic of Kazakhstan (AP RK). 141-q., 1-t., 2640-ıs. [in Kazakh].

AP RK. 141-q., 1-t., 2424-ıs. [in Kazakh].

AP RK. 141-q., 1-t., 5050-ıs. [in Kazakh].

AP RK. 141-q., 17-t., 471-ıs. [in Kazakh].

AP RK. 719-q., 1-t., 1431-ıs. [in Kazakh].

Nurmagov N. SHygarmalar jinagy. Almaty: «Alash», 2005. 280 b. [in Kazakh].

Niccoli P. Adilkhan Zharassov Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929-1931) / Niccoli P. Adilkhan Zharassov // Bulletin-history.kaznu.kz, Journal of history. 2020. №2 (97). S. 30-43.

Ogaion İ. Sedentarizatsia kazahov SSSR pri Staline. Kolektivizatsia i sosialnye izmenenia (1928-1945) (perevod s fr. A.T. Rakisheva; sost. B.M. Sujikov). Almaty: «Sanat», 2009. 365 s. [in Russian].

Stamshalov E.I. Araltobe koterılısı: tarihy men tagylymy // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz». 2020. № 4(24) [in Kazakh].

Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov (Sost. A.S. Zulkasheva (otvetstv.). Almaty: Raritet, 2013. T. 1. 744 s. [in Russian].

Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov (Sost. A.S. Zulkasheva (otvetstv.). Almaty: Raritet, 2018. T. 2. 744 s. [in Russian].

Tragedia sovetskoi derevni. Kolektivizatsia i raskulachivanie. 1927-1939. V 5 t. T. 3. Kones 1930-1933 / Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: «Rosiskaia politicheskaiia ensiklopedia» (ROSPEN), 2001. 1008 s. [in Russian].

Turksib – magistral sosializma. Sbornik / Sost. N.S. Nikitin / Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. S. 50. [in Russian].

Tursunbaev A.B. Veliki perelom v selskom hozaistve Semirecha. Alma-Ata: Izdatelstvo akademii nauk Kazahskoi SSR. 1950. 182 s. [in Russian].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyq jinagy: On eki tomдық. 4-том. Almaty: Daik-Pres. 2013. 532 b. + 2 bet japsyrma [in Kazakh].

Rvaidarova G.O. 1928-1929 zhyldardahy ırı kazakh9 bailaryn tarkıleu maselesine zhana kozqaras // edu.e-history.kz elektrondy gylimi jurnaly. №1(09), 2017.03.10 [in Kazakh].

ҚАЗАҚ АШ БОСҚЫНДАРЫ XX Ғ. 30-ШЫ ЖЖ. БАСЫНДА БАТЫС СІБІРДЕ: БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1*} , Бекенова Алмагүл Арапханқызы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева), bek.alma_81@mail.ru (Бекенова).

Түйіндемe. Мақалада авторлар 1930-шы жылдардың басындағы Қазақстандағы ұжымдастыру және жаппай ашаршылық кезеңіндегі Батыс Сібірдегі қазақ босқындарының көші-қон үдерістерінің ерекшеліктерін, бейімделуі мен әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерделейді. Атап айтқанда, Батыс Сібірдің Түмен, Омбы және Новосибирск облыстарының мысалында 1930 жылдардың басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі қазақтардың қоныс аудару қозғалысына сипаттама берілген, қазақ ауылдарының құрылуы мысалында көші-қон көздері мен жергілікті шаруашылық нысандарына бейімделуі, сондай-ақ қазақ қоныс аударушыларын ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарында жұмысқа орналастыру салалары талданған. Авторлар 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңінде Қазақстаннан келген аш босқындар Батыс Сібірдегі қазақ тұрғындарының санын едәуір арттырды деген қорытындыға келеді. Жаңа қоныстану орындарында өмір сүруге қаражат іздеуге мәжбүр болған олар негізінен өнеркәсіптік кәсіпорындар орналасқан қалаларға қоныстанды, жергілікті тұрғындармен салыстырғанда ауыр және тіпті қиын жағдайда болды.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, ашаршылық, мәжбүрлі көші-қон, Батыс Сібір, ұлттық азшылықтар, бейімдеу, қазақ диаспорасы.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен № AP08856865 «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: орналасуы мен бейімделуі» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген.

МРНТИ 03.20.

КАЗАХСКИЕ ГОЛОДОБЕЖЕНЦЫ НАЧАЛА 30-Х ГГ. XX В. В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ: ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ И ПРЕБЫВАНИЯ

Қозыбаева Махаббат Маликовна^{1*} , Бекенова Алмагүл Арапхановна¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева), bek.alma_81@mail.ru (Бекенова).

Аннотация. Авторы в статье изучают особенности миграционных процессов, адаптации и социально-экономического положения казахских откоченников в Западной Сибири в период коллективизации и массового голода начала 1930-х гг. в Казахстане. В частности, на примере Тюменской, Омской и Новосибирской областей Западной Сибири была дана характеристика переселенческого движения казахов в период массового голода начала 1930-х годов, проанализированы источники миграции и формы адаптации к местным формам хозяйства на примере образования казахских аулов, а также сферы трудоустройства казахских переселенцев на предприятиях тяжелой промышленности. Авторы приходят к выводу, что голодобеженцы из Казахстана в период голода начала 1930-х годов значительно увеличили численность казахского населения Западной Сибири. Вынужденные искать средства к существованию на новых местах расселения они расселялись преимущественно в городах, где располагались промышленные предприятия, находились в тяжелом и даже бедственном положении по сравнению с местным населением.

Ключевые слова: коллективизация, голод, вынужденные миграции, Западная Сибирь, национальные меньшинства, адаптация, казахская диаспора

**KAZAKH FAMINE REFUGEES OF THE EARLY 1930S IN WESTERN SIBERIA:
PROBLEMS OF ADAPTATION AND HABITATION****Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1*}** , **Bekenova Almagul Arapkhanovna²**¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

* Corresponding author

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva), bek.alma_81@mail.ru (Bekenova).

Abstract. The authors in the article study the features of migration processes, adaptation and socio-economic situation of Kazakh nomads in Western Siberia during the period of collectivization and mass famine in the early 1930s. In Kazakhstan. In particular, on the example of the Tyumen, Omsk and Novosibirsk regions of Western Siberia, a characteristic was given of the migration movement of Kazakhs during the period of mass famine in the early 1930s, the sources of migration and forms of adaptation to local forms of economy were analyzed using the example of the formation of Kazakh auls, as well as the sphere of employment of Kazakh migrants in heavy industry enterprises. The authors come to the conclusion that the famine refugees from Kazakhstan during the famine of the early 1930s significantly increased the number of the Kazakh population of Western Siberia. Forced to seek a livelihood in new places of settlement, they settled mainly in cities where industrial enterprises were located, were in a difficult and even distressful situation in comparison with the local population.

Key words: collectivization, famine, forced migrations, Western Siberia, national minorities, adaptation, Kazakh diaspora.

Кіріспе. Бүгінгі таңда әлемнің ірі дамыған елдерінде тұратын 5 миллионға жуық қазақ диаспорасы бар, олардың 600 мыңнан астам адамы Ресей аумағында тұрады. Өз кезегінде қазақтардың басым бөлігі Батыс Сібірде тұрады, ол қазақ руларының көшпелі тарихи аумағы болып табылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін және оның аумағында егемен мемлекеттер құрылғаннан кейін, қазақтар шекаралармен бөлінді және нәтижесінде көрші екі мемлекеттің азаматтары болып шықты. Сонымен қатар Батыс Сібір аумағы 1932-1933 жылдардағы қазақ даласындағы ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңінде Қазақстан аумағынан қоныс аударушылары қазақтар үшін пана болды, бұл Ф.Голощекиннің Кіші Қазан саясатының нәтижесі еді. Белгілі болғандай, осы кезеңде Қазақстандағы ашаршылықтан екі миллионнан астам адам қаза тауып, көрші аймақтарға көшіп кетті. Осылайша 600 мыңнан астам адам Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп кетті. Батыс облыстардан босқындар Иранға, Ауғанстанға, Түркіменстанға кетті. Даланың Оңтүстігі мен Шығысынан – Моңғолияға, Өзбекстанға, Қырғызстанға, Қытайға. Орта жүздің, Ұлы даланың Солтүстігіндегі қазақтар, негізінен арғындар, керейлер мен қыпшақтар Ресейге кетті. 1930 жылдардың бірінші жартысындағы ұжымдастыру мен ашаршылықтың қайғылы жылдарындағы көші-қон үдерістерін зерттеуде Батыс Сібірдегі қазақ халқының қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу, олардың бейімделу және жаңа жерлерде болу ерекшеліктерін анықтау қазақ диаспорасы мен жалпы қазақ этносының дамуындағы жалпы мәселелерді анықтауға, тарихнаманы жаңа деректермен толықтыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңінде Батыс Сібірдегі қазақ босқындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен бейімделу ерекшеліктерін зерттеуге әрекет жасалған. Осы зерттеудің нысаны Батыс Сібір аумағындағы қазақ қоныс аударушылары, ал нысанасы – 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңіндегі қазақ халқы арасындағы көші-қон үдерістері болып табылады. Зерттеу Батыс Сібірде: Тюмень, Омбы және Новосибирск облыстарының шекаралас аудандарында, Ресей Федерациясының Алтай өлкесі бойынша жүргізілді. Белгіленген аумақ қазақ көшпелілерінің байырғы орны болып табылғандығын және мұнда негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған қазақтар ежелден мекендегенін атап өту қажет. 1897 жылы Батыс Сібір жазығында 50 мыңнан астам қазақ болды, оның 38 мыңнан астамы – Ақмола облысының Омбы округінде, 5200 қазақ – Тұқалада және 334 қазақ – Тобыл губерниясының Тарский округінде болды. Алайда, кеңестік кезеңде биліктің ауыл шаруашылығындағы тәжірибелері үдерісінде жаңа көші-қон үдерістері байқалды, іс жүзінде қуғын-сүргіндік режимде жүзеге асырылды, бұл халық арасында үлкен шығындарға әкелді. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихизм принципі болды, өйткені зерттеу нысаны өзінің эволюциялық дамуында зерттелді және белгіленген кезеңде өзгерістерге ұшырады. Зерттеуде макро - және микротарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Мақала жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер: талдау, синтез, статистикалық әдіс қолданылды. Сондай-ақ, салыстырмалы талдау әдістері, тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістерді қамтитын арнайы әдістер қолданыс тапты.

Дереккөз базасы ретінде жарияланған құжаттар (Голод в казахской степи, 1991; Насильственная коллективизация, 1998; Трагедия казахского народа, 2010; Голодомор в Казахстане, 2011) және естеліктер (Боль людская, 1991; Боль и память, 2007), сондай-ақ құнды мұрағаттық материалдар: Омбы облысының тарихи архиві (ООТА, Омбы қ.), Новосибирск облысының мемлекеттік архиві (НОМА, Новосибирск қ.),

Тюмень облысының мемлекеттік архиві (ТОМА, Тюмень қ.) және т.б. материалдары қолданылды. 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылық тарихының түрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық тарихи ой өкілдерінің жұмыстары зерттеудің теориялық негізін құрайды.

Талқылау. Қазақстандағы 1930 жылдардың басындағы ашаршылық және Ресейдің шектес аумақтарына халықтың мәжбүрлі көші-қоны мәселесі бойынша шартты түрде екі топқа бөлуге болатын қомақты тарихнама бар. Зерттеушілердің бірінші тобы 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылық пен оның зардаптарын, ал екінші тобы Батыс Сібірдегі қазақ диаспорасын және оның пайда болу себептерін зерттеумен, сондай-ақ қазақтарды этнографиялық зерделеумен айналысты.

Осылайша, бірқатар іргелі жұмыстар жарыққа шықты, онда қазақтардың көршілес аумақтарда, оның ішінде Батыс Сібірде болу мәселесін, Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың салдарын зерделеу контекстінде жариялайтын ашаршылық қайғысын ұғыну әрекеттері жасалды. Бұл мәселелерді бірқатар отандық және шетелдік зерттеушілер қозғады – М.Қ. Қозыбаев (Қозыбаев және басқалар, 1992), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 1994, 1997), Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұманов, М.Б. Тәтімов (Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1989) және басқалар. Қазақ даласындағы жаппай ашаршылық мәселесін зерделеуде шетелдік ғалымдар Р. Конквест (Конквест, 1988), И. Огайон (Огайон, 2009), Р.В. Дэвис және С. Уиткрофт (Дэвис, Уиткрофт, 2011) және т.б. үлкен жұмыстар атқарды. Неміс тарихшысы Р. Киндлер «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты өз еңбегінде қазақтардың, оның ішінде шектес кеңестік республикаларға көші-қон мәселелерін қозғады (Киндлер, 2017). Мұнда автор кең дереккөз базасын тарта отырып, республикадағы кеңестік өкіметтің саясатын, көшпенділерді отырықшы өмір салтына көшіру компаниясын, 1931-1933 жылдардағы ұжымдастыру мен жаппай ашаршылықты қарастырады, соның салдарының бірі – қазақтардың көрші республикаларға көшуі болды.

Батыс Сібірдегі түркітілдес халықтардың этнографиялық және тарихи-демографиялық үдерістерін, Ресейдегі қазақ диаспорасының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеумен И.В. Октябрьская (Октябрьская, 1995), Г.М. Меңдікүлова (Меңдікүлова, 1997), З.Е. Қабылдинов (Қабылдинов, 2001), Н.А. Томилов (Томилов, Ахметова, 2013), Ш.К. Ахметова (Ахметова, 2002) және басқалар айналысты. Батыс Сібірдегі қазақ халқының аймақтық даму ерекшеліктері ұжымдық еңбектерде жарияланған: «Откочевники. Летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетагдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг.» (Откочевники, 2010), «Казахи Тюменской области: история, язык, культура» (Казахи Тюменской области, 2013), «Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия» (Казахи Омского Прииртышья, 2015). Н.Ф. Бугай (Бугай, 2012), С.А. Папков (Папков, 2012), П. Мұхтасынов (Мұхтасынов, 2013) еңбектерінде Батыс Сібір тұрғындарының мысалында сталинизм саясаты мен аштық мәселесі зерделенген.

XX ғасырдың 30 жылдарының басындағы жаппай ашаршылыққа арналған бірқатар жұмыстарға қарамастан, Батыс Сібірдегі қазақ қоныс аударушыларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен саяси мәртебесі, бейімделу ерекшеліктері жеке зерттеу тақырыбына айналмады. Ғалымдардың кейбір қорытындылары даулы болып табылады және ғылыми айналымға енгізілмеген фольклорлық және далалық материалдардың кең ауқымын кешенді талдау арқылы тиықты және мұқият зерделеуді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері. 1991 жылғы 14 қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық құрбандарын зерделеу бойынша тұжырымдаманы дайындау және ұсыныстар әзірлеу жөнінде комиссия құрды, ол бұл трагедияны геноцид деп атады. Комиссия аштықтан қайтыс болған республика азаматтарының саны 2 миллион 200 мың адамды құрады деп қорытынды жасады (Қорытындысы, 1992: 1). Сонымен қатар, бірқатар шетелдік ғалымдар тарапынан аштықтан қайтыс болған қазақтардың санын 1,5 миллион адамға дейін төмендету үрдісі жүруде, бұл осы мәселені зерделеудің аса қажеттілігін туындатады. Тек жаппай қырылу және қоныс аудару есебінен республикадағы қазақтардың саны 30%-дан азды құрап (1959 ж.), минимумға дейін өзгерді. Кейбір ғалымдардың пікірінше, республика қазақтарының нақты саны 2 миллион адамға дейін азайды. Қазақтардың бір бөлігінің республикадан тыс жерлерге уақытылы көшуі жүздеген мың адамның өмірін аштықтан құтқарды. Тарихтың бұл парақтары мұқият зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі уақытта 1930 жылдардың басындағы жаппай ашаршылық кезеңінде дала халқының мәжбүрлі көші-қонының тұтас көрінісін және олардың Орта Азия мен Ресей республикаларының аумағына бейімделуінің ерекшелігін қалпына келтірудің қажеттілігі пісіп-жетілді. Белгілі болғандай, байшылықпен күрес, большевиктер партиясының жасанды отырықшыландыру бойынша күштеу саясаты және республикадағы қазақтардың малын қоғамдастыра отырып, күштеп ұжымдастыру науқаны, сондай-ақ нан дайындау және ет дайындау жөніндегі шаралар мал басының бұрын-соңды болмаған қысқаруына әкелді, содан кейін қатты ашаршылық орын алды. Қазақстандағы ашаршылық 1932-1933 жылдардағы Украинадағы ашаршылықпен шамалас болды. Мамандардың бағалауы бойынша, бұл ашаршылық ауқымы бойынша, кем дегенде 2-ден 4 миллионға дейін адамның өмірін қиып, Қазақстандағы 1918-1919 және 1921-1922 жылдары орын алған ашаршылық зардаптарынан асып түсті. Зардап шеккен халықтың абсолютті бөлігі республика аумағында өз өлімін тапты: олар киіз үйлер мен қысқы тұрғын үйлерде қайтыс болды, құтқаруды іздеуде жолдарда көптеп өлді, қала көшелерінде, шаруа ауылдарының маңында, шахталар мен зауыттардың жанында соңғы паналарын тапты. И. Голощекин саясатының қылмыстылығы ашыққан халықты құтқару бойынша уақытылы шаралар қабылданбағандығында болды. Малсыз және өмір сүру қаражатынсыз қалған малшыларға өлу немесе көшіп құтылу ғана қалды.

Сондықтан 1931 жылдың күзінен бастап шектес республикалардың аумағына ашыққан қазақ халқының легі ағыла бастады. Бір жағынан, жаппай көшу ұжымдық наразылық пен қазақтардың колхоздар құру саясатына қарсы түру нысандарының бірі болды, екінші жағынан – аштық өлімнен құтылу мақсатындағы жалғыз дұрыс жол болды. Кейбір зерттеушілердің есебіне, осы жылдары республикадан 1 миллионға жуық отандасымыз кетті. Ауру, аштық, үйренбеген климат салдарынан 1930 жылдары шектес республикалар аумағында қазақ-босқындарының шығыны елеулі болды. Құтқарылу жолында қазақтар басым көпшілікпен кіріспе көлікпен, темір жолдармен, жаяу жүріп, сондай-ақ тірі қалған малды пайдаланып жүрді. Олардың кейбіреулері жол бойында, сонымен қатар көрші республикалардың аумағында қайтыс болды.

Алғашқы қазақ отбасылары 1930 жылдардың басында, келе жатқан апатты сезгендей Сібірге қашты. Адамдар барлық сатып алынған мүлікті түн ортасында тастап жасырын кетті. Түмен бағытында алғашқылардың бірі болып Нұралы-керей руынан шыққан Боқай Қожырбаев балаларымен және немерелерімен жасырын кеткен. Букаевтар отбасының естелігі бойынша, арғы атасы 1930 жылдың көктемінде Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданындағы Майбалық ауылынан кеткен. Бай шаруашылықтарын ұжымдастыру және кулактарды жою жылдарындағы қуғын-сүргіннен қорыққан қазақтар севкрайға (Солтүстік өлке) бет алды, онда ормандар мен ауылдарда жоғалып кетуге болады. Олардың ішінде: қазақ отбасыларының өкілдері Каймулиндер, Торежановтар және Қызылбаевтар. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданының Балуан ауылы, хантай-керей руының жері, сол жылдары ондаған отбасы Түмен жеріне көшіп кетті (Откочевники, 2010). Негізінен, олар бай, ауқатты отбасылар болды, олардың жасырынуға мүмкіндігі мен қаражаты болды. Сондықтан әрбір түмендік қазақ өзін «бай-кулактардың» ұрпағы деп мәлемдесе таңқаларлық ештеңе жоқ.

Қазақ ашаршылығының екінші толқыны 1932-1933 жж. келді, сол кезде өлке халқының басым бөлігі аштықтан зардап шекті. 1932-1933 жж. Ф. Голощекиннің Кіші Қазан саясатының нәтижесі болған қазақ даласындағы ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңінде Батыс Сібір аумағы Қазақстан аумағынан қоныс аударушы қазақтардың баспанасына айналды. Қазақстандағы ашаршылықтан екі миллионнан астам адам қаза тауып, көрші аймақтарға қоныс аударғаны белгілі. Осылайша, 600 мыңнан астам адам Қазақстаннан тыс жерлерге көшті. Батыс облыстардан босқындар Иранға, Ауғанстанға, Түркіменстанға кетті. Даланың оңтүстігі мен шығысынан – Моңғолияға, Өзбекстанға, Қырғызстанға, Қытайға кетті. Орта жүз қазақтары, Ұлы даланың Солтүстігінен, негізінен арғындар, керейлер мен қыпшақтар Ресейге кетті (Казахи Тюменской области, 2013).

Қазақ даласындағы ашаршылық көрінісін Омбы округінің Черноусовка ауылының шаруасы Устин Дробатенко ОАК-РКИ төрағасы Я. Рудзутакқа жазған хатында: «...біздің қасымызда Қазақстанның 10 шақырымы бар. Онда жағдай «жақсырақ». Жолдарда адамдардың сүйектері ғана жатыр, ал балалар киіз үйлерде қалған. Оларды тірідей құрттар қайрауда. Біз 120 шақырымнан өттік және тек үш адамды кездестірдік. Барлық мүлік тасталған және әркім әржаққа кеткен...» (НОМА, 267: 82-83). Өмір сүру көздерінен айырылған ересектер мен балалар садақа сұрап, ауылдар мен қалаларды аралап жүрді. Куәгерлер «өлі қазақтарды жолдардан жинап, отын үйіндісіндей етіп қойғанын» хабарлады...» (Папков, 2012: 77).

БКП (б) Батыс Сібір өлкелік комитетінің хатшысы М. Зайцевтің 1932 жылғы 9 ақпандағы хабарламасы бойынша БКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф. Голощекинге хабарламасы бойынша «1931 жылдың күзінен бастап қазақтардың Қазақстан аумағынан Батыс Сібір өлкесінің шектес аудандарына қашу жағдайлары байқала бастады. Қазақстанмен шектес бір ғана Славногород ауданында соңғы уақытта қоныс аударған қазақтардың 10000-ға жуық адамы бар, олардың 6000-ға жуығы Славногород қаласының өзінде қоныстанды; Баев ауданында қазақтардың 1300-ге дейін адамы есепке алынды. Жұмыссыз және ешқандай мүліксіз олардың көпшілігі аштыққа ұшыраған, олардың арасында кедейлік дамуда, жұқпалы аурулар пайда болуда, суррогаттарды, өлген жануарлардың етін жеген көптеген жағдайлар байқалды...» (Трагедия казахского народа, 2010: 365). Алайда 1932 жылғы 20 наурыздағы жауап хатында Ф. Голощекин былай деп жазды: «Өздеріңіз білетіндей, көшу тек осы ғана емес, өткен жылы да орын алды. Әрине, сіз бұл көшулер, жылдың кейбір жағдайларын қоспағанда, ашбосқындар сипатында емес, ал таптық күрес әдістерінің бірі, барлық мемлекеттік тапсырмаларды орындағысы келмейтін байларға қарсы түру болып табылатындығына дау айтпассыз. Қазір егіс науқаны кезінде біз бірінші кезекте ішінара өндіріс құралдары бар шаруашылықтарды қайтару міндетін қойып отырмыз және Қазақстанға оралғаннан кейін олар егіс алқабына қосыла алады» (Трагедия казахского народа, 2010: 367). Бұл мәлімдемеге жауап ретінде БКП (б) Батыс Сібір өлкелік комитетінің хатшысы Р. Эйхе 1932 жылғы 29 наурызда былай деп жазды: «Біздіңше, Қазкрайком дұрыс хабарланбаған сияқты... Биылғы жылы мыңдаған шаруашылықтар ғана емес, Новосібір сияқты жекелеген аудандарда да Қазақстаннан көшіп келген қазақтар пайда болды ...» (Трагедия казахского народа, 2010: 368).

Көшпенділердің әлеуметтік-экономикалық жағдайын айта отырып, мысалы, Түмен өлкесінде қазақтар колхоздарға кіруге асықпағанын атап өткен жөн. Олар елді мекендерден алыс болуға тырысты, көшпелі өмірдің дәстүрлі салтын сақтауға тырысты, мал бағуға мүмкіндіктері болуы үшін шопан болып жалданды. Алайда, Түмен ормандарында көшіп-қонып жүрген тұтас қазақ ауылдарының тәуелсіз көшпелі үлгісі еңбекті ұйымдастыру нысандарына сай келмеді, бұған жергілікті партиялық-мемлекеттік органдар назар аударды (ТОМА, 68: 5). Қазақтардың орыс колхоздарына қосылуына

кедергі болған тілдік және діни кедергілер Есіл ауданында Тельман атындағы Қазақ колхоздарын, Қазан ауданы Ельцово ауылында «Қызыл-ту», Заводоуков ауданында «Қызыл-ту», Қазан ауданындағы «Бірлік» колхозын, сондай-ақ Голышман ауданындағы «Ақ көл» колхозын құруға әрекет жасауға әкелді. Ең Солтүстік қазақ колхозы Нижнетагдин ауданындағы Қиыр Шығыс Қызыл Армиясы атындағы ауыл шаруашылығы хартелі болды. Дәл осы кезеңде қазақ ауылдары Батыс Сібірдің басқа аймақтарында да қалыптасты. Колхоздарды ұйымдастырудағы мәселелер көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшу қиындықтары, сондай-ақ кеңестік колхоздар шеңберінде егіншілік дәстүрлерін игеру болды (Томилов и др., 2013).

Батыс Сібір темір жолының бойындағы қалалар мен жұмысшы кенттерге қазақ халқының ағымы артты, олардың бір бөлігі баспана мен жұмыс тапты. Сібірге көші-қон ағындарының маңызды құрамдас бөлігі – елдің Орталық және Батыс бөлігінен, сондай-ақ Қазақстан мен Орта Азиядан халықтың келуі болды. Осылайша, сібірлік қалалардың тұрғындарын толықтыруда сібірлік емес аумақтардан келушілердің үлесі алғашқы бесжылдықтар ішінде шамамен 20%-ға жетті. 1933-1937 жылдардағы деректер бойынша сібірлік қалаларға келген көшіп-қонушылар арасында Қазақстан мен Орта Азиядан келгендер 3,4%-ды, ал Поволжье аумағынан – 2, украиндықтар – 1,8, Солтүстік Кавказ – 0,9, Белоруссия – 0,4, Закавказье – 0,1% (Переппавка, 2014: 487-496). Осылайша, сібірлік өнеркәсіптегі жұмысшылардың санын толтырудың негізгі жеткізушісі, ең алдымен, Поволжье, Қазақстан және Орта Азияның географиялық жағынан жақын аймақтары, бірақ белгілі бір дәрежеде Украина, Беларусь және Кавказ болды.

Аймақтың қалалық елді мекендеріндегі экономикалық жағдай қиын болды. 1932 жылы жұмыс істейтін тұрғындардың көпшілігі үшін азық-түлік карталарына нан беру нормалары төмендетілді, бұл сәйкесінше аш босқындарды құлықсыз қарсы алған азаматтардың наразылығын тудырды. Омбы билігі сырттан келген қазақтарды облыстан шығаруға тырысты, бірақ 1933 жылдың соңында облыста қазақ қоныс аударушыларының ішінен 340 шаруашылық және шаруашылықтары жоқ 4500 адам тұрды.

Әсіресе, әртүрлі ұлттардың көптеген өкілдері Сібірдің жаңадан құрылған өнеркәсіптік кәсіпорындарына келді, онда жергілікті тұрғындардың моно-ұлттық топтары әлі қалыптасып үлгермеген еді. 1931 жылдың аяғында – 1932 жылдың басында Новосибирск пен Сибстройпутиде 2323 қазақ жұмысшысы, Сибсельмашстройда – 210 адам, Горстройтрестте – 400 отбасы, ал тау-кен жабдықтары зауытында – 155 қазақ жұмысшысы болды (Ахметов, 2002). Кемерово облысының Кузнецк металлургия комбинатының жұмысшылары мен құрылысшыларының арасында 1933 жылғы мәліметтер бойынша ұлттық азшылықтардың өкілдері шамамен 27% құрады, олардың жалпы саны 9 мыңнан астам адамға жетті, оның ішінде олардың жартысына жуығы – 4373 адам қазақтар болды.

1931 жылы Новосібірде тау-кен жабдықтары зауытының құрылысы басталды, оған көптеген қазақтар және аз ұлттардың басқа да өкілдері келді, құрылыстағы орыс емес жұмысшылардың үлесі 45%-ға жетті. 1932 жылдың қысында құрылысқа келген Новосибирск қалалық комитетінің хатшысы БКП (б) С. Шварц жұмысшылардың қорқынышты жағдайда өмір сүріп жатқанына таңқалдырды және ашуланды: барактар барлық нормалардан асып толған, барлық жерде кір, антисанитария, іш сүзегі мен тырысқақ эпидемиясы басталған (НОМА, 48:92).

Алайда, биліктен өз жағдайын жақсартуды талап ету үшін, бірақ одан да көп ұйымдасқан қарсылық көрсету үшін құрылысқа жиналған адамдардың көпшілігінің жағдайы болмады. Зауыт құрылысына келгендердің өмір сүруінің басты мәні қарапайым өмір сүруге деген ұмтылыс болды деп айта аламыз.

Мұрағат құжаттарында қазақ жұмысшыларымен жан түршігерлік қарым-қатынас байқалады, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы көңіл көншітерлік. Олар көбінесе азық-түліксіз, карточкаларсыз, баспанасыз қалдырылып, көшеге лақтырылды. Аш адамдар үйінділердегі сүйектерді қайнатты және жеді. Сібірдің өнеркәсіптік жаңа құрылыстарына тән ауыр тұрмыстық жағдайларда ұлттық негіздегі қақтығыстар жиі туындады: қазақтарды көбінесе орыс жұмысшылары аяусыз ұрып-соқты, науқастарды ауруханаларда емдеуден және медициналық көмек көрсетуден бас тартты (ООТА, 38:98). Биліктің әрекетсіздігінің нәтижесінде 1934 жылдың өзінде қазақ жұмысшыларының арасында суық тию, жұқпалы аурулар, аштық және қатыгез қарым-қатынас салдарынан жоғары өлім-жітім жағдайлары тіркелді.

Білімі жоқ, орыс тілін білмейтін қазақ жұмысшылары көбіне біліксіз жұмыстарда пайдаланылды. Кузнецк металлургия комбинатының құрылыс бастығы С.М. Франкфурт комбинатқа келген қазақ ұлтының жаңа жұмысшылары туралы былай айтты: «Қазақтарға жұмысқа бейімделу қиын болды. Олардың қажеттіліктері өте шектеулі еді. Олар азға қанағаттанды: тек өздері мен отбасы үшін нан мен асхана тапса болды. Олар табысқа, демек, дамуға қызығушылық танытпады. Құрылыста көп нәрсе жасалды, бастапқыда олардың санасы жетпеді» (Переппавка, 2014: 495). Мұндай жағдай, ең алдымен, өмір сүру туралы ойдан босамаған қазақтардың ауыр жағдайына байланысты болды.

1933 жылы Ленин кенішінің «Журилка» шахтасында 200-ден астам қазақ еңбек етті, олардың көпшілігі көмір өндіруде жоғары нәтижелер көрсетті, еңбек екіпінділері атағына қол жеткізді. Қазақтарға көп еңбекті қажет ететін жұмыс берілді, онда олар, барлық қалауымен, жақсы табыс таба алмады (ООТА, 38: 44-45, 113). Қазақ жұмысшыларына мұндай қатынас Кемеров, Новосибирск, Омбы, Сталинск өнеркәсіптік нысандарында және басқа да қалалық, сондай-ақ ауылдық елді мекендерде кең тараған құбылыс болды. 1934 жылы Анжеро-Суджен кенішінің шахталарында 8 мыңға жуық татар жұмыс істеді. 1935 жылғы мәліметтер бойынша Кемероводағы шахталар мен құрылыстарда ұлттық

азшылықтарға жататын 8 мыңнан астам жұмысшы жұмыс істеген. Бірінші бесжылдықтың соңында толық емес мәліметтер бойынша, Батыс Сібір өнеркәсібінің жұмысшылары арасында аз ұлттар өкілдерінің жалпы саны 40 мыңнан астам адамды құрады (От Урала до Енисея, 1995: 25-26).

Алайда, барлық орыс халқы аштықтан қашқан қазақ халқына қарсы агрессивті емес екенін атап өткен жөн. Жергілікті жерлерде жартылай аштыққа ұшыраған тұрғындарға мүмкіндігінше көмек көрсетілді: жергілікті тұрғындар аштан өлейін дегендерді, қыста аязданғандарды алып, қамқорлық көрсетті, өз отбасына қазақ балаларын алды. Сонымен қатар, көшу және ашаршылық нәтижесінде жақындарынан айрылған қазақ-босқындарының балалары үшін өлкеде арнайы балалар үйлері де құрылды. Олардың барлығы 15 болды және 1933 жылдың 1 қазанына 1236 бала, жалпы балалар үйінде 216 қазақ баласы болды. Ең танымалдарының бірі – «Нацмен» балалар үйі, кейінірек «Вахитов атындағы балалар үйі» деп аталды, тіпті кейінірек сол атаудағы мектеп болды (ООТА, 38: 97 об.).

Қорытынды. Партияның 1930 жылдардағы қазақтарды күштеп ұжымдастыруға және оларды тез арада отырықшыландыруға арналған бағыты Қазақстанда жаппай ашаршылыққа әкеліп соқты, бұл халықтың өнеркәсібі дамыған іргелес өңірлерге кетуіне әкелді. 1930 жылдардағы қазақтардың жаппай қоныс аударуы Батыс Сібірдің қалалық және ауылдық жерлеріне, оның ішінде өңірдің өнеркәсіптік кенттеріне алғашқы ірі қоныс аударулар болды. Батыс Сібірде кезеңнің соңына қарай 100-ге жуық түрлі ұлт өкілдері өмір сүрді, олардың ішінде едәуір топты қазақтар құрады. Мәселен, Новосибирск облысында 1939 жылы қазақтар саны 20 мыңға дейін, Омбы облысында 50 мыңға дейін өсті, Алтайда олар 30 мыңға жуық өмір сүрді. Өз кезегінде Батыс Сібір өлкесінің қалаларында ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуы қазақ мигранттарының жұмысқа орналасуына ықпал етті және тірі қалуларына мүмкіндік берді.

Әдебиеттер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. Новосибирск: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2002. 104 с.

Боль и память / под ред. Бескипировой А.К. Петропавловск, 2007. 332 с.

Боль людская. Книга памяти томичей, репрессированных в 30-40-е годы и начале 50-х гг. / Составители: В.Н. Уйманов, Ю.А. Петрухин. Управление КГБ СССР по Томской области, 1991 400 с.

Бугай Н.Ф. Проблемы репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX в. – начало XXI в.). М., 2012 480 с.

Голод в казахской степи: письма тревоги и боли. / Сост. С. Абдирайымов, И. Бухонова, Е. Грибанова, Н. Джағфаров, В. Осипов. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1991. 208 с.

Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 202 с.

Дэвис Р.В., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. М., 2011. 543 с.

Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII начале XX вв. (историко-демографический аспект). Павлодар, 2001. 293 с.

Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия. Книга первая. Издание первое. Омск: Типография «Золотой тираж», 2015. 488 с.

Казахи Тюменской области: история, язык, культура. Коллективная монография / под ред. д-ра филол. наук, проф. А.Г. Шайхулова. Тюмень: Изд. Тюменского государственного университета, 2013. 120 с.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 36 с.

Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом – Пер. с англ. И. Коэн и Н. Май, под ред. М. Хейфеца. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындысы // Егеменді Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан. № 292 (20367). 1-3 б.

Мендикулова, Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.

Мұхтасынов П. Бәйтеректің оқшау шыққан бұтағы. Астана: Фолиант, 2013. С. 234-278.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931–1933 гг.: сборник документов и материалов / Сост.: Алдажуманов К.С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П., Романов Ю.И.; Редкол.: Козыбаев М.К. (гл. ред.) и др. Алматы, 1998 263 с.

Новосібір облысының мемлекеттік архиві (НОМА). 1-қ.п. 9-тіз. 107-іс. 5- п.

НОМА. 2-қ.п. 2-1-тіз. 1007а-іс.

НОМА. 2-қ.п. 1-тіз. 3592-іс. 40- п.

НОМА. 7-қ.п. 1-тіз. 267-іс.

НОМА, 22-қ.п. 7-тіз. 48-іс. 92- п.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) / [пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б. М. Сузиков]. // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т. II. Алматы, 2009. 368 с.

Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культур. Новосибирск, 1995. С.197-199.

Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): оқу құралы. Алматы, 1994. 272 с.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы, 1997. 320 б.

Омбы облысының тарихи архиві (ООТА). Ф. Р-643-к., 2-тіз., 38-іс, 98-п.

Откочевники. Летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетавдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг. Тюмень: ОАО «Тюменский дом печати», 2010. 144 с.

От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири). Кн. 1. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1995. 186 с.

Папков С.А. Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012 440 с.

Перековка: Межнациональные отношения на промышленных предприятиях Сибири в период сформированной индустриализации // Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10-12 октября 2013 г. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 686 с.

Сарсамбекова А.С. Казахи Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана: этнокультурные связи и процессы. Автореф. дис. канд. истор. наук. Томск, 2008 180 с.

Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Омск: Наука, 2013. 392 с.

Трагедия казахского народа (сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х годов XX века в Казахстане). Алматы, 2010. 406 с.

Түмен облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 151-к, 1-тіз., 68-іс, 5-п.

References

Abylkhozhin ZH.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya (Kazakhstan tragedy) // Voprosy istorii. 1989. № 7. S. 53-71. [In Russian].

Akhmetova Sh.K. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i ikh etnokul'turnyye svyazi v gorodskoy srede (Kazakhs of Western Siberia and their ethnocultural ties in the urban environment). Novosibirsk: Izd-vo IAI SO RAN, 2002. 104 s. [In Russian].

Bol' i pamyat' (Pain and memory) / pod red. Beskimpirovoy A.K. Petropavlovsk, 2007 332 s. [In Russian].

Bol' lyudskaya. Kniga pamyati tomichey, repressirovannykh v 30-40-ye gody i nachale 50-kh gg. (Human pain. Book of memory of Tomsk residents, repressed in the 30-40s and early 50s.) / Sostaviteli: V.N. Uymanov, YU.A. Petrukhin. Upravleniye KGB SSSR po Tomskoy oblasti, 1991. 400 s. [In Russian].

Bugay N.F. Problemy repressiy i reabilitatsii grazhdan: istoriya i istoriografiya (XX v. – nachalo XXI v.) (Problems of repression and rehabilitation of citizens: history and historiography (XX century - early XXI century). M., 2012. 480 s. [In Russian].

Devis R.V., Uitkroft S. Gody goloda: Sel'skoye khozyaystvo SSSR, 1931–1933 (The Hunger Years: Agriculture of the USSR, 1931-1933). M. 2011. 543 s. [In Russian].

Golod v kazakhskoy stepi: pis'ma trevogi i boli (Hunger in the Kazakh Steppe: Letters of Anxiety and Pain) / Sost. S. Abdirayymov, I. Bukhonova, Ye. Gribanova, N. Dzaghfarov, V. Osipov. Alma-Ata: Kazakh universitetn, 1991. 208 s. [In Russian].

Golodomor v Kazakhstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.): khrestomatiya (Holodomor in Kazakhstan: causes, scope and results (1930-1933): a reader). Almaty: Kazakh universitetn, 2011. 202 s. [In Russian].

Historical archive of the Omsk region (HAOR). F. R-643. Op. 2. D. 38. L. 98.

Kabul'dinov 3.Ye. Kazakhi Tobol'skoy i Tomskoy guberniy vo vtoroy polovine XVIII nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) (Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the 18th and early 20th centuries (historical and demographic aspect). Pavlodar, 2001. 293 s. [In Russian].

Kazakhi Omskogo Priirtysh'ya. Entsiklopediya (Kazakhs of the Omsk Irtysh region. Encyclopedia) Kniga pervaya. Izdaniye pervoye. Omsk: Tipografiya «Zolotoy tirazh», 2015. 488 s. [In Russian].

Kazakhi Tyumenskoy oblasti: istoriya, yazyk, kul'tura (Kazakhs of the Tyumen region: history, language, culture) Collective monograph / pod red. d-ra filol. nauk, prof. A.G. Shaykhulova. Tyumen': Izd. Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013. 120 s. [In Russian].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva (Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry). Alma-Ata, 1992. 36 s. [In Russian].

Konkvest R. Zhatva skorbi: sovetkaya kollektivizatsiya i terror golodom (Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Hunger). Per. s ang. I. Koen i N. May, pod red. M. Kheyfetsa. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 s. [In Russian].

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane (Stalinist nomads: power and famine in Kazakhstan). M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2017. 382 s. [In Russian].

Mendikulova, G.M. Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspory. Proiskhozhdeniye i razvitiye (Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development). Almaty: Gylym, 1997. 264 s. [In Russian].

Mukhtasynov P. Bayterekyn oqshau shyqqan butagy (An isolated branch of Baiterek). Astana: Foliant, 2013. 368 s. S. 234-278 [In Kazakh].

Nasil'stvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane, 1931–1933 gg.: sbornik dokumentov i materialov (Forced collectivization and famine in Kazakhstan, 1931-1933: collection of documents and materials) / Sost.: Aldazhumanov K.S., Kaigaliyev M.K., Osipov V.P., Romanov YU.I.; Redkol.: Kozybayev M.K. (gl. red.) i dr. Almaty, 1998. 263 s. [In Russian].

Ogayon I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928-1945 gg.) (Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945) / [per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B. M. Suzhikov]. // Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv. T. 11. Almaty, 2009. 368 s. [In Russian].

Oktyabr'skaya I.V. Kazakhi Yuzhnogo Altaya. Istoriya i sovremennost' (Kazakhs of the Southern Altai. History and modernity) // Aborigeny Sibiri: Problemy izucheniya ischezayushchikh yazykov i kul'tur. Novosibirsk, 1995. S. 197-199. [In Russian].

Omarbekov T. Zobalan (kushtep ujimdastruga qarsılıq) (Zobalan (resistance to forced collectivization): oqu quralı . Almaty, 1994. 272 s. [In Kazakh].

Omarbekov T. 20-30 jıldardagy Qazaqstan qasireti (Tragedy of Kazakhstan in 20-30 years): Komekshy oqu quralı. Almaty, 1997. 320 b. [In Kazakh].

Otkochevniki. Letopis' kazakhskogo kolkhoza imeni Dal'nevostochnoy Krasnoy Armii v Nizhnetavdinskom rayone Tyumenskoy oblasti. 1938-1945 gg. (Otkochevniki. Chronicle of the Kazakh collective farm named after the Far Eastern Red Army in the Nizhnetavdinsky district of the Tyumen region. 1938-1945) Tyumen': OAO «Tyumenskiy dom pečati», 2010. 144 s. [In Russian].

Ot Urala do Yeniseya (narody Zapadnoy i Sredney Sibiri). (From the Urals to the Yenisei (peoples of Western and Central Siberia) Kn.1. Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1995. 186 s. [In Russian].

Papkov S.A. Obyknovennyy terror. Politika stalinizma v Sibiri (Ordinary terror. The politics of Stalinism in Siberia). M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2012. 440 s. [In Russian].

Pereplavka: Mezhnatsional'nyye otnosheniya na promyshlennyykh predpriyatiyakh Sibiri v period formirovannoy industrializatsii (Transfiguration: International relations in industrial enterprises of Siberia in the period of formed industrialization) // Sovetskiye natsii i natsional'naya politika v 1920-1950-ye gody: Materialy VI mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Kiyev, 10-12 oktyabrya 2013 g. M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2014. 686 s. [In Russian].

Qazaqstan Respublikasy Zhogargı Kenesinin Toralqası komissiyasının qorytyndysy (The conclusion of the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan) // Egemendi Qazaqstan. 1992. 22 zheltoqsan, № 292 (20367). 1-3 b. [In Kazakh].

Sarsambekova A.S. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i sopredel'nykh territoriy Kazakhstana: etnokul'turnyye svyazi i protsessy (Kazakhs of Western Siberia and the adjacent territories of Kazakhstan: ethnocultural connections and processes). Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk. Tomsk, 2008. 180 s. [In Russian]

State Archives of the Novosibirsk Region (SANR). F.P-1. Op.9. D.107. L.5.

SANR. F.P-2. Op.2-1. D. 1007a.

SANR. F.P-2. Op.1. D.3592. L.40.

SANR. F.P-7. Op.1. D.267.

SANR, F. P-22. Op. 7, D. 48. L.92.

State archive of the Tyumen Region (SATR). F.151, Op.1., D.68, L.5.

Tomilov N.A., Akhmetova SH.K. Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri (Kazakhs of the aula Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia). Omsk: Izd. dom «Nauka», 2013. 392 s. [In Russian].

Tragediya kazakhskogo naroda (sbornik dokumentov i materialov: golod 20-kh, 30-kh godov XX veka v Kazakhstane) (The tragedy of the Kazakh people (collection of documents and materials: famine of the 20s, 30s of the XX century in Kazakhstan). Almaty, 2010. 406 s. [In Russian].

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫН ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ

Нұрмұхамбетов Ардақ Амангелдіұлы^{1*}

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы

*Автор корреспондент
e-mail: nur.ardak_83@mail.ru

Түйіндемесі. Мақалада архив мәліметтерін талдау негізінде XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Қазақстандағы білім беру саласының негізгі даму үрдістері анықталған. Автор XX ғасырдың 20-30-жылдарында білім беру саласын басқару жөніндегі Үкіметтің қаулысын дәлел ретінде қолданып, осы саланың даму ерекшеліктерін ашады. Елде ұйымдастырылған мектептердің аймақтық көрсеткіштеріне талдау жасап, олардың статистикалық деректерін көрсетеді. Құжаттық базаны пайдалана отырып, мектептердің ашылу жоспарларының бұзылу себептерін анықтайды. Мамандардың тапшылығы және мектептердің материалдық-техникалық жағдайының төмендігі сияқты білім беруді дамытуға кедергі келтіретін факторларды қарастырады. Мақалада сол жылдардағы басшылық туындаған мәселелерді мүмкіндігінше шешуге қалай тырысқаны туралы нақты сипаттама берілген, алайда жоспар мен нақты жұмыс арасында әлі де алшақтық бар екендігі анықталады. Бұл әсіресе мамандарды даярлауда байқалады. Автордың мектептерді авторлық оқулықтармен және оқу материалдарымен қамтамасыз етудегі ұлттық интеллигенцияның сіңірген еңбегін ерекше атап өтетіні назар аударады.

Кілт сөздер: зайырлы білім беру, мектеп, құжат, қоғам, жүйе, ғылым, әдістеме, қаулы.

Мақала № AP08856779 «XX ғ. 20-30 жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

МРНТИ 03.20.00

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНА В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Нурмұхамбетов Ардақ Амангельдыевич^{1*}

¹Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Казахстан, Алматы

*Автор корреспондент
e-mail: nur.ardak_83@mail.ru

Аннотация. В статье выявляются основные тенденции развития сферы образования в Казахстане в 20-30-е годы XX века на базе анализа архивного материала. Автор использует в качестве доказательного аргумента постановления правительства по управлению образовательной сферой в 20-30-е годы XX века, раскрывая особенности развития данной отрасли, дает анализ региональных показателей школ, организованных в стране, отражает их статистические данные. Используя документальную базу, выявляет основные причины срыва планов открытия школ. Рассматривает факторы, препятствующие развитию образования - такие, как дефицит специалистов и низкое материально-техническое состояние школ. В статье дана конкретная характеристика того, как руководство тех лет стремилось максимально разрешить возникшие проблемы, однако, между поставленным планом и конкретной работой все-таки наблюдался разрыв. Особенно это заметно в деле подготовки специалистов. Заслуживает внимания тот факт, что автор выделяет заслуги национальной интеллигенции в обеспечении школ авторскими учебниками и учебными материалами.

Ключевые слова: светское образование, школа, документ, общество, система, наука, методология, указ.

IRSTI 03.20.00

THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF EDUCATIONAL ACTIVITY IN KAZAKHSTAN IN THE 20-30S OF THE TWENTIETH CENTURY

Nurmukhambetov Ardak Amangeldi^{1*}

¹Kazakh national academy of arts named after T.K. Zhurgenov, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author
e-mail: nur.ardak_83@mail.ru

Abstract. The article identifies the main trends in the development of education in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century on the basis of the analysis of archival material. The author uses as an evidentiary argument the government resolutions on the management of the educational sphere in the 20-30s of the twentieth century, revealing the features of the development of this industry, analyzes the regional indicators of schools organized in the country, reflects their statistical data. Using the documentary base, it identifies the main reasons for the failure of plans to open schools. Examines the factors that hinder the development of education, such as the shortage of specialists and the low material and technical condition of schools. The article gives a specific description of how the leadership of those years tried to solve the problems that arose as much as possible, however, there was still a gap between the set plan and the specific work. This is especially noticeable in the training of specialists. It is noteworthy that the author highlights the merits of the national intelligentsia in providing schools with author's textbooks and educational materials.

Key words: secular education, school, document, society, system, science, methodology, decree

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30 жылдары – қазақ қоғамы үшін түрлі өзгерістерге толы жылдар болды. Ол өзгерістер саяси өмірмен қатар, ғылым және білім саласын да қамтыды. Большевиктердің билікке келуімен дәстүрлі қазақ қоғамында сан жылдар көлемінде қолданыста болып келген білім беру жүйесі өткен күннің белгісі ретінде сипатталып, жаңа сапалық мазмұнға көше бастады. Сөзсіз тың қарқынмен жүргізілген бұл өзгерістер алғашқы жылдардан-ақ қарқынды жүрді деп айтуға толық негіз бар. Өйткені негізінен барлық аймақтарда жаңа үлгідегі мектептер ашылып, оқулықтардың жаңа буыны жарық көре бастады. Әрине мұндай жетістіктердің астарында көпшілікке беймәлім қиындықтары да болды. Ол әсіресе білім беру ісін ұйымдастыратын мамандар мен мектептердің материалдық-техникалық жағдайларымен тығыз байланысты еді. Осы кемшіліктерді түзетуге бағыт алған жұмыстарды саралау арқылы білім беру үдерісіндегі жеткен жетістіктерінің тарихи негіздерін айқындауға мүмкіндіктер туындайды. XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру саласын дамыту үдерістері сөзсіз ғылыми қауымдастықтың назарын аударарлық мәселе болып табылады. Аталған тақырыптың өзектілігі алдымен білім беру ісін дұрыс ұйымдастырудың тарихи тәжірибесін сараптау мүмкіндігінің болуымен байланысты. Бүгінде өткеннің өлшемімен және тарихи тәжірибесін ескере отырып тың тұжырымдар жасаудың қажеттілігі айқын сезіледі. Осы тұрғысынан келгенде XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру саласындағы күрделі өзгерістер мен дамудың басым бағыттарын талдау ісі маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Аталған тақырыптың маңыздылығын айқындай отырып, толыққанды талдау жұмысын жүргізу үшін мүмкіндік беретін архив құжаттары жетерлік. Олардың басым көпшілігі Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған. Солардың қатарында 81 қор материалдарымен қатар, 1692 қор материалдарын атап өтуге болады. Ахив құжаттары XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру саласын ұйымдастыру мен дамытудың мәселелерін қамтитын қаулылар мен қызметтік хаттар және түрлі тарихи мәліметтерді сақтайды. Сонымен қатар аталған мәселе бойынша кеңестік тарихнамада бірқатар зерттеушілер ғылыми ізденістерінің басты нысанына айналған. Коммунистік идеология шеңберінде жазылған еңбектердің де өзіндік маңыздылығы жоқ емес. Аталған мәселе Отандық тарихнамада белгілі бір дәрежеде зерттеліп, ғылыми-зерттеу жұмыстарына арқау болған.

Мәселені жан-жақты әрі шынайы зерттеу үшін біз объективтілік пен тарихилық принциптерін басшылыққа ала отырып, тарихи салыстырмалылық, сыни талдау сынды әдістер негізінде шынайы талдай алдық. Сонымен қатар синтездеу, мазмұндық талдау және өзге де деректану әрі тарих ғылымына кеңінен таныс әдістер топтамасын пайдаландық.

Талқылаулар. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның білім беру ісіндегі күрделі өзгерістер мәселесі, нақтырақ айтқанда зайырлы білім мен ағарту жүйесінде орын алған реформалар және оларды іске асыру тәжірибесі туралы іргелі зерттеулер салыстырмалы түрде алғанда толыққандылығымен ерекшеленбейді. Кеңестік тарихнамада білім беру жүйесінде атқарылған жұмыстар туралы коммунистік идеология шеңберіндегі тұжырымдалған еңбектер жарияланды. Мысалы XX ғасырдың 20-30 жылдардағы білім беру ісіндегі түбегейлі өзгерістер мен мекемелерінің құрылу тарихы туралы жекелеген мәселелер Р.Б. Сулейменов, Х.И. Бисеновтің дербес зерттеуіне арқау болған (Сулейменов, 1967). Авторлардың еңбектерінде білім беру мекемелерінің, яғни мектептердің салынуы, олардың дамуы, материалдық базасы және оқушылардың саны, өсім динамикасы бойынша мәліметтер келтірілген. Авторлардың келтірген мәліметтерінің деректік маңызы айтарлықтай жоғары. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісінің жекелеген мәселелері зайырлы білім беру мен қалыптасқан дәстүрлі білім беру ісінің арасындағы айырмашылықтарды ғылыми тұрғыдан айқындауға А.И. Сембаевтың «Очерки по истории казахской советской школы» атты еңбекті де атап өтуге болады (Сембаев, 1962). Сонымен қатар XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісін ұйымдастыру ісі турасындағы бірқатар мәліметтер А.С. Елагиннің «Социалистическое строительство в Казахстане в годы Гражданской войны (1918-1920 гг.)» атты еңбегін атап өтуге болады (Елагин, 1966). Аталған еңбекте қазақ жеріндегі большевиктік тәртіптің орнауымен қатар, білім саласындағы өзгерістер туралы мәліметтер берілген. Сондай-ақ Н.И. Болдырев құрастырған «Директивы ВКП(б) и постановления Советского

правительства о народном образовании. Сб. документов за 1917-1947 гг.» атты құжаттар жинағын да атап өтуге болады. Аталмыш еңбекте қазақ жеріндегі алғашқы әрі жаңа жүйедегі білім беру ошақтарының пайда болуына түрткі болған құжаттар мен қаулылар топтастырылған (Болдырев, 1947).

Қазақ жеріндегі білім беру ісінің ұйымдастыру ісіндегі коммунистік идеологияның әсерін сараптауға арналған еңбектер қатарында А.Б. Бейсембиевтің «Победа марксистско-ленинской идеологии в Казахстане» (Бейсембиев, 1970) және В.А. Куманевтің «Революция и просвещение масс» атты еңбектерін де атап өтуге болады (Куманев, 1973). Әрине аталған еңбектер коммунистік идеологияның тар шеңберінен шыға алмастан жазылғанымен ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісін ұйымдастыру тарихы турасында бірқатар мәліметтер сақтаған.

Кеңестік билік жылдарында жарық көрген әрі өзінің маңыздылығымен ерекшеленетін еңбектер қатарында В.Т. Кочаровтың «Из истории народного образования в Туркестанском крае» атты еңбегін атап өтуге болады (Кочаров, 1959). Аталған еңбекте тек Қазақстан ғана емес, сонымен қатар Орта Азия жеріндегі білім беру ісінде орын алған өзгерістер турасында мағлұматтар бар. Сөзсіз бұл еңбек салыстырмалы түрде талдау тұрғысынан аса маңызды деп айтуға толық негіз бар. Әрине ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісіне қатысты осы көрсетілген еңбектерде көтерілген мәселелерді жүйелеудің қажеттілігі сезіледі. Ол біз үшін алдымен қарастырып отырған кезеңдегі білім саласындағы жағдай мен оны тиімді реформалаудың жолдары турасында тың тұжырымдар жасауға мүмкіндіктер береді.

Ел егемендігі жылдарында аталған ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісін ұйымдастырудың тарихын қарастыру мәселесі Ш. Акинердің «Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству» атты еңбегін де атап өтуге болады. Аталған еңбекте қазақ жеріндегі білім беру ісі мен қоғамдық сананың даму мәселелері кезеңде отырып қарастырылған (Акинер, 1998). Жалпы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісінің өзекті мәселелері Р.С. Таханованың «К вопросу о развитии общеобразовательной школы в Казахстане 20-40-е гг. XX века» атты еңбегіне арқау болған (Таханова, 2010)]. Еңбекте көрсетілген білім саласын реттеу мен жүйелеуге арналған декреттер, қаулылар және жалпы жаңа білім беру жүйесінің енгізілу ерекшеліктері туралы мол мәліметтер келтірілген. Аталған еңбекті бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастырып, тың тұжырым жасау сөзсіз болашақтағы білім саласының маңызды қадамдары туралы тың тұжырымдар жасауға көмегі мол. Осындай еңбектер қатарында ХХ ғ. 20-30 жылдарында мектептерді мұғалімдермен жасақтаумен қатар, оқулықтармен қамтамасыз ету мәселесі де күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін маңызға ие болғандығын атап өткен Ш. Мажитаева, С.Б. Қалыбаеваның «ХХ ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы» атты зерттеуін атап өтуге болады (Мажитаева, 2010). Аталған еңбекте ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның білім беру ісіндегі күрделі өзгерістер мәселесімен қатар, ұлт қайраткерлерінің оқулық даярлау ісіне қосқан зор үлесі, қазақ тілінің тазалығы үшін ғылыми терминдерді қазақи ұғымдар арқылы беруге тырысушылығы, ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктерін қатаң назарға алуға деген ұстанымдарын талдауға тырысады. Авторлар біз қарастырып отырған тарихи кезеңде ұлт қайраткерлерінің зайырлы білім беру жүйесіне енгізген жаңалығы, енгізген жаңа әдістемесі мен оқулық жазудағы қазақ зиялыларының жетістіктері туралы мәселелерді көтереді.

Әрине қарастырып отырған кезеңде білім және ғылым саласын реформалау барысының ұлттық мүдде мен ұлттық құндылықтарға әсерін терең талдаудың қажеттілігі туындайды. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісін ұйымдастыруда дәл осы біз атаған мәселе қаншалықты деңгейде көтерілгендігі С.Т. Рысбекованың «Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920-1930-е гг.)» атты еңбегінде біршама ашылған (Рысбекова, 2009). Әрине біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты әлі де болса жанама мәліметтер келтіретін зерттеу жұмыстары бар. Олардың көтерген мәселелері мен негізгі пікірлер зерттеу жұмысы барысында қолданылатын болады.

Нәтижелер. ХХ ғасырдың басы қазақ халқы үшін саяси шиеленісті оқиғаларға толы болды. Қос бірдей революцияның өзі қарапайым халықтың әлеуметтік ахуалын қиындатты. Қоғам жаңа бағытқа сай тұтастану үдерісі жүрді. Әсіресе 1917 жылы орын алып, нәтижесінде большевиктердің билікке келуімен аяқталған қазан революциясының өзі қоғамның жаңа сипатта қалыптасуын тездетті. Мұндай күрделі өзгерістер қоғамның барлық саласын қамтыды. Білім беру саласы да күрделі өзгерістерге ұшырады. Бұл саладағы алғашқы өзгерістер аталған жылдың қараша айында Үкімет қаулысымен Халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссияның құрылуы болды. Аталған комиссия уақыт өте келе Халық ағарту комиссариаты болып аталып, өзіндік мәртебеге ие болған еді (Народное, 1957: 52). 1917 жылдың өзінде-ақ аталған ағарту комиссариаты «Халыққа үндеуін» жариялады. Үндеуден белгілі болғандай алдағы уақытта зайырлы білім беру қолға алынып, оның негіздері айқындалды. Оған қоса тұрғындар арасында міндетті тегін білім беру сияқты өзекті мәселелер көтерілді. Сонымен қатар 1918 жылдың 30 қыркүйегінде Орталық атқару комитет «Бірыңғай еңбек мектептері туралы» қаулы қабылдаған болатын. Аталған қаулыға сай білім беру саласында екі сатылы оқыту жүйесі енгізіле бастады. Алғашқы саты бесжылдық білім деп аталған болатын. Алғашқы саты бойынша балалардың 8-13 жас аралығындағылар оқуға тартылса, екінші саты төртжылдық деп аталды. Оған 13-17 жас аралығындағы балалар қамтылды (Культурное, 1965: 47).

ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы білім беру саласындағы күрделі өзгерістердің алғышарттарын

қалыптастырған қаулылардың бірі 1919 жылдың 31 қазан айында қабылданған болатын. Аталған қаулы «Аз ұлттар мектептері туралы» деп аталады. Қаулы бойынша елімізде жаңа сипаттағы мектептер қайта жасақталу ісі қолға алынды. Мысалы большевиктер билігі орнағанға дейін қазақ жерінде білім беру мекемелері болғаны жасырын емес. Солардың бірі Жетісу жерінде орналасқан «орыс-түземдік» мектептер болатын. Қаулыға сай аталған мектептерді ұлттық еңбекшілер мектептеріне айналдыру ісі көзделді. Сонымен қатар жекелеген аудандар бойынша орналасқан мектеп-интернаттардың шығыны толықтай мемлекет есебінен жүргізіліп, қажеттіліктермен де қамтамасыз етіле бастауды қолға алды. Қазақ жерінде мемлекет тарапынан қаржыландырылатын осындай мектеп-интернаттың алғашқыларының бірі болып 1919 жылы Шымкентте ашылады (Сулейменов, 1967: 79). Әрине жаңа сипаттағы білім беру ошақтарының сол тұстағы маңызды мәселелерінің бірі маман тапшылығы болған еді. Зайырлы білім беру ісін кеңінен дамыту үшін аталған кемшілікті жоймай, алға қойылған мақсат тығырыққа тірелері анық. Сол себепті ел бойынша білім бар азаматтарды тіркеуге алу жұмыстары басталған болатын. Әсіресе мамандық бойынша әлі де болса тәжірибесі жоқ, дегенмен қызмет жасауға ниетті және қабілетті азаматтар кеңінен тіркеледі. Сонымен қатар маман тапшылығын жою мақсатында мұғалімдер даярлау курстары ашыла бастады. Алғашқы курстар 1919 жылдың қыркүйек айынан бастап ашыла бастады. Верный қаласынан кейін, араға уақыт салып мұндай курстар Шалқар мен Орынбор, Торғай мен Орал және Ойылда ашылған болатын. Мұндай курстар алғашында екі айлық мұғалімдер курсы болып өз жұмысын бастаған болатын. 1920 жылдың алғашқы жартысында мұғалімдер курстар Ақмола мен Семей қалаларында да ашылды. Аталған курстар тек қана қазақ тілінде ғана мұғалімдер даярлап қана қоймады. Сонымен қатар өзге де тілдерде білім беретін мектептердің маман тапшылығын жою үшін түрлі тілде курстар ашылды (Народное, 1957: 120).

Бұл ретте атап өтетін бір жайт білім беру ісіндегі күрделі өзгерістер қатарында мектептерге жаппай қыздарды тарту болып табылады. Әрине бұл XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы үшін жаңалық бола қойған жоқ. Қазақ қыздарының арасында оған дейін де мектептерде білім алғандары көптеп саналады. Дегенмен оның жаппайлық сипат алуы өзіндік жаңалық еді. Мысалы 1923 жылы наурыз айында Шымкент қаласында қыздарға арналған мектеп ашылған болатын. Бұл мектепте алғашында 35 әйел білім алған болатын. Сонымен қатар білім беру ісі тек мектеп жасындағы ғана емес, сонымен қатар ынта білдірген азаматтардың барлығын қамтуға тырысты. Атап айтқан Арыс қаласында ашылған жаңа мектепке 7 жастан бастап 70 жасқа дейінгі аралықта азаматтарды қабылдауы соның айқын дәлелі. Тағы бір атап өтетін жайт білім беру ісінде ұлтқа бөлу болмады. Зайырлы білім беру ісіне барлық ұлт өкілдері тартылды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісіндегі күрделі өзгерістерге түрткі болған III Бүкілресейлік съезд жұмысын атауға болады. Өйткені дәл осы съезд шешіміне сай достүрлі қазақ қоғамында орыс емлесін енгізудің жолдары қарастырыла бастады. Нақты айтқанда жергілікті халық арасында кеңінен насихаттау ісі қолға алынды. Әрине насихат жұмыстары бірінші кезекте мектеп қабырғасынан басталатыны түсінікті. Сол үшін де мектеп қабырғасында және алдымен ауыл тұрғындары арасында орыс емлесінің қолданыс аясын арттыру ісі басталды. 1926-1927 жылдары Сырдария облысы территориясында алты еуропалық, үш өзбек, бес қазақ мектебі жұмыс істей бастаған болатын. Оған қоса облыстың аумағында орналасқан алты аудан көлемінде 82 қазақ және өзбек мектептері жұмыс істеп тұрған еді. Міне сол мектептер ауыл тұрғындарының білімін көтеріп қана қоймай, ең бастысы тұрғындар арасында орыс тілінің мәртебесін көтеру ісін жанама атқарды (Таханова, 2010: 106-109). Рас осы бағыттағы жұмыстар тым белсенді жүрген болатын. Оған себеп 1920 жылдың басында коммунистік партияның білім беру саласына ерекше көңіл аударып, Шығыс халықтарының санасына коммунистік идеялардың орнығуына күш салу ісінің қаншалықты маңызды екендігін атап өтуімен байланысты. Әрине коммунистік идеяны насихаттаудың және оны берік орнықтырудың алғашқы баспалдақтары дәл орыс тілінің қолданыс аясын арттыру еді (Рысбекова, 2009: 234).

Бір ерекшелігі орыс тілінің мәртебесін айқындау, осы мақсатта білім беру мекемелерінің жұмысын жандандыру сынды мәселелер алғашқы жылдардағы қаулылар негізінде ғана жүргізілген жоқ. Үнемі жетілдіріліп, көздеген мақсатқа жету үшін қаулылар жыл өткен сайын қабылданып тұрды. Мысалы зайырлы білім беру жүйесін қалыптастырып, жетілідіру мақсатында 1930 жылы 14 тамыз айында КСРО Орталық атқару комитеті жалпы бастауыш білім беру туралы қаулы қабылдады. Аталған қаулы бойынша елімізде педагогикалық институттар мен техникумдардың санын ұлғайту ісі қолға алынды. Қаулының қабылдануы осы бағыттағы жұмыстарды тағы да белсенді етті. Өйткені 1915 жылғы статистикалық мәліметтерге қарағанда елімізде 2006 мектеп және 3319 мұғалім, сәйкесінше 105059 оқушы болған еді. Ал 30-жылдары қабылданған қаулыдан кейінгі статистикалық мәліметтерге қарасақ, 7883 мұғалім және 273584 оқушының тіркелгендігін байқаймыз (Елагин, 1966: 15). Сөзсіз бұл аталған бағыттағы жұмыстардың қарқындылығын білдірсе керек.

1919 жылдың желтоқсан айында сауатсыздықты жою туралы қаулы қабылданған болатын. Сол декреттің негізінде Қазақстанда мұғалімдерге арналған қысқа мерзімдегі курстар ашылған болатын. Оған қоса мұғалімдер даярлау үшін қажетті сабақ жоспарлары басылып, еліміздің даму жағынан артта қалған аймақтарына арнайы мамандардың мәдени сапарлары да ұйымдастырыла бастады. Мақсаты білім беру ісін жетілдіруге кедергісін келтіріп тұрған мәселелерді анықтап, оның шешімін тездету болып табылды.

Рас қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер бірден білім саласын қолға алып,

азаматтарды жаңа идеологияға жылдам сіңісуін жүйелі ойластырды. Әрине мұндай маңызды мақсатқа қол жеткізу үшін алдымен білім беру жүйесін өз бақылауына алуы тиіс еді. Осы мақсатта 1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың басында шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы декреттер қабылдаған болатын. 1918 жылдың өзінде «Бірыңғай еңбек мектебі туралы Декларация» мен «Бірыңғай еңбек мектебі туралы ереже» қабылдап, кеңестік білім беру жүйесінің негізгі қағидаларын айқындайды. Оның негізінде ақысыз білім беру, ұлдар мен қыздарды бірлесіп оқыту, діни білім беру мекемелерінің қызметін шеттету болып табылады. Жаңа зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін пәндерді енгізіп, білім беру барысында жазаның барлық түрлерін жою және мектептің өзін-өзі басқаруына мүмкіндік береді.

Білім беру саласындағы күрделі өзгерістер алдымен қазақ даласында ежелден өз міндетін дұрыс атқарып келе жатқан медреселер мен мектептер, сонымен қатар орыс-қазақ мектептерін кеңестік үлгідегі мектепке айналдыру ісі белсенді қолға алына бастады. Қазан революциясынан кейін орын алған азамат соғысы аяқталғанға дейін Қазақстанда 144 мың оқушы болса, 2410 мектеп болғандығы белгілі. Бір қызығы сол оқушылардың тек 31 мыңы ғана қазақтар болған. Әрине ол тұстағы мектептердің материалдық-техникалық жағдайы сын көтере бермеді. Өйткені мектептердің басым көпшілігі жарамсыз жағдайда немесе тұрғын үйге арналған жағдайда жұмыс істеуге мәжбүр болды. Сол күрделі өзгерістер жылдарының өзінде қазақ мектептерінің 99% жеке ғимараттарсыз, қарапайым жағдайда оқыды. Тіпті материалдық-техникалық жағдайға ғана емес, қарапайым оқулық мәселесі де шешімін таба қоймаған. Оған қоса білім берудің бірыңғай оқу бағдарламалары да болмаған еді. XX ғасырдың 20-30 жылдарында бой көтере бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге ұлт қайраткерлері зор үлес қосты. Атап айтқанда, қарастырып отырған осы жылдары М. Дулатовтың «Есеп құралы», М. Жұмабаевтың «Педагогика» және «Баланы тәрбие қылу жолдары», Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі», «Психология» мен «Жан жүйесі және өнер таңдауы», Е. Омаровтың «Пішіндеме» мен «Физика», Х. Досмұхамедовтың «Жануарлар» мен «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», Қ. Кемелгеревтың «Оқу құралы», «Орысша-қазақша тілмаш», С. Қожановтың «Есептану құралы», Е. Ермековтың «Ұлы математика курсы», Б. Майлиннің «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулықтары жарық көрді. Осы оқулықтардың мазмұнымен таныса келе, ұлт зиялыларының қазақ тілінің тазалығы үшін ғылыми терминдерді қазақы ұғымдармен ішінара алмастыруға тырысқандықтарын байқауға болады. Мысалы, «ассимиляция» ұғымын Ж. Аймауытов «сіңістіру» деп қолданса, «синтезді» «ұластыру» деп қарастырған. Әрине, мұндай мысалдар өте көп. А. Байтұрсынов еңбектерінде бүгінгі қазақ тіліндегі зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш ұғымдары алғаш көтеріліп, айналымға енгізілген. Мағжан Жұмабаев өзінің еңбегін жазу барысында осы күнге дейін педагогика пәні болмауы себепті, терминдерді алмастыратын қазақша сөздер табу қиындық тудырғанын айта келе, мәтінде қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін белсенді пайдаланған (Мажитаева, 2010: 33-38).

XX ғасырдың 20-30 жылдары қатынастар мен инфрақұрылым мәселесі де барынша қиындығымен ерекшеленді. Сондықтан алыс жатқан аймақтар мен шаруашылықтың белгілі бір түрлеріне сай еңбек ететін азаматтардың балаларын да жаңа жүйеге сай қамту мәселесі өз шешуді талап етті. Атап айтқанда мал шаруашылығына ден қойған қазақтардың балаларын қамтитын интернат жұмыстарын жандандыру көзделді. Жаңа мектептер салу қарқынды жүріп, 1923 жылмен 1925 жыл аралығында шамамен 700-ге тарта мектеп іске қосылды. Алайда бұл мектептер де іске қосылғанымен оның сапалық көрсеткіштері жоғары болды деп айту қиын. Өйткені азамат соғысы елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын нашарлатты, шаруашылық түрлері тұралап, бірқатар өндіріс орындары өз өнімдерін бірнеше есе төмен өндірді. Сөзсіз мұндай экономикалық ахуал білім беру саласына да өзіндік кері әсерін берді. Осы себепті мектептердің сан жағынан өсуі көп жағдайда сапалық жағынан да дамуды білдіре бермеген. Мысалы 1927 жылы қазақ ауылдарындағы мектептердің тек қана 1,5%-ы жеке ғимараттарда орналасса, орыс мектептерінің 28% -ының жеке арнаулы ғимараттары болған еді. Осы ретте қазақ мектептері мен орыс мектептеріне деген мемлекеттің қамқорлығы да әртүрлі болған.

Маман тапшылығын шешу мақсатында қабылданған шаралардың бірі 1918 жылы 2 тамызындағы қаулы болып табылады. Елдегі жоғары оқу орындарына түсу ережелері қабылданып, оған сай азаматтығы мен ұлтына, жынысына және дініне қарамастан елдегі барлық 16 жасқа толғандардың барлығы жоғары оқу орындарына емтихансыз қабылдануға шешім мақұлданды. Тіпті орта білім туралы құжатты да қажет етпеді. Маман тапшылығын жою мақсатында 1919 жылдан бастап елде жұмысшы факультеттері ашыла бастаған болатын. Жұмысшы факультеттерінің ел азаматтарына білім берудегі маңыздылығы өте жоғары болды. Өйткені кейінгі жылдары жоғары оқу орындарына қабылданған студенттердің жартысы дәл осы жұмысшы факультетін тәмамдаған азаматтар болған еді. Бұл мәселені белгілі бір дәрежеде онтайландыруға септігін тигізді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру саласындағы күрделі өзгерістердің бірі жалпыға бірдей міндетті бастауыш білімге көшуі болып табылады. 1931 жылы жалпыға бірдей міндетті жеті жылдық білім беру жүйесі де енгізілген болатын. Біз жоғарыда атап өткендей, шалғай жатқан аудандардағы балаларды тарту мақсатында интернаттар ашу ісі қолға алына бастаған еді. 1934 жылы 24 мыңнан астам оқушы дәл осындай интернаттарда білім алуға мүмкіндік алды. Ең басты міндеттердің бірі ел бойынша білім беру үдерісін бір жүйеге келтіру міндеті тұрды. Бұл міндет 1925 жылдың өзінде-ақ мүмкін болды. Атап айтқанда елдегі мектептердің бірыңғай аттестаттары мен сертификаттары пайда болып, 5 балдық бағалау жүйесі енгізілді. Білім беру үдерісін реттеп, оқу

жылының ұзақтығы мен балалар үшін берілетін демалыстың нақты белгіленді. Білім беру ісіне жауапты азаматтардың лауазымдары айқындалып, әкімшілік мәселелері шешімін тапты. Демек мектеп құрылымы, білім беру үдерісінің тұлғаларының лауазымдық міндеттері анықталды.

Осы қарастырып отырған жылдары білім беру үдерісінің бір ерекшелігі тек мектеп жасындағы оқушылар ғана емес, сонымен қатар ересектер арасында да білім беру ісінің қолға алынуы болып табылады. Негізінен аталған мәселе 1920-1930 жылдары ерекше қолға алынды. Бұл мәселеде 1921 жылы құрылған сауатсыздықты жою жөніндегі орталық төтенше комиссия үлкен роль атқаруы тиіс еді. Дәл осы комиссия ересектер арасындағы білім беру үдерісін ұйымдастыру ісін жүргізді. Төтенше комиссия 1921-1927 жылдары 200 мыңнан астам адам адамды оқытты. Бір байқағанымыз аталған статистикалық мәліметтер жыл сайын өсіп, өзінің қарқындылығын көрсетеді. Мысалы 1929 жылы ересектердің 150 мың астам азаматы білім беру ісіне тартылса, 1930 жылы 500 мыңдай адам аталмыш оқу үдерісіне тартылған болатын. Қолға алынған шаралар өзінің нәтижесін бере бастады. 1935 жылдың өзінде еліміздегі балалардың 91% білім беру үдерісіне тартылды. Рас олардың барлығы дерлік толық орта мектептерде емес, жеті жылдық және өзге де сатылық білім мекемелерінде білімдерін жалғастырған болатын.

Әрине мұрағат құжаттарына мән беретін болсақ, қазан революциясынан кейін-ақ басталған білім беру ісін ұйымдастыру ісі XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңына дейін-де түпкілікті шешіліп болмаған. Әсіресе маман тапшылығы мен материалдық-техникалық ахуал әлі де болса нақты шешімдерді талап етті. Мысалы біз жоғарыда атап өткендей шаруашылық бейімділігіне қарай ел аумағындағы білім беру мекемелерін ашу ісі қолға алынған болатын. Түрксіб темір жолын салу және темір жол бойындағы елді мекендерді бірыңғай білім беру ісіне тарту ісі қолға алынған еді. Міне сол мектептердің материалдық-техникалық және сапалық көрсеткіштері туралы бірқатар мәліметтер сақталған. Архив құжаттарында 1932 жылғы мәліметке сай Темір жол бойындағы мектептердегі білім беру үдерісінің жоспарға сай емес екендігін байқауға. Осы жылдары материалдық-техникалық жағдайдың нашарлығы салдарынан 9 мектеп жабылған. Ал жұмыс істеп тұрған мектептердің ғимараттары мен мектеп жанындағы интернаттар жөндеу көрмегендігі немесе ондағы оқушылардың білім алуына толыққанды жағдай жасалмаған. Ең бастысы аталған аймақтағы мектептер педагогикалық кадрлармен қамтамасыз етілмеді. Осы олқылықтарды жою үшін Халық ағарту комиссариатына теміржолға қызмет көрсету үшін арнайы топтарды бөлуге қол жеткізу міндеттеліп, мектеп жұмысын қадағалау үшін облыстық халыққа білім беру бөлімінен бір мектеп нұсқаушысын бөлу туралы шешім де қабылданған. Сонымен қатар Халық ағарту комиссариаты Түрксіб мектептерін оқулықтармен, оқу-әдістемелік құралдармен, ыстық таңғы ас үшін тамақпен және интернаттардың күтімімен қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау туралы шешім шығарылып, мектептің жұмысына қатысы жоқ азаматтарды мектептер мен интернаттардан тез арада босатуға қол жеткізу міндеттелген болатын (ҚР ОМА, 81:1-2.).

Рас қазан революциясынан кейін-ақ басталған білім беру саласындағы өзгерістер оннан астам жыл өтсе де, бір ретке келтіріле қоймаған. Мысалы еліміздегі мектептердің жағдайын зерттеу мақсатында арнайы еліміздің батыс өңірлеріне арнайы бақылау жұмыстары ұйымдастырылады. Аталған бақылау жұмыстары нәтижесінде Гурьев және Оралдағы 28 мектептің 20 мектебіне сауалнама жұмыстары жүргізіледі. Оралда және Гурьевтегі мектептердің жұмысын бақылау мақсаты ең алдымен Қазақ өлкелік партия комитетінің «Мектеп туралы» VII пленумының шешімін таныстыру еді. Батыс Қазақстан облысының Маңғыстаудан басқа барлық дерлік аудандарына жіберілген өкілдер «Мектеп туралы» VII пленумының шешімін аудандардың бүкіл партиялық-кеңестік қоғамдастығымен қатар, сондай-ақ мұғалімдердің, ата-аналардың және оқушылардың санасына жеткізу туралы нұсқаулық алады. Сонымен қатар осы міндетті орындау үшін аудандарға жіберілген өкілдер Бүкілодақтық Коммунистік партияның облыстық комитетінің мектеп бөлімінің жадынамасы, мектептердің жеке шығындық құжаттары, мамандардың лауазымдық қызметтері мен мектеп құрылымдарының талаптары туралы құжаттар бойынша бақылау жұмыстарын жүргізеді. Нұсқау бойынша барлық өкілдер негізінен, аудандағы әрбір мектептің оқу-тәрбие жұмысының жай-күйін, сондай-ақ олардың материалдық базасын тікелей тексеруге тапсырма алған. Тіпті шешім талап ететін мәселелерде нұсқаулыққа сай белгілі бір кемшіліктерді тапқанда, ол бойынша мектептерге дер кезінде көмек көрсетуге міндетті болады. Олардың берген мәліметтеріне қарағанда аталған аудандардағы білім беру үдерісі көпшіліктің көңілінен шығатындай дәрежеде болмаған. Өйткені алынған мәліметтерге сай кейбір мұғалімдер оқушыларға қатысты педагогика принциптерінің бұрмалануына жол берген. Өйткені білім беру үдерісі барысында мамандардың «мұндай оқушыдан ештеңе шықпайды» немесе «бұл оқушыдан үміт жоқ» деген сыңайдағы менсінбеушілік көзқарасты берік ұстанатындығын атап өтеді. Сөзсіз бұл білім беру үдерісіндегі мамандардың кәсібилігінің төмендігі деп баға берген. Сонымен қатар өкілдер Орал мен Гурьев аумағындағы мектептердегі мамандардың арасында коммунистік идеологияға қайшы келетін көзқарасты ұстанушылардың бар екендігін атап өтеді. Ал тікелей сабақ барысында үлкен қателіктердің де орын алып отырғандығын атап өтіп, орыс тіліндегі кейбір тақырыптар бағдарламалық жүйеде қарастырылмаған көрсетеді. Сабақ барысында түрлі белгіленген тақырыптар емес, қоғамдық жұмыстарға көп көңіл бөледі деген мәліметтер береді. Сонымен қатар сыныпта жекелеген мұғалімдер білім мазмұнын шебер, түрлі түсті және қызықты етіп өткізудің орнына, керісінше, оқушылардың өздеріне мәліметтерді игеруге тапсырма беріп, осылайша өздерінің рөлін, жалпы көшбасшылық дәрежесін төмендетеді деп санайды.

Сонымен қатар аталған өкілдердің берген мәліметтеріне қарап, аталған облыс аумағындағы мектептердің мамандармен қамтамасыз етілу дәрежесі де тым төмен екендігін байқаймыз. Мысалы, Оралда 8 жер аударылып келген адамдар жұмыс істейді десе, тіпті жекелеген пәндерді мүлдем арнаулы білім жоқ адамдардың жүргізетіндігін атап өтеді. Тіпті мектеп басшылығы маман тапшылығын шешу үшін ақ гвардияның бұрынғы сержанты Свечниковты жұмысқа алып, бірінші сыныпта сабақ беруіне мүмкіндік бергендігі туралы мәліметтер береді. Бір қызығы облыс аумағына келген өкілдер мұғалімдер арасында, тіпті Тайпак ауданының орталығында орыс орта мектебінің директоры Алашорда үкіметінің бұрынғы мүшесі Кудеров жұмыс істейді деп көрсетеді. Осы сынды мәліметтер бойынша Жилокосин ауданында бұрынғы Алаш-Орда офицерлері Мендікұлов, Жаныбеков пен Айтжановтың жетекшілігімен ұлтшыл контрреволюциялық топ ұйымдастырылғандығы және оған орта мектептің директор орынбасары Әубәкіровтің тартылғандығын атайды (ҚР ОМА, 1692:20-27). Қарап отырсақ аталған мәліметтерден батыс аудандарындағы мектептердің материалдық-техникалық жағдайының төмендігі ғана емес, сонымен қатар мамандар арасындағы тапшылықты да байқауға болады. Әрине маман тапшылығы салдарынан мектеп әкімшілігі білімі бар азаматтарды білім беру үдерісіне тартуға мәжбүр болған. Ал олардың әлеуметтік шығу тегін сараптаған комиссия мүшелері сол жылдары большевиктік көзқарастағы қайраткерлердің Алаш зиялылары мен олардың идеясына қаншалықты қарсы болғандығын көрсетеді.

Әрине батыс аудандарындағы мұндай ахуал шындығына келгенде еліміздің барлық өңіріне тән еді. Барлық жерде маман тапшылығы сезілді. Осы түйіткілді мәселені шешу үшін бірнеше нақты қадамдарға барды. Біз қарастырған сол батыс аудандары бойынша мәселелерді шешу үшін 1933-1937 жылдары Халық ағарту комиссары болған Темірбек Қараұлы Жүргеновтің атына қызметтік хат жазылған. Халық Комиссарлары Кеңесінің 9 ақпандағы шешімі бойынша 2 айлық оқу курстарын ұйымдастыру туралы қызметтік хатта елімізде орыс тілімен қатар, мектептегі негізгі пәндерді ұйымдастыратын мұғалімдерді даярлаудың маңыздылығын атап өтіп, тарихшы 25 адам, география пәнінің мұғалімдерінен 28 адам даярлаудың қажеттілігі айтылады. Аталған даярлық курстарының барлығы Орал педагогикалық институтында ағымдағы жылдың 25 маусымы мен 25 тамызы аралығында өтетіндігін аталып өтіп, барлық қажетті материалдық-техникалық қажеттіліктер шешілгендігін атап өтеді. Мысалы жатақхана мен асхана мәселесі оң шешімін тапты дей келе, мұғалімдерді даярлайтын білікті мамандарды сұрыптау жұмыстары шешіле бастаған көрсетеді. Сонымен қатар аталған курстарды өз деңгейінде ұйымдастыру үшін кедергісін келтіріп отырған жайттардың қатарында география және тарихшылардың жоқтығын атап көрсеткен. Осы келтірген жайттарды басшылыққа ала келе, Халық ағарту комиссары Т.Қ. Жүргеновтан мұғалімдерге арналған дайындық курстарының сметасын жіберіп, география пәні мұғалімдерін даярлау үшін 28 маман және тарихшылар үшін 25 адам жіберуді сұрайды. Әсіресе ежелгі дүние мен орта ғасырлар тарихы бойынша тарихшы және география пән бойынша КСРО географиясы мен әлемдік география бойынша мамандарға ерекше назар аудару сұралады. Сондай-ақ шұғыл түрде орыс тілі, оның ішінде лексика, фонетика, синтаксис, стилистика сынды салаларды терең меңгерген мамандардың қажеттілігі де айтылады (ҚР ОМА, 1692:13).

Рас еліміздің барлық аудандары бойынша мұғалім мамандарын даярлау ісі қолға белсенді түрде алына бастады. Алайда біз білім беру ісіне кедергісін келтіріп отырған осы мәселені шешуде жоспар мен нақты жұмыстың өзара үйлеспейтін байқаймыз. Атап айтқанда Халық ағарту комиссариатының нұсқауымен Оңтүстік Қазақстан облысындағы халыққа білім беру бөлімінің мұғалімдерді даярлау курсы бойынша берген мәліметтерінде бірқатар олқылықтар орын алған. Мысалы 1937 жылдың 1 ақпанынан бастап 105 адамнан тұратын адаммен 7 айлық мерзімдегі курс ашылуы тиіс болады. Алайда курстың ашылуына дайындық жұмыстары және одан әрі дамыту бойынша атқарылуы тиіс шаралар жеткілікті түрде жүргізілмейді. Нәтижесінде курс 20 ақпандан бастап 6 айлық кезеңмен жұмыс істей бастаған және жоспарланған 105 адам қабылдау орнына 77 адам келгендігі айтылады. Тіпті осы толыққанды емес жиналған адамдардың ішінен оқу үлгерімі төмендігіне байланысты және сабаққа қатыспауына байланысты 2 адам 1 мамырға дейін оқудан шыққан. Нәтижесінде курсты 75 адам тәмамдағаны белгілі болып отыр (ҚР ОМА, 1692: 16-17.).

Осы сынды мәліметтерді, яғни жоспарланған мұғалімдер санының толыққанды болмауына байланысты өзге де аймақтар бойынша мәліметтер жетерлік. Демек бұл жайт тек оңтүстік қана емес, еліміздің барлық аудандарына тән болған. Мысалы 1937 жылдың жоспары бойынша толық орта білімі жоқ мұғалімдердің біліктілігін арттыру үшін жалпы саны 7000 адамға арналған мектептер жанынан курс ашу көзделеді. Олардың ішінде қазақтардың үлес салмағы 5155 адамды құраған. Алайда аталған жоспар орындалмастан осы көрсетілген санның тек жартысына жуығы ғана оқу курсына тіркелген. Аталған көрсеткіштің аймақтар бойынша көрсеткіштері төмендегідей болып отыр. Мысалы Шығыс Қазақстан облысы бойынша 104 адам курсқа тіркелген. Алайда жоспар бойынша олардың саны 913 болуы тиіс саналған. Ал Қарағанды облысы бойынша 58 адам тартылса, жоспар бойынша 760 адам болуы тиіс еді. Қостанай облысы бойынша 149 адам тіркелсе, жоспар бойынша 654 адам болуы тиіс болған (ҚР ОМА, 1692: 1-5.).

Сондай-ақ білім беру үдерісін жеделдету ісі тікелей мектептерді ашу ісімен байланысты болса, сол мектеп ашу ісінің өзі жоспарға сай орындала бермеген. Халық Комиссарлар Кеңесі мен өлкелік партия комитеті қазақ орта мектептерінде жоғары сыныптарды дамыту жоспарының орындалуын тексереді. Нәтижесінде 1936-1937 жылдарға арналған орта мектептерді ашу жоспарының толыққанды орындалмай жатқандығын атап өтеді. Мысалы ашылуы тиіс 72 орта мектептің орнына 57 ашылды, ал 1645 оқушысы

бар сегіз жылдық 85 мектептің орнына 967 оқушысы бар 58 мектеп ашылады. 418 оқушысы бар 18 тоғыз жылдық мектептің орнына 233 оқушысы бар тек 16 мектеп ашылады. Жалпы орта мектеп ашу ісінде артта қалып отырған аймақтар қатарында Оңтүстік Қазақстан пен Шығыс Қазақстан облыстары аталады. Өйткені Оңтүстік Қазақстанда жоспарланған 169 оқушылық 8 мектептің орнына, 62 адамнан тұратын 4 мектеп ашылса, Шығыс Қазақстан облысында 501 адамдық 18 орта мектептің орнына 144 адамнан тұратын 11 мектеп қана ұйымдастырылған (ҚР ОМА, 1692: 2-4.).

Мектеп жасындағы оқушылармен қатар, ересектерді оқыту ісінде де олқылықтар орын алып отырған. 1936 жылдың екінші жартысының басындағы жұмыстың нәтижелері өте қанағаттанарлықсыз болғандығын байқаймыз. Осы жылдың 1 тамызындағы жағдай бойынша республикада орыс тілін білмейтін адамдардың тек 25,2% ғана мектептерге тартылған. Соның ішінде орыс тілін білмейтін азаматтардың 59,2 пайызы қамтылса, орыс тілін шала білетін адамдардың 72 пайызы мектептерге тартылған. Әсіресе аймақтар бойынша айтатын болсақ, Риддер - 25%, Семей - 66%, Ақтөбе - 19% азаматтары мектептерге тартылған. Ал осы аймақтар білім беру үдерісін 1936 жылы аяқтап қалуы тиіс болған (ҚР ОМА, 1692:12-14).

Қорытынды. XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру саласын дамыту ісі үлкен қарқынмен жүргізілді. Оған негіз болған большевиктер билігінің орнап, азаматтардың жаңа сапалық деңгейін қалыптастыру үшін қабылдаған қаулылары еді. Тек қазақ даласында ғана емес, бүтіндей Орта Азия жеріндегі қызмет етіп келген медреселер діни ілімді ғана оқытатын білім мекемелері ретінде бағаланып, патша үкіметі тұсында ашылған мектептер жаппай жаңа зайырлы білім беру ісін ұйымдастыратын мектептерге ауыстырыла бастады. Рас алғашқы жылдардан-ақ көзделген мақсатқа жетуге кедергісін келтіретін факторлар айқын байқалды. Оның басты себебі маман тапшылығымен тығыз байланысты еді. Сол себепті тез арада мұғалімдер даярлау курстарын ашып, мектеп жанынан мұғалімдердің кәсіби біліктерін көтеру ісі қолға алынды. Осы бағыттағы жұмыстарды барынша сапалы ету үшін мәселе Халық ағарту комиссары деңгейінде шешіле бастады. Алайда кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қойылған мақсат пен анықталған жоспар іс-жүзінде орындала бермеді. Атап айтқанда жоспарланған әрі салынуы тиіс мектептер саны іс-жүзінде жоспардан әлдеқайда алыс болды. Тіпті мұғалімдерге арналған курстар да өзінің толыққандылығымен ерекшеленбеді. Тағы бір кедергісін келтіруші факторлар қатарында мектептердің материалдық-техникалық базаларының нашарлығымен байланыстыруға болады. Көптеген мектеп қарапайым үй жайларда білім беру үдерісін жалғастырса, олардың басым көпшілігі жөндеу көрмеді. Дегенмен ортақ жүйелеу жұмыстарында үлкен алға жылжушылық байқалды. Бірыңғай оқу күнтізбесі бекітіліп, оқушылардың білім беру үдерісін жүйелі ұйымдастыру ісі сәтті қолға алынды. Жалпы Кеңестер билігі жылдарында орныққан жоғары деңгейдегі білім беру ісінің жетістіктерінің тарихи алғышарттары дәл осы XX ғасырдың 20-30 жылдары жүзеге асты деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы Гражданской войны (1918-1920 гг.). Алма-Ата. 1966. 187 с.
- Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932). Т.1. Алма-Ата. 1965. 239 с.
- Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА). 1692-қ., 1-т., 7-іс.
- ҚР ОМА. 1692-қ., 1-т., 26-іс.
- ҚР ОМА. 1692-қ., 1-т., 37-іс.
- ҚР ОМА. 1692-қ., 1-т., 101-іс.
- ҚР ОМА. 1692-қ., 1-т., 54-іс.
- Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. №2(58). Қарағанды, 2010. 33-38 б.
- Народное просвещение КазССР. Сборник документов и материалов (1917–1939). Алма-Ата, 1957. 237 с.
- Рысбекова С.Т. Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920-1930-е гг) // Вестник РУДН. №5. 2009. 319 с.
- Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. Алматы. 1967. 237 с.
- Таханова Р.С. К вопросу о развитии общеобразовательной школы в Казахстане 20-40-е гг. XX века // Известия Саратовского университета. Т10. Выпуск 3. 2010. 109 с.

References

- Elagin A.S. Sotsialisticheskoe stroitelstvo v Kazahstane v gody Grajdanskoi voyny (1918-1920 gg.) (Socialist construction in kazakhstan during the civil war (1918-1920). Alma-Ata, 1966. – 187 s. [in Russian]
- Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932) (Cultural construction in Kazakhstan. Collection of documents and materials (1918-1932). T1. Alma-Ata, 1965. 239 s. [in Russian]
- Central State Archive Republic of Kazakhstan (CSA RK). 81-q., 3-t., 165-is.
- CSA RK. 1692-q., 1-t., 7-is.
- CSA RK. 1692-q., 1-t., 26-is.
- CSA RK. 1692-q., 1-t., 37-is.
- CSA RK. 1692-q., 1-t., 101-is.
- CSA RK. 1692-q., 1-t., 54-is.

Majitayeva Sh., Qalybaeva S.B. XX gasyr basyndagy qazaqsha oqulıqtardin tili turaly (About the language of Kazakh textbooks of the beginning of the XX century) // Karagandy universitetinin habarshysy. №2 (58). Karagandy, 2010. 142 b (33-38 b.). [in Kazakh]

Narodnoe prosveenie KazSSR. Sbornik dokumentov i materialov (1917–1939) (People's Education of the Kazakh SSR. collection of documents and materials (1917-1939). Alma-Ata, 1957. 237 s. [in Russian]

Rysbekova S.T. Obrazovanie kak faktor sotsialnoi modernizatsii traditsionnogo obshestva (na primere Kazahstana 1920-1930-e gg) [Education as a factor of social modernization of traditional society (on the example of kazakhstan in the 1920s-1930s)] // Vestnik RUDN. №5. 2009. 319 s. [in Russian]

Suleimenov R.B., Bisenov H.I. Sotsialisticheskii put kulirnogo progressa otstalih narodov (The socialist way of cultural progress of backward peoples). Almaty, 1967. 237 s. [in Russian]

Tahanova R.S. K voprosu o razvıtii obsheobrazovatelnoi shkoli v Kazahstane 20-40-e gg. XX veka (On the development of secondary schools in kazakhstan in the 20-40s of the xx century) // Izvestiia Saratovskogo universiteta. T10. Vpusk 3. 2010. 109 s. [in Russian]

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_126

МАҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНДЕГІ АШТЫҚ ПЕН БОСҚЫНШЫЛЫҚ (1920 Ж. СОҢЫ - 1930 Ж. БАСЫ)

Құдайбергенова А.И.¹*, Байдалы Р.Ж.^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қазақстан, Қостанай

*Автор-корреспондент

E-mail: akudaybergen@mail.ru (Құдайбергенова), rbaidali@mail.ru (Байдалы)

Түйіндемe. Мақалада архивтік дәйектемелер негізінде Маңғыстау өңірінің аумағын қамтыған 1929-1933 жылдардағы ашаршылық пен босқыншылықтың Қазақстанның өзге өңірлеріне қарағанда ерте басталғаны айтылады.

Халық пен мал басының шығыны жайлы сол жылдардағы мәліметтерді салыстыра отырып, халық санының күрт төмендеуінің бір себебі - босқыншылыққа ұшыраған өңір халқының динамикасы да сөз болады. Өңірдің ашыққан халқын республика ішіндегі басқа аудандарға қоныстандыру шаралары да қолға алынды. 1929 жылдың көктемінде аймақтағы халықтың үштен бір бөлігі, шамамен 60 491 адам аштыққа ұшырады. Жан сауғалаған мыңдаған Маңғыстау халқы Түрікменстанға, одан ары Иранға жұмыс іздеп, шет жерлерге ауа көшті.

Қазақ Орталық атқару комитеті мен Қазақ үкіметі атынан округ басшылары Красноводскіге, Ашхабадқа Түрікмен Халық комиссарлар кеңесіне хат жолдап, жұтқа байланысты Түркменстан Республикасының солтүстігіне адалардың қыстап шығуына рұқсат беруін сұрайды. Малдан ада болған аштарға Түрікменстанның Мерв, Байрамалы, Таджен қалаларында уақытша тұруға және оларға кеңес, кооперация ұйымдарының көмек көрсетілуіне өтініш білдіріліп куәліктер беріледі. Алайда өңірдегі жағдайды анықтауға қатысты архив құжаттары республикалық билік органдарын жұтпен күрестен гөрі алдағы көктемгі егіс науқаны көп мазалағандығына толық дәлел бола алады.

Мақалада авторлар жаңа архивтік деректер негізінде Маңғыстау өңіріндегі ашаршылық пен босқыншылық тарихына терең бойлайды.

Кілт сөздер: күштеп ұжымдастыру, ашаршылық, босқыншылық, босқындар, Маңғыстау өңірі.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранты бойынша «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: орналасуы мен бейімделуі» атты ғылыми жоба аясында дайындалды

МРНТИ: 03.20.

ГОЛОД И ОТКОЧЕВКИ В МАНГИСТАУСКОМ РЕГИОНЕ (КОНЕЦ 1920-х - НАЧАЛО 1930-х гг.)

Құдайбергенова А.И.¹*, Байдалы Р.Ж.^{2*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

²Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова. Казахстан, г. Костанай.

*Автор-корреспондент

E-mail: akudaybergen@mail.ru (Құдайбергенова), rbaidali@mail.ru (Байдалы)

Аннотация. В статье на основе архивных материалов отмечается, что голод и откочевка 1929-1933 годов, охватившие территорию Мангистауского региона, начались раньше, чем в других регионах Казахстана.

Сравнительные данные об убыли населения и поголовья скота за те годы, доказывают, что одной из причин резкого снижения численности населения является откочевка, которая повлияла на динамику численности населения региона. Весной 1929 года треть населения региона, около 60 491 человек, голодало. Отмечается что были предприняты меры по внутреннему переселению голодающего населения региона в другие районы республики. Тысячи мангистаусцев в поисках работы переехали в Туркменистан, а затем в Иран.

КазЦИК в лице глав округа отправили в Красноводск, Ашхабад письмо в Совет Народных Комиссаров туркмен, с просьбой разрешения перезимовать адаевцам на севере республики. Голодающим, лишившихся скота казахам, будет предложено временно проживать в городах Мерв, Байрамалы, Таджен Туркменистана и оказывать им помощь. Однако документы, выявленные в архивах являются доказательствами того, что республиканские органы управления больше беспокоили весенне-полевые работы посева, нежели борьба с голодом и откочевкой.

В статье авторы на основе новых архивных документов углубляются в историю голода и откочевки казахов в Мангистауском регионе.

Ключевые слова: насильственная коллективизация, голод, откочевка, беженцы, Мангистауская область

IRSTI: 03.20.

FAMINE AND REFUGEES IN THE MANGYSTAU REGION (IN THE LATE OF 1920s-EARLY 1930s)

Kudaibergenova A.I.¹*, Baidaly R.Zh.^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

²A. Baitursynov Kostanay Regional University. Kazakhstan, Kostanay

*Corresponding author

E-mail: akudaybergen@mail.ru (Kudaibergenova), rbaidali@mail.ru (Baidaly)

Annotation. Based on archival materials, the article notes that the famine and migration of 1929-1933, which covered the territory of the Mangystau region, began earlier than in other regions of Kazakhstan.

Comparative data on the loss of population and livestock for those years prove that one of the reasons for the sharp decline in population is migration, which affected the dynamics of the population of the region. In the spring of 1929, a third of the region's population, about 60,491 people, were starving. It is noted that measures have been taken to internally relocate the starving population of the region to other regions of the republic. Thousands of Mangystau residents moved to Turkmenistan in search of work, and then to Iran.

The Kazakh Central Executive Committee and the Kazakh government, represented by the heads of the district, sent a letter to the Council of Turkmen People's Commissars in Krasnovodsk, Ashgabat, asking for permission for the Aday tribe to winter in the north of the republic. Starving Kazakhs who have lost their livestock will be offered to temporarily reside in the cities of Merv, Bayramaly, Tajen of Turkmenistan and provide them with assistance. However, archival documents revealed in the archives are evidence that the spring field campaign was more concerned about the republican governing bodies than the fight against hunger and migration.

In the article, the authors, based on new archival documents, delve into the history of famine and migration of Kazakhs in the Mangystau region.

Key words: forced collectivization, famine, migration, refugees, Mangystau region

Кіріспе. Демографиялық апатқа ұшыратқан ашаршылық тарихи әдебиетте 1929-1933 жж. белгіленеді. Бірақ, архив құжаттары Қазақстанның кейбір аймақтарында бұл апаттың ерте басталғанын дәлелдейді. Мысалы, Маңғыстау жерінде 1927/1928 жж. қасындағы болған «Аққоян» жұтынан кейін-ақ халық аштыққа ұшырап, жан-жаққа босып, мал қырылып, адамдардың жаппай өлуіне жол берілді. Н

1929-1933 жж. жеделдетілген ұжымдастыру мен отырықшыландыру нәтижесінде ауыл шаруашылығында орын алған ашаршылық Қазақстанның барлық өңірлерін шарпыды. Халық пен мал басының ұжымдастыру нәтижесіндегі шығыны жергілікті жерлерде есепке алынып та отырды. Мысалы, көшпенді мал шаруашылығымен айналысқан Оңтүстік Қазақстан облысы Тереңөзек ауданындағы 14 ауылда 1930 ж. 9961 шаруашылықта 46,4 мың адам есептелсе, 1931 ж. шаруашылық саны 5858-ге, адам саны 27,4 мыңға түскен. 1932 ж. жағдай тіпті қиындаған – 4031 шаруашылықта 16,6 мың адам қалса, 1933 ж. 1 наурызында 1865 қана шаруашылықта 6,8 мың ғана адам қалған. Күн көріс көзі мал басы да күрт төмендеді: 1930 ж. 91,6 мың ірі қара мал басы болса, 1933 ж. 15 қаңтарында 70 түйе мен 234 жылқы ғана қалған. Мал басын төлік түрлеріне байланысты салыстырсақ та, егістік жердің көлемін алып қарасақ та апатты жағдайдық сандық көрінісі адам шошытарлықтай: 1930 ж. 16,9 мың

гектар жерге егіс егілген болса, 1933 ж. 6,9 мың гектар жер қалған. Үш жыл ішінде 7,8 мыңдай шаруашылық жойылған болса, 2,2 мыңдай шаруашылық ауданнан сыртқа көшіп кеткен (Қойгелдиев, 2009). 1930-1933 ж. аудандағы адамдар 85%-ға кеміді. Сондай-ақ, Жаңақорған ауданынан 1930-1933 жж. маусым аралығында 14,3 мың шаруашылық немесе барлық шаруашылықтың 82%-ы көшіп кеткен. Толық емес есеп бойынша 600 адам өлген (Қойгелдиев, 2009: 245).

Ақтөбе облысындағы жағдай да мәз болмады: 1930-1933 жж. арасында 62,9 мың шаруашылықтың 24 мыңы көшіп кетсе, олардың 9,1 мыңдайы қайта көшіп келген. Сол кезде құрамында болған Арал, Қостанай және Торғай аудандарының шаруашылықтары Ақтөбе облысы бойынша ең көп кеміген аудандар болды (Құдайбергенова, 2011: 185). 1930-1932 жж. жалпы Батыс Қазақстан облысы бойынша Төменгі Еділ және Орта Еділ өлкесіне, Түркменстанға 35000 шаруашылық, көшіп кеткен. Осы шаруашылықтардың 287-і Жаңақала ауданынан, тек 1930 ж. тамыз айы ішінде ғана көшіп үлгірген. 287 шаруашылықтың 176-ы немесе 61,3%-ы кедей-батрақтар, 100 шаруашылық немесе 35%-ы орташалар, тек қана 11 шаруашылық немесе 3,9%-ы ғана байлар. Ауданда 1928 ж. 48654 халқы бар 11453 шаруашылық болса, 1930 ж. 1 мамырда 47453 халқы бар 11160 шаруашылық қалған. 1930 ж. 15 тамыздағы мәлімет бойынша Талов ауданынан 4000 шаруашылық, Жәнібек ауданынан 27 тамызға дейін 1545 шаруашылық (26%), Сламихино ауданынан 26 тамызға дейін 400 шаруашылық, Жымпитыдан 1833 шаруашылық, Тайпақтан 639, Қаратөбедегі шаруашылықтардың 50% көшіп кеткен (Нәубет, 1990). Сондай-ақ, Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру мен аштық салдарынан үріккен Жем бойындағы халық Үстірт үстінен Қарақалпақ, Түрікмен жеріне қарай лықсып, ол кезде Қазақстанға қарайтын Қарақалпақ жерінде, Әмударияның төменгі сағасында «келімсек» ел атанып жүріп, 1932 ж. сұрапыл аштық кезін киеді (Жолдасов, 1991: 84-89).

Бірқатар бөлігі Қарақалпақ жеріне барып паналамақшы болды. 1925 ж. Қарақалпақ автономиялық облысындағы халық саны 298 мың адам еді: оның 128 мыңы – Әмударияның өз жағалауында және 170 мыңы – сол жағалауында тұрды. Жер-су реформаларынан кейінгі жасанды жұттан, 1932 ж. ауып келген босқындар есебінен Қарақалпақ жерінде халық саны өсіп, 372 мың адамға жетеді (Рысбеков, 2009: 84-88). 1933 ж. мамырда автономиялық облыстағы аудандар басшылығы мен Мемлекеттік саяси басқарма өкілдерінің есебі бойынша Қарақалпақ жеріне 47578 қазақ босқындары енген екен. Олардың ішінде 2357 панасыз балалар. Босқындар мұнда да қиыншылыққа тап болып, 1933 ж. Арал теңізі арқылы елге қайтпаққа әрекеттенді. Алайда, бұған олардың шамасы келмейді. Қарақалпақ ғалымдарының зерттеуі бойынша, 1934 ж. 1 наурызында мұндағы 48 мың қазақ босқындарынан 22 мың ғана адам қалады. Олардың 25 мыңы жұқпалы ауру, дерттен қаза болады. Тек Ходжелі ауданы бойынша ғана аштықтан көшеде 200 адамның бір айда өлгендігі жайлы дерек бар (Жолдасов, 1991: 84-89).

Ашаршылықтан туындаған босқыншылыққа қатысты үкімет кеш те болса босқындарға көмек ұйымдастырудың шараларын қарастырады. Сондай шараның бірі ашыққан халықты республика ішіндегі басқа аудандарға қоныстандыру еді. Мысалы, 1928 ж. желтоқсандағы мәлімет бойынша, бұрынғы Адай округында жұттан зардап шеккен шаруашылық саны шамамен 12 мыңдай болды. Оның ішінде 10 мың шаруашылық – орта-кедей шаруаныкі еді. Оларға тек шаруашылық көмек қана емес, сонымен бірге отырықшылыққа қолайлы басқа аудандарға көшіріп, 1-2 жыл ішінде отырықшылыққа үйрету қажет болды. Бұрынғы Адай округы халқына шаруашылық көмек көрсету комиссиясының ұсынысы бойынша 3 мың шаруашылықты Каспий жағалауына отырықшыландыру Гурьев округтық атқару комитетіне тапсырылды (Сырдария округына – 80, Красноводскіге – 500 шаруашылық). Жер мәселесімен айналысатын халық комиссариатының мәлімдеуі бойынша қоныс аударушыларға көмек ретінде 50 мың сом бөлінді. 1929-30 жж. бұрынғы Адай округындағы 2 мың шаруашылықты республика ішінде қоныстандыру, қалған қожалықтарды 1930-31 жж. қоныс аудару науқанына жоспарлады. 3 мыңдай қожалық Ақтөбе мен Орал округы аумағына көшуге тиіс болды (Құдайбергенова, 2011: 186). Бұл мәліметтер Маңғыстау өңіріндегі ашаршылық нәтижесінің негізгі нәтижелерін көрсетсе, ендігі жерде осы өңірдегі босқыншылық тарихына тереңірек тоқталайық.

Талдау. Маңғыстау өңіріндегі халықтың құрамындағы өзгерістердің тарихи факторларға байланысты өзгерістерге ұшырағандығын жекелеген зерттеушілер өз еңбектерінде көрсете бастады. Б.С. Жұмағұлов, К. Жаулин зерттеулерінде Адай округіндегі ұжымдастыру кезіндегі «Аққоян» жұты деген атпен берген 1927-34 жж. ашаршылық кезіндегі тарихи ахуалмен бірге, халықтың Өзбекстанға, Ресейге, Түркменстанға босуы мен өлім-жітім арқасында саны кемігендігіне байланысты мәліметтер бар.

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан Маңғыстау тұрғын-дарының экономикасын тұрақты жейтін мал азығы қорының жоқтығынан оқтын-оқтын соғатын жұт жиі титықтатып кетіп отырды. Мысалы, 1795-96 жж. қысындағы жұттағы мал шаруашылығының күйзелісі, аштық пен балалар өлімі туралы мәлімет бар.

1851-52 жж. жұт, 1870-71 жж. «Ақжылқы» атағын алған жұт немесе 1891-92 жылғы Каспий сырты облысы бойынша 189 мың бас қой, 21 мың бас жылқы, 17400 бас түйені шығын қылған қоянның қысы немесе 1910-11 жж. ит жылының жұты, 1920-21 жж. сонымен бірге 1927-1928 жж. «Аққоян жұты» экономиканы күйзелтіп, халықты ашаршылыққа ұшыратып отырды. «Аққоян» жұтына тоқталайық.

1927 ж. жазындағы құрғақшылық және егіндік пен шабындық жерлердің көбін қарақұрым боп ұшып келген шегірткелердің отап кетуі қыстың қарлы боранына ұласты. Маңғыстау округынан отарлыққа жұттың келе жатқаны туралы жеделхаттар жібере бастады. Маңғыстау округтық атқару комитетінің төрағасы Ахмедов 1927 ж. жаз айларында-ақ Республика Халық Комиссарлар Кеңесіне,

Егіншілік Халық Комиссариатына; «үлкен жұт қаупі бар. Тез арада азық-түлік, жем-шөп жеткізіп алуымыз керек. Жергілікті бюджетті, кооперацияда қаржы жоқ. Үкімет көмегі керек...Үстірттен жем-жөп жеткізіп алмаса, мал аштан қырылады» – деп хабарлады.

1927 ж. 30 қарашасынан 1928 ж. көктеміне дейін жеделхаттар Қызылордадағы өкімет органдарына, Әзірбайжанға, Дағыстанға көмек сұрап жіберіліп жатты. Жұт зардабы ерекше Бозашы түбегі мен Қаракүм тұрғындарына ауыр тиді. 1928 ж. сәуір айында Бозашыда 3 мың отбасы малсыз қалды. Апат ауқымына назар аударсақ: Бозашыдағы 3 болыс малының 95% қырылды, бар болғаны 430 бас жылқы (5%), 360 (5,5%) түйе, 3700 (5,6%) ұсақ мал қалды.

1928 ж. күзіне дейін жұтқа ұшырағандар Форт-Александровск маңына, Қаракүмдағы Ойылға шұбыруда болды. 8965 отбасы баспанасыз, күнкөріс көзі жоқ, ашаршылыққа ұшырап, жан сауғалап босып кетті.

1928 ж. майында ғана Адай округындағы жұт зардаптарын жою және ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету үшін республика Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақ өлкелік партия комитеті өзінің Төтенше екі өкілін (А. Ниязов пен И. Құлжановты) жіберді. Олар жағдайды тексерді, медициналық несиелік көмек көрсетуді ұйымдастырды. Бірақ, бұл да мардымсыз болды. Оған қоса, күн жылына іш аурулары көбейді. А. Ниязов аштарға көмек көрсету жөнінде жаңадан комиссия құрды, оның құрамына атқару комитетінің, тұтыну қоғамының, «Қосшы» одағының өкілдері енді. Жарты айға әрбір жан басына 1,4 фунт ет, 1,4 фунт жарма, аздаған шай мен қант (2 тиын) үлестіріп тұру тұтыну қоғамына тапсырылды.

Нақтылы көмек көрсетудің орнына, құрғақшылық (жұт) салдарларын жою жөніндегі өлкелік комиссия Н. Нурмақовтың төрағалығымен 1928 ж. наурызда өткен отырысында «Адай округы атқару комитетінен Халық комиссарлары Кеңесінде талқылау үшін жұтқа ұшыраған аудан тұрғындарының азық-түлікке сұранысы қандай мөлшерде екендігі туралы мәліметті телеграфпен хабарлау жүктелсін» - деген қаулы қабылдады. Мардымды жәрдем беріле қоймаса да, комиссия жұтқа ұшыраған аудандарда ет дайындауды күшейту жөнінде қатарластыра кезекті қаулы қабылдады. Мұның өзі қырылып жатқан адам өмірінен мемлекет мүддесін жоғары коюдан туындаған шара еді. Жалпы, республика үкімет орындарын жұтпен күрестен гөрі алдағы көктемгі егіс науқаны көп мазалағандығына Табылдиева О.Д. зерттеуіндегі архив құжаттары толық дәлел бола алады (Табылдиева, 2020: 18).

Маңғыстау халқы Түрікменстанға, одан ары Иранға жұмыс іздеп, шет жерлерге ауа көшті. Ашаршылық одан кейін бүкіл Қазақстанды қамтығаны белгілі.

Маңғыстаудағы ірі байларды тәркілеу 1929 жылы басталды. Бұл бағыттағы жұмыстарды Қазақстан өлкелік атқару комитеті мен өлкелік партия комитетінің 1930 жылғы 9 желтоқсандағы ауылдық кеңестерді қайта сайлау, байларға тойтарыс беру, кедей, жалшы топтарын құрып, малшыларды түгелдей колхоздарға ұйымдастыру және отырықшыландыру туралы міндеттерді атап көрсеткен 19 нұсқау хаты жеделдете түсті.

1929-30 жылдардағы ТОЗ, (жерді бірігіп өңдеу, шаруаны, өнімді бірлесіп өңдеу, жүргізу) қауымдастықтары құрылды, оларды бригадирлер басқарды. Қауымдастықтар таратылып, серіктестіктер құрылды.

Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті Президиумының 1932 жылғы 12-наурыздағы «Қазақ еңбекшілері шаруашылығының отырықшыландыру жоспары» туралы қаулысы бойынша Маңғыстауда сол жылы 400 шаруашылық қоныстануға тиіс болды. Бұрын көшпелі өмір кешіп, еркін жүрген елді бір жерге топтастыру қателіктермен жүрді. Байларды тәркілеу кезіндегі асыра сілтеу кесірінен орта шаруаларда бұл тізімге ілігіп кетті. Ел ішінде наразылық, аштық, қашу, малын айдап түс-тұсына көшу сияқты халықтық бой көрсету толқыны көбейді.

1932 ж. Маңғыстау ауданында 14 ауыл шаруашылық артелі, 6 балықшы колхозы болды. Ауыл шаруашылық артелдірінің 10191 мүшесі, 16466 бас малы, 25 шөп шабатын машинасы, 94 соқа, 2 дән себетін техникасы болды.

Арғы жағы 1927-28 жылғы қоян жұты одан бергіде әр түрлі саяси қайшылықтар ықпалымен малдан айрылып, рухани қалжыраған халықты 1933 жылы бітік шыққан егін бір көтеріп тастады. 1937-38 жж. колхоздастыру жұмысы қатты қарқынмен қолға алынды. Бұрынғы артельдердің Жарғысы жетілдіріліп, колхоз болып аталды.

Маңғыстау өңірінің осы жылдардағы негізгі ахуалын осылайша суреттеуге болады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік базасына Маңғыстау облысы архив қорларындағы, жарияланған архив деректері, естеліктер жинағы мен куәгердің естелігі негіз болды. Жұмыста Қазақстан Республикасы Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінен «Протоколы заседаний комиссий по оказанию помощи голодающим Адаевского уезда и документы к ним 10.06.-17.12.1928 г.» (ҚР МОМА, 15: 137), «Удостоверения и справки выданные Мангистауский райорбюро. Списки голодающих, уезжающих в сторону Туркмении. 03.01.1928-03.12.29 г.» (ҚР МОМА, 29: 142), «Қазақ қалай аштыққа ұшырады: (Қасіретті жылдар хаттары)» (Қазақ, 1991), екі кітаптан тұратын «Адай көтерілісі, естеліктер жинағы мен Адай көтерілісі. Востание Адаевцев в 1931 году құжаттар жинағы» қолданылды (Адай көтерілісі, 2010.).

Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымында жұт, ашаршылық, қазақтың ауа көшіп кетуі, қазақ босқыншылығы жөнінде шыққан еңбектер теориялық және методологиялық жаңа қырларымен толығуда. Әліде болса іргелі еңбектер керек. Тақырыпқа қатысты ұғымдар, анықтамалар, олардың

қазақ - орыс тіліндегі анықтамалары жүйеленген жоқ. Осы уақытқа дейін ғалымдар көрші республикаларға қоныс аударушылардың нақты санын, есептеп шығарған жоқ. Бұл маңызды ғылыми мәселені шешуде ашаршылыққа ұшырағандардың ұрпақтарынан алынған ауызша деректер мен жаратылыстану ғылымдарында қолданатын әдістер мен пәнаралық әдістерді қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері. Негізінен 1930 жылдардағы ашаршылық кезінде Орта Азия республикаларында қазақ босқындары пайда болса, көшіп кетудің басы Маңғыстау өңірінде табиғат апаты – жұт әсерінен ерте басталды. Маңғыстаулық зерттеуші Жанат Нұрмаханова: маңғыстаулықтар 1879-1880 жылғы «Үлкен қоянда», 1890-1891 жылғы «Ор қоянда», 1904-1905 жылғы «Ақ жылқыда», 1910 жылғы «Итте», 1918 жылғы «Жыланда», 1921 жылғы «Мешінде», 1924 жылғы «Доңызда» малының 50-60 пайызынан айрылса, 1927-1928 жылдың қысында 80-90 пайызға дейінгі малын жоғалтты. Өңірде аштықтан өлу фактілері орын алды. Патша билігі кезінде ашыққан елге тамақ үлесі беріліп, азды-көпті көмек ұйымдастырылған болса, голошекиндік билік елге қайырсыз болды (Адай көтерілісі, 2010^а:103). Олай дейтініміз Голошекин бастаған үкімет мүмкіндік бола тұра халықты аштықтан аман алып қалудың жолын қарастырған жоқ. Қазіргі таңда Маңғыстау өңірінде екі жылдың көлемінде жаңбыр аз түсіп, қыста қардың аздығы мал ұстаған шаруаға қиындық туғызуда. Сол бір зұлмат жылдардағыдай жұт қаупі төніп тұр. Сол себептен де ел болып мал баққан Маңғыстаулық шаруаларға көмек беру мәселесі алға қойылуда.

Шетелдік ғалым Сара Камеронның Маңғышылақ түбегіндегі аштықтың бірден бір себебі ұжымдастыру емес, құрғақшылық, жұт және партияның түрлі әрекеттерінің салдарынан алғашқы ұжымдастыруға дейін-ақ 1929 жылы аштыққа ұшырай бастаған еді деген тұжырымымен де келісуге болады.

Бұл кезде Адай уезінде 4 аудан болатын, жер көлемі шамамен 345000 шаршы шақырым, халық саны 190000 адамды құрады (Камерон, 2020:128). Оның құрамына Каспи теңізіне бойлай енетін Маңғышылақ түбегі мен ірі жартасты шоқылардан тұратын Үстірт қыраты кіретін. Аймақтың климаты қатаң болатын, қысы аязды, топырағы құнарсыз және ағын суы болмағандықтан тек шыңырау құдықты пайдаланатын. Міне сондай географиялық және экологиялық себептеріне байланысты бұл жерлерде Ресейдің еуропалық бөлігінің қарашекпенділері қоныстанған жоқ, тек кілем қазақ рулары тұрды. Жергілікті адай руларының өздеріне тән көшпенді өмір сүру салты болды. Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда бұл жақта жұт жиі болатындықтан отар мен табындағы малдан жұт кезінде 35-40 пайызға дейін тіпті ерекше жұт жылдары 80 пайызға дейін мал басының шығыны орын алатын. Кеңестік билік бұл мәселені біле тұра ешқандай шара қолданған жоқ.

1927 жылы бұл аймақта құрғақшылық болып, содан кейін іле-шала 1928 жылы жұт басталды. 1928 жылғы байлардың мүлкін тәркілеу науқаны мен республиканың солтүстік өңірлеріндегі астық өткізу шараларының күшеюіне байланысты адайлар малдарын астыққа айырбастай алмай, ас мәзірінің аса маңызды құрамына жататын тағамның түрінен қағылды. 1929 жылдың көктемінде аймақтағы халықтың үштен бір бөлігі, шамамен 60 491 адам аштыққа ұшырады. Жан сауғалаған мыңдаған халық маусымдық көші-қон кезінде ары – бері өтіп жүретін Түрікменнің жеріне өтіп, қашып кетті (Камерон, 2020:132-133 б).

Осы көшке себеп болатын жұтты мал баққан қазақ шаруасы білді. Мәселен Бозашы болысы ауылдарының бір топ өкілдері былай деп арыз жазды: «Осы болайын деп тұрған қыс-қоян. Атағы бүкіл дүниеге мәлім. Бұл талай елді тұқымсыз тастап, адамын жаяу шұбыртқан қызыл қоян. Жұт боларында алдыңғы жазы жауынсыз болып, шөп шықпай қалатын. Биыл да жағдай жақсы болмады, ақтабан болды. Көрі-құртаң мал өле бастады, басқа малдар да арық, күйсіз. Егер жерге екі елі қар түссе-көрінетін шөп жоқ. Енді не істеу керек? Тек жұтаудан басқа шара қалған жоқ. Сондықтан сізден елдің сұрауы мынау: осы жағдайды округтік атқару комитетіне хабарлап, бар малды түгел алып қалмағанмен, ең болмаса тұқым алып қалуға шара-қам етуді күтеміз. Осы арызды сізге тапсырып, содан кейін сіздің нендей қам жасағаныңызды бізге хабарлауды сұраймыз» - деп 1927 жылдың қазан айында жазған еді (Байдалы, 2020:3). Ел азаматтары елге көмек ұйымдастырудың жолын іздеді. Ресми билік өкілдеріне Қызылордадан бастап Мәскеуге дейін жедел хаттар жазылып көмек сұралды. Сыдық Жұбаев Форттағы биліктің атынан Республика орталығына жеделхат жолдап, 10 мың үйдің 3 айға Түркменстанға көшуіне рұқсат сұрайды. Мәселені Красноводск шеше алмайды, - дейді ол-Ашхабад пен Қазақ республикасының келісімі керек. Сондағы Красноводск пен Қарабұғаздағы қазақтарға нан бөлінсін (Адай көтерілісі, 2010^а:55) дегенді алға тартады.

1928 жылғы 19 наурыздағы Қызылордаға жөнелтілген жеделхатта енді мал емес адамдарды аштық тырнағынан арашалаудың амалдарын іздестіріп жатырмыз. Тамақтандыру пунктерін шұғыл ашу керек. Қалада аш балалар қаптап кетті дейді (Адай көтерілісі, 2010^а:56). Біз мұнан сол жылдардағы аштық зобалаңының қатты ушығып кеткенін көреміз.

1928 жылдың 25 шілдесіндегі Измамбетовтың милиция бастығына шұғыл жіберген жеделхатында 4 тамыздың сенбісінен бастап күнде таңғы сағат оннан аштыққа ұшыраған шаруашылықтардың санын көрсетіп мәлімет беруін сұрайды (ҚР МОМА, 15:10).

Форт-Александровскіде аштарды есепке алып, азық-түлік үлесін белгілеу үшін ерекше комиссия құрылды. Оның құрамына аудандық атқару комитетінің төрағасы бастаған бес адам-атқару комитеті өкілі, кооперациядан, «Қосшыдан» және «Жұтпен күрес» бюросының жетекшісі, республика орталығынан келген дәрігер М.Ниязов кірді. Тамақпен қамту кооперацияға тапсырылды. Комиссия

күн сайын мәжіліс өткізіп, қолда бар көмекті аштарға тең үлестіріп отырды (Адай көтерілісі, 2010^а:60).

Форттағы ашыққандардың жағдайы күн сайын нашарлай бастады. Дәрігерлердің айтуынша өлім көбейіп, эпидемия басталатынын айтып, тез арада шара қолданып, тамақтандыруды жақсартып, қайтарымсыз 15 мың сомды ашыққандарға жұмсап, аштықты тоқтату үшін жұтқа ұшыраған далалық шаруашылықтарға ай сайын несиеге 4 мың пұт үн мен азық-түлікті кредитке алудамыз дейді архив құжатында (ҚР МОМА, 15:12).

Шынында жұтқа ұшыраған қазақ шаруа қожалықтары, жан сақтау үшін фортқа ағылған. Күннен күнге жағдайдың қиындағанын округ басшысы Измағамбетовтың 1928 жылдың 29 шілдесінде Қызылордаға жіберген мәліметіндегі форттағы жағдайды баяндаған құжатынан көруге болады. Орыс тілінде жазылған бұл деректі түпнұсқадан сөзбе-сөз келтіре кетейік: «Сейчас находится форте 647 бедняцких хозяйств 2700 душ пострадавших джута. Единственной мерой помощи является достаточный отпуск хлебных продуктов для чего требуется минимум 18 копеек день человека за месяц 14550 рублей. Мнению врачей увеличилось смертность почве истощения возможна вспышка эпидемия. Необходимо теперь же принять энергичные меры улучшения питания. Все ранее от упущенные средства израсходованы о чем телеграфно сообщено Окрисполкому Уил отчета нет сейчас берем продукты кредит просим отпуске безвратного первое время тридцать тысяч на питание. Другого выхода нет. Отношении степняков пострадавших джута ходатайствуем ежемесячном отпуске сверх плана четыре вагона муки в виду недостаточности планового завоза. Решение телеграфьте» (ҚР МОМА, 15:14).

Қазақ Орталық атқару комитеті мен Қазақ үкіметі атынан округ басшылары Красноводскіге, Ашхабадқа Түрікмен Халық комиссарлар кеңесіне хат жолдап, жұтқа байланысты республиканың солтүстігін адайлардың қыстап шығуына рұқсат беруін сұрайды. Малдан ада болған аштарға Түрікменстанның Мерв, Байрамалы, Таджен қалаларында уақытша тұруға және оларға кеңес, кооперация ұйымдарының көмек көрсетуі сұралып, куәліктер беріледі. Бір құжаттың өзінде 139 адайға осындай рұқсат куәлік берілген (Адай көтерілісі, 2010:61).

Архивтегі сондай куәліктің біреуін түпнұсқада келтірсек: «Представитель сего граждан Мандистауского района (быв. Адайского)» Умирбай Кулмағамбетов действительно является голодающим беженцем, пострадавшим от джута в 1927-1928 году и находился на изживении государства с 1928 до второй половины 1929 года, следует с семейством 5 едок в стороны Туркменской СССР от станции Таджан Мерв и Байрам Али для временного проживания, что подписями и приложением печати удостоверяется». Бұл куәлікті 1929 жылдың 2-ші тамызында Гурев округі Маңғыстау ауданы Оргбюро төрағасы Сагандықов Жұмағали берген (ҚР МОМА, 29:57). Қарап отырғанымыздай малсыз Түркменстанға уақытша деп кеткендердің көпшілігі сонда қалып қойып, қазір еліміздің Маңғыстау облысына қайта оралуда.

Әр жұттан кейін халықтың кедей бөлігі көршілес обылыстар мен Орта Азия республикаларына көшіп кетті. 1908 жылғы жұттан кейін адайлардың біраз саны қазіргі Ирджар ауданында, Тәжікстанда (жиылы-көл жерінде), Байрам-Әли мен Дарга атада қоныстанды. 1917 жылдан бастап қазақтар Красноводск, Жебел, Байрам-Әли, Теджен, Чаркүй округына және Өзбекстанға қоныс аударды. Қазіргі уақытта олардың санын есептеу қиын. Красноводскіде 1000-ға жуық, Байрам Алиде – 500, Тедженде – 150 шаруа қожалығы болды. Ашыққандардың жаңа легі де (1927 жылғы жұттан кейін) талған аудандарға қоныстанады.

Сол сәттегі есеп көрсеткіші мынадай:

- 1) Красноводскіге (7 желтоқсанға) - 500 шаруашылық (оның ішінде 12 қоныс аударылды),
- 2) Теджене – 94 шаруашылық (оның ішінде 35 шаруашылық көшірілді),
- 3) Байрам-Әли–30 шаруашылық (оның ішінде 56 шаруашылық көшірілді),
- 4) Чикиттер (Сексеуіл дайындау) –50 шаруашылық,
- 5) Жебел станциясы (түз өндіру) – шамамен 50 шаруашылық,

6) Каспий теңізінің жағалауындағы Красноводскіден 45 шақырым жердегі Жуул (түз кені) жеріне де қоныстанды. Аштықтан зардап шеккендердің саны белгісіз, бірақ көсіпшілік басшысының айтуынша, кем дегенде 100 шаруа қожалығы келді.

7) бұдан басқа, Каркин округіндегі Түрікмен Жері Халық Комиссариаты (НКЗ) Бассағақарқын каналындағы жерге 26 шаруашылықты орналастырды.

Осылайша, Түркменстанға аштықтан бас сауғалап келген қазақтардың жалпы саны биыл 900 шаруашылыққа жетті. Ауа көшушілердің айтуынша, Түрікменстанға қоныс аударғысы келетін шаруашылықтардың саны өте көп, бірақ Түрікмен билігі Байрам-Алиге орналасуды сұраған 71 шаруашылыққа қабылдау жүргізді.

Қоныс аудару екі жолмен жүрді: теңіз және құрлық – кара бұғаз арқылы. Соңғыларында көп жағдайда 1-ден 10-ға дейін түйе болды. Олар тек нанның жоқтығынан көшіп келді. Ал, малдан айырылған адамдардың жағдайы әлдеқайда нашар болды. 1928 жылдың көктемінен бастап олар мемлекеттің асырауында болды және әрбір отбасыға екі фунт нан берілді. Жергілікті билік органдары жұмыс бере алмады. Астрахань процесінен кейін жеке балықшылар балық аулаудан бас тартып, ішінара Түрікменстанның Красноводск ауданына көшті. Балық аулау құралдары жоқ кедей-малшылар табыстан мүлдем айырылған-ды. Жергілікті билік органдары мен қоғамдық ұйымдар балық аулау артельдерін ұйымдастыруды жеделдетіп, олардың жұмысын жолға қоюы қажет еді.

Ауа көшкендерге қатысты көмек көрсету:

Ташкентте КСРО Ішкі сауда Наркомы уәкілдігі (Уполнаркомторг) арқылы: 5 пұт қара шай, 300 жүп ішік және 300 жүп азиялық резеңке галош алынды. Түрікмен ішкі сауда наркомы 2 тонна шаппақ қант жіберді. Азиянан арқылы нан және Түрікменсауда арқылы өнеркәсіптік тауарлар Красноводскіге ашыққандарға сату үшін жіберілді. Ай сайын 1 адамға қолма-қол есеп айырысу үшін 20 фунт үн беріледі, ал мұқтаж адамдарға Халық комиссарлар кеңесі (СНК) есебінен ішік пен голош беріледі. Өнеркәсіптік тауарлар кеш алынғандықтан әлі сатылған жоқ. Отбасына 1 фунт шай, 1 кило қант беру ұсынылады. Егер жаңадан аштыққа ұшырағандар келмеген жағдайда нан шамамен үш айға жетеді. Джебель (Красноводскіден 100 шақырым) станциясында орналасқан аштыққа ұшыраған босқындарға Красноводскіде жәрдем көрсетіледі. Теджен, Байрам-Әли және Шымшықтыдағы барлық ашыққандар Ирджар ауданына көшіріледі. Жұмысқа орналасқан, еңбекпен қамтамасыз етілген және мемлекеттік көмекке мұқтаж емес шаруа қожалықтар қалады (Адай көтерілісі, 2010⁶:129-131).

Сол уақыттағы жағдайдың қаншалықты ауыр болғанын архив құжаттарынан алынған деректер онан әрі айқындай түседі.

Алматыдан кетер алдында мен Қызыл крест басқармасының төрағасы жолдас Чумболовпен келіссөз жүргіздім. Менің сұрауларыма Чумболовтан ешқандай хабар жоқ. Егер Қызыл Крест қаражатты босатып, 1 дәрігерді жіберсе, қалған жұмысшыларды Красноводскіден табуға болады. Өйткені Форттан келгендер арасында жұмыссыз сауатты қазақтар жеткілікті.

Алдағы уақытта не істеу керек:

1. Джебель станциясындағы мұқтаж шаруа қожалықтар санын шұғыл анықтау.
2. Красноводскіден 45 версте орналасқан Куул түз өндіру кенінен мұқтаж шаруашылықтың санын анықтап, жұмыссыз аштықтан зардап шеккендерді Халық Комиссарлар Кеңесі есебінен Красноводскіге ауыстыруға тура келеді.

3. Форт-Александровскіге шұғыл барып, сол жерде жағдаймен танысып, жол бойында Петровскіге соғып не істерін білмей тұрып қалған шаруашылықтардың санын анықтап, Дағыстан АССР-іне орналастыру керек.

4. Аштыққа ұшыраған босқындарды анықтап, Красноводскіге көмек ұйымдастырғаннан кейін, 1930 жылдың 1 сәуіріне дейін олармен тұрақты жұмыс істеу үшін Алматыға 1 адамды іссапарға жіберу қажет.

5. Қызыл крест ұйымына Красноводск мен Янчи базарындағы ашыққандарға көмектесу үшін шұғыл қаражат жіберуді ұсынамыз.

6. Маңғыстаудағы барлық ұйымдарға Маңғыстау ауданында түз өндіруді ұйымдастыру, балық кәсіпшілігін шектеу және т. б. бойынша жұмыстарды күшейтуді ұсыну.

7. Ішкі және Сыртқы сауда Халық Комиссариаты (НКТОрг) арқылы дайындаушы ұйымдарға Форттың өзінде және алыс аудандарда мал дайындауды күшейтуді ұсыну.

8. Қоныс аудару басқармасына Адайдың кедей шаруа қожалықлықтарын Қазақстанның Орал және Ақтөбе округтеріне көшіру туралы мәселені әзірлеу ұсынылсын.

9. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Жер өңдеу Халық Комиссариаты (НКЗема) мелиоративтік басқармасына Су ресурстарын және қар суларын пайдалану мүмкіндігін анықтау мақсатында Маңғыстау ауданын зерттеу қолға алынсын (Адай көтерілісі, 2010⁶:129-132). Халық Кеңесі Комитеті және Қазақ өлкелік комитеті большевиктер партиясының төтенше уәкілі Құлжановтың Адай округіндегі көшіп кетушілер мен қайта көшіп келгендерге көмектесу жөніндегі қызметік хатынан Маңғыстау өңіріндегі аштық салдарынан босқынға ұшыраған халықтың жағдайын анықтауға болады.

Міне осы жұттың кезінде уақытша кеткен қандастарымыздың бір бөлігі қалып қойып Иран асып қазіргі таңда елімізге қайта оралуда. 1927-1928 жылдың қысында Маңғыстау өңірі малдан 80-90 пайызға дейін айырылды. Өңірде аштықтан өлу фактілері орын алды. Жұтаған елден бірнеше жылдың салығын малдай, ақшалай, астықтай, жүндей өтеуді талап етті. Халық ашықтан-ашық наразылық көрсетті, соңы қарулы қимылға ұласты.

Қазақстанда 1929-1931 жылдары 372 көтеріліс болды, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты, бұл көтерілістің бәрі қайғылы аяқталды. Ал, оның соңы халықтың республикадан тыс жерлерге, соның ішінде шетелдерге үдере көшуіне жалғасты. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейінгі кезеңде ғана Қазақстан жерінен 281 230 шаруа қожалығы көшіп кетті, олардың елеулі бөлігі Қытай, Иран мен Ауғанстан жеріне ауып барды. Ашаршылық жылдары республика аумағынан тыс жерлерге барлығы 1 миллион 130 мың адам көшті, олардың 676 мыңы біржолата кетті де 454 мыңы кейіннен Қазақстанға оралды (Қозыбаев, 1998:243).

Ал, Маңғыстауда 1931 жылы халық түгелімен көтеріліске шықты. Батыс Қазақстандағы Маңғышлақ түбегінде небір кескілескен шайқастар өтті. 1929-1931 жылдар аралығында түбектің бір өзінде ғана он бес мың көтерілісші қатысқан он бес жеке қарулы қақтығыс орын алды. Қарулы қақтығыстар жалғасқан сайын, мыңдаған қазақтар Түркменстанға қашып, тіршілік бәсеңдеп, түбек қаңырап бос қалды (Камерон, 2020:142).

Адай руы басым Маңғышлақ өңірінде Алматы билігі өзге тактиканы қолданып көрді. Басшылар бүлікті басу үшін түбекке Адай руынан шыққан партия мүшелерін жіберді. Республиканың Халық ағарту ісінің комиссары Сейтқали Меңдешев көтерілісшілермен келіссөздер жүргізіп, Түркменстанға ағылған босқындар легін тоқтатуға тырысып жатқанда, Төлесін Әлиев көтерісшілерге қарсы Қазақ атты әскер дивизиясына басшылық етті. 1931 жылдың соңын ала Маңғышлақ көтерілісі түншықтырылды. Ол республикада басылып-жаншылған ең соңғы ірі көтерілістердің бірі болатын

(Камерон, 2020:144).

Қарулы қақтығыс алғашқыда аштықтан туындаған, ол халықтың жаппай шұбыра қоныс аудару процесін асқындырып жіберді. Аштықтан қиналғандар салық төлеуден қашты. Көтерісшілер бас сауғалап көршілес республикаларға өтіп кетті. Осы дариядай толқыған халық қозғалысы бір-біріне ұқсамайтын түрлі топтардың қосындысынан құралған еді. Бас көтергендердің арасында өздерінің үйреншікті маусымдық көші-қонның қамымен жүрген көшпелілер, аштықтан жан сауғалап шұбырған босқындар және Қызыл Армияның қуғынынан пана іздеген ереуілшілер болатын (Камерон: 2020:144).

1930 жылы көшіп кету қозғалысына 34 977 қожалық қатысты. 1931 жылы толық емес мәліметтер бойынша 45 000 шаруа қожалығы көше бастады. Айта кететін бір мәселе – бұл мәліметтер республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ өлкенің өз ішінде туған жерден қозғалып, босқындар қатарына қосылғандарды жалпы түрде көрсете алады. Яғни орта есеппен алсақ, жоғарыдағы 1931 жылғы босқындар жолына түскен қазақ шаруаларының жалпы саны 225 000 адамдай болып шығады (Омарбеков, 1997:257).

Ал, енді осыншама босқындардың қайда және қаншасы көшіп кеткенін дәлме-дәл анықтау тіптен мүмкін емес. Өйткені қоныстарынан ауа көшушілердің едәуір бөлігі белгілі бір аймақта тұрақтап қалмай, үздіксіз босып, сенделумен болған. Дегенмен бұл мәселенің көлемін және негізгі бағыттарын шамамен болса да айқындап беретін тарихи деректер баршылық. Жоғарыда айтылған Қаражат халық комиссариатының Өлкелік партия комитетіне берген 1931 жылғы 5 тамызға дейінгі мәліметінде босқындардың қайда көшіп жатқаны нақты көрсетілген. Мұнда 27 ауданның ғана мәліметі есептеліп, ал қалған 47 ауданнан әлі мұндай деректер түсе қоймаған кезең бейнеленген. Бұл дерек босқыншылыққа ұшыраған қожалықтар сандарын ғана емес, тіптен олар айдап әкеткен мал басы сандарын да шамамен есепке алғандықтан да тарих үшін құнды.

Кесте 1 Қазақстандық босқындар жат өлкелерге және аймақтарға босып кетуі:

	Босқындар барған жерлер	Босқын қожалықтары	Олардағы мал басы
1	Өзбекстанға	1346	187909
2	Түрікменстанға	7371	319725
3	Тәжікстанға	1767	88350
4	Қырғыз республ.	1031	33595
5	Қ.А.О.	2355	112621

Кестеден аңғарылатын нәрсе, қазақ босқындары негізінен Түркменстан республикасына қоныс аудара бастаған (Омарбеков, 1997:257).

Мұның өзі 1930-1931 жылдары еліміздегі азық-түлік дағдарысының шектен шыққанын көрсетеді. Амалдың жоқтығынан аш қарынға талғажу іздеген республикадағы қазақ халқы босып кетіп, атамекенін тастап кетті. Босқындардың дені қазақ ұлтының өкілдері болды. Салыстырмалы түрде РСФСР-ға қарасты қазақтың Ресей мен Орта Азия республикаларына қоныс аударғандардың ауқымы мен саны жағынан Кеңес Одағының батысындағы Белорусия мен Украинадағы аштықтан қашқан халықтан асып түсті. Қазақстандағы бұл дағдарыс Мәскеу билігі бақылауынан шығып кетті. Кестедегі мал басына тоқталсақ алғашқы кезде босқындар көшіп бара жатқанда өздерімен бірге мал-мүліктерін ала кетсе, ал одан кейін босқындарда мал-мүлік болған жоқ. Кестеде солтүстіктегі Ресей жері, Батыс Сібір мен орталық Еділ аймағы көрсетілмегенімен ашаршылықтың алғашқы кезеңінде яғни енді басталған 1930 жылы қазақ босқындары қазіргі Қазақстанның солтүстік, солтүстік шығысы осы өңірлерге көшсе, ашаршылықтың ушыққан кезеңі 1931-1932 жылдары қазақ босқындары өзбек, қырғыз және түрікмен жеріне ағыла бастады.

1932 жылы алапат ашаршылық Қазақстанда кеңінен таралғанда жағдай тіптен ауырлап, жоғарыдағы кестеде көрсетілген өлкелерге қазақтардың жаппай босулары орын алды. Исаев пен Орымбаевтың 1932 жылғы 11 мамырда Мәскеудегі Халық Комиссарлары Советі Молотов, Сулимов, Гринко, Яковлевке «Егіннің шықпай қалуына, қожалықтардың қоныстан ауа көшуіне, қоныс аударуына байланысты қажетті қаржыландыру шаралары туралы» мағлұмдама хатында 1931 жылы Қазақстанның басым көпшілігі, әсіресе Солтүстік және Батыс Қазақстанның барлық аудандарында егіннің шықпай қалуы, ауыл тұрғындарының азық-түлік жағдайы ауыр болуы және кулактар мен байлардың үгітінің әсерінен 1931 жылдың аяғы мен 1932 жылдың басында 1 ақпанға дейінгі дерек бойынша, «қоныстан ауу мен қоныс аудару есебінен кеміген қожалықтардың саны 300 мыңнан асып» кеткен (Қазақ қалай, 1991:109-110) Зерттеуші Талас Омарбеков: бұл орта есеппен алғанда 1 млн 500 мың адам деп тұжырымдайды (Омарбеков, 1997:258).

Ал, академик Манаш Қозыбаев 1930 жылы мен 1931 жылдың бірінші жартысында 280 мыңнан астам түтін, 1 млн, 70 мың адам босқындыққа ұшырады деп қорытындылайды (Қозыбаев, 1998:230).

Жоғарыдағы Исаев пен Орымбаевтың хатында қайта оралушы қожалықтарға салық салатындай олардың ештеңесі жоқ екенін ескеріп, олардың мойнындағы берешекті, барлық міндетті төлемдерді

түсіруді сұраған (Қазақ қалай, 1991: 112)

1932 жылы Батыс Қазақстанда көшіп кеткендермен жұмыс басталып, өлкелік, облыстық органдар көшіп кеткендерді қабылдау мен орналастыру бойынша жоспар құрды. Жоспар бойынша 6-8 мың шаруа қожалықты қайтаруды жоспарлады. 1932 жылдың 20 тамызында облысқа 9 264 шаруа қожалық 32 110 мың адам қайта оралды. Бірақ іс жүзінде көрсетілген көмек өз нәтижесін бермеді. Туған жеріне қайта оралған халыққа деген биліктің саясаты өзгерген жоқ. Сол себептен 1933 жылдың көктемінен қайта көшу басталды (Сдыков, 2004:226)

Босқыншылық 1933 жылдың шілдесіне дейін толастамай қойды. Осы жылдың мәліметтеріне назар аударсақ, бұған көзіміз айқын жетеді. Қазақстан үкіметінің 1933 жылы Мәскеуге берген осы мәселеге байланысты ресми есебінде мынадай жолдар бар: «1931-1933 жылдарғы салық есептері мәліметіне қарағанда, Қазақстан бойынша шаруа қожалықтардың жалпы саны 490 мыңға, ал село халқының саны 2,6 млн адамға кеміді. Оның үстіне Қазақстанда қалған қазақтар қожалықтарының аса үлкен бөлігі өздерінің бұрынғы мекендерінен ауа көшті...» (Омарбеков, 1997:258).

Бұл жөнінде РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың И. Сталинге 1933 жылы 9 наурызда жазған хатында былай деп жазылды: «Шығыстағы Қазақстан өлкесімен көршілес көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер бойынша қазіргі қазақтар: Орталық Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақстанда – 20 мың адам, Орта Азияда – 30 мың адам шамасы. Көшпенділер тіпті Қалмақ жері, Тәжікстан, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерге де барған. Халықтың бір бөлігін байлар бастап Батыс Қытайға да көшіп барған. Қазақтардың орталық аудандарға қарай көшуі бірінші рет байқалып отыр. Бұл жәй көшу емес, аш адамдардың елеулі бөлігінің талғажу іздеп босуы. Көшіп кетушілер жекелеген аудандар бойынша аудан халқы жалпы санының 40-50 %-ына жетеді» (Қазақстан тарихы, 2010:216).

Жоғарыдағы деректен көріп отырғанымыздай республикадан тыс жерлерге босып кетушілер аз емес. Осы босып кетуші, ауа көшіп кетушілер Қазақстанның Маңғыстау өңірінде 1928 жылы басталса, Қазақстанның қалған өңірінде 1930 жылы жаппай қозғалысқа ұласты. Ал, 1931-1932 жылдары өзінің шарықтау шегіне жетті. Алғашқы кезде Маңғыстау өңірінде көшіп кетушілер жақсы ұйымдасқан ру, ағайын-туыс болып малымен көшті, әлділері Иран, Ауған және Қытай асты. Кейін ашарлық күшейген кезде жаяу-жалпы шұбыра босып кетті. Көшіп кету мен босып кетудің салдарына тоқталсақ, елде республика халқының жергілікті қазақ халқы азайып кетті және мал басы саны кеміп кетті. Сара Камеронның тұжырымынша: «аштықтан тарыққан адамдар өздерінің соңғы тұяғын сойып жеп жатқан кезде, республикадағы мал басы азайып, Қазақстанның Мәскеу мен Ленинградтың негізгі ет қоры ретіндегі мәртебесіне қауіп төндіре бастады. Шаруашылықтағы жегін малдың жетіспеуіне байланысты, ұжымшарлар егінді қолмен себуге, ал шенеуніктер республикадағы мал санын өсірмекке Қытайдан көп мөлшерде мал сатып алуға мәжбүр болды. Ақыр аяғында, Голошекин қалыптасқан ет пен астық тапшылығына кінәлі деп табылып, апатты жағдайдың бел ортасында қызметінен босатылып, оның орнына ұлтты армян Левон Мирзоян тағайындалды» - дейді (Камерон, 2020:165).

1929-1933 жж. аралығында Маңғыстауды да, республиканы да қамтыған ашаршылық (ұжымдастыру, тәркілеу, қуаңшылық және «асыра сілтеу» нәтижесі) зардаптары, мал, адам шығыны, репрессия, екінші дүние жүзілік соғыс алдындағы елдің саяси-экономикалық дамуы өңірдегі этнодемографиялық дамуға тікелей әсер етті. 1927 ж. жаздағы қуаңшылық пен шегірткенің жасыл шөп біткенді жоюы, 1927-28 жыл қысындағы қатты аяз, 1928 ж. көктемінде-ақ Маңғыстаулықтарды аштыққа ұшыратты, мал қырылды, адамдар аштық пен аурудан өлді, сондай-ақ, шетке ауа көшті. Маңғыстау өңірінде қаңыраған адамы жоқ ауылдар пайда болды. Қазақстаннан тысқары жақтарға көшу, жаппай босқыншылық 1935 ж. тиылды.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі

- Адай көтерілісі. Алматы: Нұрлы әлем, 2010^а. 320 б.
- Адай көтерілісі. Востание Адаевцев в 1931 году: Сборник документов. Алматы: «Нұрлы Әлем», 2010^б. Т. 2. 448 с.
- Байдалы Р.Ж. 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия Республикаларындағы қазақ босқындары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 4(24). Қазан-желтоқсан, 2020.
- Жолдасов А.А. Демографические последствия коллективизации в Каракалпакии // Вестник КарФАН УзССР. 1991. №3. С. 84-89.
- Нәубет (Публицистикалық ой толғаулар). Алматы: Жалын, 1990. 448 б.
- Камерон Сара. Аштық жайлаған дала: ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: 2020. 305 б.
- Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.
- Қазақ қалай аштыққа ұшырады? (Қасіретті жылдар хаттары). Құраст. С.Әбдрайымов, И.Н. Буханова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Жағыпаров, В.П. Осипов. Алматы: «Қазақ университеті», 1991. 208 б.
- Қазақстан Республикасы Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (ҚР МОМА) 15-қ., 1-т., 15-іс.
- ҚР МОМА. 17 қор, 1 тізім, 15 іс.
- ҚР МОМА. 17 қор, 1 тізбе, 29 іс.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 772 б.

- Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.
- Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің тарихи демографиялық қыры (1917-1991 жж.). Алматы: 2011: 416 б.
- Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Рысбеков Т.З. Батыс Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру зардаптары. Жаңақала көтерілісі // Қазақстан тарих ғылымының өзекті мәселелері: конференция материалдары. Алматы, 2009.
- Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. Алматы, 2004. 408 с.
- Табылдиева О.Д. XX ғасырдағы Маңғыстаудың даму тарихы. Ақтау, 2020. 107 б.

References

- Adai koterilisi. [The Adai rebellion] Collection of documents. Almaty, «Nurly Blem» 2010^a. P. 320. [in Kazakh]
- Adai koterilisi. Vostanie Adaevsev v 1931 goda: [The Adai rebellion. East of Adayevtsev in 1931:] Collection of documents. V.2. Almaty, «Nurly Blem» 2010^b. P. 448. [in Russian]
- Baidaly R.Zh. 1930 zhyldardahy asharshylyk kezindegi Orta Azia respublikalaryndahy kazakh boskyndary [Kazakh refugees in the Central Asian republics during the Famine of the 1930s.] // Scientific E-journal «edu.e-history.kz». № 4(24). October-December, 2020. [in Kazakh]
- Kameron Sara. Ashtyk zhailagan dala: asharshylyk, ozbyrlyk zhane Kenestik Kazakhstany ornaty [The Hungry Steppe. Famine violence, and the making of Soviet Kazakhstan]. Almaty: 2020. P. 305. [in Kazakh]
- Kazakh kalai ashtykka ushyrady: (Kasiretti zhyldar hattary), Kurast. [How the Kazakh was starving: (letters of the terrible years),] S. Abdraymov, I.N. Buhanova, E.M. Gribanova, N.R. Zhagyparov, V.P. Osipov. Almaty «Qazaq universiteti», 1991. 208 p. [in Kazakh]
- Kazakhstan tarihy (kone zamannan buginge deini). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Five volumes Volume 1. Almaty: Atamura, 2010. 772 p. [in Kazakh]
- Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane [Stalinism and repression in Kazakhstan]. Almaty: Iskander, 2009. P. 448. [in Russian]
- Kozybaev M.K. Tarih zerdesi (Zamana asuy). [The study of history (the epitome of time)] Book 1. Almaty: Gylym, 1998. P. 344. [in Kazakh]
- Kudaybergenova A.I. Kazakhstandahy koshi-kon uderisterinin tarihi-demografialyk kyry (1917-1991 zhzh.) [Historical and demographic aspect of migration processes in Kazakhstan (1917-1991)]. Almaty: 2011: P. 416. [in Kazakh]
- Naubet (Publicistikalyk oi-tolgaular) [Naubet (Journalistic reflections)]. Almaty: Zhalyln, 1990. P. 448. [in Kazakh]
- Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti: K0mekshi oku kuraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [in Kazakh]
- Rysbekov T.Z. Batys Kazakhstanda auyl sharyashylygyn uzhymdastyry zardaptary. Zhanakala koterilisi [Consequences of collectivization of agriculture in Western Kazakhstan. Zhang Ali 's Rebellion] // Actual problems of historical science of Kazakhstan: conference materials. Almaty, 2009. [in Kazakh]
- State Archive of Mangystau Region Republic of Kazakhstan (SAMR RK). F. 15. In. 1. C. 15.
- SAMR RK. F. 17. In.. 1. C. 15.
- SAMR RK. F. 17. In. 1. C. 29.
- Sydykov M.N. Istoria naselenia Zapadnogo Kazahstana. [History of the population of Western Kazakhstan]. Almaty, 2004. 408 p. [in Russian]
- Tabyldieva O.D. XX gasyrdagy Mangystaudyn damu tarihy [The history of the development of Mangystau in the XX century]. Aktau, 2020. P. 107. [in Kazakh]
- Zholdasov A.A. Demograficheskie posledstviya kollektivizatsii v Karakalpakii [Demographic consequences of collectivization in Karakalpakstan] // Vestnik KarFAN UzSSR. 1991. №3. P. 84-89. [in Russian]

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_136

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1980-Е ГГ.: ЭТАПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ

Сактаганова Зауреш Галимжановна*

Карагандинский Университет им. Е.А.Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда

* Автор-корреспондент
E-mail: zauresh63@mail.ru

Аннотация. Репрессии в Казахстане в советский период осуществлялись поэтапно, соответствуя основным направлениям социально-экономической и национальной политики партии и государства. В данной статье автор, анализируя репрессивную политику в советский период, выделяет 9 основных этапов репрессий в Казахстане, носивших массовый характер и затрагивавших не отдельных индивидов, а целые категории населения по соответствующему интеллектуальному, социальному, имущественному цензу или этнической принадлежности. Дана общая характеристика каждого из этапов, выделены особенности репрессивной политики в XX веке в Казахстане. Рассмотрены последствия, подняты проблемы реабилитации, выделены этапы реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане.

Ключевые слова: советская история, история Казахстана XX века, политические репрессии, этапы политических репрессий, проблемы реабилитации.

ГТАМР 03.20.

1920-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН: ОҒАЛТУ КЕЗЕҢДЕРІ, САЛДАРЫ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Сақтаганова Зәуреш Ғалымжанқызы*

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

*Автор-корреспондент
E-mail: zauresh63@mail.ru

Түйіндемесі. Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы қуғын-сүргін партия мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және ұлттық саясатының негізгі бағыттарына сәйкес кезең-кезеңмен жүзеге асырылды. Бұл мақалада автор кеңестік кезеңдегі репрессиялық саясатты талдай отырып, Қазақстандағы репрессияның 9 негізгі кезеңін анықтайды, олар жаппай сипатқа ие және жеке тұлғаларға емес, тиісті зияткерлік, әлеуметтік, мүлкілік цензура немесе этникалық белгілері бойынша халықтың барлық санаттарына әсер етті. Әр кезеңге жалпы сипаттама беріліп, Қазақстандағы XX ғасырдағы репрессиялық саясаттың ерекшеліктері айқындалды. Оның салдары қаралды, оғалту проблемалары көтерілді, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау кезеңдері айқындалды.

Кілт сөздер: кеңес тарихы, XX ғасырдағы Қазақстан тарихы, Саяси қуғын-сүргін кезеңдері, саяси қуғын-сүргін кезеңдері, оғалту мәселелері.

IRSTI 03.20

POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN IN THE 1920-1980: STAGES, CONSEQUENCES AND PROBLEMS OF REHABILITATION

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna*

Karaganda University named after E. A. Buketov, Republic of Kazakhstan, Karaganda

*Corresponding author
E-mail: zauresh63@mail.ru

Abstract. Repressions in Kazakhstan during the Soviet period were carried out in stages, corresponding to the main directions of the socio-economic and national policy of the party and the state. In this article, the author analyzing the repressive policy during the Soviet period and identifies 9 main stages of repression in Kazakhstan, which were of a mass nature and affected not only individuals, but entire categories of the population according to the corresponding intellectual, social, property qualification or ethnicity. The general

characteristics of each of the stages are given, the features of the repressive policy in the twentieth century in Kazakhstan are highlighted. The consequences are considered, the problems of rehabilitation are raised, the stages of rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan are highlighted.

Key words: soviet history, the history of Kazakhstan of the twentieth century, political repression, stages of political repression, problems of rehabilitation.

Введение. Репрессии в Казахстане в советский период осуществлялись поэтапно, соответствуя основным направлениям социально-экономической и национальной политики партии и государства. Становление тоталитарной системы в советском государстве сопровождалось политическими репрессиями, носившими системный, плановый и массовый характер; они были беспрецедентными по масштабу, количеству репрессированных, охвату всех социальных категорий и групп населения. Тоталитаризм в стране советов посягнул не только на ограничение действий, поведения своих граждан, он ограничивал свободу мысли советского человека. Европейские исследователи, характеризуя тоталитаризм, отмечали: «Тоталитаризм посягнул на свободу мысли так, как никогда прежде не могли и вообразить... диктуется, что именно надлежит думать; создается идеология, которая должна быть принята личностью, норовят управлять ее эмоциями и навязывать ей образ поведения... Тоталитарное государство обязательно старается контролировать мысли и чувства своих подданных, по меньшей мере, столь же действенно, как контролирует их поступки...» (Оруэлл, 1989:245). Именно контроль над действиями, за свободой мысли, за чувствами «homosoveticus» стал основной задачей репрессивного механизма советского государства.

Карательные меры, применяемые государственными органами в СССР, использовались, прежде всего, для создания общества, управляемого системой на основе страха. Действие (или бездействие) никак не соотносилось со степенью наказания. Все это в совокупности и способствовало созданию «нового» управляемого общества, которым управляли карательными мерами. Репрессии в советском государстве являлись основным методом борьбы за власть, что приводило на путь физического уничтожения не только реальных, но и потенциальных (или предполагаемых) соперников и противников. Карались или уничтожались социальные слои, социальные группы, оказавшие сопротивление, демонстрировавшие несогласие с властью или способные на такое проявление. Кроме того репрессивная политика позволяла без дополнительных капиталовложений переселять большие людские массы в малонаселенные районы страны, расширяя систему исправительно-трудовых лагерей, используя дармовой труд, решать крупные социально-экономические задачи. Такие, например, как масштабное промышленное строительство, освоение новых территорий, обеспечение трудовыми ресурсами малонаселенных районов страны (Советское общество, 1997:510).

Методы и материалы. Методы большинства научных исследований представляют собой инструментальный, с одной стороны, содержащий набор «типовых орудий» мышления для профессионального сообщества историков и с другой – достаточно специфичную систему подходов и принципов, связанную с уровнем профессионализма, научными пристрастиями, предпочтениями, интеллектом и особенностями личности каждого исследователя. Поэтому при использовании общего, хорошо известного инструментария результаты исследований у авторов сильно отличаются. При написании статьи были использованы научные общелогические методы исследования – анализа и синтеза, аналогии, обобщение, системного подхода, методы эмпирического исследования – сравнения, описания, методы теоретического познания – формализация, абстрагирование и др. Были применены специальные исторические методы, в частности, историко-системный и проблемно-хронологический методы позволили сформулировать авторский вариант этапов репрессий в Казахстане; сравнительно-исторический метод при сравнении и сопоставлении общего и частного в этапах репрессивной политики и др.

Источниковая база статьи представлена преимущественно тремя основными типами письменных исторических источников советского периода: законодательные (нормативно-правовые) акты, делопроизводственная документация и статистические материалы. Использованный в данной статье комплекс источников был привлечен из опубликованных документальных сборников, в частности, «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов» (Алматы, 1998); Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления (М., 2006) и др. Также в статье задействован документальный материал из архивных фондов РК и РФ: например, из Архива Президента РК Фонд 708 – Центральный Комитет Компартии Казахстан, Фонд 141 – Казахский краевой комитет ВКП(б). Использованы документы из Государственного архива Карагандинской области (Фонды 1п, 205). Из ГАРФ приведены материалы из Фонда 9401 – Министерство внутренних дел СССР (1934-1960 годы). Данный источниковый комплекс позволил, на наш взгляд, аргументировать и детализировать фактологическим материалом высказанные автором концепты об этапах репрессивной политики в Казахской ССР.

Обсуждение. С момента возникновения в 1917 году и до конца своего существования в 1991 в советском государстве функционировала репрессивная машина, подавлявшая свободу личности каждого и всех, устранявшая оппозицию, как реальную, так и мнимую. В советской историографии репрессии были одной из самых табуированных тем: в научном и общественном поле было невозможным даже упоминание имени репрессированного политического деятеля, представителя культуры, науки и т.д.

После распада СССР тема репрессий и репрессивной политики советского государства становится одной из самых популярных как в публицистике, так и исторической науке: опубликованы тысячи статей, сотни монографий, диссертаций, документальных сборников, как в зарубежной, так и отечественной историографии. Зарубежная историография включает фундаментальные труды ведущих советологов (Р. Конквест, Н. Верт, М. Малиа, В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугай и др.), представлена крупными исследовательскими центрами, одним из аспектов исследования советского государства и советского общества в них является изучение политических репрессий.

В Казахстане разрабатываются различные аспекты репрессий: деятельность и судьбы национальной интеллигенции (М.К. Козыбаев, К.Н. Нурпеисов, М.К. Койгельдиев и др.); репрессии против шаруа и крестьянства, реализация и последствия силовой коллективизации (Т.О. Омарбеков, Ж.Б. Абылхожин и др.). Лагерные системы ГУЛАГа и ГУПВИ исследовались Д.А. Шаймухановым, Б.О. Жангутиним, Т.К. Алланиязовым, С.Д. Дильмановым, Н.О. Дулатбековым и др. Казахстанская историография депортаций активно развивалась трудами К.С. Алдажуманова, Г. Ким, Г.В. Кан, М.П. Лайгер и др. Сегодня проблемы репрессий разрабатываются историками И.М. Козыбаевым, А.С. Жанбосыновой, А.С. Мусагалиевой и др. Но ряд сюжетов в этом исследовательском поле до сих пор остаются лакуной: в недостаточной степени проработана казахстанская специфика механизма и масштабов репрессий, их последствия, малоработанными остались региональные аспекты репрессий, не исследована сталинская система массового доноительства, роль и место доносов, как социально-психологического феномена, существенно влиявшего на масштабы репрессий. Вне интересов большинства историков остается «рядовой» человек и его судьба в системе массовых репрессий, объектами изучения, как правило, становились хорошо известные личности, представители национальных элит. Мало/нет трудов о руководителях карательных казахстанских ведомств и их роли в создании репрессивной машины в КазССР. Только стали появляться первые исследования по повседневной истории репрессий и террора. В современной отечественной историографии не проанализированы и не обобщены данные по казахстанскому сегменту лагерной системы ГУЛАГа, в частности, до сих пор не уточнено количество лагерей ГУЛАГа в Казахстане. Это лишь незначительная часть не/малоработанных срезов большой проблематики.

Процесс постепенного рассекречивания архивных документов «завораживает» исследователей, стимулируя их вновь и вновь обращаться к этой интересной, но до сих пор неизученной в полной мере теме. Несмотря на определенную разработанность данной тематики, авторы редко обращаются к выделению этапов репрессивной политики в целом за весь советский период, в данной статье автором поставлена задача предложить свой вариант постановки проблемы.

Результаты. Анализируя репрессивную политику в советский период, мы выделяем 9 основных этапов масштабных репрессий в Казахстане, носивших массовый характер и затрагивавших не отдельных индивидов, а целые категории населения по соответствующему интеллектуальному, социальному, имущественному цензу или этнической принадлежности.

1 этап – репрессии, осуществлявшиеся фактически с первых дней захвата власти большевиками, с октября 1917 года до середины 1920-х годов, по отношению к национальной интеллигенции, связанной с деятельностью национальных партий («Алаш», «Шура-и-Исламие» и др.) и правительств национальных автономий («Алаш-Орда», «Туркестани Мухториат»). Этот список имен возглавляют А.Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, С. Лапин и др. Именно в этот период власти удалось изолировать или дистанцировать от казахского общества, лишить влияния самую образованную, политически зрелую и активную часть казахского общества – элиту национальной интеллигенции. Причем механизм этого «общественно-политического остракизма» имел для всех представителей национальной элиты, подвергнувшихся репрессиям, один алгоритм. Первоначально представителей национальной интеллигенции «выдавливали» из власти, и они были вынуждены уйти в сферу культуры – образование, наука: преподавание в вузах, работа в газетах и журналах, научная работа в исследовательских институтах и т.д. Через пару лет власть понимала, что изменение сферы деятельности национальной интеллигенции (из политической в сферу культуры) не повлияло на образ мысли, на свободу мысли, тогда предпринимался следующий шаг по изоляции, «выдавливанию» из социальной среды – домашний арест, ссылка, заключение в тюрьмы. К середине 1920-х годов старая национальная интеллигенция, обладавшая в первой четверти XX века самым значительным влиянием на умы и настроения казахского общества, оказалась вне его.

2 этап – репрессии коммунистической партийно-советской элиты – «старых» большевиков, устанавливавших советскую власть в Казахстане, и коммунистов «молодого поколения», представителей «новой волны» советской национальной интеллигенции, составлявших оппозицию первому секретарю Казкрайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекину в период его «Малого Октября» с середины 1920-х до начала 1930-х годов. Этот этап репрессий включил гонения и аресты С. Сейфуллина, Т. Рыскулова, С. Садвокасова, С. Ходжанова, С. Мендешева и др. Вышеобозначенные представители казахской советской интеллигенции пытались предотвратить, остановить осуществление социалистических преобразований в Казахстане методами Ф.И. Голощекина. Они предвидели результаты этих большевистских мероприятий и предупреждали о катастрофе, которая может развиться в казахской степи, если не учитывать специфику и особенности традиционного кочевого хозяйства казахов. Оппозиция этой группы национальной партийно-советской элиты по отношению к первому партийному

руководителю края Ф.И. Голощекину вызывала и у него, и у центральной власти не только раздражение, но и желание ее устранения, что и было осуществлено фактически к середине 1930-х годов. Итог репрессий – ссылки, аресты, заключение в тюрьмы.

3 этап – репрессии по отношению к зажиточному крестьянству (прежде всего, казахских баев) в период сплошной коллективизации и насильственной седентаризации в конце 1920-х – начале 1930-х годов. Этот этап репрессий, когда разворачивалась борьба по ликвидации кулачества и байства как класса, позволил власти осуществить «великий перелом», «сломить хребет» крестьянству, уничтожив самую крепкую, самую хозяйственную, а значит и самую влиятельную часть аграрного населения. В период силовой коллективизации, когда случилась катастрофа, о которой предупреждали представители казахской советской элиты (Т. Рыскулов, С. Садвокасов, С. Ходжанов и др.) – «Ашаршылык», когда около 2 миллионов казахов погибли от голода и болезней, самую влиятельную оппозицию властям в аграрном секторе составляли зажиточные слои аула и деревни Казахстана. Именно на их уничтожение была направлена вся мощь советской репрессивной машины. Масштабность этого «классового натиска» позволяла делать вывод, что государство уже имеет очень сильный репрессивный аппарат. Ряд исследователей этот этап характеризуют как «большевистский социально-классовый геноцид» (Депортированные народы, 1998:52-53). Неслучайно именно в этот период, в 1930 году в Казахстане появляются первые лагеря ГУЛАГа, где значительную массу заключенных составляет крестьянство.

4 этап – репрессии инженерно-технических работников и рабочих на промышленных предприятиях по обвинению в «саботаже и подрывной работе» в 1930-е же годы («Риддерское дело», «Балхашское дело» и т.п.). На этом этапе под ярлыками «японско-германская агентура», «контрреволюционные организации», «троцкисты», «правые», «националисты и другие шпионские банды» подвергались репрессиям самостоятельно мыслящие представители технической интеллигенции, инженерно-технических работников, рабочие. Как обоснование данного витка репрессий нарком внутренних дел Казахстана Л. Залин в своем выступлении в июне 1937 года подчеркивает, что «основная линия подрывной работы – это шпионаж политический, экономический, военный, вредительская диверсионная работа в нашей промышленности, в нашем транспорте, в нашем сельском хозяйстве в нашем животноводстве, подготовка террора... Перед нами, особенно чекистами, стоит задача вскрыть и разгромить до конца все, что осталось невскрытым из японско-германской агентуры, всякого рода фашистских, троцкистских, правых, контрреволюционных, националистических организаций...» (АП РК, 2:111-112). Под этим же предлогом шла чистка кадров технической интеллигенции. По «делам о вредительстве» прошли представители руководящего состава крупнейших строек и предприятий Казахстана: Я.И. Михайленко, П.П. Спиридонов, А.И. Кельмансон, М.Г. Грольман, П.К. Поддубный, Н.М. Прасолов и многие другие. Итог репрессий этого этапа – аресты, заключение в тюрьмы, расстрелы.

5 этап – «Большой террор», репрессии в 1937-1938 годы как пик и логическое завершение всех предыдущих волн репрессий – физическое уничтожение всех, кто оказался в какой-либо оппозиции к власти либо случайно попал под «прессинг» репрессивного механизма. На данном этапе все, кто попал по пресс репрессий на предыдущих этапах, но остался жив, были репрессированы вторично, но уже теперь с «расстрельной статьей».

Предвестником массовых расстрелов в период репрессий 1937-1938 годов стало закрытое письмо ЦК ВКП(б) всем парторганизациям от 29 июля 1936 года, доводившее до крайности, до абсурда требование о выявлении и искоренении имеющихся недостатков «по части бдительности и неумения распознавать врага». И с целью реализации заданий данного письма в Казахстане в этом же году Крайкомом принято решение: «беспоощадно вскрывать все вражеские гнезда фашистов, троцкистов-зиновьевцев, шпионов, разведчиков, диверсантов и вредителей, алашордынцев и других националистических элементов», а «работа по разоблачению врагов и их пособников должна вестись повседневно всеми парторганизациями и каждым коммунистом «на любом участке и во всякой обстановке» (АП РК, 10599:502-503). При реализации ретивыми чиновниками-коммунистами поставленной задачи «о беспощадном вскрытии вражеских гнезд» под пресс репрессивной машины попадали люди, на которых навешивался, например, ярлык члена «контрреволюционной националистической группы». При рассмотрении деятельности данной «контрреволюционной националистической группы» на строительстве Карагандинской ГРЭС на заседании бюро Карагандинского горкома ВКП(б) в 1937 году фиксировалось, что задачей группы было «распространение контрреволюционной агитации против советской власти путем проведения закрытых вечеров, где произносились антисоветские речи, пелись контрреволюционные националистические песни», причем последнее обвинение – пение «контрреволюционных националистических песен» считалось серьезным основанием для исключения из партии и передачи дела в следственные органы (Политические репрессии, 1998:27-28). Такого рода обвинений было достаточно много.

В период репрессий 1937-1938 годов сначала в застенках, затем расстрелянным оказался почти весь состав руководящих работников республиканских, областных, городских и районных партийных и советских органов, органов НКВД.

6 этап – репрессии в 1930-х – до конца 1940-х годов, связанные с депортацией народов в Казахстан – корейцев, поляков, немцев, чеченцев, ингушей, крымских татар, турок – месхетинцев и т.д.

Насильственные выселения народов на данном этапе были беспрецедентными даже в масштабах СССР. Сотни тысяч людей выселялись из районов проживания в 24 часа по огульному обвинению, десятки тысяч из них умирали во время депортации.

По данным ОГПУ, только в 1932-1933 годах в казахстанских спецпоселениях скончался 55441 человек; в Северном Казахстане в 1933 году в ссылке умерло репрессированных граждан в 19 раз больше, чем родилось, а в Южном – в 13 раз (Бугай, 2011:20). Российский исследователь Н.Ф. Бугай отмечает, что не менее сложным было положение в 1940-е годы, когда поток переселенцев – жертв политических репрессий на территорию Казахстана был неистончаемым. Число погибших во время депортаций, в период труднейшей адаптации в сложнейших условиях холодного казахстанского климата весьма приблизительно.

7 этап – репрессии в послевоенное десятилетие с середины 1940-х до середины 1950-х годов в отношении всех слоев населения – военнослужащих, попавших в плен, крестьянства, рабочих, интеллигенции и т.д., связанные с ужесточением сталинского режима в послевоенное десятилетие. В послевоенный период в СССР была создана система особых лагерей ГУЛАГа для политзаключенных «со строгим режимом для содержания особо опасных государственных преступников», с ужесточенными условиями содержания. ГУЛАГ процветал, хотя казалось, что период «Большого террора» в прошлом, но репрессии продолжались. В 1953 году в ГУЛАГе содержалось около 2,5 миллионов заключенных, в ссылке находилось 2,75 миллионов спецпереселенцев (Казахстан, 2012:8).

Среди ярких представителей национальной интеллигенции, попавших под сталинские послевоенные репрессии, можно назвать имена Е. Бекмаханова, Б. Сулейменова, Б. Исмаилова, М. Ауэзова, К. Сатпаева и др.

Послевоенная ситуация, отмечают исследователи, изменила содержательную сторону приговоров, высшая мера наказания судебными органами используется реже, чем в 1930-е годы, выносятся приговоры с длительными сроками заключения. На материалах Государственного архива Восточно-Казахстанской области историк А.С. Жанбосынова демонстрирует, что 41% репрессированных в послевоенное десятилетие были приговорены к 10 годам лишения свободы, 31% – к 5 годам, 22% – к 8 годам, 3% – к 25 годам, 2% – к 15 годам и 1% – к 12 годам лишения свободы. Самая значительная по численности группа репрессированных по политическим мотивам (91%) обвинялась в антисоветской пропаганде и контрреволюционной пропаганде: в послевоенное время под эту формулировку подгоняли всех, кто, по мнению властей, мог разговорами или действиями нести угрозу государственному строю (Жанбосынова, 2012:29-30). С 1948 года проводятся повторные аресты и осуждения, что демонстрирует новый виток репрессивной политики.

8 этап – репрессии с середины 1950-х – середины 1980-х годов по отношению ко всем «инакомыслящим» – представителям творческой интеллигенции, ученым, партийно-советской элите и других социальных слоев. Смерть И.В. Сталина и «хрущевская оттепель» несколько изменили политику в сторону некоторой либерализации. На данном этапе несколько «смягчаются» методы репрессий: вместо расстрелов – тюремные заключения, принудительное лечение в психиатрических клиниках, высылка из СССР и т.п. Однако система кардинально не изменилась: инакомыслие, оппозиция, свобода самовыражения по-прежнему были табуированы.

9 этап – репрессии во второй половине 1980-х годов, когда самым ярким фрагментом репрессивной политики в период «гласности и перестройки» стали репрессии участников декабрьских событий 1986 года. Советская репрессивная машина, как беспощадный Молох, перемалывала судьбы и жизни, тех, кто протестовал против системы. В период декабрьских событий 1986 года в Казахстане пострадали во время операции МВД «Метель» более 2,5 человек (доставлены в лечебные учреждения, госпитализированы, получили телесные повреждения и т.п.). Силовыми структурами было задержано около 8,5 тысяч человек, 103 из них были осуждены, исключено из комсомола более 800 человек, отчислено из вузов республики около 270 студентов (Онгарбаев, 1999) по одним данным, по другим – более 300 студентов (История Казахстана, 2010:94).

О событиях декабря 1986 года говорится и пишется много, однако и на сегодня в них немало невыясненных/неуточненных моментов. Декабрьские выступления 1986 года носили общекзахстанский характер, события 17-18 декабря так или иначе эхом отозвались во всех 16 областях республики, в том числе и в Караганде. По официальным данным в выступлениях молодежи в г. Караганде приняло участие 288 человек: 182 студента, 73 учащихся техникумов и училищ, 33 работающих. (ГАКО, 134: 141-142; ГАКО, 200:144). Общие результаты последствий декабрьских выступлений казахов в г. Караганде: 66 студентов, принявших участие в событиях, были отчислены из учебных заведений, 168 комсомольцам были объявлены выговоры, 65 человек исключены из рядов ВЛКСМ. «За слабую постановку воспитательной работы» 29 преподавателям были объявлены дисциплинарные взыскания, а 17 – партийные выговоры (ГАКО, 134:30).

Для всех этапов репрессий характерен ряд общих моментов. На начальном этапе их осуществления велась интенсивная политическая и идеологическая подготовка – обоснование проводимых массовых репрессий, связанное с механизмом воздействия на общественное сознание, ведь под «прессом» системы оказывались хорошо известные люди, зачастую имевшие огромный авторитет среди населения страны, региона, края. Под репрессивный механизм попадали, как правило, самые выдающиеся, инициативные, имеющие собственную позицию, способные отстаивать свою точку

зрения, личности. То есть, достаточно было обладать яркой харизмой, не вписываться в шаблон поведения и мышления, обозначенного системой, и репрессий было не избежать. Чем более выдающейся являлась фигура потенциального «оппонента» власти, тем более абсурдные обвинения выдвигались против него. Причем под начало нового витка репрессий подводились крупные социально-политические или экономические акции государства и наоборот.

Менялись формы и методы репрессивных мер в зависимости от социально-политической ситуации. Если в первой половине 1920-х годов еще существовала хоть какая-то свобода полемики, возможность дискуссий, обмена мнениями (репрессивные меры в этот период – «вытеснение» из партийных и государственных структур, изоляция, лишение политических и гражданских прав и т.п.), то к концу 1920-х годов, к моменту «великого сталинского перелома», сложилась обстановка нетерпимости к любой форме и степени инакомыслия и оппозиции, соответственно ужесточались и репрессивные меры. Врагов искали среди «чуждых партии и народу элементов», началась «охота за ведьмами». Эти «элементы» находили в первую очередь в самой партии, в рядах интеллигенции и всех инакомыслящих граждан страны. Все партийные, советские, правоохранительные органы, общественные организации, пресса – все были нацелены на немедленное и неукоснительное исполнение директивных выступлений «вождя народов». Они претворялись в жизнь путем принятия решений руководящими органами партии (съездами, пленумами, конференциями, политбюро ЦК), на основе которых принимались аналогичные по сути содержания директивы республиканскими, а затем и местными партийными органами (Политические репрессии, 1998: 6).

Была подготовлена правовая база для проведения массовых репрессий. По материалам советских нормативно-правовых актов можно проследить, как изменялось уголовное законодательство в 1920-1930-е годы, как ужесточались меры наказания за «антисоветские действия». Абсолютное большинство репрессированных проходили по статье 58 УК РСФСР. В редакции 1926 года особенной части УК РСФСР к государственным преступлениям относят контрреволюционные преступления. В уголовном кодексе РСФСР за 1926 год из 17 конкретных видов контрреволюционных преступлений к 12 видам предусматривалось применение высшей меры наказания – расстрел. С 1934 года изменения в уголовном законодательстве становятся систематическими и все более далекими от действительной правовой основы. Для расследования дел о террористических организациях и террористических актах против советской власти отводился срок, не превышающий 10 дней. В 1937 году органам НКВД было официально разрешено применять к арестованным «физические меры воздействия» (то есть, было узаконено применение пыток), была исключена возможность обжалования приговоров и смертные приговоры стали исполняться немедленно (АП РК, 53:12).

Следует отметить, что и в довоенный период объектами преследований становились выдающиеся деятели науки и культуры, репрессии носили более массовый характер. Для 1930-1940-х характерны процессы насильственного переселения огромных социальных и этнических потоков. В 1950-е-1960-е годы, отмечают исследователи, акцент был сделан на «персонификация политических обвинений».

Еще одна особенность репрессий: они часто напрямую были связаны в 1930-е–1940-е годы с доносами земляков, соседей, коллег, недругов и просто завистников. Доносы появляются как следствие политики: власть ждала и провоцировала эти доносы, потому они и появлялись, потому на них и «реагировали», точнее, власть на них живо «откликалась». Значимую роль в рождении партийных директив сыграли именно такие доносы. Не снимая ответственности со сталинской репрессивной системы, не оправдывая ее, считаем необходимым отметить, что при изучении репрессий упускается это немаловажное обстоятельство в сложных коллизиях репрессивной политики. И эту проблему, как правило, исследователи в своих публикациях обходят молчанием. Мы уверены, если бы в Казахстане не было такого потока писем-доносов, судьба нескольких сотен (а может тысяч??) людей, имела бы иной исход, не столь трагичный. Об ответственности этих «сикофантов» перед историей, перед памятью погибших, оказавшихся в застенках ГУЛАГа людей, на наш взгляд, нужно говорить открыто. Однако в истории советского Казахстана лишь только в одном из крупнейших репрессивных дел этого периода – «бекмахановской эпопее», – названы имена «антигероев» (Х. Айдарова, Т. Шоинбаев, А. Якунин и др.), писавших письма, заявления и т.п., будировавших «бекмахановскую» проблему, как только она «затухала». Четко обозначенную оценку роли этих историков и последствий их публикации в «деле Бекмаханова» дает академик М.К. Козыбаев, называя их «роковыми» для исторической науки Казахстана. М.К. Козыбаев отмечает: «пользуясь удобным случаем, завистники и недруги развязали клеветническую кампанию, в самые высокие инстанции посыпались доносы с обвинениями в отношении К.И. Сатпаева» (Академик К.И. Сатпаев, 2009: 9). Нами была опубликована статья о репрессиях по отношению к К.Сатпаеву в 1950-е годы, где на основе анализа писем-«доносов» Т.Шоинбаева мы выясняли, как они способствовали активизации партийных проверок и, как следствие и этих проверок и директив, репрессии Президента Академии наук КССР (Сактаганова, 2019:83-104). Однако таких публикаций в казахстанской историографии единицы. К сожалению, эта тема до сих пор по разным причинам табуирована в исторической науке Казахстана.

По материалам Министерства внутренних дел СССР, за период с 1921 до начала 1954 года, за контрреволюционные преступления было осуждено Коллегией ОГПУ, тройками НКВД, Особым совещанием, Военной коллегией, судами и военными трибуналами 3777380 человека. К высшей мере наказания приговорили 642980 заключенных (ГАРФ, 450:214). В Казахстане за рассматриваемый

период репрессировано 118000 человек и расстреляно более 25000, депортации подверглись 1,5 миллиона человек – представители 61 национальности (Елеуханова, 2016:193).

Процессы реабилитации начались еще в советский период во времена «хрущевской» десталинизации. В процессе реабилитации жертв политических репрессий можно выделить 5 этапов (2 этапа – в советский период и 3 этапа – в условиях независимости РК): реабилитации в период 1953-1960-е, 1989-1990 годы, в РК процесс реабилитации начался в 1993-1998 годы, продолжился в начале 2000-х до 2014 года, и новый, только начавшийся этап в 2020 году.

После смерти И.Сталина с 1953 года начинается первый этап реабилитации: по официальным сведениям «Мемориала», начиная с 1954 по 1965 годы, было реабилитировано около 500 тысяч человек (Смирнов, 2001:20). На втором этапе – в период «перестройки» проблема реабилитации репрессированных граждан СССР была поднята в 1989 году: подписан Указ Президиума Верховного Совета СССР «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 1930-1940-х годов и начала 1950-х годов» (от 16 января 1989 года).

В 1990 году Указом Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 1920-1950 гг.» (от 13 августа 1990 года) были отменены все внесудебные решения, вынесенные так называемыми «тройками» «двойками» и «особыми совещаниями» в отношении незаконно репрессированных (Президиум ЦК КПСС, 2006). В 1988-1990-х годах было реабилитировано около 1 миллиона граждан в СССР (Реабилитация, 1991:8-9). В 1988 году постановлением ЦК Компартии Казахстана были реабилитированы видные представители казахской интеллигенции: Ш. Кудайбердиев, А. Байтурсынов, А. Букейханов, М. Жумабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов и др.

После становления суверенитета РК государство в 1993-1998 годы обратилось к проблемам реабилитации жертв политических репрессий. В 1993 году был принят Закон РК «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (от 14 апреля 1993 года) (Закон РК, 1993). Больше всего обращений граждан по вопросам реабилитации было в 1997-1998 гг. Наибольшее количество дел граждан было рассмотрено в 1997 году: органами прокуратуры было рассмотрено 3118 архивных уголовных дел на 5392 человека и реабилитировано 4419 лиц (ГАКО, 1416:14). В 1998 году было рассмотрено 9381 уголовное дело в отношении 14960 человек, из которых реабилитировано 12901 человек (ГАКО, 1416:71). В 2000-х годах независимо от поступающих заявлений органы прокуратуры проводили постоянную работу по реабилитации жертв политических репрессий. По состоянию на 1 января 2010 г. органами прокуратуры рассмотрено 20 524 архивных уголовных дела в отношении 31 666 человек, из которых 25 924 реабилитированы, в том числе 92 участника декабрьских событий 1986 г. Были рассмотрены дела 240 004 спецпереселенцев, из них 204 389 реабилитированы. К 1 января 2010 г. были реабилитированы свыше 305 тысяч незаконно репрессированных граждан Казахстана. В 2013 г. органами прокуратуры изучено более 20 600 архивных уголовных дел в отношении 31 820 211 Казахстан лиц, 25 960 человек были реабилитированы. Если в 2013 г. в республике всего было зарегистрировано 327 тысяч реабилитированных граждан, то в 2014 г. – порядка 350 тысяч (Елеуханова, 2016: 210-212).

Заключение. На сегодняшний день, несмотря на активизацию отечественных исследований о репрессивной политике и о жертвах политических репрессий советского тоталитаризма, следует отметить, что обобщающих данных о количестве людей, подвергнутых политическим репрессиям в Казахской ССР на всех этапах до сих пор нет, отсутствуют полные сведения по всем категориям репрессированных граждан. До сих пор закрыты, засекречены (в отличие от Российской Федерации, Украины и других стран) многие архивные фонды и дела, связанные с изучаемой проблемой по 74-летнему советскому периоду.

В 2020 году была создана Государственная комиссия по реабилитации жертв политических репрессий, созданная по инициативе Президента РК К-Ж. Токаева. Сформированы 11 рабочих групп из казахстанских историков и юристов по сбору, изучению архивных источников и других материалов и по подготовке заключений на заседания Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Начата работа по новому этапу реабилитации, рассекречиванию архивных документов, каковы будут результаты этих процессов – покажет время.

Статья выполнена в рамках реализации проекта МОН РК «Разработка краткой истории Казахстана для иностранной аудиторией» на 2021-2022 гг.

Список литературы

- Академик К.И. Сатпаев: Сборник документов и материалов / сост.: Б.Т. Жанаев (отв.), Н.П. Кропивницкий и др. Астана: 1С-Сервис, 2009. 560 с.
АП РК (Архив Президента РК). Ф.141. Оп.1. Д.10599. Л.502-503.
АП РК. Ф.708. Оп.1. Д.2. Л.111-112.
АП РК. Ф. 708. Оп.1. Д.53. Л.12.
Бугай Н.Ф. Л. Берия – И. Сталину: «После Ваших указаний проведено следующее...». М.: Гриф и К, 2011. 510 с.
ГАКО (Государственный архив Карагандинской области). Ф.1п. Оп. 67. Д.134. Л.30.
ГАКО. Ф.1п. Оп.63. Д.200. Л.144.

- ГАКО. Ф.205. Оп.6. Д.1416.
 ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). Ф.9401. Оп.2. Д.450.
 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 1998. 428 с.
 Елеуханова С. В. Положение репрессированных в Казахстане // Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР/ Сост. Рачинский Я. М.: Международный Мемориал, 2016. С. 193-235.
 Жанбосынова А.С. Государство, общество и политика (на примере Восточного Казахстана) // Казахстан: послевоенное общество 1946-1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 2012. С. 23-31.
 Закон РК от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями). Электронная база законодательства «Параграф» // <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939.
 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Алматы: Атамұра, 2010. 672 с.
 Казахстан: послевоенное общество 1946-1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 2012. 324 с.
 Онгарбаев С. Годы репрессий нас многому научили / Казахстанская правда, 1999, 16 декабря. № 290-291
 Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. М.: Прогресс, 1989. 384 с.
 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. Алматы, 1998. 336 с.
 Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 2: постановления. 1954-1958 / Гл. ред. А.А. Фурсенко. М.: РОССПЭН, 2006. 1120 с.
 Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов // Под общ. ред А.Н. Яковлева. М., 1991. 461 с.
 Сактаганова З.Г. Сюжет из истории Академии наук Казахской ССР в начале 1950-х годов, или история одного «письма» в ЦК ВКП(б) (по материалам РГАСПИ) // Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред.: Ж.Б. Абылхожин, М.Л. Акулов, А.В. Цай. Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. С. 83-104.
 Смирнов Н. Г. Репрессированное правосудие. М.: Гелиос АРВ, 2001. 301 с.
 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Т.1 //под ред. Ю.Н. Афанасьева. М.: Российский госуд. гуманитарный университет, 1997. 510 с.

References

- Akademik K.I. Satpaev: Sbornik dokumentov i materialov. (Academician K.I. Satpayev: Collection of documents and materials) / sost.: B.T. ZHanaev (otv.), N.P. Kropivnickij i dr. Astana: IS-Servis, 2009. 560 s. [In Russian].
 Arhiv of the President Republic of Kazakhstan (AP RK). F.141. Op.1. D.10599. L.502-03 [In Russian].
 AP RK. F.708. Op.1. D.2. L.111-112 [In Russian].
 AP RK. F. 708. Op.1. D.53. L.12 [In Russian].
 Bugaj N.F. L. Beriya – I. Stalinu: «Posle Vashih ukazaniy provedeno sleduyushchee...». [L. Beriya – I. To Stalin: “Following your instructions, the following was carried out...”]. M.: Grif i K, 2011. 510 s. [In Russian].
 State Archiv of Karaganda region (GAKO). F.1p. Op. 67. D.134. L.30 [In Russian].
 GAKO. F.1p. Op.63. D.200. L.144 [In Russian].
 GAKO. F.205. Op.6. D.1416 [In Russian].
 GARF (Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii). F.9401. Op.2. D. 450 [In Russian].
 Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by (The peoples deported to Kazakhstan: time and fate). Almaty, 1998. 428 s. [In Russian].
 Eleuhanova S. V. Polozhenie repressirovannyh v Kazahstane (The situation of the repressed in Kazakhstan) // Reabilitaciya i pamyat'. Otnoshenie k zhektvam sovetskih politicheskikh repressij v stranah byvshego SSSR/ Sost. Rachinskij YA. M.: Mezhdunarodnyj Memorial, 2016. S. 193-235 [In Russian].
 Zhanbosynova A.S. Gosudarstvo, obshchestvo i politika (na primere Vostochnogo Kazahstana) (State, society and politics (on the example of East Kazakhstan) // Kazakhstan: poslevoennoe obshchestvo 1946-1953 gg. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty, 2012. S.23-31 [In Russian].
 Zakon RK ot 14 aprelya 1993 goda «O reabilitacii zhektv massovyh politicheskikh repressij» (s izmeneniyami i dopolneniyami). Elektronnaya baza zakonodatel'stva «Paragraf» (The Law of the Republic of Kazakhstan of April 14, 1993 “On the rehabilitation of victims of mass political repression” (with amendments and additions). Electronic database of legislation “Paragraph”) // <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939 [In Russian].
 Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah (The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes). Almaty: Atamura, 2010. 672 s. [In Russian].
 Kazakhstan: poslevoennoe obshchestvo 1946-1953 gg. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (Kazakhstan: Post-war society 1946-1953. Materials of the International Scientific and Practical Conference). Almaty, 2012. 324 s. [In Russian].
 Ongarbaev S. Gody repressij nas mnogomu nauchili (The years of repression have taught us a lot) / Kazakhstanskaya pravda, 1999, 16 dekabrya. № 290-291 [In Russian].
 Oruell Dzh. «1984» i esse raznyh let (“1984” and essays from different years). M.: Progress, 1989. 384 s. [In Russian].

Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokumentov (Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938 Collection of documents). Almaty, 1998. 336 s. [In Russian].

Prezidium CK KPSS. 1954–1964. Chernovye protokol'nye zapisi zasedanij. Stenogrammy. Postanovleniya. T. 2: postanovleniya. 1954-1958 (The Presidium of the Central Committee of the CPSU. 1954-1964. Draft protocol records of meetings. Transcripts. Resolutions. vol. 2: resolutions. 1954-1958) / Gl. red. A.A. Fursenko. M.: ROSSPEN, 2006. 1120 s. [In Russian].

Reabilitaciya: politicheskie processy 30-50-h godov (Rehabilitation: political processes of the 30-50s) // Pod obshch. red A.N. YAKovleva. M., 1991. 461 s. [In Russian].

Saktanova Z.G. Syuzhet iz istorii Akademii nauk Kazahskoj SSSR v nachale 1950-h godov, ili istoriya odnogo «pis'ma» v CK VKP(b) (po materialam RGASPI) (A plot from the history of the Academy of Sciences of the Kazakh USSR in the early 1950s, or the story of a "letter" to the Central Committee of the CPSU (b) (based on the materials of the RGASPI) // ZHivaya pamyat'. Stalinizm v Kazahstane – Proshloe, Pamyat', Preodolenie/ Pod red.: Zh.B. Abylhozhin, M.L. Akulov, A.V. Caj. Almaty: «Dajk-Press», 2019. S. 83-104 [In Russian].

Smirnov N. G. Repressirovannoe pravosudie (Repressed justice). M.: Gelios ARV, 2001. 301 s. [In Russian].

Sovetskoe obshchestvo: vzniknovenie, razvitiye, istoricheskij final. T.1. (Soviet society: emergence, development, historical final. Vol. 1) // pod red. Yu.N. Afanas'eva. M.: Rossijskij gosud. gumanitarnyj universitet, 1997. 510 s. [In Russian].

MPHTI 03.09.55

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_144

МИГРАЦИЯ 1950-1970-ГГ. ИЗ КИТАЯ В КАЗАХСТАН: ФАКТОРЫ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ

Камалов Аблет Каюмович^{1*}

¹ Университет «Туран»

*Автор-корреспондент

E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz

Аннотация. Статья рассматривает внутренние и внешние факторы межгосударственной миграции 1960-1970-х гг. из Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая в советский Казахстан. На основе сопоставительного анализа архивных сведений и устных историй мигрантов в статье раскрываются выталкивающие и притягивающие факторы межгосударственной миграции, которая охватила разные этнические группы населения приграничных к Казахстану областей китайской провинции. Миграция стала результатом изменившейся геополитической ситуации, связанной с окончанием гражданской войны в Китае и объединением страны под властью Коммунистической партии. Изменения советско-китайских отношений, претерпевших трансформацию от «вечной дружбы» до полного разрыва в течение небольшого периода времени, и связанные с ними действия советских консульств по привлечению населения в советское гражданство вкупе с пропагандой жизни в Советском Союзе способствовали росту миграционного настроения населения, что позволяет рассматривать миграцию как последний этап борьбы крупных держав за влияние в Центральной Азии, известной как «большая игра». В статье также характеризуются основные этапы массовой миграции, которая первоначально носила организованный характер, а с ухудшением двусторонних отношений и ростом миграционных настроений, вызванных социально-экономическими реформами, политическими кампаниями и репрессиями, приобрела стихийный характер и привела к массовому бегству населения весной 1962 г. Исследование выполнено в рамках проекта МОН РК «Устная история миграции 1950-1970 гг. из Китая в Казахстан» (AP08856732).

Ключевые слова: межгосударственная миграция, Китай, советский Казахстан, Синьцзян, факторы миграции, национальная политика, «большая игра»

FTAMP 03.09.55

1950-1970 ЖЖ. ҚЫТАЙДАН ҚАЗАҚСТАНҒА КӨШІ-ҚОН ҚОЗҒАЛЫСЫ: ФАКТОРЛАР МЕН НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕР

Камалов Аблет Каюмұлы^{1*}

¹Туран Университеті

*Автор-корреспондент

E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz

Түйіндеме. Мақалада 1960-1970 жылдардағы Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан Кеңестік Қазақстанға мемлекетаралық көші-қон қозғалысының ішкі және сыртқы факторлары зерттелді. Қазақстанмен шекаралас Қытай провинциясы аймақтарын мекендеген әр түрлі этникалық топтарды қамтитын бұл факторлар мұрағат ақпараттары мен мигранттардың ауызша тарихын салыстырмалы талдау негізінде анықталды. Қоныс аудару процесі Қытайдағы азамат соғысының аяқталуы және Коммунистік партияның билік басына келуіне орай елдің бірігуіне байланысты өзгерген геосаяси жағдайдың нәтижесі болды. Сондай-ақ қысқа мерзім ішінде «Мәңгілік достықтан» бастау алған Кеңестік Ресей мен Қытай қарым-қатынастарының толық үзілуі, әрі Кеңес консулдықтарының Кеңес Одағындағы жайлы өмірді дәріптеуімен қатар халықты азаматтық алуға тарту жөніндегі әрекеттері қоныс аудару қозғалысына күшті серпін берді. Негізінен көші-қоны қозғалысын ірі державалардың Орталық Азияға әсер ету үшін ұйымдастырған «үлкен ойын» деп аталатын күресінің соңғы кезеңі ретінде қарастыруға болады. Бұнымен қоса мақалада, бастапқыда ұйымдасқан сипат ала бастаса да, 1962 жылдың көктемінде халықтың жаппай көшуіне себеп болған екіжақты қарым-қатынастардың нашарлауы, әлеуметтік-экономикалық реформалар, саяси науқандар мен қуғын-сүргін әсерінен стихиялық сипат алған көші-қон қозғалысының негізгі кезеңдері де сипатталды. Зерттеу ҚР Білім және ғылым министрлігінің «1950-1970 жж. Қытайдан Қазақстанға көші-қон қозғалысының ауызша тарихы» (AP08856732) аясында жүргізілді.

Кілт сөздер: мемлекетаралық көші-қон, Қытай, Кеңестік Қазақстан, Шыңжаң, көші-қон факторлары, ұлттық саясат, «үлкен ойын»

IRSTI 03.09.55

MIGRATION OF THE 1950-1970-s FROM CHINA TO KAZAKHSTAN: FACTORS AND MAIN STAGES

Kamalov Ablet Kayumovich^{1*}

“Turan” University

*Corresponding author

E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz

Abstract. The article considers internal and external factors of interstate migration in the 1960s and 1970s from the Xinjiang Uyghur Autonomous region of China to Soviet Kazakhstan. Based on a comparative analysis of archival information and oral histories of migrants, it reveals the push and pull factors of interstate migration, which involved different ethnic groups of the population of the regions bordering Kazakhstan in the Chinese province. The migration was a result of the changed geopolitical situation formed with the end of the civil war in China and the unification of the country under the rule of the Communist Party. The changes in Soviet-Chinese relations, which underwent a transformation from “eternal friendship” to a complete break in a short period of time, and the related actions of the Soviet consulates to attract the population to Soviet citizenship, coupled with the propaganda of life in the Soviet Union, contributed to the growth of the migration mood of the population, which allows us to consider migration as the last stage of the struggle of major powers for influence in Central Asia, known as the “great game”. The article also describes the main stages of mass migration, which initially had an organized character, and with the deterioration of bilateral relations and growth of migration sentiments caused by socio-economic reforms, political campaigns and repressions, acquired a spontaneous character and led to an exodus of the population in the spring of 1962. The research was carried out within the framework of the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Oral history of migration of the 1950-1970s from China to Kazakhstan” (AP08856732).

Key words: interstate migration, China, Xinjiang, Soviet Kazakhstan, migration factors, national policy, “great game”

Введение. Миграция из Китая в 1950-1970-е гг. стала важным событием в новейшей истории советского Казахстана (Кожирова 2017: 35-53). Она затронула больше 250 тысяч жителей приграничных районов Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР) Китайской Народной Республики (КНР), принадлежавших к разным этническим группам (казахи, русские, уйгуры, татары, дунгане и др.). Миграция была вызвана репатриационной политикой Советского Союза и состояла из нескольких этапов, а пиком ее стало массовое бегство людей из Или-Казахской автономной области СУАР в связи весной 1962 г. Численность беженцев, выехавших из Синьцзяна с 20 апреля по 29 мая 1962 г. через Хоргос составила от 66,8 тыс. до 71,8 тыс. человек (АП РК, 1509: 23). Массовая миграция из СУАР закончилась в 1963 г., однако нелегальное пересечение государственной границы группами казахской и уйгурской молодежи продолжалось до начала 1970-х гг., что было вызвано преследованиями во время развернувшейся в провинции «культурной революции» (1966-1976 гг.).

Миграция 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан относится к малоизученным темам не только в казахстанской, но и в мировой историографии. Между тем это было событие международного значения,

представлявшее собой последний эпизод в “большой игре”, соперничества между великими державами, которое в XX в. сосредоточилось в китайской провинции Синьцзян, населенной теми же этническими группами, что и советские Средняя Азия и Казахстан. Миграция отразила изменения в геополитической ситуации во Внутренней Азии и на Дальнем Востоке, связанные с приходом к власти в Китае коммунистов, а также трансформацию советско-китайских отношений от «великой дружбы» начала 1950-х гг. до противостояния в 1960-1970-е гг. Вместе с тем, она повлияла на демографическую ситуацию и этническую структуру населения приграничных районов Казахстана, способствовал появлению «китайского» сегмента среди разных этнических групп (казахов, уйгуров, дунган, татар и др.) и формированию группой идентичности мигрантов. В данной статье на основе сопоставления архивных материалов с данными устных историй мигрантов рассматриваются выталкивающие и привлекающие факторы миграции 1950-1970-х гг. Интервью мигрантов разных этнических групп позволяют по-новому взглянуть на истории переселения жителей СУАР КНР в советский Казахстан, взглянув на исторические события сквозь призму самих участников и свидетелей.

Методы исследования и материалы. Исследование миграции 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан осуществлено на основе анализа архивных материалов, хранящихся в Центральном государственном архиве РК и Архиве Президента РК. Специфика архивных материалов по миграции заключается в разноречивой информации, которые предоставлялись разными ведомствами. Некоторые противоречия обнаруживаются в данных о численности мигрантов, которые Казахская ССР принимала и размещала на своей территории, что связано с большим количеством разных по временному отрезку отчетов, поступавших от разных учреждений. Архивные материалы в исследовании сопоставлялись с материалами устных историй самих мигрантов, полученных методом интервьюирования. В ходе реализации исследования проведены интервью мигрантов из разных этнических групп (казахов, уйгуров, дунган, татар и др.), рассказы которых записаны на аудио и видео устройства, расшифрованы, систематизированы, сохранены в электронных носителях.

Сопоставительное изучение архивных материалов с данными устных историй дает возможность деконструировать односторонние нарративы о миграции, рассматривающие ее либо как результат враждебных акций со стороны СССР (китайский нарратив), либо исключительно как результат политических репрессий со стороны китайских властей (советский нарратив). Использование источников разного круга позволяет воссоздать сложную картину исторического прошлого, в центре которой находятся рассказы самих участников миграции. В исследовании использованы концептуальные и методологические подходы, разработанные в рамках исследований по миграции, в частности о значении выталкивающих (push) и привлекающих (pull) факторов миграции. При анализе информации также учитывались сведения, содержащиеся в периодических изданиях, мемуарной литературе.

Обсуждение. В советское время межгосударственная миграция 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан относилась к «чувствительным» темам и была нежелательной для обсуждения в научной литературе или публицистике, что объяснялось нежеланием Советского Союза привлекать внимание мировой общественности к той неоднозначной роли, которую он сыграл в политической жизни Синьцзяна. Изучение миграции из Синьцзяна ограничивалось в основном переселением уйгуров и дунган в Семиреченскую область Российской империи в конце XIX в., при этом раскрывалось его «прогрессивное значение». Достаточно сказать, что только по миграции уйгуров в Семиречье в течение двух лет (1949 г. и 1950 г.) одна за другой были защищены две кандидатские диссертации – М. Кабировым (Кабиров 1949) и М. Тургуновым (Тургунов 1950), из которых первая была вскоре опубликована в виде монографии (Кабиров 1951). Несколько позже началось интенсивное изучение переселения дунганского населения в Семиречье (Юсупов 1977). Советские ученые продолжили российскую традицию изучения переселения уйгуров и дунган в Семиречье и их хозяйственной жизни, заложенную в трудах П. Румянцева (Румянцев 1914), Н. Пантусова (Пантусов 1881), И. Селицкого (Селицкий 1905) и др. Социальная, хозяйственная и культурная жизнь переселенцев из Китая конца XIX в. оставались актуальными темами в историографии до распада Советского Союза.

Изучение миграции из Китая 1950-1960-е гг. началось в Казахстане только в период независимости. Начало ему было заложено трудами по диаспорологии Г. Мендикуловой (Мендикулова, 2006), особенно книгой “История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг.”, написанной в соавторстве с Б. Атантаевой в 2008 г. (Мендикулова, Атантаева, 2008). В ней на основе документальных архивных и статистических материалов впервые в казахстанской историографии была реконструирована история казахстанско-китайских межгосударственных миграций в дореволюционный и советский периоды. Последний раздел этой работы был посвящен особенностям казахстанско-китайских миграционных процессов в 1950-1960-е гг. Было показано, что миграционные процессы в эти годы определялись изменениями репатриационной политики в СССР. Однако особенности миграции были рассмотрены только на архивных материалах Восточно-Казахстанской области, а массовое переселение в Алматинскую область через Хоргос не было затронуто.

Интерес ученых к миграции 1950-1960-х гг. усилился в последнее десятилетие. Событий 1960-1970-х гг. вкратце коснулась Е. Садовская в своей монографии по китайской миграции в Казахстан (Садовская 2014: 40-55). Миграция казахов, уйгуров и др. местных народов Синьцзяна была отнесена автором к «китайской миграции», которую следовало на самом деле отличать от «миграции из Китая», имея в виду что переселения ханьцев из Синьцзяна в поздне-советское время практически не было.

Впервые достаточно подробную картину репатриационной политики СССР в 1960-1960-х гг. дала российская исследовательница Н. Аблажей в книге «Казахский миграционный маятник “Казахстан – Синьцзян”. Эмиграция. Репатриация. Интеграция» (Аблажей, 2015). В ней на основе анализа архивных материалов показана история миграции и реэмиграции казахов из Китая с 1880-х до 1960-х гг. С точки зрения миграционной политики в книге рассмотрен большой временной отрезок, начинающийся с голода в степи 1930-х до закрытия советско-китайской границы в 1963 г., однако в книге не рассматривается массовый исход 1962 года. Большой вклад в изучение истории миграции из Синьцзяна в Казахстан внесла С.Б. Кожирова, которая дала основную характеристику миграций 1940-1960-х гг. в монографии «Миграция из Китая в Казахстан: история и современность» (Кожирова, 2017). Обсуждение развития приграничных районов Синьцзяна и демографического аспекта миграций можно найти в трудах К.Сыроежкина (Сыроежкин, 2014: 258-268) и Ж. Абубакировой (Абубакирова, 2010: 64-65).

Миграция из Китая в Казахстан 1950-1970-х длительное время оставалась неосвященной темой и в западной литературе, что было связано недоступностью для западных исследователей архивов как СССР, так и КНР. Это, несмотря на то, что основу теории «фронтира», рассматривающей приграничные области империй как особые зоны, подверженные миграционным потокам, впервые заложил американский востоковед О. Латтимор (Lattimore, 1951). Пожалуй, первым из западных ученых темы миграции интересующего нас времени коснулся Дж. Мозели в своей книге об Или-Казахской автономной области (Moseley). Американские и европейские ученые в период «железного занавеса» могли изучать только миграцию казахов из Китая в Турцию, что было успешно сделано в трудах Г. Лайас (Lias 1956) И. Сванберга и Л. Бенсон (Svanberg, 1956; Benson, Svanberg, 1988), которые стали доступны на русский язык благодаря переводу их трудов в 1997 г. (Казахская диаспора, 1997). Недавно тема миграции казахов на Ближний Восток вновь поднята в коллективной монографии под редакцией японских ученых Дж. Нода и Р. Оно (Nida, Ono, 2019).

Вопросы миграции из Китая в Казахстан изучаются и в китайской историографии, однако ее основные позиции определяются китаеццентрическими представлениями: китайские авторы убеждены, что миграции были результатом подстрекательства России, а затем СССР и желанием добиться депопуляции приграничных областей Синьцзяна (Brophy 2016: 68-72). Теоретические подходы китайской историографии и методы их анализа отразил недавно Мао Шэн в статье о миграции 1950-1960-х гг. (Mao Sheng, 2018).

Новый подход к изучению миграции 1950-1970-х гг. из Китая, связанный с изучением устных историй мигрантов, открыла статья У.Кларка и А.Камалова (Clark, Kamalov, 2004), в которой впервые были использованы свидетельства ныне живущих в Казахстане мигрантов. Сравнительно-сопоставительный анализ устных историй с архивными данными позволяет впервые создать полную картину миграционного процесса, выявить и охарактеризовать причины, ход и последствия миграции.

Результаты. Миграция 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан была подготовлена всем ходом исторического развития предыдущего времени, когда на территории провинции Синьцзян сконцентрировалось большое число выходцев из России (Советского Союза), которые оказались здесь в силу разных причин. Кроме хозяйственных нужд, заставлявших людей пересекать государственную границу (поиски пастбищ для скота, воссоединение с членами семьи, коммерция и др.), большое значение для массовых миграций из Семиречья в Синьцзян имели политические коллизии на территории России (СССР). Первые крупные группы мигрантов из территории Семиречья, вынужденные уйти в Кульджинский край, были казахи, кыргызы, дунгане, уйгуры, бежавшие в результате подавления восстания 1916 г. После Октябрьской революции в России, в 1918-1920 гг., «выталкивающим фактором» миграции местного населения в Синьцзян послужила гражданская война. Достаточно сказать, что массовый расстрел уйгуров Семиречья красноармейским подразделением М. Мураева в мае 1918 г., и карательные походы большевиков против восставших против советской власти казаков привели к гибели более 6 тыс. уйгурских крестьян, и бегству в Китай до 15-20 тыс. уйгуров (Kamalov 2020). Наконец, большую группу беженцев, оказавшихся на территории Синьцзяна, составляли русские солдаты Белой гвардии, которые под ударами Красной Армии ушли в пределы Китая. По некоторым данным, их численность достигала 60 тыс. человек. Все эти беженцы из разных этнических групп составили значительный сегмент населения Синьцзяна, который имел тесные связи с родиной и вовлекался в военно-политические события в провинции. Последнее в особенности касалось русского населения, которое сыграло решающую роль в приходе к власти Шэн Шица в 1933 г. В 1944 г. выходцы из Советского Союза приняли активное участие в восстании местных народов Синьцзяна против Гоминдана, которое привело к созданию Второй Восточно-Туркестанской Республики (ВТР, 1944-1949 гг.) в трех приграничных с Казахстаном районах – Или, Тарбагатае и Алтае. После Ялтинской конференции (1945 г.), на которой мировые державы договорились о послевоенном устройстве мира, советские консульства в Синьцзяне начали «советизацию» русского населения на территории трех округов. Одновременно они предоставляли советское гражданство всем выходцам из Советского Союза, независимо от национальности.

С созданием КНР (1949 г.) коммунистическая власть решила избавиться от такого потенциального источника угрозы для национальных интересов, какими себя показали выходцы из России в Синьцзяне и Маньчжурии: правительство КНР поставило вопрос о возвращении их на историческую родину.

Репатриация советских граждан в начале 1950-х гг. была выгодна и Советскому Союзу, который в послевоенное время испытывал нехватку трудовых ресурсов, а в связи с программой освоения целинных земель в Казахстане потребность в людских ресурсах еще больше актуализировалась. Поэтому репатриация русских, казахов и других выходцев из СССР была в интересах советского правительства. В результате переговоров на правительственном уровне между КНР и СССР, были достигнуты соглашения о репатриации советских граждан, и их первые группы пересекли границу в 1954 г. В течение последующих лет репатриация осуществлялась на регулярной и системной основе, а по мере ухудшения советско-китайских отношений советская сторона стала облегчать процедуру пересечения границы жителям Синьцзяна.

Советская репатриационная политика послужила привлекающим фактором в миграции жителей Синьцзяна. Она сопровождалась пропагандой Советского Союза как ведущей державы мира с его достижениями во всех областях жизни. Образ страны Советов как о земле обетованной с райскими условиями создавался, с одной стороны, благодаря демонстрации документальных и художественных фильмов, которые демонстрировали в кино клубах в городах и селах Синьцзяна (Урумчи, Кульджа и др.), с другой стороны, благодаря широкому освещению советских достижений в средствах массовой информации на казахском, уйгурском и китайском языках. Достижений было, действительно, немало, особенно в области науки и техники, освоения космоса. Одним из эффективных инструментов пропаганды жизни в Советском Союзе были издания учебной и художественной литературы для учащихся школ и высших учебных заведений Синьцзяна издательствами, расположенными в Алма-Ате и Ташкенте. Так, в столице Казахской ССР такая литература печаталась в издательстве «Қазақ елі» на казахском и уйгурском языках, а в Ташкенте – в издательстве «Шарк ҳақиқати» на уйгурском языке.

Усилению миграционных настроений жителей приграничных областей СУАР также способствовали выталкивающие факторы, которыми послужили социально-экономическое и политическое развитие в первые годы правления коммунистов. Волонтаристские меры в области экономики, политика «большого скачка» (1958-1960 гг.), связанная с обобществлением собственности и созданием коммун, индустриализацией страны через развитие кустарного производства привели к ухудшению экономики страны, введению нормированного распределения продуктов, а в некоторых районах и к голоду.

К выталкивающим факторам миграции относились политические кампании 1950-1960-х гг. Национальная политика КПК в отношении этнических меньшинств Синьцзяна в эти годы менялась от либерального отношения до радикальных попыток ассимиляции их ханьцами. Д. Макмиллен выделяет несколько этапов в национальной политике КПК, основными характеристиками которых были:

1) Начальный этап в 1949-1956 гг., когда политика была направлена на то, чтобы преодолеть антикоммунистические и антиханьские чувства местного населения. В эти годы были предприняты радикальные меры в отношении реакционных элементов, выступавших за независимость, ссылаясь на религиозные и культурные различия от ханьцев (так, в 1951 г. были расстрелы помещики и богачи). В отношении остальной части населения партия приняла довольно терпимую позицию, ориентируясь на проведение постепенных реформ и изменения отношения местного населения к новым властям, но жесткие меры были приняты в отношении национализма, и все элементы, которые выступали против коммунистов и ханьцев, были репрессированы (McMillen, 1979: 113). Отношение партии к исламу на этом этапе было осторожным из-за опасения, что радикальные меры могут вызвать антикитайские настроения и вызвать неприязнь к ханьцам. Партия усиливала свое влияние в народных массах, создавая общественные организации, что приводило к постепенному ослаблению позиции мусульманского духовенства, которое привлекалось к деятельности подконтрольной Мусульманской ассоциации Китая. Отдельные мусульманские учреждения были закрыты, были ликвидированы вакуфная собственность и институт исламского суда (*кади*). Чтобы преодолеть традиционные антикитайские чувства этнических меньшинств, коммунистическая партия допускала демонстративную критику великоханьского шовинизма. В начале 1950-х гг. кадровым работникам из числа ханьцев было предписано уважительно относиться к обычаям и традициям национальных меньшинств и прислушиваться к их мнению; было запрещено применение жестких командных мер ханьскими кадрами.

2) В 1956-1960 гг. национальная политика КПК приобрела радикальный характер. В 1956 г. партия начала предпринимать жесткие меры в культурной сфере, направленные на изменение обычаев этнических меньшинств и ослабление влияния среди них ислама. Радикальные меры были предприняты в отношении письменности местных народов Синьцзяна. В августе указанного года в Урумчи состоялась конференция, на которой были приняты новые алфавиты на основе кириллицы для уйгуров, казахов и кыргызов. Эта реформа письменности были основана на опыте в Советском Союзе и при помощи советских экспертов. Новая письменность была призвана отдалить людей от исламских корней, поскольку населения должно было забыть арабскую графику, на которой написаны вся религиозная литература. В этот период продолжалось проведение кооперации в сельском хозяйстве, и реформы охватили также скотоводов (Moseley, 1966: 45). Радикальная политика КПК вызывала сопротивление в некоторых районах провинции. Еще одним проявлением радикальной политики в отношении этнических меньшинств стало начатая в 1957 г. кампания «пусть расцветают сто цветов, пусть соперничают сто школ», которая призвала кадровых работников открыто критиковать существующие недостатки в работе партии. Кампания оказалась ловушкой, организованной с целью выявления недовольных политикой партии: она очень скоро была свернута, а вместо нее была развернута

кампания по аресту наиболее критично настроенных кадровых работников. Эти преследования проводились в рамках борьбы против местного национализма. В отличие от первого этапа национальной политики, на этом этапе партии отказалась от принципа уважения традиций и обычаев местных народов Синьцзяна. Кампания достигла своего пика во время «большого скачка» (1958-1960 гг.), экономической политики, направленной на индустриализацию в экономике и создание коммун. Партия открыто встала на позицию ассимиляции неханьских народов. Все эти политические кампании проходили на фоне ухудшения отношений Китая с СССР: компартия отказалась от советской модели социализма и приступила к критике просоветских элементов в Синьцзяне. В конце ноября 1957 г. власти стали обвинять многих лидеров этнических меньшинств в том, что они являются «национальными шовинистами». Антисоветские настроения в КПК проявились в отказе от только что принятых алфавитов на основе кириллицы, и уже в конце 1958 г. была объявлена новая реформа письменности, созданной на основе латинской, причем близкой к транскрипционной системе китайского языка (*кит.* пиньинь) (McMillen, 1979: 116). Радикальная национальная политика вызвала выступления в 1958-1959 гг. в разных местностях Синьцзяна, в которых власти обвиняли силы извне, имея в виду Советский Союз.

3) Третий этап национальной политики КПК в 1960-1965 гг. отмечен некоторым смягчением позиции в отношении этнических меньшинств. 3 июня 1962 г. газета «Жэньминь жибао» объявило о начале новой национальной политики. Партия решила, что главные проблемы национальностей разрешены, а все остальные вопросы будут решаться постепенно, а процесс слияния с ханьцами произойдет медленно с сохранением особенностей каждой этнической группы. Партия вновь призвала кадровых работников уважать различия в культуре местных народов. Это время ознаменовалось возникновением серьезных проблем на китайско-советской границе в Кульджинском районе. Начиная с 1958 г. в результате ухудшения экономической ситуации, наплыва китайского населения (в том числе военных) наблюдается обострение отношений между ханьцами и местным населением. Социально-экономические перекосы «большого скачка» и создание коммун привели к падению во всех отраслях экономики и вызвали нормированное распределение продуктов питания (часть продукции сельского хозяйства отправлялась во внутренние провинции Китая). Все это усилило миграционные настроения населения, которое стало нелегально переходить советскую границу в поисках пищи и убежища. С усилением советско-китайского противостояния, китайские власти приступили к репрессии представителей местных народов, которые подозревались в просоветской позиции. В это время Советский Союз усилил пропаганду, направленную на местное население Синьцзяна: иностранное радиовещание из Москвы, Ташкента и Алма-Аты широко освещало «счастливую жизнь» национальных меньшинств в Советской Средней Азии (McMillen, 1979: 122).

Выталкивающие и привлекающие факторы миграции способствовали росту миграционного настроения среди местного населения Синьцзяна. Если в начале репатриацией были охвачены только граждане Советского Союза, то в последующем организованная репатриация вылилась в неуправляемое пересечение границы местным населением. Изучение архивных материалов и устных историй позволяет выявить следующие этапы миграции из Синьцзяна в Казахстан в 1950-1960-е гг.:

1) Временной отрезок с 1954 г. до начала 1962 г. представлял собой этап организованной репатриации выходцев из СССР, основу которой заложила Ялтинская конференция о послевоенному обустройстве мира, подписанная великими державами. Советские органы разных уровней вместе с Министерством иностранных дел СССР составляли планы по приему репатриантов, которые должны были размещаться в нуждающиеся в трудовых ресурсах области советских республик. Эта поэтапная репатриация проводилась организованно. Ухудшение советско-китайских отношений, начавшаяся после смерти И.В. Сталина (1953 г.) и усилившаяся после разоблачения критики культа личности на XX съезде КПСР (1956 г.), было историческим фоном репатриация. Китайские власти были недовольны ростом миграционного настроения в приграничных районах Синьцзяна и деятельностью советских консульств, которые распространяли советские паспорта среди местного населения через Общество советских граждан (Сраилов, 2021). Результатом советско-китайских противоречий по вопросам репатриации стали меры, принятые китайскими властями, в результате которых к 1959 г. репатриация была приостановлена на целый год и возобновилась только в 1960 г., после чего продолжилась еще с большей интенсивностью. Миграционные настроения жителей усилились настолько, что они уезжали всем родом или всем селом.

2) Вторым этапом миграции стал массовых исход (бегство) жителей приграничных районов Или-Казахской автономной области, произошедший в апреле и мае. Главным событием этого периода стали кровавые события 29 мая 1962 г. в г. Кульдже. По всем критериям, бегство относилось к категории нелегального пересечения границы. Причинами этого бегства стало решение китайской стороны закрыть границу и запретить населению уезжать в СССР. Массовые протесты в Кульдже с требованием открыть транспортное сообщение с Хоргосом, вылившиеся в протесты на главной площади города перед зданием компартии области и правительства, были подавлены жестоко с помощью оружия. Кровавые события еще более усилили миграционные настроения местного населения, которые также подогревала политика переселения кадровых работников из числа ханьцев из внутренних провинций Китая в города и селения Синьцзяна. После массового исхода из Синьцзяна, государственная граница была на время закрыта. Этому событию последовало закрытие советских

консульств в Синьцзяне.

3) Третий этап репатриации начался с возобновления советско-китайского соглашения о предоставлении возможности покинуть страну всем оставшимся в провинции советским гражданам с осени 1962 г. и продолжался почти год. 1963-й г. стал последним годом репатриации советских граждан и их родственников.

Отдельно нужно сказать о еще одном этапе миграции, который не имел прямого отношения к репатриационной политике СССР. В конце 1960 – начале 1970-х гг. отдельные группы казахской и уйгурской молодежи нелегально пересекали государственную границу во время хаоса, вызванного претворением в жизнь в Синьцзяне «культурной революции» (Iminov, 2013; Иминова 2021). Массовые репрессии местных политических деятелей и кампании по преследованию передовой молодежи заставили бежать в СССР наиболее активных представителей молодежи (Базильбаев, 1978).

Заключение. Межгосударственная миграция 1950-1970-х гг. из Синьцзяна стала одной из крупнейших межгосударственных переселений людей в истории советского Казахстана: в результате миграции в республику прибыло более 250 тыс. человек разных национальностей (ЦГА РК, ф. 1955, оп. 2, д. 299). Миграция была результатом изменившейся геополитической ситуации, вызванной приходом к власти в Китае коммунистической партии и внутренней политики в первые годы коммунистического правления. Правительство КНР инициировало репатриацию советских граждан из СУАР и Маньчжурии, несмотря на дружественные отношения между двумя странами. Организованное возвращение советских граждан из СУАР, начавшееся в 1954 г., вскоре приобрело характер массового переселения жителей приграничных районов китайской провинции. Усилению миграционного процесса способствовал ряд факторов внутреннего и внешнего характера. К выталкивающим факторам миграции относились социально-экономические реформы коммунистической партии Китая, которые привели к падению производства и ухудшению экономической ситуации в стране, а также политические репрессии 1950-1960-х гг., сопровождавшиеся репрессией представителей неханьских народов. Национальная политика КПК в отношении этнических меньшинств колебалась в первые десятилетия КНР. Она колебалась, переходя от либеральных позиций до радикальных мер, сопровождавшихся репрессиями и ломкой традиций и обычаев, основанных на исламских нормах. Притягивающие факторы миграции включали советскую миграционную и репатриационную политику, связанную с потребностью в человеческих ресурсах в связи с освоением целинных земель в Казахстане, а также советскую идеологию и пропаганду, обещавшую переселенцам райскую жизнь в стране Советов. Фактором международного характера стало ухудшение китайско-советских отношений, начавшееся после смерти И.В. Сталина и закончившееся разрывом отношений в середине 1960-х гг.

Миграции 1950-1970-х годов состояла из нескольких этапов, коснулась разные социальные и этнические группы Синьцзяна и отличалась степенью организованности. Тремя основными этапами миграции стали: 1) организованная репатриация советских граждан в 1954 - начало 1962 гг.; 2) массовый исход в мае 1962 г.; 3) переселение последних групп из числа советских граждан в 1962-1963 гг. Переход границы отдельными небольшими группами продолжалось до начала 1970-х гг., однако он был вызван иными причинами.

Адаптация мигрантов к советским условиям жизни проходила достаточно легко, учитывая, схожий этнокультурный состав населения СУАР КНР и советской Центральной Азии. Адаптация происходила тяжело для той части мигрантов, которая не знала русского языка, поскольку практически во всех областях республики, особенно в мегаполисах, без знания русского языка невозможно было трудоустроиться. Многие мигранты не могли работать по специальности, полученной в СУАР. Известны случаи, когда переводчики со знанием китайского языка, преподаватели вынуждены были идти работать в совхозы, колхозы, заводы и фабрики на рабочие места. В то же время, некоторые из молодых людей могли переучиваться и заниматься новой профессией. Молодое поколение – дети мигрантов, которые родились в Китае, но обучались в советских школах имели больше шансов добиться успехов на новых местах. Миграция из Синьцзяна коснулась не только населения Казахской ССР, но и других среднеазиатских республик, так как многие мигранты, особенно из числа уйгуров, татар, дунган, русских, переселились из Казахстана в соседние Кыргызстан и Узбекистан. Одним из последствий миграции стало появление «китайского» сегмента среди этнических групп, охваченных ею, прежде всего уйгуров, татар и дунган.

Благодарность. Данная статья написана в рамках реализации проекта «Устная история миграции 1950-1970 гг. из Китая в Казахстан», финансируемого КН МОН РК (ИРН АР08856732, регистрационный номер 0120РК00557)

Список литературы

Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Новосибирск, 2015. 255 с.

Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана (этнорегиональный аспект). Усть-Каменогорск, 2010. 190 с.

Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 708. ОП. 39. Д. 1509. Л. 23.

Базильбаев А. Четыре года в хаосе. О так называемой «культурной революции» в Синьцзяне. Алма-Ата: Казахстан, 1978. 144 с.

- Benson L., Svanberg I. (ed.). *The Kazakh of China. Essays on the Ethnic Minority*. Uppsala, 1988. 250 с.
- Brophy D. *The Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2016. 347 p.
- Иминова Рамиля, 1952 г.р., интервью 02.04. 2021.
- Кабилов М.Н. Переселение илийских уйгур в Семиречье. Автореф. дисс...канд. ист. наук. Алма-Аты, 1949.
- Кабилов М.Н. Переселение илийских уйгуров в Семиречье. Алма-Ата: Наука, 1951. 154 с.
- Казахская диаспора. Проблемы этнического выживания. Алматы: Атамұра, 1997. 224 с.
- Kamalov A. *Links Across Time: Taranchis During the Uprising of 1916 in Semirech'e and the "Atu" Massacre of 1918 // The Central Asian Revolt of 1916. A collapsing Empire in the age of war and revolution*. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 227-289.
- Кожирова С. Миграция из Китая в Казахстан: история и современность. Алматы: Мир, 2017. 304 с.
- Lattimore O. *Inner Asian Frontiers of China*. Second edition. New York: Capitol Publishing Co, 1951. 585 p.
- Lias G. *Kazakh exodus*. Evans Brothers Lmt., 1956. 230 p.
- 刘向琿, 黄小禾. 买买提明. 伊敏诺夫画传 (Mamat Iminov huazhuan / Иллюстрированная биография Мамата Иминова). 北京: 中央文出版社, 2013. 263 с.
- Mao Sheng. More than a Famine: Mass Exodus of 1962 in Northwest Xinjiang // *China Review*. Vol. 18. #2. 2018. 155-184 pp.
- McMillen D. *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977*. Boulder- Dawson-Folkestone: Westview Press, 1979. 373 p.
- Moseley G. *A Sino-Soviet cultural frontier: the Ili Kazakh autonomous chou*. Cambridge MA: Harvard University, 1966. 195 p.
- Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. 343 с.
- Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: изд-во "Са-га", 2008. 232 с.
- Moseley G. *A Sino-Soviet Cultural Frontier: The Ili Kazakh Autonomous Chou*. Cambridge: Harvard University Press, 1966. 163 p.
- Noda J., Ono R. (ed.). *Emigrants/Muhacir from Xinjiang to Middle East during 1940-1960s*. MEIS-NIHU series #1. Fuchu, Tokyo, 2019. 155 p.
- Пантусов Н.Н. Сведения о Кульджинском районе за 1871-1877 годы. Казань: Университетская типография, 1881. 278 с.
- Румянцев П. Таранчи. СПб, 1914. 403 с.
- Садовская Е.Ю. Китайская миграция в Республику Казахстан: традиции Шелкового пути и новые векторы сотрудничества. Алматы: Раритет, 2014. 444 с.
- Селицкий И.В. Кульджинские переселенцы пограничной с Китаем полосы (экономико-этнографические очерки и бытовая жизнь джаркентских таранчей и дунган). Казань: тип. университета, 1905. 18 с.
- Clark W., Kamalov A. *Uighur migration across Central Asian frontiers // Central Asian Survey*. #23(2). 2004. 167-182 pp.
- Clubb O.E. *China and Russia: the Great Game*. New York: Columbia University Press, 1971. 578 p.
- Срайлов Утук, 1946 г.р., интервью от 20.01.2021.
- Сыроежкин К.Л. Нужно ли бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. 432 с.
- Svanberg I. *Kazakh Refugees in Turkey. A Study of cultural persistence and Social change*. Uppsala, 1899. 211 p.
- Тургунов М.К. Переселение уйгуров-таранчей из Китая в Семиречье и последующее их землеустройство. Автореф. дисс...канд. ист. наук. Ленинград. 1950. 19 с.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.1955. ОП. 2. Д. 299. Л. 20.
- Юсупов И.И. Советские дунгане в период строительства социализма. Фрунзе: Илим, 1977. 262 с.

References

- Ablazhei N.N. *Kazakhskiy migratsionniy mayatnik "Kazakhstan-Sintsian"*. Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya (Kazakh migratory pendula "Kazakhstan-Xinjiang". Emigration. Repatriation. Integration). Novosibirsk, 2015. 255 p. [in Russian]
- Aubakirova J.S. *Vosproizvodstvo naseleniya Kazakhstana (etnoregionalniy aspekt) (Reproduction of population of Kazakhstan)*. Ust-Kamenogorsk, 2010. 190 p. [in Russian]
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 708. OP. 39. D. 1509. L. 23.
- Bazilbayev A. *Chetyre goda v khaose. O tak nazyvayemoi "kulturnoi revolyutsii" v Sintsiane (Four years of chaos. On so called "cultural revolution" in Xinjiang)*. Alma-Ata: Kazakhstan, 1978. 144 p. [in Russian]
- Benson L., Svanberg I. (ed.) *The Kazakh of China. Essays on the Ethnic Minority*. Uppsala, 1988. 250 p.
- Brophy D. *The Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*. Cambridge MA: Harvard University, 2016. 347 p.
- Iminova Ramila, born 1952, interview from 02.04.2021.

- Kabirov M.N. Pereseleniye iliyskikh Uyghur v Semirechie (Migration of the Ili Uyghurs to Semirechie). Avtoreferat diss... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1949 [in Russian]
- Kabirov M.N. Pereseleniye iliyskikh uygurov v Semirechie (Migration of the Ili Uyghurs to Semirechie). Alma-Ata: Nauka, 1951. 154 p. [in Russian]
- Kazakhskaya diaspora. Problemi etnicheskogo vyzhivaniya (Kazakh diaspora. Problems of ethnic survival). Almaty: Atamura, 1997. 224 p. [in Russian]
- Kamalov A. Links Across Time: Taranchis During the Uprising of 1916 in Semirech'e and the "Atu" Massacre of 1918 // The Central Asian Revolt of 1916. A collapsing Empire in the age of war and revolution. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 227-289
- Kozhirova S. Migratsiya iz Kitaya v Kazakhstan: istoriya i sovremennost (Migration from China to Kazakhstan: history and modernity). Almaty: Mir, 2017. 304 p. [in Russian]
- Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. Second edition. New York: Capitol Publishing Co, 1951. 585 p.
- Lias G. Kazakh exodus. Evans Brothers Ltd., 1956. 230 p.
- 刘向琿, 黄小禾. 买买提明·伊敏诺夫画传 (Mamat Iminov huazhuan / Иллюстрированная биография Мамата Иминова). 北京: 中央文出版社, 2013. 263 p. [in Chinese]
- Mao Sheng. More than a Famine: Mass Exodus of 1962 in Northwest Xinjiang // China Review. Vol. 18. #2. 2018. 155-184 pp.
- McMillen D. Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977. Boulder- Dawson-Folkestone: Westview Press, 1979. 373 p.
- Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: istoriya i sovremennost (Kazakh diaspora: history and modernity). Almaty: Vsemirnaya Assotsiatsiya kazakhov, 2006. 343 p. [in Russian]
- Mendikulova G.M., Atantayeva B. J. Istoriya migratsiy mezhdu Kazakhstanom i Kitayem v 1860-1960-ye gg. (History of migration between Kazakhstan and China in the 1860-1960s.) Almaty: izd-vo "Sa-ga", 2008. 232 p. [in Russian]
- Moseley G. A Sino-Soviet Cultural Frontier: The Ili Kazakh Autonomous Chou. Cambridge: Harvard University Press, 1966. 163 p.
- Noda J., Ono R. (ed.). Emigrants/Muhacir from Xinjiang to Middle East during 1940-1960s. MEIS-NIHU series #1. Fuchu, Tokyo, 2019. 155 p.
- Pantusov N.N. Svedeniya o Kuljinskom rayone za 1871-1877 gody (Accounts on the Kuljia region for the years 1871-1877). Kazan: Universitetskaya tipografiya, 1881. 278 p. [in Russian]
- Rumiaynstev P. Taranchi. SPb, 1914. 403 p. [in Russian]
- Sadovskaya Ye.Yu. Kitaiskaya migratsiya v Respubliku Kazakhstan: traditsii Shelkovogo puti i noviy vektor sotrudnichestva (Chinese migration to Republic of Kazakhstan: traditions of the Silk Road and new vector of cooperation). Almaty: Raritet, 2014. 444 p. [in Russian]
- Selitskiy I.V. Kuljinskiye pereselentsi pogranichnoi s Kitayem polosi (ekonomiko-etnograficheskiye ocherki i bytovaya jizn jarkentskikh taranchei i dungan) (Kulja migrants of the frontier region with China). Kazan: tip. universiteta, 1905. 821 p. [in Russian]
- Clark W., Kamalov A. Uighur migration across Central Asian frontiers // Central Asian Survey. #23(2). 2004. 167-182 pp.
- Clubb O.E. China and Russia: the Great Game. New York: Columbia University Press, 1971. 578 p.
- Srailov Utuk, born 1946, interview from 20.01.2021.
- Syroyezhkin K.L. Nuzhno li borotsia s Kitayem: mify i fobii dvustoronnikh otnosheniy (Is the struggle with China needed: myths and phobias of the bilateral relations). Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2014. 432 p. [in Russian]
- Svanberg I. Kazakh Refugees in Turkey. A Study of cultural persistence and Social change. Uppsala, 1899. 211 p.
- Turgunov M.K. Pereseleniye uygurov-taranchei iz Kitaya i posleduyusheye ikh zemleustroistvo. Avtoreferat diss... kand. ist. nauk (Migration of Taranchi Uyghurs from China and their further land distribution). Leningrad, 1950. 19 p. [in Russian]
- Tsentralniy gosudarstvenniy arkhiv Respubliki Kazakhstan (TGA RK) (Central state archive of the Republic of Kazakhstan). F. 1955. OP. 2. D. 299. L. 20.
- Yusupov I.I. Sovetskiye dungane v period stroitelstva sotsializma (Soviet dungans in the period of construction of socialism). Frunze: Ilim, 1977. 262 p. [in Russian]

**ВЫБОРЫ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ М.С. ГОРБАЧЕВА.
ИЗБРАНИЕ ПЕРВЫМ СЕКРЕТАРЕМ ЦК КОМПАРИИ
КАЗАХСТАНА Н.А. НАЗАРБАЕВА**

Аяган Буркитбай Гельманович^{1*}

¹Институт Истории Государства МОН РК, г. Нур-Султан, Казахстан,

*Автор-корреспондент

E-mail: b.ayagan@mail.ru (Аяган)

Аннотация. В статье на основании архивных данных анализируется история избрания Первым секретарем ЦК Коммунистической Партии Казахстана Н.А. Назарбаева. Проводится историографический обзор работ по изучаемой тематике, в том числе трудов известных ученых З. Бжезинского, М.Б. Олкотт, Ф. Фукуямы, а также мемуаров общественно-политических деятелей того времени: М.С. Горбачева, Б.Н. Ельцина, Н.А. Назарбаева, К.К. Токаева, Э.А. Шеварнадзе, Т. Сулейменова и др. На основе анализа источников Архива Президента Республики Казахстан (АП РК) предпринимается попытка воссоздать историческую обстановку связанную с проведением выборов Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана. Основной целью исследователя стало беспристрастное и объективное воспроизведение ситуации и взаимоотношений в формате «Центр-республика» в период завершения перестройки союзных отношений, когда советские республики приобретали новый статус суверенных государств, но Центр в лице Москвы все еще пытался сохранять за собой определенные властные полномочия. В статье так же кратко анализируются результаты деятельности прежнего руководителя Компартии Казахстана Г.В. Колбина и определяются те задачи, которые стояли перед новым лидером Казахстана Н.А. Назарбаевым.

Ключевые слова: Перестройка, распад СССР, Н.А. Назарбаев, М.С. Горбачев, Г.В. Колбин, российско-казахстанские отношения, суверенитет, выборы, независимость.

ГТАМР 03.61.91

**М.С. ГОРБАЧЕВ КЕЗІНДЕГІ САЙЛАУЛАР.
Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫ ҚАЗАҚСТАН КОМПАРИЯСЫ ОРТАЛЫҚ
КОМИТЕТІНІҢ БІРІНШІ ХАТШЫСЫ ҚЫЗМЕТІНЕ САЙЛАУ**

Бүркітбай Гелманұлы Аяған^{1*}

¹Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитеті жанындағы Мемлекет Тарихы Институты.
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: b.ayagan@mail.ru (Аяған)

Түйіндеме. Мақалада архив құжаттары негізінде Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасы Компартиясы Орталық Комитеті Бірінші хатшы болу сайлануы туралы баяндалады. Осы орайда автор тарихнамалық шолу жасап әлемге танымал З. Бжезинский, Ф. Фукуяма, М. Брилл Олкотт сияқты сарапшылар және сол замандағы белгілі М.С. Горбачев, Б.Н. Ельцин, Э.А. Шеварнадзе, Қ. Токаев сияқты қоғамдық-саяси қайраткерлердің естеліктерін пайдаланған. Президент архиві құжаттары және басқа да дереккөздерді пайдалана отыра автор сол кездегі Республика партия комитетінің бірінші хатшысын сайлау қарсаңындағы ахуалды суреттейді. Зерттеудің негізгі мақсаты «Орталық» пен республика арасындағы саяси қарым-қатынасты, КСРО тарау кезіндегі байланыстарды, Тәуелсіз мемлекеттер қалыптасу тарихын жан-жақты және терең зерттеу болып табылады. Сонымен қоса мақалада республиканың бұрынғы басшысы Г.В. Колбиннің қызметіне баға беріліп, жаңа басшы Н.А. Назарбаевтың алдындағы міндеттерге тоқталады.

Аңдатпа сөздер: Бетбұрыс, КСРО-ның құлдырауы, Орталық Комитет, Н.Ә. Назарбаев, М.С. Горбачев, Г.В. Колбин, Ресей-Қазақстан қарым-қатынасы, сайлау, тәуелсіздік.

ELECTIONS IN THE CONDITIONS OF REBUILDING BY M.S. GORBACHEV.
ELECTION OF THE FIRST SECRETARY OF THE CENTRAL COMMISSION
OF KAZAKHSTAN N.A. NAZARBAYEV

Burkitbay Ayagan G.^{1*}

¹Institute of History of the State, Nur-Sultan, Kazakhstan

Corresponding author

e-mail: b.ayagan@mail.ru (Ayagan)

Abstract. The article analyzes the history of the election as the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan N.A. Nazarbayev. A historiographic review of works on the subject under study is carried out, including the works of famous scientists Z. Bzezinski, M.B. Olcott, F. Fukuyama, as well as memoirs of public and political figures of that time: M.S. Gorbachev, B.N. Yeltsin, N.A. Nazarbayev, K.K. Tokayev, E.A. Shevardnadze, T. Suleimenov and others. Based on the analysis of the sources of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (PA RK), an attempt is made to recreate the historical situation associated with the elections of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The main goal of the researcher was to impartially and objectively reproduce the situation and relations in the Center-Republic format during the period of completion of the restructuring of union relations, when the Soviet republics acquired a new status of sovereign states, but the Center, represented by Moscow, still tried to retain certain power. The article also briefly analyzes the results of the activities of the former head of the Communist Party of Kazakhstan G.V. Kolbin and the tasks that faced the new leader of Kazakhstan N.A. Nazarbayev are determined.

Key words: Rebuilding, disintegration of the USSR, N.A. Nazarbayev, M.S. Gorbachev, G.V. Kolbin, Russian-Kazakh relations, sovereignty, elections, independence.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08856071 «Казахстан и Россия: комплексное изучение истории становления и развития двусторонних взаимоотношений в новое и новейшее время (XVIII – начало XXI в.)».

Введение. Актуальность проблемы исследования. Научное осмысление периода распада СССР и становление новых независимых государств в середине 80-х и начале 90-х годов все еще остается очень дискуссионной и сложной задачей. Не исключено, что многих исследователей пугает и масштабность перемен и сложность научного анализа проблемы. Между тем прошло уже более 30 лет как произошла смена руководителя Компартии Казахстана – одного из самых крупных партийных комитетов Советской страны. И смена руководства партийной организации Казахстана имела исключительно важное значение для курса перестройки, для проведения масштабных реформ. К лету 1989 года М.С. Горбачев сам нуждался в поддержке реформаторских сил, способных думать по-новому. О своих переживаниях за судьбу перестройки тогдашний лидер СССР говорил неоднократно в своих трудах, в частности в работе «Наедине с собой». Обзор литературы по данной теме показывает насколько широк диапазон мнений в обществе: от крайне радикальных точек зрения и до теории заговора (Бжезинский, 2014; Горбачев, 2012; История, 2017; Мунчаев, Устинов, 2008; Новейшая, 2007; Олкотт, 2003; Фукуяма, 2010).

В то же время, как показывает проведенный анализ, среди имеющейся литературы мало работ, посвященных роли политической личности, сыгравшей ключевую роль в становлении независимости. И данная статья описывает приход к власти Нурсултана Абишевича Назарбаева на должность Первого секретаря Центрального Комитета Компартии Казахстана и условия при которых он был избран. На взгляд автора статьи избрание Н.А. Назарбаева на пост Первого секретаря стало судьбоносным событием, так как все могло пойти и по-другому. В частности, к власти мог придти человек со старым мышлением, консервативно настроенным и ностальгирующим по «твердой руке».

Материалы и методы. Основной источниковой базой исследования стали материалы Архива Президента Республики Казахстан, фонд 708 «Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана (ЦК КП Казахстана)». При этом значимую часть источников составили документы XV Пленума Центрального Комитета КП Казахстана. В их числе: протоколы мероприятия, выборов Первого секретаря и счетной комиссии производившей подсчеты голосов, тексты докладов и выступлений участников Пленума. Кроме того изучен стенографический отчет XVI съезда Коммунистической партии Казахстана проводившегося 6-8 февраля 1986 года (XVI съезд, 1986: 62-68).

Другим немаловажным источниковым материалом стали мемуарные работы самих непосредственных участников процесса перестройки и последующего распада СССР: М.С. Горбачева, Б.Н. Ельцина, Э.А. Шеварнадзе, Н.А. Назарбаева, также биографические книги об указанных деятелях (Ельцин, 1994; Горбачев, 2012; Млечин, 2015; Назарбаев, 1991; Шеварнадзе, 2009).

Использованный при работе с данными источниками конкретно-исторический метод способствовал воссозданию целостной картины церемонии проведения выборного процесса в высшие органы государственной власти в Советском союзе. Историко-сравнительный метод использовался при выявлении причин замены советским руководством на посту руководителя Казахской ССР Г.В. Колбина на Н.А. Назарбаева и последствия произведенного выбора для социально-политической и экономической отраслей республики и ее дальнейшего будущего.

Примененный в работе метод историзма способствовал погружению в конкретный исторический период, когда процесс формирования советского государства подвергся значительной перестройке, отразившейся на всех сторонах жизни внутрипартийных отношений политической элиты. При подготовке статьи широко использовались казахстанские и зарубежные историографические источники. Автор использовал методы компаративистики, что способствовало проведению объективного анализа библиографии по теме исследования.

Обсуждение. Историография политической биографии Н.А. Назарбаева обширна и включает в себя как труды казахстанских исследователей, так и зарубежных ученых. Сама тема избрания Н.А. Назарбаева лидером республиканской организации неоднократно затрагивалась в трудах О. Видовой, Ж. Саадамбекова и М. Касымбекова. По данной теме вышли в свет работы автора этой статьи и его коллег (Аяган, Ауанасова, 2015; Видова, 2005; Касымбеков, 2011; Онжанов, 2017, Плеханов, 2015; Саадамбеков, 2005). Авторами исследований были введены в научный оборот данные биографии Н.А. Назарбаева, среда в которой он получил воспитание, учеба в Днепропетровске и ступени роста на Казахстанской Магнитке. Авторы монографии подробно проанализировали и закономерности начала обновления и перестройки и выявили условия прихода к власти управленцев нового поколения.

Примечательно, что заметное место среди данной литературы занимают труды таких крупных политологов, как: Збигнев Бжезинский, Марта Брилл Олкотт или Фрэнсис Фукуяма. З. Бжезинский подчеркивал, что «Из пяти новых независимых государств Средней Азии Казахстан и Узбекистан играют самую важную роль. Казахстан в регионе является щитом...». Далее он продолжает: Назарбаев выдвинул концепцию «Евразийского союза» в качестве альтернативы безликому и неэффективному СНГ» (Бжезинский, 2014: 135-136). Профессор Марта Брилл Олкотт была более категоричной, когда подчеркнула, что «...Казахстан начал самостоятельное существование как слабое государство и страна парадоксов, покалеченная и своей историей, и своим географическим положением» (Олкотт, 2003: 25).

В казахстанской историографии данная проблема тоже активно обсуждается (Аяган, 1999; Аяган, Ауанасова, 2015; Джунусов, Мансуров, 1994; Горбачев, 2012; Ельцин, 1994; Назарбаев, Токаев, 2007; Сулейменов, 2017; Председательство, 2010). Вышло много работ по теме, где выдвигаются различные мнения. Своей полнотой описания и достоверностью отличаются работы Президента Республики Казахстан К.К. Токаева, экс-министров иностранных дел М.И. Исыналиева, Т. Сулейменова (Исыналиев, 1999; Токаев, 2007; Сулейменов, 2017). Но, отмечая важность процесса дезинтеграции СССР и становления независимости республики, исследователи почему то не считали нужным осветить процесс избрания Н.А. Назарбаева на Пленуме ЦК Компартии Казахстана. Мы же считаем, то в июне 1989 года решался один из самых важных вопросов-какой деятель станет главой партийной организации и каковы его взгляды на общественное устройство и будущее Казахстана. Отдельный корпус источников по теме составляют труды самого Н.А. Назарбаева, наполненного фактологией и достоверными данными (Назарбаев, 2003а; Назарбаев, 2003b; Назарбаев, 2003c; Назарбаев, 2003d; Назарбаев, 2015; Назарбаев, 2017).

Результаты. В условиях глубоких перемен очень многое зависело от личности тех, кто становился у руля партийной организации. К лету 1989 года уже мало кто сомневался, что Г.В. Колбин совершенно не подходил под требования, которые выдвигал к своим соратникам М.С. Горбачев. И кандидатура на должность Первого секретаря крупнейшей партийной организации, какой была в это период казахстанская, детально обсуждалась в кремлевских кабинетах и перебирались несколько кандидатур, которых было всего три-четыре человека.

В условиях нарастания кризиса в экономике, обострения взаимоотношений «Центр-республика» ЦК КПСС решил сместить с должности Г.В. Колбина по предложению перевода на «работу в Москву». Для проведения организационного пленума ЦК КПСС из Москвы в Алматы прибыл В.М. Чебриков – член Политбюро ЦК КПСС, секретарь ЦК КПСС, который предложил избрать вместо Г.В. Колбина работавшего в тот период Председателем Совета Министров Н.А. Назарбаева.

XV Пленум Центрального Комитета Компартии Казахстана прошел 22 июня 1989 года в Алма-Ате, в здании ЦК Компартии Казахстана. В этом же зале в декабре 1986 года происходило смещение Д.А. Кунаева и формальное избрание, больше похожее на назначение Г.В. Колбина.

По заведенному правилу назначение или избрание Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана, а также Председателя Кабинета Министров и даже Председателя Верховного Совета всех республик проходило при согласовании или же при прямом вмешательстве Политбюро ЦК КПСС и других всесоюзных органов. Поэтому для проведения Пленума ЦК Компартии Казахстана прибыл из Москвы член Политбюро ЦК КПСС, секретарь ЦК КПСС Виктор Михайлович Чебриков.

Работу XV Пленума Центрального Комитета Компартии Казахстана открыл второй секретарь ЦК Компартии Казахстана товарищ Мендыбаев Марат Самитович (АП РК, 1324:1-2).

На пленуме присутствовали из 184 членов ЦК 158, из 51 кандидата в члены ЦК 42, из 35 членов ревизионной комиссии – 31.

Составы Центрального Комитета или кандидатов в члены Центрального Комитета формировались в основном из первых секретарей обкомов партии, председателей облисполкомов и некоторых руководителей районных или городских комитетов. Как правило, в состав ЦК (в народе говорили «Цека») входили секретари ЦК, заведующие крупных отделов, а также ряд министров и директора крупных предприятий. Таким образом, представители номенклатуры в составе ЦК занимали абсолютное большинство. Таковы были правила, введенные еще в 1930-1940 годы И.В. Сталиным.

Место КПСС в системе советской власти как направляющей монополярной силы было зафиксировано в Основном Законе страны – Конституции СССР.

Кроме представителей номенклатуры в состав ЦК входила небольшая группа ученых, главным образом из Академии наук; а также начальники военных округов. Членом ЦК был и известный поэт и общественный деятель О.О. Сулейменов, видимо, как Первый секретарь Союза писателей, а так же руководители комсомола.

В составе ЦК или кандидатами могли быть и знатные комбайнеры или доярки, директора крупных трестов или совхозов, а также руководители профсоюза или творческих организаций.

Руководители второго звена или небольших комитетов, например телевидения и радиовещания, могли быть избраны в состав Ревизионной комиссии. Все составы ЦК или ревизионных комиссии были интернациональными, но при преобладающем количестве казахов и русских.

Всю руководящую работу между съездами по Уставу КПСС вел коллегиальный Центральный Комитет, который в свою очередь избирал и Бюро, состоящий из ограниченного количества лиц; но в составе Бюро, по должности входили Председатель Верховного Совета и Председатель Кабинета министров республики. Во время его работы избирался Пленум, куда входили лица занимающие крупные посты, и небольшая часть представителей интеллигенции.

Аппарат также заранее готовил список выступающих, где должны были быть представлены в номенклатуре представители рабочих и колхозников. Такими декоративными вещами, партия демонстрировала «нерушимый союз рабочих и крестьян».

Но аппарат также была возложена задача подготовки выступающих, где особый акцент переносился на особую роль и «непогрешимый курс ленинской партии». Аппарат и особенно его идеологические отделы должны были дать освещение работе съездов или пленумов в надлежащем духе; для этих задач готовились специальные брошюры или теле-, радиорепортажи, где получали освещение нужные направления или необходимый партийный деятель.

По предложению М.С. Мендыбаева утвердили повестку дня, где значился один вопрос – организационный. Повестка дня была утверждена единогласно. По регламенту работы было внесено предложение не ограничивать по времени выступающих, а пленум закончить в этот же день (АП РК, 1324: 3). Кстати, это предложение по регламенту было совершенно уместным, так как в условиях демократизации и перестройки в ряде уголков СССР, нередко выборы в руководящие органы проходили шумно, с выдвижением альтернативных кандидатур, при стечении большого количества людей и могли растянуться не на один день. Отметим, что члены ЦК наверняка уже знали что в Москве, узким составом Политбюро уже была одобрена кандидатура Н.А. Назарбаева.

Председательствующий товарищ Мендыбаев М.С. – второй секретарь ЦК Компартии Казахстана, объявил, что в связи с избранием на съезде народных депутатов СССР товарища Колбина Геннадия Васильевича председателем Комитета народного контроля СССР и внес предложение об освобождении его от обязанностей Первого секретаря и члена Бюро ЦК Компартии Казахстана.

Это предложение членами ЦК было принято единогласно. В зале была тишина. Обычно велеречивые партийные деятели, ничего прощального и теплого Г.В. Колбину не сказали. Возможно это обстоятельство во многом стало следствием грубейших ошибок со стороны Г.В. Колбина, преследовавшем людей, особенно молодежь после декабрьских событий, а также его голословных и пустых обещаний по решению жилищных проблем, изучению казахского языка и так далее.

По вопросу «О тов. Колбине Г.В.» было принято решение «Освободить т. Колбина Г.В. от обязанностей первого секретаря и члена Бюро ЦК Компартии Казахстана в связи с переходом на другую работу». Далее следовала фраза: «Внести в ЦК КПСС». Постановление было принято единогласно.

После голосования и исполнения необходимых процедур, тов. Мендыбаев М.С. предоставил слово тов. Чебрикову В.М. – члену Политбюро ЦК КПСС, секретарю ЦК КПСС (АП РК, 1324: 4).

Член Политбюро ЦК КПСС, секретарь ЦК КПСС Чебриков В.М. прямо перешел к рассматриваемому вопросу. Он заявил: «Политбюро ЦК КПСС, решая этот вопрос всесторонне его изучало. Во-первых, мы запрашивали мнение товарищей, затем у нас есть решение ЦК Компартии Казахстана, есть какая-то и у нас точка зрения. (Оратор упоминает про решение ЦК Компартии Казахстана, но непонятно о каком решении ЦК Компартии Казахстана идет речь – Б.А.). В общем эта сумма мнений многих товарищей, обкомов партии, Центрального Комитета партии» – продолжил В.Чебриков. – «И мы пришли к такому мнению – рекомендовать вам, пленуму избрать первым секретарем ЦК Компартии Казахстана товарища Назарбаева Нурсултана Абишевича» (АП РК, 1324: 4).

Далее оратор сказал, мне «не надо рассказывать его биографию, не надо рассказывать как он работал, как трудился, вы его хорошо знаете. Прошел он большую школу в республике, был на разных

должностях, да и сейчас занимает ответственную должность. Республику знает, ее проблемы тоже знает, и поэтому, я думаю что нет необходимости сейчас мне, пространным об этом говорить.

А сейчас прошу поддержать рекомендацию Политбюро ЦК КПСС об избрании Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана товарища Назарбаева Н.А.»

Речь В.М. Чебрикова была очень краткой. Мендыбаев М.С., во многом повторил, что сказал В.М. Чебриков, добавив только, что обсуждали этот вопрос, изучали общественное мнение и также решили на Бюро ЦК о том, чтобы рекомендовать тов. Назарбаева Нурсултана Абишевича Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. С таким предложением вышли в ЦК КПСС. Я хотел бы еще добавить, что Нурсултан Абишевич в республике известный человек. Вся его жизнь прошла на наших с вами глазах.

О том, какую линию будет проводить, наверное, будем говорить после того, когда мы подтвердим эти предложения результатами голосования» (АП РК, 1324: 5).

Безоговорочно и очень кратко кандидатуру Н. Назарбаева поддержали Байжанов С.М. – первый секретарь Джамбульского (терминология того времени) обкома партии, член ЦК Компартии Казахстана.

Выступивший после С.М. Байжанова. И.Б. Едильбаев – министр местной промышленности республики также поддержал кандидатуру Н. Назарбаева, но сделал такую оговорку: «что касается возможной его программы, я считаю, что выступление Нурсултана Абишевича на Съезде народных депутатов СССР, который только что закончился, это программное выступление. А что касается возможной альтернативы, я думаю, что сегодня нам нет необходимости выставлять другую кандидатуру» (АП РК, 1324:5-6).

Комментарий И.Б. Едильбаева об иной «возможной кандидатуре» показало, что подковерная борьба за должность Первого секретаря Компартии Казахстана, начавшая особенно остро перед смещением Д.А. Кунаева, не завершилась.

В.И. Локотунин – первый секретарь Карагандинского обкома партии тоже поддержал данную кандидатуру, подчеркнув, что «Н.А. Назарбаев свою трудовую деятельность начинал на Карагандинском металлургическом комбинате».

Далее выступила доярка племзавода «Каменский» Алма-Атинской области Кузьменко В.А. Она заявила: «Когда меня спросили, кто может быть Первым секретарем ЦК, я, вы знаете, без всякого колебания назвала Назарбаева. Это человек, который одинаково заботится о всех нациях, проживающих в Казахстане, знает экономику, политику. Знает именно где, в каком регионе, что нужно сделать, людей всех знает. Я разговаривала с рабочими, действительно, все они поддерживают и говорят: «Правильно Бюро ЦК выдвинуло кандидатуру Назарбаева». Понятно, что женщина говорила искренно, без принуждения, но эти обороты ясно указывали, что речь ей помогали составить представители партийных комитетов. Примерно по той же схеме выступал Герой Социалистического Труда, председатель агрофирмы «40 лет Октября» Талды-Курганской области Н.Н. Головацкий. Отметив оперативность и поддержку передовиков, оратор привел такой пример: «Долго решался у нас вопрос об институте кукурузы. Но стоило вмешаться товарищу Назарбаеву Н.А. и вопрос решился, наша агрофирма сегодня имеет свой институт. Я пожелаю ему, чтобы он и дальше так действовал, способствовал решению Продовольственной программы».

В таком же духе выступил Думанов И.И. – директор Лениногорского полиметаллического комбината, отметивший «доброжелательность» и умение быстро решать производственные вопросы.

Ю.А. Мещеряков – первый секретарь Павлодарского обкома партии, первым из выступавших подчеркнул заслуги Г.В. Колбина. Оратор отметил: «Мы очень быстро рассмотрели первую его часть (плenums), дружно освободили Геннадия Васильевича Колбина и, я думаю, что мы должны выразить глубокую благодарность этому высокопартийному политическому руководителю за годы совместной работы».

Ни методом понукания, ни методом нагнетания обстановки Геннадий Васильевич давал возможность раскрывать способности каждому человеку, и там, где есть эти способности и возможности человек раскрывается, работает в полную мощь. Я думаю, что именно это позволило вместе с составом Бюро ЦК и председателю Совета министров двигать сейчас дела в республике другими темпами. Я думаю, что товарищ Назарбаев Н.А., воспитанный именно на высоких традициях, интернациональных традициях партии, заслуживает сегодня того доверия, которое ему должно быть оказано» (АП РК, 1324: 8).

Из всех выступлений речь Ю.А. Мещерякова выделяется тем, что он не только отмечает особые заслуги Г.В. Колбина, но считает, что Н.А. Назарбаев получил воспитание при Г.В. Колбине.

После Ю.А. Мещерякова выступил С.В. Дрожжин, старший вальцовщик листопрокатного цеха Карагандинского металлургического комбината, о котором упоминал В.И. Локотунин. Оратор отметил, что знает Н.А. Назарбаева 18 лет, когда тот был еще секретарем партийного комитета Карагандинского металлургического комбината. Выступавший даже вспомнил такой факт: «Идешь бывало, по коридору заводоуправления, кабинет секретаря парткома открыт. «Что, Сергей, не заходишь, что мимо пошел?» – спрашивает он. «Да как, Нурсултан Абишевич, – говорю я, – вы работаете, а мне туда». – «Ничего, заходи. Как там дела в семье, в бригаде, как здоровье?» – говорит он».

Все много говорят о перестройке, а он пытается ее делать. А потому, вот металлурги, нас 35 тысяч человек, единодушны, что первым будет так сказать, наш человек».

Некоторые члены ЦК с опаской ожидали выступления Е. Ауельбекова сильно критиковавшего Н.А. Назарбаева на XVI съезде Компартии Казахстана.

И действительно Е.Н. Ауельбеков – первый секретарь Кзыл-Ординского обкома партии говорил больше всех и охватил ряд вопросов.

Во-первых, он так же, как Ю. Мещеряков отметил заслуги Г.В. Колбина, направленного решением ЦК КПСС и с которым республика прошла «значительный путь». «Он все свои силы направил на преодоление тех трудностей, которые были у нас, – отметил оратор. «Достаточно сказать, что за эти два с половиной года Геннадий Васильевич почти ни одного дня не отдыхал, в отпуске не был» (к слову, в устах партийных работников «не отдыхал, в отпуске не был» несет хвалебный характер. На самом деле, эти выражения идут со времен «чрезвычайных дел», со времен сталинщины. Мы полагаем, Г.В. Колбин достойно отдыхал, а пойти в отпуск – кто же ему мешал? В 1986-1989 годах в Казахстане войны не было – Б.А.).

Далее оратор поблагодарил Г.В. Колбина за совместную работу и пожелал ему успехов «на новой ответственной работе». К этому времени Г.В. Колбин был уже утвержден Председателем Комитета Народного Контроля.

Выступающий, далее свою мысль выразил так: «наш пленум рассматривает вроде вопрос небольшой – организационный, но он займет соответствующее место в истории Компартии Казахстана – боевого отряда КПСС. Речь идёт о восстановлении авторитета нашей партийной организации. Тов. Назарбаев Н.А. за последние годы после смены бывшего руководства (имеется в виду Д.А. Кунаев) прошёл большой путь. Он не тот, который был пять лет тому назад, он уже теперь политический руководитель, охватывает многие вопросы всесторонне: и экономики, и культуры. И вы в его выступлениях чувствуете масштабность».

Что касается рекомендации Н.А. Назарбаева на должность Первого секретаря, то Е.Н. Ауельбеков, посчитал, что «выбор наш правильный».

Далее оратор высказал несколько пожеланий: «Главная линия должна быть направлена, как и сейчас, на дальнейшее сплочение на принципиальной, деловой обстановке всех наших партийных организаций, всех коммунистов, всех трудящихся нашей республики» (АП РК, 1324: 9-10).

Следующее его предложение заключалось в скором развитии промышленности, особенно перерабатывающей, а также продвижении Продовольственной Программы и решения проблемы Арала и всего комплекса вопросов по экологии.

Е.Н. Ауельбеков, подчеркнув, что надо «крепко работать в отношении сплочения всех народов, проживающих на территории Казахстана», обратил внимание на события в Новом Узене, где накопилось много социальных проблем. Также он подчеркнул важность сохранения экологии Арала.

И завершая своё выступление, оратор напомнил: «Я, если вы помните неоднократно выступал, критиковал по-старшинству, но должен сказать, что Нурсултан Абишевич делает правильные выводы из критики. За последние годы у нас не было ни одного вопроса и разногласий, мы во всех вопросах сходились, а остальные это все разговоры».

Ни слова на Пленуме или после него не сказал член ЦК З. Камалиденов, которого Москва тоже рассматривала в качестве кандидата на должность «Первого». Позже Н.А. Назарбаев тепло отзывался о З. Камалиденове и других, которых подозревали в этот момент в развязывании политической конкуренции.

Руснак Н.Е. – слушатель Алма-Атинской партийной школы выступил от имени рабочего класса, точнее железнодорожников. Оратор выступал путано, подчеркнув, что «Нурсултана Абишевича я не знаю». Но тут же вспомнил своё выступление на пленуме ЦК в 1987 году, когда он получил от Н. Назарбаева ответ на свой вопрос. Поэтому, подытожил он, железнодорожники попросили: «Если даже не будет Назарбаев выдвигаться, то говорят, свое мнение выскажи. Все-таки получилось совпадение такое». По нашему мнению, Руснака Н.Е. никто заранее не готовил, почему и речь у него получилось такая сумбурная.

На выступлении Н.Е. Руснака прения прекратились и Мендыбаев М.С. в соответствии с Инструкцией ЦК КПСС «О проведении выборов, руководящих партийных органов», вносит предложение о внесении кандидатуры товарища Назарбаева Н.А. в бюллетень закрытого тайного голосования по выборам Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана (так в тексте) (АП РК, 1324: 12).

М.С. Мендыбаев также вносит предложение избрать счетную комиссию в количестве 9 человек, в состав которой вошли: У. Байгельдиев, Г.М. Бубнов, С.В. Дрожжин, М.И. Макаров, Н.А. Марабаев, А. Мустапенова, Т.Т. Омарова, А.И. Щекота и Т.П. Юдина. Председателем комиссии избрали У. Байгельдиева, а секретарем – Т.П. Юдина. Протокол был завизирован заместителем заведующего отделом – заведующим протокольным сектором Общего отдела ЦК Компартии Казахстана В. Шепелем.

После перерыва У. Байгельдиев зачитывает протокол №2 заседания счетной комиссии по проведению и подсчету результатов тайного голосования по выборам первого секретаря ЦК Компартии Казахстана от 22 июня 1989 года. В протоколе указываются члены комиссии, а также повестка дня, включавшая один вопрос: «О выборах первого секретаря ЦК Компартии Казахстана».

В тексте указывается, что в бюллетень закрытого (тайного) голосования по выборам первого секретаря ЦК Компартии Казахстана внесена кандидатура тов. Назарбаева Н.А.

В голосовании приняли участие 158 членов ЦК Компартии Казахстана. Для закрытого (тайного) голосования выдано столько же бюллетеней.

Результаты закрытого (тайного) голосования оказались следующими: за Назарбаева Н.А. – 154, против – 4.

Таким образом, большинством голосов тов. Назарбаев Н.А. избран Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана.

Протокол подписали Председатель, секретарь и члены комиссии. Заверил протокол Заместитель заведующего отделом – заведующий протокольным сектором Общего отдела ЦК Компартии Казахстана В.Шепель.

Протокол №2 счетной комиссии членами ЦК Компартии Казахстана утверждается единогласно. По этому вопросу принимается следующее постановление: «О Назарбаеве Н.А. Избрать т. Назарбаева Н.А. Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. Внести в ЦК КПСС».

После этого Мендыбаев М.С. представляет слово тов. Колбину Г.В. – председателю Комитета народного контроля СССР, речь которого была очень краткой. Он поздравил Н.А. Назарбаева с избранием его первым секретарем «такой крупнейшей партийной организации, какой является Казахская партия». Далее он отметил за слаженную работу тех, с кем работал, а особенно членов Бюро ЦК» с кем были доверительные отношения.

В то же время, Г.В. Колбин ни словом не обмолвился о последствиях декабрьских событий, о несправедливых судах и гонениях на граждан Казахстана в последующий период. Не упомянул он также и постановление ЦК КПСС «О работе Казахской партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся» (май, 1987 г.), где непостижимым образом целый народ был обвинен в «казахском национализме», а многие люди были просто оклеветаны.

Уже избранный Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана Н.А. Назарбаев поблагодарил членов Центрального Комитета за оказанное высокое доверие. Он также подчеркнул, что понимает всю ответственность возлагаемую на него «в столь поворотный момент в истории партии и республики».

Речь Н.А. Назарбаева была концептуально построена на поддержку курса перестройки М.С. Горбачева, с которой «люди связывают решение жизненно необходимых социально-экономических, межнациональных вопросов, которые в застойные времена преуменьшались или умалчивались». Примечательно, что оратор подчеркнул, что пойдет на активный диалог со всеми общественными объединениями (АП РК, 1324: 16).

Н.А. Назарбаев также продолжил: «Партия начала перестройку, партия ведет перестройку. Убежден, что КПСС – это единственно реальная сила, которая объединит весь народ, все общественные течения, направит их инициативу на улучшение нашей жизни». В тот период Н.А. Назарбаев, как человек получивший воспитание и выросший в Советской стране говорил совершенно искренне, полагая, что двигателем всей перестройки станет КПСС. Анализ текста показывает, что оратор лишь раз упомянул имя М.С. Горбачева, что в общем-то было несколько необычно для подобных пленумов, к тому же в первой своей речи уже в качестве руководителя республики.

Ключевым на наш взгляд моментом в выступлении Н.А. Назарбаева стало утверждение, что именно «перестройка наполнит суверенитет республики правовым и практическим смыслом, позволит поднять экономику, создаст условия для возрождения древней истории, культуры казахского народа, обеспечит полнокровную жизнь его родного языка. Конечно, без ущемления прав всех других языков (АП РК, 1324: 17).

Идея полного суверенитета республики было совершенно новым выражением в устах только избранного Первого Секретаря союзной Республики. С другой стороны она была видимо выстрадана и по-новому воспринята во время работы Всесоюзных съездов. Идея придания самостоятельности и суверенитета республикам, в том числе и Российской Федерации была в те годы преобладающей и в выступлениях лидеров всех республик Советского Союза.

Н.А. Назарбаев в конце выступления также поблагодарил Г.В. Колбина за совместную работу и поздравил его с избранием на столь высокий ответственный пост Председателя Комитета народного контроля.

После речи Н.А. Назарбаева слово было предоставлено В.М. Чебрикову. Он говорил долго и главный лейтмотив его выступления заключался в том, что именно Коммунистическая партия стала инициатором перестройки. Но несколько неожиданно прозвучал его тезис о том, что «остро обозначилась необходимость осуществления кардинальной перестройки отношений социалистической собственности» (АП РК, 1324: 20). Это был дипломатичный сигнал присутствующим, что прежние формы и методы управления уже свое отжили. Далее оратор даже употребил выражение «командно-административная экономика», в негативном смысле, что напрямую указывала на необходимость замены всей экономической политики.

Отметив, что Коммунистическая партия является правящей, В.М. Чебриков подтвердил, что «начался процесс реальной передачи власти Советам». Это были совершенно новые идеи, так как уже в 20-ые годы партийная номенклатура подмяла под себя Советы и все общественные организации.

А в остальном член Политбюро, секретарь ЦК КПСС повторил уже всем известные тезисы, например про «группы неформалов, увлекающих за собой людей и необходимости партии быть «политическим авангардом».

Касаясь проблемы взаимоотношений «Центр – республика», В.М. Чебриков вновь стал повторять тезис, что республика многое должна в «общесоюзный котел», так как недодали мяса, молочных продуктов и т.д. Станным выглядело утверждение оратора, что «активно реализуется Продовольственная программа». В реальности, к июлю 1989 года продовольственные магазины стремительно пустели; не хватало продуктов, а в ряде мест шли многолюдные забастовки и митинги.

Возможно, здравыми только выглядели его слова, что «надо снимать острые, конфликтные ситуации, повсеместно усиливать интернациональное воспитание людей» (АП РК, 1324: 27).

При всем том, оратор ни разу не упомянул в необходимости развития отношений между республиками; обошел он так же разговор о Союзном договоре. Все речь оратора в целом, свелась к защите интересов центральных органов власти.

Заключение. Подводя итоги, в качестве заключения подчеркнем следующее:

1. К лету 1989 года стало понятно, что Первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Г.В. Колбин не отвечал тем требованиям перестройки, которые проповедовал М.С. Горбачев. Поэтому нужны были люди с новым мышлением.

2. Из всех кандидатов по своим анкетным данным и опыту работы подходил Н.А. Назарбаев, имевший и «рабочую биографию» и длительный стаж работы в партийных органах, а также хорошо разбиравшийся в экономике.

3. Горький опыт декабрьских событий 1986 года уже не позволял руководителям СССР волонтерски решать кадровые вопросы в национальных республиках.

4. К этому времени в советском обществе разворачивались совершенно иные и очень серьезные процессы, люди требовали глубоких политических и экономических перемен. С высоты пройденного уже хорошо видно, что все же некоторые партийные руководители КПСС даже к лету 1989 года все еще мыслили по старому и оказались приверженными догмам марксизма-ленинизма с приматом классовых ценностей и отрицания рынка. Этот подход был ярко замечен в речи Члена Политбюро, секретаря ЦК КПСС В.М. Чебрикова.

5. Новым руководителям как Казахстана, так и России предстояло коренным образом пересмотреть свои взгляды на развитие советского общества; многое пересмотреть и от многого отказаться. На наш взгляд, избрание Н.А. Назарбаева стало наиболее оптимальным решением, так как во главе партийного руководства Казахстана стал человек, хорошо понимавший особенности советской экономики, но в то же время считавший, что нужны новые идеи и доктрины развития уже в условиях зарождающегося рынка и распада СССР. Поэтому и выборы первого руководителя и июне 1989 года имели столь важное значение для Казахстана.

Список литературы

- Архив Президента РК (АП РК). Ф.708, Оп.139. Д.1324.ЛЛ. 4-6, 8-10.
- Аяган Б.Г. Апогей и закат советского социализма. Казахстанский полигон (1970-е – 1990-е гг.). Кн. 1. Алматы, 1999. 148 с.
- Аяган Б.Г. После распада СССР: Казахстан и Россия на новом витке истории (1991-2000 гг.) // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. Т. 10. Выпуск 1 (75) [Электронный ресурс]. URL: <http://history.jes.su/s207987840002557-1-1> (дата обращения: 11.03.2019). DOI: 10.18254/S0002557-1-1
- Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев: человек у власти: научное издание. Алматы: Литера-М, 2015. 373 с.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска [пер. с англ. О. Уральской]. М.: Издательство АСТ, 2020. 384 с.
- Видова О. Нурсултан Назарбаев. М.: ЭКСМО, 2014. 320 с.
- Горбачев М.С. Наедине с собой. М.: Грин-Стрит, 2012. 688 с.
- Джаксыбеков А. Так начиналась Астана. Записки первого акима столицы. Астана, 2008. 304 с.
- Джунусов М.С., Мансуров Т.А. Лики суверенитета. Суверенитет в призме социальной истории. М.: Машмир, 1994. 218 с.
- Ельцин Б. Записки президента. М.: Огонёк, 1994. 415 с.
- Исиналиев М.И. Штрихи к портретам. Алматы, «Санат», 1999. 240 с.
- История России XX век. Деградация тоталитарного государства и движение к новой России (1953-2008). Том III / под ред. А. Б. Зубова. Москва : Эксмо, 2017. 688 с.
- Касымбеков М.Б. Первый. Очерки о Президенте Республики Казахстан. 3-изд. Астана: «Фолиант», 2011. 246 с.
- Млечин Л. Назарбаев. Между медведем и драконом. СПб: Изд. Аврора, 2015. 383 с.
- Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства. 2-е изд., доп. и перераб. М., 2008. 720 с.
- Назарбаев Н.: без правых и левых...: страницы автобиографии, размышления, позиция...: ответы на вопросы издательства / диалог с Н.А. Назарбаевым вел А.П. Житнухин. Издательство Молодая гвардия, 1991. 254 с.
- Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы: Атамур, 2003а. 288 с.
- Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. Алматы: Атамур, 2003 б. 240 с.
- Назарбаев Н.А. На пороге XXI в. Алматы: Атамур, 2003 с. 256 с.
- Назарбаев Н.А. Стратегия независимости. Алматы: Атамур, 2003 d. 312 с.

- Назарбаев Н.А. Эпицентр мира. Алматы: Атамұра, 2003. 256 с.
- Назарбаев Н.А. Хроника глобального диалога. Казахстан в контексте мировых тенденций: сборник выступлений, раскрывающих позицию Республики Казахстан по ключевым международным вопросам и основные глобальные инициативы. Алматы: Раритет, 2015. 303 с.
- Назарбаев Н.А. Эра независимости. Астана, 2017. 508 с.
- Новейшая история России. 1914–2011: учеб. пособие для бакалавров / М.В. Ходяков, В.А. Кутузов, И.С. Ратьковский [и др.]; под ред. М.В. Ходякова. 6-е изд., испр. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2015. 541 с.
- Олкотт М.Б. Казахстан: непротонный путь. Московский. Центр Карнеги. М., 2003. 354 с.
- Онжанов Н. Бітімгер: Сирия түйіні. Астана: Деловой мир Астана, 2017. 256 с.
- Плеханов С. Не шелковый путь. М: Международные отношения. 2015. 480 с.
- Председательство Казахстана в ОБСЕ-2010. Сборник документов и материалов / Под. ред. Б.К. Султанова. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2011. 260 с.
- Путин В.В. Избранные речи и выступления. М.: Книжный мир, 2008. 480 с.
- Саадамбеков Ж. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. Научно-популярное издание. Астана: «Культегін», 2005. 234 с.
- Сулейменов Т. Избранные статьи, выступления, интервью. Астана, 2017. 272 с.
- Суверенное развитие Казахстана: итоги и перспективы. Международная научно-практическая конференция. Алма-Ата, 1994.
- Токаев К. Свет и Тень. Астана, 2007. 576 с.
- Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек; Пер. с англ. МБ. Левина. М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 588 с.
- Шеварнадзе Э. Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания. М.: Изд. Европа, 2009. 428 с.
- XVI съезд Коммунистической партии Казахстана [6-8 февраля 1986 г.] стенографический отчет. Алма-Ата: Казахстан, 1986. 395 с.

References

- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), F.708. Op.139. D.1324. Ll. 4-6, 8-10.
- Ayagan B.G. Apogee i zakat sovetskogo socializma. Kazahstanskij poligon. (1970-e – 1990-e gg.). (The apogee and decline of Soviet socialism. Kazakhstani landfill. (1970s – 1990s).) Kn. 1. Almaty, 1999. 148 p. [in Russian]
- Ayagan B.G. Posle raspada SSSR: Kazakhstan i Rossiya na novom vitke istorii (1991-2000 gg.). (After the collapse of the USSR: Kazakhstan and Russia on a new round of history (1991-2000) // Elektronnyi nauchno-obrazovatel'nyi zhurnal «Istoriya». 2019. T. 10. Vypusk 1 (75) [Elektronnyi resurs]. Dostup dlya zaregistrovannykh pol'zovatelei. URL: <http://history.jes.su/s207987840002557-1-1> (data obrashcheniya: 11.03.2019). DOI: 10.18254/S0002557-1-1. [in Russian]
- Ayagan B., Auanasova A. Nursultan Nazarbaev: chelovek u vlasti (Nursultan Nazarbayev: a man in power): nauchnoe izdanie. Almaty: Litera-M, 2015. 373 p. [in Russian]
- Bzhezinskii Z. Velikaya shakhmatnaya doska [per. s angl. O. Ural'skoi]. (The Great Chess Board [trans. from English O. Uralskaya].) M.: Izdatel'stvo AST, 2020. 384 p. [in Russian]
- Vidova O. Nursultan Nazarbaev. (Nursultan Nazarbayev) M.: EKSMO, 2014. 320 p.
- Gorbachev M.S. Naedine s soboi. (Alone with myself) M.: Grin-Strit, 2012. 688 p. [in Russian]
- Dzhaksybekov A. Tak nachinalas' Astana. Zapiski pervogo akima stolitsy. (This is how Astana began. Notes of the first akim of the capital). Astana, 2008. 304 p. [in Russian]
- Dzhunusov M.S., Mansurov T.A. Liki suvereniteta. Suverenitet v prizme sotsial'noi istorii. (This is how Astana began. Notes of the first akim of the capital). M.: Mashmir, 1994. 218 p. [in Russian]
- Dzhunusov M.S., Mansurov T.A. Liki suvereniteta. Suverenitet v prizme sotsial'noi istorii. (Faces of sovereignty. Sovereignty in the prism of social history). M.: Mashmir, 1994. 218 p. [in Russian]
- El'tsin B. Zapiski prezidenta. (President's Notes) M.: Ogonek, 1994. 415 p. [in Russian]
- Isinaliev M.I. Shtrikhi k portretam. (Strokes for portraits). Almaty, «Sanat», 1999. 240 p. [in Russian]
- Istoriya Rossii XX vek. Degradatsiya totalitarnogo gosudarstva i dvizhenie k novoi Rossii (1953-2008). Tom III (History of Russia XX century. Degradation of the totalitarian state and the movement towards a new Russia (1953-2008). Vol III) / pod red. A.B. Zubova. Moskva: Eksmo, 2017. 688 p. [in Russian]
- Kasymbekov M.B. Pervyi. Ocherki o Prezidente Respubliki Kazakhstan. (First: Essays on the President of the Republic of Kazakhstan) 3-izd. Astana, «Foliant», 2011. 246 p.
- Mlechin L. Nazarbaev. Mezhdru medvedem i drakonom (Between a bear and a dragon). SPb: Izd. Avropa, 2015, 383 p.
- Munchaev Sh.M., Ustinov V.M. Istoriya Sovetskogo gosudarstva (History of the Soviet state). 2-e izd., dop. i pererab. M., 2008. 720 p.
- Nazarbaev N.: bez pravykh i levyykh...: stranitsy avtobiografii, razмышleniya, pozitsiya...: otvety na voprosy izdatel'stva / dialog s N.A. Nazarbaevym vel A.P. Zhitnukhin. (Nazarbayev N.: without right and left...: autobiography pages, reflections, position...: answers to questions from the publishing house / dialogue with N.A. Nazarbayev was led by A.P. Zhitnukhin). Izdatel'stvo Molodaya gvardiya, 1991. 254 p. [in Russian]
- Nazarbayev N.A. (a). V potoke istorii (In the flow of history). Almaty: Atamura, 2003. 288 p. [in Russian].
- Nazarbayev N.A. (b). Kriticheskoe desyatiletie (A critical decade). Almaty: Atamura, 2003. 240 p. [in Russian]

- Nazarbayev N.A. (c). Na poroge XXI v. (On the threshold of the XXI century.). Almaty: Atamura, 2003. 256 p. [in Russian]
- Nazarbayev N.A. (d). Strategiya nezavisimosti (Independence strategy). Almaty: Atamura, 2003. 312 p. [in Russian]
- Nazarbayev N.A. Epitsentr mira (The epicenter of the world) Almaty: Atamura, 2003. 256 p. [in Russian].
- Nazarbayev N.A. Khronika global'nogo dialoga. Kazakhstan v kontekste mirovykh tendentsii: sbornik vystuplenii, raskryvayushchikh pozitsiyu Respubliki Kazakhstan po klyuchevym mezhdunarodnym voprosam i osnovnye global'nye initsiativy (Chronicle of the global dialogue. Kazakhstan in the context of global trends: a collection of speeches revealing the position of the Republic of Kazakhstan on key international issues and the main global initiatives). Almaty: Raritet, 2015. 303 p. [in Russian]
- Nazarbayev N.A. Era nezavisimosti. (The era of independence). Astana, 2017. 508 p. [in Russian].
- Noveishaya istoriya Rossii. 1914–2011 (Recent history of Russia. 1914-2011): ucheb. posobie dlya bakalavrov / M.V. Khodyakov, V.A. Kutuzov, I. S. Rat'kovskii [i dr.]; pod red. M.V. Khodyakova. 6-e izd., ispr. i dop. M.: Izdatel'stvo Yurait, 2015. 541 p.
- Olkott M.B. Kazakhstan: neproidentnyi put'. (Kazakhstan: untapped path). Moskovskii. Tsentr Karnegi. M., 2003. 354 p.
- Onzhanov N. Bitimger: Siriya tyini (Peacemaker: The Syrian knot). Astana: Delovoi mir Astana, 2017. 256 p.
- Plekhanov S. Ne shelkovyi put'. (Non-silk way). M: Mezhdunarodnye otnosheniya. 2015. 480 p.
- Predsedatel'stvo Kazakhstana v OBSE-2010. Sbornik dokumentov i materialov (Kazakhstan's chairmanship in the OSCE-2010. Collection of documents and materials) / Pod. red. B.K. Sultanova. Almaty: Kazakhstanskii institut strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 2011. 260 p.
- Putin V. V. Izbrannye rechi i vystupleniya. (Selected speeches and speeches). M.: Knizhnyi mir, 2008. 480 p.
- Saadambekov Zh. Nursultan Nazarbaev. Zakony liderstva. (Nursultan Nazarbayev. Laws of Leadership). Nauchno-populyarnoe izdanie. Astana: «Kultegin», 2005. 234 p.
- Suleimenov T. Izbrannye stat'i, vystupleniya, interv'yu. (Selected articles, speeches, interviews). Astana, 2017. 272 p.
- Suverennoe razvitie Kazakhstana: itogi i perspektivy. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. (Sovereign development of Kazakhstan: results and prospects. International scientific and practical conference). Alma-Ata, 1994
- Tokaev K. Svet i Ten'. (Light and shadow). Astana, 2007. 576 p.
- Fukuyama F. Konets istorii i poslednii chelovek (End of story and last person); Per. s angl. MB. Levina. M.: OOO «Izdatel'stvo ACT: ZAO NPP «Ermak», 2004. 588 p.
- Shevarnadze E. Kogda rukhnul zheleznyi zanaves. Vstrechi i vospominaniya. (When the iron curtain fell Meetings and Memories). M.: Izd. Evropa, 2009. 428 p.
- XVI s'ezd Kommunisticheskoi partii Kazakhstana [6-8 fevralya 1986 g.] stenograficheskii otchet. (Congress of the Communist Party of Kazakhstan [6-8 February 1986] stenographic report). Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. 395 p.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

FTAMP 13.09

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_163

ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАДАҒЫ ЕУАЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРІ
(ТУВАЛЫҚТАР МЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Кішкенбаева Жұлдызай Қалыбекқызы¹ , Маслов Халил Борисович^{1*},

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

*Автор-корреспондент

E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com (Кішкенбаева), halel_86@mail.ru (Маслов), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева)

Түйіндемe. Мақала авторларымен тувалықтар мен қазақтардың этникалық автостереотиптері және басқа да этностардың гетеростереотиптері туралы мәселелер қарастырылады. Зерттеу шеңберінде Еуразияның ежелгі және ортағасырлық көшпенділері туралы жазбаша деректерге ретроспективті шолу жүргізіле отырып, Еуразия көшпенділер және қазіргі тувалықтар мен қазақтар туралы тарихи стереотиптерге салыстырмалы талдау жүзеге асырылды. Мәдениетте немесе «дәстүрлі» мәдениеттің үқсас элементтері туралы түсінікте көрініс тапқан көшпенділер стереотиптерінің жалпы қоры анықталды. Ежелгі және қазіргі заманғы стереотиптерге салыстырмалы талдау жүргізу негізінде авторлар белгілі бір сабақтастыққа ие деген қорытындыға келді. Авторлар тобы ежелгі уақытта пайда болған және қазіргі мәдени – этносаралық күн тәртібінде әртүрлі нысандарда қолданылатын гетеростерикалық стереотиптердің бес тобын және автостереотиптердің үш тобын анықтап отыр.

Кілт сөздер: бірегейлік, стереотиптер, этнос, мәдениет, тувалықтар, қазақтар, көшпенділер.

МРНТИ 13.09

ИДЕНТИЧНОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ
КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ
(НА ПРИМЕРЕ ТУВИНЦЕВ И КАЗАХОВ)

Кишкенбаева Жұлдызай Калыбековна¹ , Маслов Халил Борисович^{1*},

Козыбаева Махаббат Маликовна²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

*Автор-корреспондент

E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com (Кишкенбаева), halel_86@mail.ru (Маслов), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева)

Аннотация. В статье авторами исследуются этнические автостереотипы тувинцев и казахов, а также гетеростереотипы других этносов. В рамках исследования проведен ретроспективный обзор письменных данных о древних и средневековых кочевниках Евразии, осуществлен сравнительный анализ исторических стереотипов о евразийских кочевниках и современных тувинцах и казахах. Авторами выявлен общий фонд кочевых стереотипов, отраженных в культуре или в представлениях о подобных элементах «традиционной» культуры. На основании проведенного сравнительного анализа древних и современных стереотипов авторы пришли к выводу, что они имеют определенную преемственность. Авторы выделили пять групп гетеростерических стереотипов и три группы автостереотипов, которые возникли в древности и в различных формах используются в современной культурной и межэтнической повестке дня.

Ключевые слова: идентичность, стереотипы, этнос, культура, тувинцы, казахи, кочевники.

IDENTITY AND ETHNIC STEREOTYPES OF NOMADIC PEOPLES OF EURASIA IN HISTORICAL RETROSPECT (CASE OF TUVANS AND KAZAKHS)

Kishkenbaeva Zhuldyzay Kalibekovna¹ , Maslov Khalil Borisovich^{1*},

Kozybayeva Mahabbat Malikovna²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and Ethnology

*Corresponding author

E-mail: zhuldyzaykk@gmail.com (Kishkenbaeva), halel_86@mail.ru (Maslov), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva)

Abstract. In the article the authors investigate ethnic autostereotypes of Tuvans and Kazakhs, as well as heterostereotypes of other ethnic groups. As part of the study, a retrospective review of written sources on the ancient and medieval nomads of Eurasia was made as well as a comparative analysis of historical stereotypes about Eurasian nomads and modern Tuvans and Kazakhs. The authors identified a common basis of nomadic stereotypes reflected in culture or in ideas about similar elements of “traditional” culture. Based on the comparative analysis of ancient and modern stereotypes, the authors came to the conclusion that they have certain continuity. The authors identified five groups of heterostereotypes and three groups of autostereotypes that arose in antiquity and are used in various forms in the modern cultural and interethnic agenda.

Key words: identity, stereotypes, ethnos, culture, Tuvans, Kazakhs, nomads.

Кіріспе. Бірегейлік ұғымы психология, этнография-этнология, мәдени антропология, әлеуметтану сынды бірқатар гуманитарлық ғылымдардың глоссарийіне енгізілуімен қатар әлеуметтік, экзистенциалды, діни, кәсіби, тілдік, жыныстық психикалық модельді көрсететін күрделі ғылыми мәселеге айналууда. Бірегейлік – адам психикасының ерекше қасиеті, оның сыртқы әлемге қатысты өзін-өзі бейнелеуі, онымен табиғи үйлесуі немесе бірқатар негізгі немесе ресми белгілері бойынша ерекшеленуі. Әр ұлттың өзіндік қайталанбас әлемін тануы арқылы рухани, психологиялық иірімдеріне бойлауында этникалық бірегейлікті түрлі әдістермен танудың маңызы зор.

Этникалық бірегейлік қазіргі ғаламдық жаһандануда постиндустриалды дамуда маңызды елеулі рөл атқаратын формалардың біріне айналууда. Өз кезегінде ол айқын діни ұстаным және әлеуметтік серпіліс жағдайында өзінің этникалық тобын бүкіл әлемге танытудың әрі қарсы қоюдың түбегейлі формаларын қабылдай алады. Сондықтан этникалық бірегейліктің бүгінгі таңдағы формаларын және оның белгілерін зерттеу – қазіргі гуманитарлық ғылым, оның ішінде тарих пәні үшін өзекті болып табылады. Этникалық бірегейліктің негізі өзегі – этноцентризм. Ол тіл немесе сөйлеу белгілері, дене психологиясы – мимика, ым – ишара, антропологиялық нышан, мінез-құлық тұрғысындағы этникалық айқын белгілер сипатындағы этикалық қалыптарды анықтау құралы ретінде әрекет етеді. Бұл белгілер белгілі бір этникалық мәдениеттің әсерінен қалыптасып, қоғамдағы адам мінез-құлқының өзіндік сипатының маңызды бөлігі болып өрістейді.

Этникалық стереотиптің қазіргі ғылыми түсінігі әртүрлі деңгейдегі талдау теорияларын қолданған З. Фрейд, А. Адлердің индивидуалистік теорияларына бастап, К.-Г. Юнг, Э. Фромм, С. Московичи және бірқатар зерттеушілердің нақты әлеуметтік теорияларына дейінгі аралықтағы сан алуан ізденістер үрдісін өткеруде (Тощенко, Хухорева, 2009:124).

Материалдар мен әдістер. Мақала жазу барысында авторлар салыстырмалы-тарихи және типологиялық әдістерге сүйенді. Сонымен қатар жұмыс мақсатына сәйкес нақты материалды саралауда компоненттік талдау, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Этникалық стереотиптер – ұжымдық, тұрақты, жалпыланған және жеңілдетілген эмоционалды түрде боялған, бір этникалық топтың басқа топ туралы немесе өзі туралы түсінігін білдіретін әлеуметтік стереотиптердің түрлері. Қазіргі гуманитарлық ғылымдағы стереотип ұғымы пәнаралық сипатқа ие десек, ол 1920 жылдары әлеуметтану мен әлеуметтік психологияда барынша дамыды. Өткен ғасырда ол құлашын кеңге жая отырып, коммуникация теориясы, этнология, мәдениет, әдебиет, тіл философиясы және тарих тұрғысынан талдау тақырыбына айналды.

Олар негізінен күнделікті сана деңгейінде қалыптасып, келесі ұрпаққа бір мәнді субъектілер түрінде беріледі. Мазмұны, әдетте, басқа этникалық топтағы адамдардың психологиялық ерекшеліктері мен мінез-құлқы, оның моральдық, ақыл-ой, физикалық қасиеттері, осы қасиеттер туралы пікірлерді бағалау жүйесін белгілейді. Сондай-ақ күрделі табиғатына сәйкес осы қауымдастықтың немесе топтың адамдарына қатысты іс-әрекетке арналған рецепт болуы да мүмкін. Этникалық стереотиптердің мазмұнына факторлардың үш негізгі тобы айрықша әсер етеді. Біріншіден, стереотипті топтың ерекшелігі (оның психологиясы, мәдениетте және күнделікті санада орнықан құндылықтар жүйесі,

әлеуметтік-тарихи дамуы). Екіншіден, топтар дамуының әлеуметтік-саяси және экономикалық шарттары және олардың өзара байланысы мен ықпалдастығы кезінде қалыптасқан ерекшелігі. Үшіншіден, тарихи өзара іс-қимылдың ұзақтығы мен тереңдігі. Типологиялық тұрғыдан алғанда этникалық стереотиптер гетеростереотиптер мен автостереотиптерге бөлінеді (Стефаненко, 1999: 227-235).

Автостереотиптер – белгілі бір этникалық топ мүшелерінің өздері туралы асыл мұраты (идеясы). Бұл жағдайда этникалық стереотиптің объектісі болып олардың этникалық тобының ең байырғы типтік өкілдері саналады. Автостереотиптер, әдетте, оң бағалар жиынтығын білдіреді. Десе де кейде этникалық азшылықтар арасында өзін-өзі теріс бағалау көріністері кездеседі. Мәртебесі төмен санаттағы мұндай топтар салыстырмалы түрде алғанда өздерінің қоғамдағы төмен деңгейдегі түрлі әлеуметтік, психологиялық жағдайларымен келісуі не келіспеуі мүмкін. Мұндай жағдайларда олар теріс автостереотиптерді және оң гетеростереотиптерді дамыта түседі. Тұтастай алғанда автостереотиптер оң және теріс элементтердің тепе-теңдігіне ие болып табылады.

Этникалық гетеро және автостереотиптердің қалыптасуына төмендегі жағдайлардың үш тобы өрісті ықпал ететіне баса көрсетілуде: 1) нормал, құндылықтар, мұрат (идея), императивтердің белгілі бір жиынтығын құрайтын қоғамның саяси, экономикалық және діни жүйелері. Ең дұрысы, бұл жиынтықтың қалыптасуы этникалық элитаның құндылық бейнесіне, шындықты құндылық атрибуттауына тән дәйекті бірлікте байыптауда маңызы зор деуге болады; 2) жеке адамның қоршаған ортасындағы нормалар, құндылықтар, мұраттар мен императивтердің әлеуметтік-психологиялық көрінісі. Десе де коммуникативті байланыстар өз ішінде неғұрлым түйықталған сайын жеке тұлғаның белгілі бір топ аясында өз табиғатын неғұрлым оңай танытыны анықталды; 3) жеке тұлғаның жеке психологиялық болмысы, яғни тұлға өмірінің нақты фактілерінің жиынтығы (Стефаненко, 1999: 227-235).

Ғылыми зерттеу нысаны ретінде Орта Азияның тува мен қазақтар сынды түркітілдес халқын қарастыруға болады. Таңдау өзегін бағамдағанымызда, бір жағынан халықтардың этникалық жақындығын, екінші жағынан айтарлықтай айырмашылықтардың болуына байланысты туындайтынын назардан тыс қалдырмаймыз.

Бұл бірқатар маңызды тарихи факторларға байланысты екені мәлім. Ең бастысы, қазіргі тувалықтар мен қазақтар Орта Азия көшпенділерінің тікелей этникалық және мәдени ұрпақтары болып табылады. Олардың қазіргі қоныстану ареалы тұтастай алғанда ежелгі түркі халықтарының мекендеу аумағымен ғана емес, сонымен қатар көшпелі өмір салты пайда болған өңірмен де тарихи сабақтас әрі тамырлас. Бұл ретте аталған ұлттар қазіргі этнографиялық уақытқа дейін өмір сүрген арнадағы кейбір жағдайларда белгілі бір дәрежеде жүзеге асыруды жалғастыру үстінде. Сонымен қатар түркі тілдер қайнары аясында бір бұлақтан нәр алғанымен, тувалықтар мен қазақтар оның әртүрлі салаларына жататыны белгілі. Тувалықтар саян, қазақтар қыпшақ тобына жатады. Осы сипаттағы тарихи тамырластық таңдалған тақырыптың аясында қолда бар этнографиялық деректерге тарихи және салыстырмалы талдау жүргізіп, ортақ сипаттарын айқындай түсуге мүмкіндік береді.

Нәтижелері. Тува халқы өздерін тарихи тұрғыда «тыва», «тыва кижі» деп атайды. Олар Азия құрлығының геофизикалық орталығында, Енисей өзенінің жоғарғы бассейнінде (тув. яз. Улуг-Хем) орналасқан Тува Республикасының таңдаулы (титулды) ұлты.

Конфессиялық діни наным-сенімі буддистер болғанымен, дегенмен дәстүрлі ұстанымдағы мен шаманизм дәстүрі сақталады. Вей, Суй (581-618 жж.) және Тан (618-907 жж.) әулеттерінің Қытай шежірелерінде «дубо», «тубо» этнонимі бар тайпалар туралы алғашқы мәліметтер ерте орта ғасырларға жатады. Этностың түпкілікті шоғырлануы және ортақ этнонимнің бекітілуі XIX ғасырдың басына түсп-түс келеді (Анайбан, Маннай-оол, 2013).

Қазақтар өздерін дәстүрлі ұғымға сай «қазақ» деп атайды. Олар Қазақстан Республикасының таңдаулы (титулды) ұлты. Діни сенімі сунниттік мұсылмандар. Қазақ халқына қатысты тарихи деректер XIV–XV ғасырлардағы тарихи оқиғалармен сабақтас. Алтын Орданың ыдырауымен байланысты орын алған маңызды оқиғалар қазақ тарихының белесті кезеңі. Алып империя аумағында Сібір, Қазақ, Қазан хандықтары, Ноғай ұлы құрылды. Этностың терең шоғырлануы XVI – XVII ғасырлармен сабақтас.

Ұлттық бірегейлік мәселелерімен айналысатын зерттеушілер республиканың тувалық емес халқына (негізінен орыс) қатысты тувалықтардың автостереотиптеріне орай бірқатар гетеростереотиптерді айқындады. Қазақстан Республикасындағы негізгі этникалық қатынас Тува сипатындағы көрінгенімен (қазақтар мен орыстар), Қазақстанда осынау өзекті мәселе өте күшті сипатта көрінеді.

Мәселен, тувалықтарға қатысты орыстар байыптауларында «басқыншылық», «оқшаулану» және «өзін-өзі қамтамасыз етудің жоғары деңгейі» сипатталады. Ресейлік ақпарат берушілердің бірінің айтуынша, «басқыншылық (агрессивтілік) – барлық тувалықтардың ішкі мәні». Тувалықтарға тән ұлттық сипаттардың бірі ретінде суық қару – пышақты кию жиі айтылады. Тувалықтарға қатысты респонденттердің басқа топтары «белсенді», «көпшіл», «мақтаншақ», «табанды» деген сипаттағы гетеростереотиптерді атайды (Ооржак, 2019: 38-47).

Тувалықтар өз ұлттарына қатысты астам мінездемелерді қабылдай бермейді. Автостереотиптер қатарында өмірді бағалаудағы «шынайылық», «аңғалдық», «еркіндік», «күш», «сенімділік», «қыңырлық», «эмоционалдылықты» атауға болады (Ананьева, т.б., 2020: 121-138).

Басқа зерттеулерде тувалықтардың «портреті» сауалнамаға қатысушылардың пікірінше, «мейірімді»,

«мақтаншақ», «ақылды», «күрметті», «сәл жалқау», «қызғаншақ, «ойланбаған шешімдер қабылдайды», «тез ашуланшақ», «қатал мінезді», «еңбекқор», «талантты», «адал», «батыл», «әрқашан көмекке келеді», «Отанын сүйеді» (Донгак, 2019: 43-48).

Тувалықтар үшін ортақ тұрмыстық белгілердің бірі ретінде дәстүрлі тағамдарда етке артықшылық беру аталады. Ол байырғы мәдени мұраның ажырамас құнды бөлігі ретінде қабылданады.

Тувалық ғалымдардың пікірінше, автостереотиптерге тувалықтардың дәстүрлі түрдегі оқшауланған және қатал табиғи жағдайларда (күрт континентальды) өмір сүруі әсер еткені бар. Ол тек мал шаруашылығында ғана емес, сонымен бірге аңшылық кәсіптерінің едәуір бөлігін қамтыды (Ламажаа, 2018: 70-79).

Қазақстандық студенттер арасында өткізілген биполярлық сараптамаға сәйкес, автостереотиптер мен гетеростереотиптердің орташа есептік көрсеткіштерінің статистикалық талдауы пайыздық арақатынаста автостереотиптердің психологиялық сипаттамалары төмендегі ұстанымдармен екшелгені байқалды: «қонақжай», «жомарт», «мейірімді», «ақылды», «жақсы», «ашық», «ұнамды» (Алматы қаласының респонденттері); «қонақжай», «мейірімді», «бейбітшіл», «ашық», «ұнамды» (Шымкент қаласының респонденттері); «қонақжай», «сыпайы», «жақсы», «сенімді», «жағымды», «қайырымды».

Қазақтар туралы гетеростереотиптер мына ұғымдарды қамтиды: «көңілді», «қонақжай», «импульсивті», «ақкөңіл», «көпшіл», «отаншыл» және «ұлттық мақтаныш сезімдері күшті» (Аймағанбетова, 2006: 90-100).

Ұлтты сипаттағы басты «қасиеттерді тіркеу» әдісі бойынша жүргізілген басқа зерттеулерде автостереотиптер басымдылығы байқалады: қонақжайлылық – 10 адам, мейірімділік – 8 адам, жалқаулық – 6 адам, патриотизм – 4 адам, ұқыптылық – 3 адам және «кеудемсоқтық» – 2 адам. Сондай-ақ дәстүр, үлкендерді құрметтеу, дауқестік, тәуелділік, отбасы, қарапайымдылық және басқа сипаттағы стереотиптер бойынша бар-бір жауап берілді. Осы әдістемені қолдана отырып, орыстардың қазақтар туралы мынадай гетеростереотиптері анықталды: ауқатты – 4 адам, мейірімді – 3 адам, пейіл тарлығы – 3 адам, өркөкірек – 3 адам, ақ көңіл – 3 адам, қайырымды – 3 адам; 5 адам қазақтар жайында мүлдем білмейтінін айтқан. Жауапкершілігі зор, діншіл, көп балалы, мейірімді, түйық және басқалар сипатында бір-бір жауап алынды (Андрейченко, 2018: 16-23).

Қазақтар арасында кең таралған тұрмыстық автостереотиптердің бірі – гетеростереотип ретінде кездесетін ет тағамына тәуелділік аталады. Әдетте бұл белгілі бір қасаң өлшеммен екшеледі де орыс немесе еуропалық тағамдарға қарама-қайшы қарастырылатыны бар Қазақ мәдениетінде ет тағамдары ас атасы деп бағаланады (Алибек и др. 2018: 106).

Бір қызығы, егде тартқан ер адам ретінде жиі көзге елестейтін «дәстүрлі» қазақ табиғаты туралы қалыпты белгілердің бірі – ер адамда пышақтың болуы. Бұл атрибут пышақ басты құрал болған кездегі дәстүрлі мәдениеттің экономикалық тетіктерін аңғартады. Соңғы уақытта елдегі қазіргі экономикалық және саяси үрдістердегі дағдарыстарға орай ұлттық мифологияның өсуі байқалды. Сонлай мифологемалардың бірі – қазақтардың тарихи жауынгерлік өр рухтағы тұлғалы сипаты зерделенеді.

Қазіргі қазақ қоғамына қатысты алғанда оның өзіндік күрделі құрылымы бар деп айтуға болады. Бұл ретте рулық, жершілдіктен басқа тілдік белгілері бойынша бөлінудің болғаны байқалады. Бір қарағанда тілдік тұрғыдан алғанда қазақ қоғамының бір бөлігі басқа бөлікті түсінбейтіндей болып көрінуі мүмкін. Мәселе ақпаратты тұтынуда және әр түрлі тілдік ақпараттық өрістерге енудегі қазақ және орыс тілдерінің өзара түйткілдерінде. Қазақ қоғамы үшін этносты нығайтатын, оның тұрақты жағдайын қолдайтын және одан әрі дамуға мүмкіндік беретін белгілерді зерттеу барынша өзекті. Бұл сипаттар аумақтық оқшаулануына байланысты орыс мәдениетімен өзара іс-қимыл және ықпалдастық үрдісіне аз тартылған қазақтарды тувалықтардан ерекшелендіреді.

Қазіргі кезеңдегі тува және қазақ ұлттары ұқсастығының маңызды бөлігі санатында «өзін» Еуразия көшпелі өркениетімен сәйкестендіру болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, көшпелі өмір салтының байырғы мұрасына байланысты орын алған және орын алып отырған таптаурындарды диахрондық аспектіде қарастыру өте қызықты десек болады.

Көне тарих пен құнды тарихи деректерге жүгінсек, көшпенділердің гетеростереотиптері мен автостереотиптері бойынша деректерді бірқатар ежелгі және ортағасырлық жазба дереккөздерінен қарастыруға болады.

Атақты антикалық географ Геродоттың еңбегінде ертедегі көшпенділердің қалыпты сипаттамасы анық байқалатын бірқатар мәліметтер келтірілген. Ең маңыздылары – жеңілмейтін скифтер бейнесі. Оның пікірінше, басты себеп – қалалар мен егістік жерлер болмаса, олар өздерінің мал табындарымен бір жерден екінші орынға оңай көшіп ауысып отырады.

Геродот Скифтердің әскери әдет-ғұрыптарына қатысты этнографиялық құнды мәліметтер келтіреді. «Жылына бір рет өз аймағында әр билеуші шарапты араластыруға арналған ыдыс дайындайды. Бұл тостағаннан жауды өлтіргендер ғана ішеді. Жауды өлтірмегендер бұл ыдыстан шарап іше алмайды, бірақ өз ортасынан аласталғандай шетте отыруы керек. Скифтер үшін бұл ұят. Керісінше көптеген жауларын өлтіргендердің барлығына екі тостағаннан беріледі де олар бірден сіміріп алады» (Геродот, IV, 64-66).

Ал Фукидид болса «Пелопоннес соғысының тарихында» скиф халқы туралы: «97. Бұл соңғылармен еуропалық патшалықтарды салыстыру мүмкін емес, олардың бәрі бірауызды болса да тіпті Азияда

скифтерге қарсы тұра алатын адамдар жоқ» деп жазады (Гаркавец, 2005: 81-82).

Страбон жоғарыда айтылғандарды растай отырып, «VII. 4.6... көшпенділер қарақшылардан гөрі жауынгерлер... Гомер бұл адамдарды бір уақытта «әділ» және «кедей» деп атады. Шынында да, егер оларға жер жалдау ақысы дұрыс төленсе, онда олар ешқашан соғыс бастамас еді». Тайпа туралы айта отырып, Страбон «көршілерге шабуыл жасап, содан кейін келісімдерге ойысатын басқа да көшпелілердің өмір салты осындай сипатта» дейді (Страбон, XI, 3).

Өз кезегінде антикалық дәуір авторы Эфор болса скифтерге жоғары әділеттілік, тақуалық және вегетариандық, қарапайым өмір салты, мүлктік және отбасылық кеңдік, эвномия, жеңілмеу қасиеттері тән екенін көрсетеді. Әрине, скифтерді идеализациялау айқын десек, бұл мәселе Н.С. Широкова, С.А. Тахтаджян жұмыстарында арнайы қарастырылған (Широкова, 1979: 124-138; Тахтаджян, 2001).

Кейінірек тарихшы IV. в. Аммиан Марцеллин көшпелі Алан тайпалары туралы: «Олар түрлі әскери мәнердегі жаттығулардың тамаша жауынгерлері. Сондықтан скиф тектес парсылар әскери істерде өте тәжірибелі» (Аммиан Марцеллин, XXXI, гл. 2, 17-25) деп жазды. Басқа үзінділерде «ұрыста қайтыс болған адам бақытты деп саналады... ал қартайғанға дейін өмір сүріп, табиғи өліммен өлгендерді нақұрыс пен қорқақ сияқты аяусыз мазак етеді» (Аммиан, 2015: 22), сондай-ақ «олар адамды өлтіру сияқты мәнсіз іспен мақтанбайды, даңқты олжа түрінде өлтірілгендердің терісін соғыс тұлпарларына іліп қояды» деп көрсетеді (Аммиан, 2015: 22).

Көне және ерте орта ғасырлар тоғысында Шығыс Еуропада көшпенділердің жаңа жойқын легі пайда болды. Олар туралы Агафийдің Савирге қатысты айтқан сөзіне дейін келтіруге болады: «Соғыс пен тонауға дейін өте үлкен және алып, өте ашкөз, үйден тыс жерде өмір сүруді жақсы көреді, әрқашан бейтаныс адамды іздейді, бір ғана пайда мен олжа үміті үшін бір-біріне қосылып, досынан жауға айналады. Өйткені бірде римдіктермен, бірде парсылармен одақтасып соғысып, енді бірде өзара соғысып, жиған-тигендерін талан-таражға салып сатып жатқаны» (Левченко, 1953: 116-117).

Тұтастай алғанда, ерте кезеңдегі көшпелілерге қатысты байырғы мәдениетте әскери агрессивті сипаттағы көзқарас үстем болғанымен, бірақ одан әділ және адал адамдар мен қауымдастықтардың нақты бейнесі қалыптасқаны анық.

Дала белдеуінің екінші жағында, яғни Қытайда Жүніс және Дисцілік (дисцы) тайпаларымен тығыз байланыс нәтижесінде Солтүстік Қытайдың ерте көшпелілерінің әскери агрессивтілігі туралы нақты сипаттағы гетеростереотиптер пайда болды.

Оған мысал ретінде «Го юй» ден мысал келтіруге болады: «[15] Дисціліктер (дисцы) үлкен шошқалар сияқты ашкөз, ал қасқыр немесе қасқыр сияқты ашкөз, оларды қанықтыру мүмкін емес» (Таскин, 1987: 286). Басқа үзіндіде өзгеше контексте «[20] ...сонымен қатар тұтас қаңқалар тек жундар (жуны) мен дискіліктерге (дисцы) ғана беріледі, бірақ олар дөрекі және ұры, ұқыпсыз және тәртіпсіз, ашкөз және мызғымас. Олардың қызуы тежелмейді, сондықтан олар жабайы аңдар мен құстарға ұқсайды» деп сипатталады (Таскин, 1987: 288-289).

Дао-гун жауынгер жундар (жуны) мен дискіліктер (дисцы) «[163] ...туралы: «Жундар мен дискілер туыстық қатынастарды сақтамайды және басып алуға бейім, оларға шабуыл жасаған дұрыс» дейді. Вэй Цзян болса: «жундарға қарсы жорықта әскерді шаршату - бұл чжухудың орталық жазығындағы адамдардан айрылу. Біз [жорықта] сәттілікке жетейік, нәтижесінде жабайы аңдарды аламыз, бірақ адамдардан айырыламыз. Оларды қалай пайдалануға болады? Оның үстіне жундар (жуны) мен дискіліктер (дисцы) жер үшін өмір сүріп, жерге аса ұқыптылықпен қастерлей қарайды» деп түйеді (Таскин, 1987: 490).

Айта кету керек, жазбаша дереккөздерде оң стереотиптермен салыстыруға болатын кейбір мәліметтер пайда болды. Олар қонақжайлылық пен адалдықты ұсынады. [107] Вэнь-гун он екі жыл бойы дисктермен бірге болғаннан кейін, Ху Ян: «бір кездері біз мұнда дисктер арасында қуаныш табу үшін емес, өз ісімізді аяқтау үшін келдік. Содан кейін Мен: «біз дисктерге жүгіреміз, оларға жету оңай, егер біз өте мұқтаж болсақ, олардан қанағат аламыз, демалып [олардың арасында], Біз қоныстануға болатын ең ыңғайлы орынды таңдаймыз...» (Таскин, 1987: 435). Стереотипке Чжун-Эр мен оның Дисней әйелінің диалогы кіруі мүмкін: «әйеліне жүгініп, Чжун-эр: «мені жиырма бес жыл күт, егер Мен осы мерзімнен кейін келмесе, басқасына үйлен», – деді. Әйелі күліп: «жиырма бес жылдан кейін менің қабірімде үлкен кипарис өседі, бірақ мен сізді әлі күтемін (Таскин, 1987: 453).

Қытай дереккөздері көшпелілерге қатысты ежелгі стереотиптердің жиынтығын көрсетеді. Автостереотиптерді талдау әрне күрделірек. Бұл көшпенділердің өздері туралы пікірлері бізге сол жазбаша дереккөздер арқылы келгенімен байланысты болса керек. Сондықтан олар мәтін авторларының гетеростереотиптерінің жаңғырығы болуы мүмкін.

Самосат Лукиан Токсарис скифінің аузына келесі сөздерді дарытады: «Бізде үнемі соғыс жүріп жатыр, біз басқаларға шабуыл жасаймыз немесе шабуылдарға төтеп береміз немесе жайылымдар мен олжаларға байланысты шайқасқа шығамыз...» (Гаркавец, 2005: 319-320).

Мұны Хундарға қатысты Ши Цзи туралы жазба жолдарда Чонгхан Юэ былай дейді: «...ашық түрде соғысты өз кәсібі деп санайды» (Таскин, 1968: 46).

Мың жылдан кейін 513 жылы Захари Ритордың айтуынша, савиралар Иранмен келіссөздерде жоғарыдағы мәтінмен сарындас ұқсас сөздерді айтады: «Біз қару-жарақпен, садақпен және қылышпен өмір сүреміз және ет тағамдарының барлығын қолдаймыз» (Пигулевская, 1941: 149-150).

Ежелгі түркі руникалық ескерткіштері ерте орта ғасыр дәуіріндегі көшпелі қоғамдарда өмір сүрген автостереотиптер табиғатын шынайы танудың өзегі болып табылады.

Мәселен, Онгин сына тастарынан: «1. Мен көптеген қалаларға шабуыл жасадым, басып алдым, оның әскері келді. Халық оларды мені таң қалдырды, олардың бегі қашты... болды... табғач халқы... мен жеңдім, ұрдым, сындырдым, жеңдім... олардың өліміне дейін» (Малов, 1959: 50).

Басқа мәтіндерден, атап айтқанда Білге қаған, Күлтегін тұлғалары ортағасырлық көшпенді үшін өзін-өзі танудың маңызды бөлігі болғанын түсінуге болады. Алайда басқа автостереотиптер ұшырастып отырды. Күлтегін мәтінінде түріктерге қатысты мынадай жолдар келтірілген: «...және оның үстінен билік құрған қағанға (сол кезге дейін) өлім әкелді; табғаш халқы өздерінің мықты ер ұрпақтарының құлы және өздерінің таза әйел ұрпақтарының құлы болды. Түркі билеушілері өздерінің түркі есімдерін (яғни, атақтары мен атақтарын) қосып, табғаш халқы билеушілерінің атағын қабылдап, табғаш халқының қағанына бағынды» (Малов, 1951: 39-40). Түркі әйелдері таза, ал ер адамдар мықты болып көрінуінен гендерлік рөлдерінің айқын кейпі танылады.

Түркілердің табғачтарға (қытайларға) қатысты гетеростереотиптерін атап өту маңызды дер едік. Оларға түркілерге айлакер, опасыз, бай болып көрінеді: 5. Табғач халқы (бізге қазір) «шектеусіз алтын», «күміс», «ішімдік» (немесе: астық) және «жібек» (әрдайым) деп тәтті сөз сөйледі. Зергерлік бұйымдары «сәнді» зергерлік бұйымдары арбай отырып, олар соншалықты (яғни өте) алыс (өмір сүрген) халықтарды қатты қызықтырды. (Сол) жақын орналасып, содан кейін олар өздеріне жаман қасиеттерді сіңірді. 6. Табғач халқы мен олардың жақтастары (шынайы жолдан) жақсы және ақылды адамдарды, асыл тұлғаларды аластай алмады (алмады). Бірақ егер (жеке тұлғалар) түркілерден (және азғырылған) болса, онда бүкіл рулар (тіпті) жекжаттарға дейін (неке туысына дейін) қабылданбады (Малов, 1951: 34-35).

Жоғарыда зерделенген күрделі де қызықты мәселелерден келесі қорытынды жасауға болады. Көшпенділер автостереотиптерінің (жауынгерлік рух, ет тағамдары, қонақжайлылық) және гетеростереотиптердің оларға қатысты нақты сәйкестігі аңғарылады. Бұл күрделі құбылысты қалай түсіндіруге болатындығы туралы айқын сұрақтар туындайтыны анық. Көшпелілердің үнемі үдемелі қозғалыстағы өмір салты физикалық және психологиялық ұтқырлыққа ие ерекше қоғамдардың қалыптасуына әсер етті. Кейбір мәтіндерде кездесетін көшпенділер болмысына қатысты түйткілдер, бұл «қатал» примитивизм рухындағы әсерлеудің (идеализация) нысаны бола алатын көшпелі өмір салтымен байланысты деп болжауға болады (Тахтаджян, 2001).

Тарихи дереккөздерден көрініп тұрғандай, ұзақ тарихи дәуірлерде гетеростереотиптердің де, автостереотиптердің де тұрақтылығы орын алып отырды. Бұл өз кезегінде тувалықтар да, қазақтар да этнографиялық тұрғыда қазіргі заманға дейін қолданған көшпелі өмір салтының күшті консервативті тұрақты сипатынан туындайды. Мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан өмір салты мен шаруашылық түріне байланысты мінез-құлық үлгілері скифтерге де, ортағасырлық түріктерге де тән болғаны тарихтан мәлім. Ал олардың бірқатары қазіргі тува және қазақ қоғамында кездеседі.

Гетеростереотиптердің қатынасы мен өзіндік сипатын жан-жақты анықтау қажет. Байырғы кезеңдері ол көбінесе ежелгі қоғамдарда үстемдік еткен «бөтен» құндылықтарға деген қарсылыққа байланысты болды. Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуына байланысты көбінесе тікелей әскери қақтығыстар түрінде қалыптасқан әртүрлі топтар өкілдерінің өзара ықпалдастығы маңызды болды. Өз кезегінде бұл «басқаларға» қатысты жағымсыз стереотиптердің беоң алуына әкелді. Қазіргі кезеңде теріс гетеростереотиптер тарихи клишелердің әсіресе ортағасырлық көшпенділерді тұрақты антагонистер ретінде ұсынатын орыс респонденттері арасындағы кейбір қайшылықты байламдармен байланысты байқалады (1 кесте).

1 кесте. Тарихи көздерден алынған гетеростереотиптер және қазіргі заманғы деректер

Дереккөз мәтіні	Тувалықтар	Қазақтар
«...егер біз өте мұқтаж болсақ, олардан қанағат аламыз», «әділ»	Қонақжай, ақкөңіл	қонақжай, ақкөңіл және ақкөңіл, жанашыр
«керемет жауынгерлер», «басып алуға бейімділігі бар», «соғыс пен тонауға дейін ашкөз», «көшпенділер, керісінше, жауынгерлер», «дөрекі», «мызғымас», «ыстық қанды»	белсенді, табанды, агрессивті	импульсивті, табанды
«бұл адамдар бізді қатты жек көреді»	мақтаншақ (өркөкірек)	өркөкірек
«тәртіпсіз», «жеңіл ойлы»	жалқау	жалқау
«ашкөз»	-	етті көп жейді

2 кесте. Тарихи көздерден алынған автостеротиптер және қазіргі заманғы деректер

<i>Дереккөз мәтіні</i>	<i>Тувалықтар</i>	<i>Қазақтар</i>
«бізде үнемі соғыс жүргізіледі», «олар соғысты өз кәсібі деп санайды», «Біз қару-жарақпен, садақпен және қылышпен өмір сүреміз», «мен көптеген қалаларға шабуыл жасадым, басып алдым...», «мен жеңдім, ұрдым, сындырдым, жеңдім...»	батыл, күшті, сенімді, қыңыр, эмоционалды, тез ашуланшақ, қатал мінезді	жауынгер
«таза» және «мығым»	шынайылық, аңғалдық, еркіндік, мейірімді, мақтаншақ, ақылды, құрметті, талантты, адал	Ақжарқын, ақылды, жақсы, мейірімді, ашық, ұнамды
«кез келген ет тағамдарынан күш-қуат жинаймыз»	«тұтынуудағы ұстамдылық»	«көп ет тағамдарын тұтынамыз»

Бұл кестеде көріп тұрғанымыздай, автостеротиптер үш негізгі топқа топтастырылған. Ежелгі уақытта да, қазіргі кезеңде де олар көбінесе экономиканың белгілі бір түрімен айналысатын қоғамның бөлігі ретінде адамға қойылатын жалпы талаптарға байланысты болып келеді. Әр этносының идеалды дәстүрлі өкілі туралы идеяға сүйенуі әр алуан болған.

Қорытынды. Ежелгі және қазіргі заманғы стереотиптерді салыстырмалы талдауға сүйене отырып, олардың белгілі бір сабақтастығы туралы айтуға болады. Гетеростереотиптер тобында бес маңызды нысан сәйкес келеді. Автостереотиптер тобында басты-басты үш нысан бар. Стереотиптердің негізгі бөлігі, әрине, әлеуметтік-экономикалық ұйымның алдыңғы формалары және басым экономикалық сипаттағы көшпелі мал шаруашылығымен байланысты. Тувалықтар мен қазақтар мәдениетінің «дәстүрлі мәдениетке» жақындығы шаруашылық жүргізудің осы нысандарына тікелей хронологиялық жақындығымен көрінеді. Бұл ретте маңызды фактор ретінде бұрынғы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін барлық халықтарды қамтыған ойлаудың архаизациясын баса көрсетеміз. Ол әр ұлттың ұлттық қасиеттерін жаңғырту талабынан туындап жатты. Ұлттық сана-сезімдегі сілкініс қасиетті дінін, ата тарихы, ана тілін, рухани құндылықтарын жаңаша бағамдауға түбегейлі жол ашты. Күні кеше «ұлтшыл» деп айыптауға негіз болған тоталитарлық жүйе қасандықтардан арылу талабы ұлттың өзін өзі тануына мүмкіндік беріп отыр.

Осы бағыттағы өзекті мәселелерді одан әрі зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті болып қала береді. Қазіргі заманғы жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтарды сақтап қалудағы стереотиптердің атқаратын ролін түсіну және нақты көрсету қажет. Жағымсыз стереотиптерден туындаған оң немесе қайшылықтарды жою мүмкіндіктерін анықтау барынша маңызды.

Ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- Агафий. О царствовании Юстиниана / пер., статья и примеч. М.В. Левченко. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. 232 с.
- Аймаганбетова О.Х. Кросс-культурное исследование структуры межэтнических отношений: Социально-психологический аспект. Алматы: Нурпресс, 2006. 236 с.
- Алибек С.Н., Косанбаев С.К., Бегалиева А.К. Этнология Казахстана: история и современность. Монография. Алматы, 2018. 155 с.
- Аммиан Марцеллин. Римская история / перевод с латинского Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни. М.: АСТ: Ладомир, 2005. 631 с.
- Анайбан З.В., Маннай-оол М.Х. Происхождение тувинцев. История вопроса [Электронный ресурс] // Новые исследования Тувы. Электр. журнал. 2013, № 3. URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_19/6487-anayban-mannayool.html (дата обращения: 28.01.2021).
- Ананьева К.И., Басюл И.А., Демидов А.А., Товуу Н.О. Авто- и гетеростереотипы тувинцев и коми: анализ соответствия // Экспериментальная психология. 2020. Том 13. № 2. С. 121–138.
- Андрейченко А.А., Присяжная А.Д., Фонтанецкая Е.Г. Этнические стереотипы казахской и русской молодежи // Вопросы науки и образования. 2018. №16 (28). С. 16–23.
- Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов/составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца. Алматы: Баур, 2005. 1304 с.
- Геродот. История в девяти книгах / перевод и примечания Г.А. Стратановского, под общей редакцией С.Л. Утченко. Ленинград: Изд-во Наука, 1972. 600 с.

Го юй (Речи царств) / Пер., вступление (стр. 3–22) и прим. В.С. Таскина. Отв. ред. М.В. Крюков. М.: Наука (ГРВЛ), 1987. 472 с.

Донгак В.С. Этническая идентичность тувинцев и хакасов в сравнительном плане // Современные этнические процессы на территории Центральной Азии: проблемы и перспективы: сборник материалов второй Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию со дня образования исторического факультета Тувинского государственного университета (г. Кызыл, 17-18 октября 2019 г.). Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2019. С. 43–48.

Ламажаа Ч.К. Национальный характер тувинцев. М.; СПб.: Нестор-История, 2018. 240 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: 1959. 112 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: 1951. 451 с.

Ооржак Л.Н. Влияние национально-психологических особенностей тувинцев на взаимоотношения в коллективе // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2019. Т.8. № 5А. С. 38–47.

Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР / отв. редактор В.В. Струве. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. 170 с.

Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. 320 с.

Страбон География. [Электронный ресурс]. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1260070000#4-6>, (дата обращения: 10.10.2020).

Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). М.: Наука, 1968. 178 с.

Тахтаджян С. А. Скифы Эфора: источники идеализации: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.14 / Санкт-Петербург. ун-т. Санкт-Петербург, 2001. 27 с.

Тощенко Ж.Т., Хухорева О.Н. Стереотип // Тезаурус социологии. Тематический словарь-справочник / Под ред. Тощенко Ж.Т. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 487 с.

Широкова Н.С. Идеализация варваров в античной литературной традиции // Античный полис. Вып. V. Л.: 1979. С. 124–138.

References

Agafiy. O tsarstvovanii Yustiniana (On the reign of Justinian) / per., stat'ya i primech. M.V.Levchenko. M.; L.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1953. 232 s. [In Russian].

Aymaganbetova O.Kh. Kross-kul'turnoye issledovaniye struktury mezhetnicheskikh otnosheniy (Cross-cultural study of the structure of interethnic relations): Sotsial'no-psikhologicheskiiy aspekt. Almaty: Nurpress, 2006. 236 s. [In Russian].

Alibek S.N., Kosanbayev S.K., Begaliyeva A.K. Etnologiya Kazakhstana: istoriya i sovremennost (Ethnology of Kazakhstan: history and modernity). Monografiya. Almaty, 2018. 155 s. [In Russian].

Ammian Martsellin. Rimsкая istoriya (Roman History) / perevod s latinskogo YU.A. Kulakovskogo i A.I. Sonni. M.: AST: Ladomir, 2005. 631 s. [In Russian].

Anayban Z.V., Mannay-ool M.KH. Proiskhozhdeniye tuvintsev. Istoriya voprosa (The origin of the Tuvans. Background of the issue) / [Elektronnyy resurs] // Novyye issledovaniya Tuvy. Elektr. zhurnal. 2013, № 3. URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_19/6487-anayban-mannayool.html (data obrashcheniya: 28.01.2021). [In Russian].

Anan'yeva K.I., Basyul I.A., Demidov A.A., Tovuu N.O. Avto - i geterostereotipy tuvintsev i komi: analiz sootvetstviya (Auto - and heterostereotypes of Tuvans and Komi: correspondence analysis) // Eksperimental'naya psikhologiya. 2020. T. № 2. S. 121–138. [In Russian].

Andreychenko A.A., Prisyazhnaya A.D., Fontanetskaya Ye.G. Etnicheskiye stereotipy kazakhskoy i russkoy molodozhi (Ethnic stereotypes of Kazakh and Russian youth) // Voprosy nauki i obrazovaniya. 2018. №16 (28). S.16–23. [In Russian].

Velikaya Step'v antichnykh i vizantiyskikh istochnikakh (The Great Steppe in ancient and Byzantine sources): Sbornik materialov/sostavleniye i redaktsiya Aleksandra Nikolayevicha Garkavtsa. Almaty: Baur, 2005. 1304 s. [In Russian].

Gerodot. Istoriya v devyati knigakh (Herodotus. History in nine books) / perevod i primechaniya G.A. Stratanovskogo, pod obshchey redaktsiyey S.L. Utchenko. Leningrad: Izd-vo Nauka, 1972. 600 s. [In Russian].

Go yuy (Rechi tsarstv) (Guo yu (Speeches of the Kings) / Per., vstupleniye (str. 3–22) i prim. V.S. Taskina. Отв. ред. М.В. Крюков. М.: Наука (ГРВЛ), 1987. 472 с. [In Russian].

Dongak V.S. Etnicheskaya identichnost' tuvintsev i khakasov v sravnitel'nom plane (Ethnic identity of Tuvans and Khakas in comparative terms) // Sovremennyye etnicheskiye protsessy na territorii Tsentral'noy Azii: problemy i perspektivy: sbornik materialov vtoroy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 25-letiyu so dnya obrazovaniya istoricheskogo fakul'teta Tuvinskogo gosudarstvennogo universiteta (g. Kyzyl, 17-18 oktyabrya 2019 g.). Kyzyl: Izd-vo TuvGU, 2019. S. 43–48. [In Russian].

Lamazhaa CH.K. Natsional'nyy kharakter tuvintsev (National character of Tuvans). M.; SPb.: Nestor-Istoriya, 2018. 240 s. [In Russian].

Malov S.Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii (Monuments of ancient Turkic writing in Mongolia and Kyrgyzstan). M.-L.: 1959. 112 s. [In Russian].

Malov S.Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksty i issledovaniya (Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research). M.-L.: 1951. 451s. [In Russian].

Oorzhak L.N. Vliyaniye natsional'no-psikhologicheskikh osobennostey tuvintsev na vzaimootnosheniya v kollektive (The influence of the national-psychological characteristics of Tuvans on the relationships in the team) // Psikhologiya. Istoriko-kriticheskiye obzory i sovremennyye issledovaniya. 2019. T.8. №5A. S. 38-47. [In Russian].

Pigulevskaya N.V. Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR (Syriac sources on the history of the peoples of the USSR) / otv. redaktor V. V. Struve. M.; L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1941. 170 s. [In Russian].

Stefanenko T.G. Etnopsikhologiya (Ethnopsychology). M.: Institut psikhologii RAN, «Akademicheskiiy projekt», 1999. 320 s. [In Russian].

Strabon Geografiya (Geography). [Elektronnyy resurs]. URL: <http://ancientrome.ru / antlitr/t.htm?a=1260070000#4-6>, (data obrashcheniya: 10.10.2020).

Taskin B.C. Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam) (Materials on the history of Xiongnu (according to Chinese sources). M.: Nauka, 1968. 178 s. [In Russian].

Takhtadzhyan S. A. Skify Efora: istochniki idealizatsii (The Scythians of Ephor: Sources of idealization): avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.14 / Sankt-Peterburg. un-t. Sankt-Peterburg, 2001. 27 s. [In Russian].

Toshchenko ZH.T., Khukhoreva O.N. Stereotip (The stereotype) // Tezaurus sotsiologii. Tematicheskiiy slovar'-spravochnik / Pod red. Toshchenko ZH.T. M.: YUNITI-DANA, 2009. 487 s. [In Russian].

Shirokova N.S. Idealizatsiya varvarov v antichnoy literaturnoy traditsii (The Idealization of barbarians in the Ancient Literary Tradition) // Antichnyy polis. Vyp. V. L.: 1979. S. 124-138. [In Russian].

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
HISTORY OF THE WORLD**

МРНТИ 03.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_172

**ОПЫТ БРАЧНОЙ МИГРАЦИИ В ЮЖНУЮ КОРЕЮ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА
(ТЕОРИЯ ОБМЕНА РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЖЕНЩИН СНГ)**

Ем Наталья Борисовна^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

*Автор-корреспондент
E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Аннотация. В предложенной статье автор актуализирует проблему женской брачной миграции в Южную Корею в начале нового тысячелетия. Автор демонстрирует взаимную связь демографических и социально-культурных характеристик с уровнем удовлетворенности браком женщин-мигрантов. Проведены анализ статистических данных сайтов Министерств и ведомств в Южной Корее, курирующих учет сведений о браке и разводе в стране за период с 2000 по 2017 годы, а также интервьюирование респондентов. Территориальные границы выборки респондентов охватывали г. Сеул, г. Пусан, г. Ансан и близлежащие малые города-спутники Сеула.

В работе изучена специфика процесса международной брачной миграции граждан СНГ, проведен социально-демографический анализ брачности; на основе статистических сведений, а также углубленного интервью женщин СНГ, состоявших в браке с гражданами Кореи, выявлены особенности межнациональных браков, трудности адаптации русскоязычных мигрантов в браке в Южной Корее, а также уровень удовлетворенности в браке. Необходимость изучения поведения граждан СНГ на брачном рынке Южной Кореи обусловлена целью снижения рисков его неэффективности и определения направления дальнейшей политики правительственных и общественных организаций.

Ключевые слова: международный брак, брачная миграция, теория обмена, брачное поведение, уровень удовлетворенности браком, адаптация

FTAMP 03.91

**XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ОҢТҮСТІК КОРЕЯҒА НЕКЕ МИГРАЦИЯСЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ
(ТМД АУМАҒЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛДІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ АЛМАСУ ТЕОРИЯСЫ)**

Ем Наталья Борисовна^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Түйіндемесі. Мақалада автор жаңа мыңжылдықтың басында әйелдердің Оңтүстік Кореяға қоныс аудару мәселесін өзекті етіп көрсетеді. Автор демографиялық және әлеуметтік-мәдени сипаттамалардың мигрант әйелдердің некеге қанағаттану деңгейімен өзара байланысын көрсетеді. Оңтүстік Кореяда 2000-2017 жылдар аралығындағы статистикалық мәліметтерді талдау, сонымен қатар респонденттерден сұхбат алу әдістері қолданылған. Респонденттерді іріктеудің аумақтық шекарасы: Сеул, Пусан, Ансан және Сеулге жақын жердегі кішігірім қалаларын қамтыды.

Мақала ТМД азаматтарының халықаралық некеге байланысты көші-қон процесінің ерекшеліктерін, әлеуметтік-демографиялық талдауды қамтиды. Статистикалық ақпараттар негізінде, сонымен қатар көріс азаматтарына тұрмысқа шыққан ТМД әйелдерінің сұхбаттары арқылы этносаралық некенің ерекшеліктері, Оңтүстік Кореядағы орыс тілді мигранттардың некеге бейімделуінің қиындықтары, сонымен қатар некеге отырудың нәтижелері анықталды. Оңтүстік Кореяның неке нарығындағы ТМД азаматтарының мінез-құлқын зерттеу қажеттілігі, оның тиімсіздігі, тәуекелдерді төмендету және мемлекеттік пен қоғамдық ұйымдардың одан әрі саясатының бағытын анықтау мақсаты өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: халықаралық неке, неке көші-қоны, алмасу теориясы, некедегі мінез-құлық, некеге қанағаттану деңгейі, бейімделу.

EXPERIENCE OF MARRIAGE MIGRATION TO SOUTH KOREA AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY (THEORY OF EXCHANGE OF RUSSIAN-SPEAKING CIS WOMEN)**Yem Natalya Borisovna^{1*}**¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Abstract. In the article the author actualizes the problem of female marriage migration to South Korea at the beginning of new millennium. The author proves the interconnection of demographic and socio-cultural characteristics and the level of satisfaction with marriage of migrant women. The paper is based on the statistical data analysis in South Korea from 2000 to 2017 and respondents interviews. The territorial boundaries of the sample of respondents covered Seoul, Busan, Ansan and small satellite cities around Seoul.

The paper studies the specifics of the process of international marriage migration of CIS citizens, the socio-demographic analysis of marriage. On the basis of statistical information, as well as in-depth interviews of CIS women who were married to Korean citizens, the features of interethnic marriages, the difficulties of adaptation of Russian-speaking migrants in marriage in South Korea, as well as the level of satisfaction in marriage were found. The actuality to study the behaviour of the CIS citizens in the marriage market of South Korea is urged to reduce the risks of its inefficiency and to determine the direction of further policy of government and public organizations.

Key words: international marriage, marriage migration, exchange theory, marital behaviour, level of satisfaction with marriage, adaptation

Введение. Казахстан является привлекательным объектом исследования среди современных ученых – гуманитариев в вопросах изучения межэтнических отношений в данном регионе. Особенностью феномена казахстанской территории как части «лаборатории дружбы народов» советского периода в последнее время являются стремительно развивающаяся экономика, набиравшая обороты сразу в период после распада Советского Союза, стабильность межэтнических отношений при наличии на территории представителей более 130 этнических групп. В период экономического расцвета Казахстан в качестве одного из самых привлекательных объектов для иностранных инвестиций обладал устойчивой политической и социальной стабильностью, что позволило ускорить процесс интернационализации в процветающем Казахстане 2000-х годов. Открыв границы для представителей индустрии, бизнеса, образования и культуры, Казахстан также стал центром значительных международных инициатив не только в регионе Центральной Азии, но и на всем мировом пространстве. Другим значимым феноменом казахстанской стабильности и процветания стала инициатива Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева по созданию беспрецедентного органа, не имеющего аналогов на территории постсоветского пространства, как Ассамблея народа Казахстана. В качестве консолидирующего органа Ассамблея народа Казахстана взяла под свое крыло все общественные этнические организации, создав благоприятные условия для развития представителей всех этносов страны. Получив высокий статус Ассоциации этнических групп стали полноправными членами общественно-политической площадки на всем казахстанском пространстве.

Пройдено три десятка лет, с тех пор, когда страна обрела свою независимость. Сегодня в многонациональном Казахстане проживают более 19 миллионов человек. Одним из маркеров процветания многонационального населения в академической литературе признана «стабильность межэтнических отношений». Одним из показателей благополучия граждан является стабильность и процветание в семейной жизни. Казахстан всегда числился в списке стран с наиболее высоким уровнем межэтнических браков. Будучи членом великого и могучего Советского Союза, Казахская ССР всегда демонстрировала на уровне наиболее высоких показателей социально-экономического развития, еще и высокие показатели «межэтнического сближения». В постсоветском Казахстане оставалось традицией отмечать рост межнациональных браков как подтверждение «межэтнической интеграции и консолидации». Сегодня страна демонстрирует ответы на новые вызовы современности, когда в государстве получило реальное воплощение идея «гражданской идентичности», при этом становится реальной тенденция «интернационализации и глобализации жизни» в её «зарубежном» понимании. Как результат высокого уровня мобильности людских ресурсов, в стране увеличивается число международных браков.

Одним из результатов сближения между Казахстаном и странами-партнерами в политическом и социально-культурном развитии становится увеличение численности международных браков, как правило, девушек. Республика Корея входит в число лидирующих стран-инвесторов, а также признается как один из «братских народов», прошедший путь тридцатилетнего периода независимости. История пребывания этнических корейцев на территории Казахстана насчитывает почти 85 лет.

В результате появляются первые знакомства между будущими брачными партнерами из Казахстана и Южной Кореи. Инициатива, как правило, исходила со стороны южнокорейских граждан, стремящихся найти себе спутницу жизни за пределами своей страны, так как по определенным причинам брачный вопрос не решался в пределах своей этнической территории.

Задачами данной статьи автор ставит - изучить специфику процесса международной брачной миграции граждан СНГ, дать социально-демографический анализ брачности; на основе статистических сведений, а также углубленного интервью женщин СНГ, состоявших в браке с гражданами Кореи, провести анализ проблем межнациональных браков, выявить их особенности; выявить специфику и трудности адаптации русскоязычных мигрантов в браке в Южной Корее, а также уровень удовлетворенности в браке. Необходимость прогнозирования брачного поведения граждан СНГ на брачном рынке Южной Кореи, а также снижение рисков его неэффективности могут актуализировать направления дальнейшей политики правительственных и общественных организаций, задействованных в процессах брачной миграции граждан СНГ.

Методология исследования. Методологической основой работы послужил анализ статистических данных сайтов Министров и ведомств в Южной Корее, курирующих учет сведений о браке и разводе в стране за период с 2000 по 2017 годы. В данном исследовании прослежены показатели динамики браков, половой структуры, этнических характеристик партнеров международного брака. Территориальные границы выборки респондентов охватывали г. Сеул, г. Пусан, г. Ансан и близлежащие малые города-спутники Сеула. Основными представителями выборки были женщины, приехавшие из стран постсоветского пространства, состоящие в браке с южнокорейскими мужчинами. В ходе исследования наибольшую эффективность получил метод анкетного опроса, построенного как последовательные вопросы и ответы. При этом результатами опроса являлись ответы, не характеризующие респондента персонально, а отражающие мнения, отношения некоторой группы лиц. Общение с респондентами характеризовалось различной степенью опосредованности – от телефона, электронной почты до личных встреч лицом к лицу. В социально-психологической литературе этот вид общения трактуется как неполный психологический контакт с затрудненной или отстающей по времени обратной связью (Бутенко, 1989:14).

Все проведенные этапы социологического исследования соответствовали законодательству Республики Казахстан, а также Международному кодексу ICC/ESOMAR (<http://www.esomar.org>) по практике проведения маркетинговых и социальных исследований по статьям «Добросовестность», «Профессиональная ответственность», «Информационная открытость», «Права собственности», «Запись и наблюдение», «Защита данных и конфиденциальность», «Публикация результатов исследования», «Ответственность» и другие.

Обсуждение. Традиция изучения межэтнических браков, как показатель стабильности межэтнических отношений и толерантности, прослеживается ещё со времен советской науки в работах Ю.В. Бромлея (Бромлей, 1989), Л.М. Дробижевой (Дробижева, 1967), Ю.В. Арутюняна (Арутюнян, Дробижева, 1972), С.И. Брука и М.Н. Губогло (Брук, Губогло, 1975). Наиболее распространенным вопросом в этом направлении были посвящены исследования межэтнических браков Н.П. Борзых (Борзых, 1984), А.А. Сусоколова (Сусоколов, 1987). Особенности межэтнических браков в республиках бывшего Советского Союза были раскрыты в статьях Ю.А. Евстигнеева (Евстигнеев, 1971), А.Е. Тер-Саркисянц (Тер-Саркисянц, 1973), Л.С. Толстовой (Толстова, 1985), А.С. Гаджибалаева (Гаджибалаев, 1992). Браки смешанного состава изучались на казахстанском материале Ю.А. Евстигнеевым (Евстигнеев, 1977), А.Б. Калышевым (Калышев, 1984), В.В. Гриценко (Гриценко, 1989). В постсоветский период исследования международных браков актуализируются в работах таких молодых исследователей, как Уалиева С., Эдгар Э. (Уалиева, Эдгар, 2012), также Ем Н.Б. и Эпштейн С. (Yem, Epshtein, 2015). Таким образом, межэтнические браки, как браки между мужчиной и женщиной разной этнической принадлежности, остаются наиболее распространенными и изученными в современной обществоведческой науке. Международные браки рассматривались в меньшей степени, при этом специальных монографических исследований по проблеме международного брака в Корее практически нет. Таким образом, актуальность проблемы международных браков русскоязычных граждан СНГ в Корее требует проведения более углубленных и узкоспециализированных исследований, создания эмпирической базы анализа феномена современной международной брачной пары с участием граждан СНГ. Предварительный анализ зарубежной литературы по исследованиям смешанных браков показал, что трансграничные или международные браки граждан бывшего СССР, в том числе и Казахстана, не являлись предметом отдельного исследования.

Одной из теоретических интерпретаций процесса брачного отбора является теория обмена Дж. Хоманса (Homans, 1961). Теория обмена основана на модели социального взаимодействия Дж. Хоманса, согласно которой базисом возникновения нормативного порядка в обществе является взаимная полезность людей, выгоды, которые они получают в результате обмена между собой разного рода благами (Зборовский, 2015: 112). Согласно Дж. Хомансу, в обществе всегда существует некая шкала ценностей, которые могут быть вовлечены в обмен. Человек «обменивает» некоторые свои качества на качества или свойства других людей: физическую привлекательность на благосостояние, богатство на громкий титул и т.п. Таким образом, брачный выбор основан на оценивании личностных

и социальных качеств предполагаемого партнера, происходит выбор того партнера, который может принести наибольшую выгоду, ценность при наименьших затратах. Среди таких характеристик, которые подлежат обмену и имеют своеобразную рыночную цену, наиболее часто отмечаются: наличие на брачном рынке соответствующих потенциальных партнеров (половое соотношение, соотношение в брачных когортах и другие); возраст; физическая привлекательность и манеры поведения; социально-экономический статус (происхождение, благосостояние, престижность профессии); образование; социально-психологические характеристики личности (эмпатия, эмоциональность, экспрессивность, способность к пониманию, сотрудничеству и т.п.); ценности и убеждения (Emerson, 1976).

Базовое положение теории обмена может быть описано следующим образом: индивиды в процессе интеракций пытаются максимизировать выгоды и минимизировать убытки при достижении наиболее выгодных результатов (результаты = выгода – убытки).

Одним из примеров теории обмена Дж. Хоманса в истории Кореи могут служить «невесты по фото», прибывшие в Америку в начале XX века с тем, чтобы освободить от невзгод свои обедневшие семьи, избежать политического и религиозного притеснения японских империалистов, использовать образовательные и профессиональные возможности, отрицаемые в Корее. Эти женщины выбирали своих предполагаемых мужей по фотографии, которую они получали в своих родных городах (Ем, 2012:30). Они были более молоды, образованны, политически более активны, чем первая волна жен-иммигрантов. Многие из этих женщин посещали среднюю школу в Корее, некоторые даже поступили в институт до эмиграции. Фактически, многие из этих невест имели более высокое образование, чем мужчины, за которых они выходили замуж. Одна женщина объяснила причину, по которой она стала «невестой по фото» – она надеялась найти экономическую, социальную и политическую свободу в Америке. (Mungra, 1997:18) Таким образом, веря в Америку как в страну больших возможностей, большинство корейских женщин обрекали себя на супружескую жизнь с мужьями намного старше их и часто намного беднее.

Дж. Хоманс говорит о том, что все без исключения социальные взаимодействия на всех уровнях подчиняются принципам обмена эквивалентами. Согласно ему, в основе брачного выбора лежит процесс оценивания качеств возможного партнера и оценивания того, кто из возможных партнеров может принести больший выигрыш при меньших затратах. Характеристики индивида при этом рассматриваются как некое благо, подлежащее обмену и имеющее определенную рыночную цену. Таким образом, корейские женщины обретали реальные возможности для собственного роста (образование, карьера, общественное продвижение). Международный брак в США рассматривался также как возможность культурного обогащения (Lee, 1990:112).

Опыт международного брака с участием корейцев распространён и в начале XXI века теперь уже с участием корейских мужчин, которые стали принимать иностранных жен в основном из стран Юго-Восточной Азии. С середины 2000-х годов необратимый процесс увеличения трудовых и брачных мигрантов в Южной Корее развеял миф о моноэтничности «Южная Корея только для корейцев».

Потребность в дешевой рабочей силе на местах 3Д (грязный, трудный, опасный), в силу высокой образованности корейцев и их нежелания работать на неквалифицированных рабочих местах открыла двери трудовым мигрантам, в основном мужчинам из стран Азии. Стремительная индустриализация, урбанизация, а также половой дисбаланс, образовавшийся в результате традиционного предпочтения рождения сыновей, вызвали нехватку невест на брачном рынке Южной Кореи для сельских мужчин, а также представителей низших социальных слоев городского населения (Ем, 2013:16).

В свою очередь, на следующем этапе можно проследить, как социально-экономические факторы выполняют функцию “push and pull” в процессе появления международных браков на постсоветском пространстве. По последним данным исследований в XXI веке удельный вес межэтнических браков изменился. Так, С.К. Уалиевой были рассчитаны коэффициенты по данным Агентства Республики Казахстан по статистике, за период с 1999 по 2015 годы – удельный вес межэтнических браков среди всех браков снизился, с 21,4% до 16,0% соответственно. Если раньше межэтнические браки составляли почти каждую пятую семью, то теперь это почти каждый шестой брак. С.К. Уалиева отмечает тот факт, что в межэтнические браки чаще стали вступать казахи (с 12% до 21%) и казашки (с 8% до 18,8%) в 1999 и 2015 годах, их доля в общем количестве подобных браков увеличилась. Кроме того, в работе подчеркивается, что за прошедшие 15 лет, произошло увеличение вдвое показателей межэтнических браков у казашек. Практически, это новая тенденция последнего десятилетия. Девушки выходят замуж не только за парней другой национальности в нашей стране, так же увеличилось количество браков с зарубежными женихами (Уалиева, 2017).

Результаты. На официальном государственном сайте электронного правительства размещены правила регистрации браков с иностранцами. При этом, информация сопровождается комментарием: «в нашей стране все чаще заключаются «браки между гражданами Казахстана и гражданами другой страны». Это связано с тем, что сейчас въезд и выезд граждан за пределы Республики Казахстан стал достаточно свободным, казахстанцы динамично контактируют с иностранцами в деловом и личностном отношении, усилено развита миграция населения. Все это привело к значительному росту числа браков наших граждан с иностранцами (<https://egov.kz/>).

Начиная с конца 1990-х годов, в записях актов гражданского состояния СНГ стали появляться южнокорейские граждане в качестве брачных партнеров. Первоначально их выбирали, как правило,

этнические корейянки, подсознательно «тянувшиеся» к образу «мужчины в лучших корейских традициях». Статистики по международным бракам представителей различной этнической принадлежности ни в одной стране СНГ не велось. В периодической печати появлялись лишь некоторые упоминания об участившихся таких случаях. В официальной хронике в целом международные браки не рассматривались отдельно ни в статистических данных, ни в академических исследованиях. Такие случаи были достаточно редкими, они требовали лишь разъяснений о порядке регистрации брака с гражданами другой страны. К примеру, по данным пресс-службы Департамента внутренних дел Жетысуского района города Алматы в отделе записей актов гражданского состояния (ЗАГС) Управления юстиции по статистике регистрации браков граждан Республики Казахстан с иностранными гражданами за 9 месяцев 2011 года всего зарегистрировано: 987 актов записей о заключении брака, из них 70 – с иностранными гражданами, 14 – с гражданами дальнего зарубежья, 56 – с гражданами ближнего зарубежья (Регистрация брака граждан...). Опыт международного брака казахстанских девушек, в том числе и этнических корейянок, был изучен на примере Южной Кореи. За более чем двадцатилетний период социально-экономического, научно-образовательного, культурного сотрудничества со странами СНГ Южная Корея стала узнаваемым и привлекательным брендом для всех граждан постсоветского пространства. Корейская массовая культура проникла в повседневную жизнь, а корейские товары народного потребления становятся обыденными в жизни каждого. Присутствие корейского капитала в новых независимых государствах обеспечило многие рабочие места для молодежи, на корейских отделениях готовятся специалисты, в совершенстве владеющие корейским языком. Граждане Южной Кореи становятся активными участниками жизнедеятельности крупных городов России, Казахстана, Узбекистана и других стран. Южная Корея становится одной из стран, с которой Казахстан вводит безвизовый режим. Все это сыграло определенную роль в повышении имиджа Кореи в странах СНГ и увеличении возможности современной молодежи приблизиться к культуре Кореи (Ем, <https://assembly.kz/>).

Одним из результатов такого сближения становится увеличение численности международных браков, как правило, девушек. Инициатива, как правило, исходила со стороны южнокорейских граждан, стремящихся найти себе спутницу жизни за пределами своей страны, так как по определенным причинам брачный вопрос не решался в пределах своей этнической территории.

В Южной Корее в 2000 году доля международных браков составляла 3,5% (11 605 человек), а уже через 5 лет она увеличилась почти в 4 раза и составила 13,5%. В последующие годы доля таких браков стабильно удерживается в пределах 10% (2006 г. – 11,7%; 2007 г. – 10,9%; 2008 г. – 11,0%; 2009 г. – 10,8%; 2010 г. – 10,5%; 2011 г. – 9,0%). Брак иммигрантов с 2002 года демонстрировал высокие темпы роста, более чем на 28% (Международные браки, <http://www.index.go.kr/>).

Международный брак в Южной Корее имеет значение для двух групп людей: никогда не состоявших в браке мужчин в сельской местности и ранее женатых мужчин низкого социально-экономического статуса в городских районах. Позже исследователи отмечали, что международные браки становятся все более частыми и среди городских никогда не состоявших в браке мужчин.

О количестве таких мужчин можно судить, исходя из ситуации с гендерной несбалансированностью в сельских районах в Южной Корее. Стремительная индустриализация 1960-х годов с расширением потребности в сфере услуг к 1980-м годам вызвала миграции женщин в городские районы; мужчины в силу конфуцианских традиций оставались с родителями в сельской местности. В результате в сельских районах соотношение полов (число мужчин на 100 женщин) в возрасте 20-24 года было 126 (1970 г.), 151 (1980 г.), 188 (1990 г.) и 162 (2000 г.). Аналогичные цифры были несколько ниже для возрастов 25-29 лет, но по-прежнему выше 100, достигнув 131 в 2000-м году. Если говорить о начале 2000-х годов, то соотношение полов среди населения никогда не состоявших в браке составляло более 300 в сельской местности и более 200 в городских районах.

Избыток мужчин брачного возраста является также результатом практики селективного аборта, распространенного в 1980-х годах в связи с введением ультразвукового исследования плода. Соотношение полов при рождении превышало 110 в середине 1980-х годов, и достигло пика, 116,5, в 1990 году. С тех пор, после введения запрета на селективный отбор плода, соотношение немного сокращалось, но оставалось на 110 к 2002 году; в 2004 году оно достигло 108. И с наступлением брачного возраста рожденных в эти годы мужчин ситуация с нехваткой женщин уже не ограничивалась только сельской местностью.

Более того, в Корее наблюдался рост разводов семейных пар. Общий коэффициент разводов (количество разводов на 1000 населения) был только 1,1 в 1990 году, и уже достиг 3,5 в 2003 году. Затем с введением требования периода ожидания, он упал с 2,9 в 2004 году до 2,6 в 2005 году. Кроме того, в 2008 году были введены некоторые законодательные поправки в семейное законодательство о гендерном равенстве в правилах раздела собственности при разводе, например. В результате разведенные мужчины не только в сельской местности также стали обращаться к международному браку.

Возраст при разводе составлял 30 лет среди мужчин (46% в 2004 году) и более равномерно был распределен в возрасте 20 и 30 лет среди женщин, которые близки к основному возрасту вступления в брак для обоих полов. Таким образом, повторный брак включает в себя все большую долю всех браков, и особенно международных. Среди корейских мужчин в международных браках 32% вступали в повторный брак в 2001 году, доля разведенных корейских мужчин в 2004 году увеличилась до 45%.

Таким образом, даже в случае разведенных мужчин экономическое положение и доход имели значение, их ограниченные доходы имели большую покупательскую способность для иностранных жен с более низким доходом. В результате, согласно теории обмена, разведенные мужчины, и в целом корейские мужчины в международном браке, могут иметь возможность обмена в браке на более молодой возраст, высшее образование, привлекательную внешность среди женщин зарубежных стран, чем среди корейских женщин. В свою очередь, экономические возможности стран, откуда прибывали иностранные женщины, имели меньшие по сравнению с Кореей показатели. Более половины женщин брачных мигрантов прибывали из семей с меньшим уровнем доходов по сравнению с корейским домохозяйством, куда они попадали.

Если раньше международные браки характеризовались структурой «иностранец муж – корейская жена», и иностранного партнера представляли мужчины из США, Японии, Германии, то браки с конца 1990-х годов имели структуру «корейский муж и иностранная жена». В последнем случае женщины были представлены из «менее развитых, чем Корея, стран», таких как Китай, Филиппины, Вьетнам, Таиланд. С начала 2000-х годов здесь стали возникать браки с женщинами из стран постсоветского пространства (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан) (Ем, 2013:12). Одновременно в академической литературе закрепились определенная схема мультикультурной семьи, в соответствии с якобы работающей в Корее теорией миграции - «гипергамии», когда мигрирующие женщины как невесты из развивающихся стран выходят замуж за мужчин более низкого статуса из богатых стран (Япония, Тайвань, Южная Корея) (Kim, 2009:79).

Поэтому наряду с факторами «притяжения» работают и факторы «выталкивания» согласно теории «pushandpull». Международная брачная миграция зависит от наличия иностранных партнеров, готовых вступить в брак. Как правило, экономические мотивы являлись основной причиной брака за рубежом. Об этом свидетельствовали результаты Национального обследования иностранных жен в Южной Корее, проведенного в 2009 году. В исследовании участвовали 945 респондентов, 45% сообщили об экономических мотивах брака (Lee, 2017). Привлекательность международного брака в Корее теоретически могла быть усилена в результате привлекательности миграции в одну из развитых стран Юго-Восточной Азии. Суровые методы принятия гражданства в Корее делали международный брак одним из путей натурализации для желающих мигрантов.

Южная Корея стала привлекательным рынком для международных браков. Несмотря на то, что наиболее востребованными на брачном рынке остаются этнические корейка, китайки хань, вьетнамки, филиппинки, в последнее время стали заметными и представительницы стран постсоветского пространства, в том числе и Казахстана.

Однако с середины 2000-х годов тенденция роста трансграничных браков в Южной Корее стала более заметной, что нашло отражение в зарубежной научной и академической литературе. Одновременно статистические данные о «мультикультурных» браках граждан Республики Корея зафиксировали появление граф стран России и Центральной Азии, куда включаются граждане Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана. По данным Министерства гендерного равенства и семьи Республики Корея в 2009-2011 гг. были выявлены сведения об участии в межэтнических браках корейцев граждан стран Центральной Азии. По данным 2011 года статус миграционного брака имели женщины из Узбекистана – 1788 человек, Кыргызстана – 455, Казахстана – 213. Таким образом, данные по гражданам Казахстана также продемонстрировали их долю участия в межэтнических браках с корейцами: 2009г. всего – 147, в том числе мужчин – 5, женщин – 142; 2010 г. всего – 195, в том числе мужчин – 8, женщин – 187; 2011г. всего 213, в том числе мужчин – 8, женщин – 205 (Ем, 2013:12).

Автор данной работы провела анализ статистических данных сайтов Министерств и ведомств в Южной Корее, курирующих учет сведений о браке и разводе в стране за период с 2000 по 2017 годы. Были прослежены показатели динамики браков, половой структуры, этнических характеристик партнеров международного брака. Территориальные границы выборки респондентов охватывали г. Сеул, г. Пусан, г. Ансан и близлежащие малые города-спутники Сеула. Основными представителями выборки были женщины, приехавшие из стран постсоветского пространства, состоящие в браке с южнокорейскими мужчинами. Женщины представляли такие страны, как Казахстан – 20 (37,0%), Узбекистан – 18 (33,3%), Россия – 10 (18,5%), Кыргызстан – 5 (9,3%), Таджикистан – 1 (1,9%). Они определяли себя по гражданству до брака в том числе, кроме того, указывалось место рождения. Статистические данные исследования: количество анкет – 54, количество от участия в опросе – 13, количество записанных интервью – 20.

Образование, которое имели женщины в браке, выглядело следующим образом: «послевузовское профессиональное» – 11 человек (20,4%), «послевузовское незаконченное» – 2 человека (3,7%), «высшее» – 21 (38,9%), «незаконченное высшее» – 7 (12,9%), «среднее профессиональное» – 10 (18,5%), «среднее общее» – 3 (5,6%). В брак с корейцем вступают в основном женщины, имеющие среднетехническое образование и выше. Для стран с высокой экономикой (Россия и Казахстан) было характерно численное превосходство женщин с высшим и послевузовским образованием.

Таким образом, в брак с южным корейцем в основном вступают женщины стран СНГ с высоким уровнем образования. Они, как правило, из интеллигентной семьи, выросли в городской обстановке. Кроме того, напомним, что наличие высокого образования предусматривает старший возраст. Женщины повышают социально-экономический статус, они смогли построить карьеру, улучшить материальное

положение. Соответственно возраст их колеблется в пределах 30-36 лет. Хотя женщины, родившиеся в 1990-х, тоже могли получить высшее образование, но ещё не успели построить профессиональную карьеру. В академических работах был получен результат: иностранные женщины, выйдя замуж за корейских мужчин, имеют низкий уровень образования, низкий профессиональный статус и моложе в браке по сравнению с корейскими женщинами. Как мы считаем, выводы исследователей о тенденции иностранных жен в браке с корейскими мужчинами не иметь образования, не соответствуют ситуации с женщинами из стран СНГ.

В зрелом возрасте, когда женщина имеет высокий образовательный уровень, она может, как впервые заключать брак с южным корейцем, так и вступать в брак повторно. В обоих случаях такие женщины имеют определенный опыт социализации, самостоятельны, экономически самостоятельны и независимы. В период экономического кризиса такие женщины наиболее болезненно воспринимают трудные ситуации, однако ещё больше усилий прилагают для их изменения. Они не сидят на месте, могут забыть про свой социальный статус и бросить престижную работу врача или педагога и заняться бизнесом. Так, Екатерина из Узбекистана, которая имеет высшее образование по специальности «педиатрия», имеет стаж работы на участке – 5 лет, рассказывала: «Сначала у меня было все, а со смертью мужа все в жизни перевернулось. Я пахала (усердно работала), мне надо было кормить ребенка. По участкам этим детским врачом на мизерной зарплате... да ну, а ребенок растет... представляешь, я даже уже об этом (о браке – прим. автора) серьезно думала, надеялась, может с моим медицинским образованием у меня получится работать в госпитале или со знанием языков – работать переводчиком».

Ольга из России имеет законченную аспирантуру, но не защитила диссертацию, русская по национальности, свободно владеет английским и корейским языками, она тоже приехала в период кризиса. Гаухар из Кыргызстана: «Да, есть образование, экономическая специальность, полученная в нашем государственном университете в Бишкеке, но здесь диплом никому не показывала, потому что спроса нет». Вероника из Казахстана окончила школу с золотой медалью (знак, который давался тем, кто учился только на «отлично»). Это «позволило ей поступить в университет без экзаменов, она окончила педагогический институт в г.Талдыкорган».

Появление новых экономических возможностей, новых ценностей все чаще приводит к откладыванию брака для образованных женщин. Только достигнув уже статуса «старой девы» и обнаружив вокруг множество подруг, ровесниц, которые вышли замуж и имеют детей, они «готовы рассмотреть брак с южным корейцем».

Для некоторых женщин в период последних 10-15 лет стало более приемлемым родить ребёнка, как называют в народе, «для себя». Однако образованная женщина сначала рассмотрит все имеющиеся возможности для реализации своей женской миссии, своего предназначения. Возможно, она сначала подумает все же о браке. Тем более, в многонациональной стране, где межэтнические браки все чаще становятся обыденностью. А международный брак по статусу стоит выше брака с представителем другого этноса в пределах своей страны.

Для многих была характерна ситуация, когда «образованная женщина может более адекватно представлять возможности брачной жизни в Корее. Это не будет слепая «корейская мечта», основанная на «корейской драме». Кроме того, среди таких образованных женщин часто выявляются женщины, связанные с Кореей. Людмила из России закончила бакалавриат в Европе, а магистратуру в университете США по корееведению. Замира из Казахстана имеет незаконченное высшее образование, обучалась на корейском отделении казахстанского университета, на 3 курсе прошла языковую стажировку в Сеуле. Мадина из Казахстана имеет высшее образование, работала менеджером по проектам в южнокорейской переводческой компании сначала в Алматы, теперь в Сеуле.

Таким образом, они имеют более ясные представления о культуре страны своего брака. Часто это могли быть случаи, когда они либо изучали язык профессионально, либо уже его знали и работали с корейскими партнерами (это могла быть как крупная корейская компания, так и частные бизнесмены, например, по распространению корейской косметики или другого товара).

С начала 1990-х годов в странах СНГ начались политические и экономические преобразования, связанные с изменением форм собственности, переходом от советской, командно-административной системы общественного устройства к правовому, демократическому государству. Страны СНГ приступили к новому государственному строительству, во многом отказываясь от бывшего социалистического прошлого. Однако прежняя система взаимоотношений сохраняла свои устои в новых условиях либерализации социально-экономической системы. Государства стали переживать экономический кризис, многие оказались за бортом благополучной экономической стабильности в переходный период.

Таким образом, существует прямая зависимость удовлетворенности браком от изменения в материальном положении по сравнению с добрачным периодом. Те женщины, у кого улучшилось материальное положение, в большинстве были удовлетворены браком, (квалифицируя его как достаточно удачный или очень удачный) и составили 60% из тех, у кого улучшилось финансовая ситуация в Корее. Как было замечено, если финансовая ситуация «не изменилась» или «в какой-то степени ухудшилась», то женщины «как-то не совсем» или «так себе» удовлетворены, а также считают брак очень неудачным.

Виктория из Узбекистана считает, что вышла замуж по расчету, потому что желала в жизни еще лучшего, чем видела у себя дома. Муж работает водителем автобуса. Раньше он занимал более высокий статус, по ее словам, она ездила на служебной машине мужа в первый год после брака. Она оценивает свое материальное положение «так себе», не очень довольна браком, но уверена, что все изменится. Однако, в целом, ожидания от брака не оправдались. Считает проблемными вопросы социально-экономической жизни и разницу в культуре причинами не очень успешной жизни. Если бы выдался случай вернуть все, она бы выбрала в браке «совсем другого человека». Иногда она думает о разводе с мужем. Причинами развода назвала: корейскую гордость, материальные вопросы, безответственность по отношению к семье.

Мадина из России, оценивая пять лет, что живет в Сеуле, сказала, что материальное положение среднее (5 из 10), но при этом считает, что оно «улучшилось по сравнению с добрачным периодом». Замира из Казахстана считает, что жить будет только в Корее. Хотя она живет в маленьком городе, она может иногда выезжать в Сеул погулять с сыном. Оценивая свою жизнь, материальное положение, она все же засмушалась и сказала, что, в целом, жизнь по сравнению с Казахстаном особо не улучшилась, не изменилась». «Жить здесь не просто, это только кажется так, что все красиво. Мы все равно разные. Иногда хочется все бросить, но не могу. Сын очень любит папу, да и я уже не смогу жить в Казахстане. Но и с ним иногда очень сложно, что не выдерживаю». Татьяна из Казахстана: «Материальное положение сейчас на 3 балла из 10, я считаю, что положение ухудшилось. До брака я сама работала, а здесь – распоряжаюсь только тем, что мне выдают государство и муж».

Заключение. Выходцы из стран бывшего Советского Союза в большинстве случаев имели среднее профессиональное или высшее образование, низкий уровень владения корейским языком, высокую ориентацию на принятие корейского гражданства и менее болезненно воспринимали стереотипно негативное отношение к ним со стороны корейских граждан. Все это и формировало специфическое восприятие окружающей действительности, разрушение «корейской мечты», когда их социальный статус в Корее оказывается идентичен или даже еще ниже по отношению к их статусу в покинутой родине. Зачастую фактор экономических трудностей, социальных катаклизмов в странах постсоветского пространства заставляет мигрантов более снисходительно оценивать новый социальный статус в Южной Корее, так как уровень жизни в Корее в целом компенсировал уровень жизни конкретной семьи, куда попадала среднестатистическая невеста из стран постсоветского пространства.

Кроме того, в связи с актуализацией необходимости предотвращения рисков международных браков для выходцев из стран бывшего СССР, нами была выявлена связь демографических и социально-культурных характеристик с уровнем удовлетворенности браком женщин-мигрантов на примере женщин мигрантов из СНГ.

Таким образом, женщины стран СНГ в брачной миграции в Южной Корее «имеют специфические особенности» в браке с южнокорейскими мужчинами в силу разного менталитета, восприятия действительности, ожиданий, связанных с опытом становления личности в обществе постсоветского пространства.

Факторы притяжения и выталкивания сыграли свою роль в силу исторических событий на постсоветском пространстве, усугубленных экономическими катаклизмами и политической нестабильностью. Для стран СНГ брачная миграция является в некотором смысле потерей социального капитала. В брак в Южную Корею выехали в основном образованные женщины, высокую долю составили лица с послевузовским образованием. Судьбы этих женщин первые годы миграции испытывают большой риск развода. Мотивация брака у женщин часто заключается в «улучшении жизни и повышении материального благополучия». А стремление остаться в Корее, даже в случае развода, формирует когорту мигрантов СНГ, оказавшихся в условиях «выживания» на узком пространстве экономически процветающей Кореи.

Список литературы

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М. Социально-культурное развитие и сближение наций в СССР на современном этапе. М.: Знание. 1972. 32 с.

Борзых Н.П. Межнациональные браки в СССР в середине 1930-х годов // Советская этнография. 1984. № 3. С. 101-112.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. М.: Наука, 1989. 420 с.

Брук С.И., Губогло М.Н. Двухязычие и сближение наций в СССР (по материалам переписи населения 1970г.) // Советская этнография. 1975. № 4. С. 18-32.

Бутенко И.А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентами: Учеб.пособие для ун-тов. М.: Высш.шк. 1989. 176 с.

Гаджибалаев А.С. Национально-смешанные браки в Азербайджане и их роль в этнических процессах: Автореф. ... дис. канд. истор. наук. Баку, 1992. 19 с.

Гриценко В.В. Факторы устойчивости национально-смешанных и однонациональных браков: Автореф. дис. канд. истор. наук. М. 1989. 21 с.

Дробижева Л.М. О социальной однородности республик и развитие национальных отношений в СССР // История СССР. 1967. № 1. С. 67-82.

Евстигнеев Ю.А. Современные этнические процессы в Северном Казахстане (В аспекте динамики межнациональных браков). Автореф.дис. к.и.н. Ленинград. 1977. 25 с.

Ем Н.Б. Факторы выбора брачного партнера: теория и практика на примере зарубежных корейцев во 2-й половине XX века // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. 2012. №2 (59). С. 27-32.

Ем Н.Б. Мультикультурализм в Южной Корее: новый миф и реальность (случай брачных мигрантов) // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. 2013. №2(63). С. 15-19.

Ем Н.Б. Казахстан – территория эмоциональной легитимности // <https://assembly.kz/ru/news/kazakhstan-territoriya-emotsionalnoy-legitimnosti/>.

Ем Н.Б. Основные тенденции межэтнического брачного рынка в Южной Корее в 2000-е годы: факторы спроса и предложения для женщин Центральной Азии // Вестник КарГУ. Серия история, философия. 2013. №2(70). С. 9-17.

Emerson, R.M. Social Exchange Theory // Annual Review of Sociology. 1976. №2. P. 335-362.

Зборовский Г.Е. История социологии: современный этап: учеб. для вузов / Г.Е. Зборовский ; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования ХМАО – Югры «Сургут. гос. пед. ун-т»; Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина». 2-е изд., испр. и доп. Сургут [и др.]: РИО СурГПУ. 2015. 259 с.

Homans G.C. Social Behaviour: Its Elementary Forms. - Routledge & Kegan Paul. 1961. 404 p.

Калышев А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана (по материалам Павлодарской области 1966-79 гг.) // Советская этнография. 1984. №2. С. 71-77.

Kim, A.E. Global Migration and South Korea: Foreign Workers, Foreign Brides and the Making of a Multicultural Society // Ethnic and Racial Studies. 2009. № 32 (1). pp. 70-92.

Lee, B.S.; Klein, J.L. Changing Trends in International Marriages between Korean Men and Southeast Asian Women, 1993–2013 // Asian Population Studies. 2017. №13(3). P. 226-249.

Lee, D.B. Marital Adjustment between Korean Women and American Servicemen // Kim, Hyung-chang; Lee, Eun Ho. Koreans in America: Dreams and Realities. Seoul. 1990. P. 112.

Murray, A.Y. Ilse Women and the Early Korean American Community: Redefining the Origins of Feminist Empowerment // Yong In Song, Ailee Moon. Korean American Women Living in two Cultures // Academia Koreana. 1997. P. 14-28.

Толстова Л.С. Национально-смешанные браки у сельского населения Каракалпакской АССР // Советская этнография. 1985. № 3. С.64-72.

Уалиева С.К. Тенденции межэтнических браков в Казахстане // Мир Большого Алтая. 2017. №3 (3). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-mezhetnicheskikh-brakov-v-kazahstane>.

Уалиева С., Эдгар Э. Межэтнические браки, смешанное происхождение и «дружба народов» в советском и постсоветском Казахстане // <http://demoscope.ru/weekly/201207.php>.

URL http://www.esomar.org/uploads/public/knowledge-and-standards/codes-and-guidelines/ICCESOMAR_Code_Russian_.pdf.

URL https://egov.kz/cms/ru/articles/marital_status/marriage_with_foreigners.

URL Регистрация брака граждан Республики Казахстан с иностранными гражданами и лицами без гражданства// <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/30716>.

URL Statistics to Marriage Immigrants // <http://www.index.go.kr>.

Yem N., Epshtein St.J. Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937-1965 // Seoul Journal of Korean Studies. 2015. №28(2). P. 133-152.

References

Arutyunyan Yu. V., Drobizheva L. M. *Sotsial'no-kul'turnoe razvitiye i sbliizheniye natsij v SSSR na sovremennom etape* (Socio-cultural development and rapprochement of nations in the USSR at the present stage). M.: Znanie, 1972. 32 s. [in Russian].

Borzykh N. P. *Mezhnatsional'ny'e braki v SSSR v seredine 1930-kh godov* (International marriages in the USSR in the mid-1930s) // *Sovetskaya etnografiya*. 1984. № 3. S. 101-112. [in Russian].

Bromlej Yu. V. *Sovremennyye problemy etnografii* (Contemporary problems of ethnography). M.: Nauka, 1989. 420 s. [in Russian].

Bruk S. I., Guboglo M. N. *Dvuyazychie i sbliizheniye natsij v SSSR (po materialam perepisi naseleniya 1970 g.)* (Bilingualism and the rapprochement of nations in the USSR (based on the 1970 census) // *Sovetskaya etnografiya*. 1975. № 4. S. 18-32 [in Russian].

Butenko I. A. *Anketnyy opros kak obshcheniye sotsiologa s respondentami* (Questionnaire survey as a communication between a sociologist and respondents): *Ucheb. posobie dlya un-tov*. M.: Vyssh. shk. 1989. 176 s. [in Russian].

Gadzhibalaev A. S. *Natsional'no-smeshannyye braki v Azerbaidzhane i ikh rol' v etnicheskikh protsessakh* (Nationally mixed marriages in Azerbaijan and their role in the marriage process): *Avtoref. ... dis. kand. istor. nauk*. Baku. 1992. 19 s. [in Russian].

Griczenko V. V. *Faktory ustojchivosti natsional'no-smeshannykh i odnonatsional'nykh brakov* (Factors of the stability of nationally mixed and single national marriages): *Avtoref. dis. kand. istor. nauk*. M. 1989. 21 s. [in Russian].

Drobizheva L. M. *O sotsial'noj odnorodnosti respublik i razvitiye natsional'nykh otnoshenij v SSSR* (On the social homogeneity of the republics and the development of national relations in the USSR) // *Istoriya SSSR*. 1967. № 1. S. 67-82 [in Russian].

Evstigneev Yu.A. Sovremennyye etnicheskie processy v Severnom Kazakhstane (V aspekte dinamiki mezhnatsional'ny'kh brakov) (Contemporary Ethnic Processes in Northern Kazakhstan (In the Aspect of the Dynamics of Interethnic Marriages). Avtoref. dis. k.i.n. Leningrad, 1977. 25 s. [in Russian].

Emerson, R.M. Social Exchange Theory // Annual Review of Sociology. 1976. №2. P. 335-362.

Homans G.C. Social Behaviour: Its Elementary Forms. Routledge & Kegan Paul. 1961. 404 p.

Kaly'shev A.B. Mezhnatsional'ny'e braki v sel'skikh rajonakh Kazakhstana (po materialam Pavlodarskoj oblasti 1966-79 gg.) (International marriages in rural areas of Kazakhstan (based on materials from Pavlodar region 1966-79) // Sovetskayae'tnografiya. 1984. №2. S. 71-77 [in Russian].

Kim, A.E. Global Migration and South Korea: Foreign Workers, Foreign Brides and the Making of a Multicultural Society // Ethnic and Racial Studies. 2009. № 32 (1). pp. 70-92.

Lee, B.S.; Klein, J.L. Changing Trends in International Marriages between Korean Men and Southeast Asian Women, 1993–2013 // Asian Population Studies. 2017. №13(3). 226-249.

Lee, D.B. Marital Adjustment between Korean Women and American Servicemen // Kim, Hyung-chang; Lee, Eun Ho. Koreans in America: Dreams and Realities. Seoul. 1990. P. 112.

Murray, A.Y. Ilse Women and the Early Korean American Community: Redefining the Origins of Feminist Empowerment // Yong In Song, Ailee Moon. Korean American Women Living in two Cultures // Academia Koreana. 1997. P. 14-28.

Tolstova L.S. Natsional'no-smeshanny'e braki u sel'skogo naseleniya Karakalpakskoj ASSR (Nationally mixed marriages among the rural population of the Karakalpak ASSR) // Sovetskaya e'tnografiya. 1985. № 3. S. 64-72 [in Russian].

Ualieva S.K. Tendenczii mezhe'tnicheskikh brakov v Kazakhstane (Interethnic Marriage Trends in Kazakhstan) // Mir Bol'shogo Altaya. 2017. №3 (3). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-mezhetnicheskikh-brakov-v-kazakhstane>.

Ualieva S., E'dgar E'. Mezhe'tnicheskie braki, smeshannoe proiskhozhdeniei "druzhbanarodov" v sovetskom i postsovetskom Kazakhstane (Interethnic marriages, mixed origins and "friendship of peoples" in Soviet and post-Soviet Kazakhstan) // <http://demoscope.ru/weekly/201207.php> [in Russian].

URL http://www.esomar.org/uploads/public/knowledge-and-standards/codes-and-guidelines/ICCESOMAR_Code_Russian_.pdf.

URL https://egov.kz/cms/ru/articles/marital_status/marriage_with_foreigners.

URL <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/30716> RegistracziyabragrazhdanRespubliki Kazakhstan s inostranny'migrazhdanamiiliczami bez grazhdanstva[Registration of marriage of citizens of the Republic of Kazakhstan with foreign citizens and stateless persons]

URL Statistics to Marriage Immigrants // <http://www.index.go.kr>.

Yem N., Epshtein St.J. Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937-1965 // Seoul Journal of Korean Studies. 2015. №28(2). P. 133-152.

Yem N.B. Faktoryi vyibora brachnogo partnera: teoriya i praktika na primere zarubezhnykh koreytsev vo 2-y polovine XX veka (Factors of choosing a marriage partner: theory and practice on the example of overseas Koreans in the second half of the twentieth century) // Vestnik KazNU. Seriyavostokovedeniya. №2 (59). 2012. S. 27-32 [in Russian].

Yem N.B. Multikulturalizm v Yuzhnoy Koree: novyy mif i realnost (sluchay brachnykh migrantov) (Multiculturalism in South Korea: a new myth and reality (the case of marriage migrants) // VestnikKazNU. Seriyavostokovedeniya. 2013. №2(63). S. 15-19 [in Russian].

Yem N.B. Kazahstan – territoriya emotsionalnoy legitimnosti [Kazakhstan is a territory of emotional legitimacy] // <https://assembly.kz/ru/news/kazakhstan-territoriya-emotsionalnoy-legitimnosti/>. [in Russian].

Yem N.B. Osnovnyie tendentsii mezhetnicheskogo brachnogo ryinka v Yuzhnoy Koree v 2000-e godyi: factoryi sprosa i predlozheniya dlya zhenshin Tsentralnoy Azii (Trends of inter-ethnic marriage market in South Korea in the 2000 's: supply and demand factors for women in Central Asia) // Vestnik KarGU. Seriya istoriya, filosofiya. 2013. №2(70). S. 9-17 [in Russian].

Zborovskiy G.E. Istoriya sotsiologii: sovremennyy etap: ucheb. Dlya vuzov (History of sociology: modern stage: textbook. For universities). / G.E. Zborovskiy; Gos. obrazovat. Uchrezhdenie vyssh. prof. obrazovaniya HMAO – Yugryi «Surgut. gos. ped. un-t»; Feder. gos. avt. obrazovat. Uchrezhdenie vyssh. prof. obrazovaniya «Ural. feder. un-tim. Pervogo Prezidenta Rossii B.N. Eltsina». – 2-eizd., ispr. I dop. – Surgut [idr.]: RIO SurGPU. 2015. 259 s.

«ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ БІРЛЕСТІГІНІҢ» ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Түйіндемесі. Мақалада «Түркістан Ұлттық Бірлестігінің» Еуропа елдеріндегі қызметі зерттелген. Бұл ұйымды бұрынғы Ресей империясындағы түркі халықтарының аса білімді және мәдениетті бөлігінің өкілдері құрған. Олардың Кеңес Одағындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының идеялық негіздерін жасауға қосқан үлесі зор еді. Кеңес Одағынан келген эмигранттардың Еуропадағы саяси қызметі «Прометей» Лигасы аясында жүргізілді. «Прометей» Ресей империясының бұрынғы отарлық аймақтарының дербес ұлттық ұйымдарының басын біріктірген саяси клуб тәрізді болды. Зерттеудің деректік базасы еуропалық архивтердің құжаттары мен материалдарынан құралған. «Түркістан Ұлттық Бірлестігінің» негізгі идеялары мен мақсаты Түркістанда кеңес республикаларының құрылуының альтернативасы ретінде қаралады.

Кілт сөздер: эмигранттар, Түркістан Ұлттық Бірлестігі, «Прометей» Лигасы, түркішілік, прометейлік қозғалыс.

МРНТИ 03.09.55

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ТУРКЕСТАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ» В СТРАНАХ ЕВРОПЫ*

Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*}

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается история деятельности «Туркестанского национального объединения» в странах Европы. Эта организация была создана представителями тюркской эмиграции, состоявшей из наиболее образованных и культурных слоев тюркских народов бывшей Российской империи. Они внесли большой вклад в разработку идейных основ национально-освободительной борьбы тюркских народов в СССР. Политическая деятельность эмигрантов из Советского Союза в Европе осуществлялась в основном в рамках Лиги «Прометей». «Прометей» представлял собой политический клуб, объединивший ряд самостоятельных национальных организаций бывших колониальных регионов Российской империи. Источниковую базу исследования составили документы и материалы европейских архивов. Основные идеи и цели «Туркестанского национального объединения» рассматриваются как альтернатива созданию советских республик в Туркестане.

Ключевые слова: эмигранты, Туркестанское национальное объединение, Лига «Прометей», тюркизм, прометеевское движение.

IRSTI 03.09.55

ACTIVITIES OF THE «TURKESTAN NATIONAL UNION» IN EUROPE*

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna^{1*}

¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Abstract. The article discusses the history of the “Turkestan National Union” in Europe. This organization was created by the Turkic emigrants consisting of the most educated and cultural layers of the Turkic nations of the former Russian empire. They contributed greatly to developing the ideological basis for the national liberation struggle of the Turkic nations in the USSR. The political activity of emigrants from the Soviet

Union in Europe was carried out mainly within the framework of the “Prometheus” League. “Prometheus” was a political club that united a number of independent national organizations of the former colonial regions of the Russian Empire. The sources for the study - are documents and materials from the European archives. The main ideas and goals of the “Turkestan National Union” are viewed as an alternative to the creation of Soviet republics in Turkestan.

Key words: emigrants, Turkestan National Union, Prometheus League, Turkism, Prometheus Movement.

Кіріспе. Кеңестік кезеңдегі тарих ғылымында ресми саясатқа сәйкес келмегендіктен мүлде қарастырылмаған мәселелер жеткілікті еді, олардың бірқатары тәуелсіздік алған соң белсенді өзекті тақырыпқа айналды, ал кейбіреулері деректердің тапшылығына байланысты әлі күнге жан-жақты зерттелмей келеді. Осындай мәселелердің бірі – шетелде құрылған, Кеңес Одағындағы түркі халықтарының азаттық күресіне елеулі үлес қосқан «Түркістан ұлттық бірлестігінің» тарихы. Бұл мәселенің зерттелмеуі түркі эмигранттарын кеңес өкіметіне қарсы күрес жүргізгені үшін «отанын сатқандар» деп айыптаумен байланысты еді, сондықтан алғашқы зерттеулер тек тәуелсіздік кезеңінде ғана шыға бастады. 1996 жылы Мұстафа Шоқай мен шетелдердегі қазақ зиялыларының қызметін саралауға арналған халықаралық конференция өткізіліп, оған Қазақстан, Германия, Қытай және Моңғолия ғалымдары қатысты, мұның өзі эмигранттар арасындағы ірі тұлға Шоқай мұрасын зерттеуге мұрындық болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу объектісі ретінде шетелде құрылып, әрекет жасаған «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының Еуропадағы қызметінің тарихы алынғандықтан деректер ретінде Польшаның Жаңа актілер архивінің және Б. Валигори атындағы Орталық әскери архивінің, Германияның Сыртқы істер министрлігінің Саяси архивінің және Одақтық архивінің материалдары пайдаланылды.

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде тарихи процестің дамуының синергетикалық бейнесі алынды. Ресей империясы тарихындағы бифуркация нүктесі болған революция кезінде дамудың альтернативтік мүмкіншіліктері пайда болып, саяси қайраткерлер алдында осы жолдардың біреуін таңдау қажеттілігі тұрды. Мақалада «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының қызметі Түркістанның осы кеңестік модельден бөлек альтернативтік даму мүмкіншілігі ретінде ұлттық дербес мемлекет құруды мақсат тұтқан, сол үшін шетелге эмиграцияға кеткен саяси қайраткерлердің іс-әрекеті ретінде қарастырылады.

Талдау. Қазақстандық зерттеушілер түркістандық эмиграцияның тарихын Мұстафа Шоқайдың Түркия мен Еуропадағы қызметімен байланыстыра зерттейді. Солардың ішінде Д. Қыдыралиев пен К. Есмағамбетовтың іргелі монографиялары осы мәселе тарихнамасындағы ірі құбылыс болды. Д. Қыдыралиевтің жұмысы түрік дереккөздерін және шетелдік зерттеушілердің жұмыстарын пайдалана отырып, биографистиканың жақсы дәстүрінде жазылған (Қыдыралиев, 2007). К. Есмағамбетовтың монографиясы Мұстафа Шоқайдың саяси және ғылыми қызметінің барлық аспектілерін қамтитын іргелі зерттеу болып табылады, онда Қазақстан Республикасы Орталық архивіндегі Шоқай қорының материалдары пайдаланылған (Есмағамбетов, 2008).

Шетелдік зерттеушілердің Түркістан ұлттық бірлестігінің тарихына зер салуы Г.ф. Менде мен П.ф.ц. Мюлен еңбектерінен басталды. Г.Менденің монографиясында Кеңес Одағындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы зерттелген (Mende, 1936). П. Мюлен Кеңес Одағындағы Шығыс халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеуде Еуропадағы түркі эмиграциясының қызметіне және шығыс легиондарының құрылу тарихына ерекше назар аударады (Mühlen, 1971). Біздің жергілікті зерттеушілердің еңбектері неміс зерттеушісі Патрик фон цур Мюленнің осы түрік тіліне аударылған, сондықтан көпшілікке қол жетімді кітабында берілген мәліметтерге негізделген. Бұл еңбек, әрине, құнды екені даусыз. Алайда, Мюлен архив материалдарымен қоса, Уәли Каюммен кездесіп, оның өз аузынан алған сұқбаттарға сүйенетінін, сондықтан Каюм мен Шоқайдың соғыс кезіндегі іс-әрекетін бағалауда тым субъективті ұстаным бар екенін ешкім ескермейді. Аталған тақырыптың шетел зертеушілерінің назарын аударған бір аспектісі – пантурандық және пантүркішілік идеялары. Я. Ландаудың бірнеше рет жаңа басылымдары болған еңбегінде пантүркішілік идеясы Түркиядағы түріктер мен Кеңес Одағындағы түркілер, сондай-ақ посткеңестік кезеңдегі тәуелсіз түркі мемлекеттері арасындағы қатынастар аясында зерттелген (Landau, 1995). Түркішілік идеясының негізгі қағидалары, түркішіліктің тураншылдықпен арақатынасы З. Гөкөліптің еңбегінде көрініс тапқан (Gükalp, 1968). Д.Х. Мейердің монографиясында Ресей және Осман империяларында пантүркішілік идеясының шығу тарихы, оның XX ғасырдағы эволюциясы жан-жақты зерттелген. Автор Ю. Акчураның, И. Гаспыралының еңбектерін, түркішіл бағыттағы қайраткерлердің жеке хаттарын, Ресей және Осман империясының архивтеріндегі материалдарды кеңінен пайдаланған (Meuer, 2014).

Түркістан тарихын көп зерттеген, соған орай оны айрықша жетік білетін түрік ғалымы Ахат Андиганның монографиясында түркішілдік идеясын басшылыққа алған шетелдегі түркістандықтардың тәуелсіздік жолындағы күресі зерттеледі. Автор түркістандық эмиграция тарихының трагедиялық сипатын, яғни, эмигранттардың өз халқының тәуелсіздігі жолындағы күресін шетел саясаткерлерінің өз мақсатына пайдаланғанын көрсетеді (Andican, 2007). Ең жаңа зерттеулердің қатарында Ш. Майнингтің монографиясы мен Х.А. Карасардың мақалаларын атауға болады. Ш. Майнинг Германиядағы мұсылмандардың тарихына және олардың елде болған саяси оқиғалардағы ролін зерттей отырып,

нацистердің ислам факторын пайдалануы аясында Түркістан ұлттық бірлестігі қызметінің кейбір аспектілерін де қарастырған (Meining, 2011). Х.А. Карасардың мақаласы 1925-1940 жж. Түркістан эмигранттарының қызметін талдауға және түркістандық ұлттық бірегейлік ұғымын қалыптастыруға арналған (Karasar, 2015). Бұл жұмыста сонымен қатар «Яш Туркестан» журналының Түркістан эмиграциясының идеологиясын сипаттайтын жарияланымдарына талдау жасалған. Алайда шетелдік тарих ғылымында Түркістан ұлттық бірлестігінің тарихы арнайы зерттеу нысаны болған жоқ.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанда және басқа ұлттық аймақтарда кеңес өкіметі жеңген соң ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрес шетелде жалғасты. Түркістан эмигранттарының «Түркістан ұлттық қоғамы» («Түркістан ұлттық бірлестігі») деп аталған ұйымы Түркістан автономиясының бұрынғы президенті Мұстафа Шоқай, Бұқар Халықтық Республикасының бұрынғы президенті Осман Қожа, Башқұрт автономиясының жетекшісі Зеки Уәлиди (Тоған) және басқа түркістандықтардың 1925 жылғы Стамбұлда өткізген жиында құрылды. Жиында халықаралық қауымды Түркістанда болып жатқан оқиғалардан хабардар етіп отыру, сондай-ақ Түркияға, Еуропаға, Иранға, Үндістанға және араб елдеріне эмиграцияға кеткен түркістандықтарды бір ұйымға біріктіру туралы шешім қабылданды (Karasar, 2015:181). Түркістанның саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму мәселелері туралы хабарлар ұйымның 1927 жылдан бастап шығарылған «Yeni Turkistan», 1929 жылдан бастап жарық көрген «Yaş Turkistan» атты журналдарында жарияланып отырды.

«Түркістан ұлттық бірлестігін» басқаратын Орталық комитет құрамына Осман Қожа, Зеки Уәлиди (Тоған) және Мұстафа Шоқай кірді. Түркістан ұлттық бірлестігі қызметінің алғашқы кезеңінде-ақ башқұрттар мен бұқаралықтар арасында алауыздықтар бары байқалды. Мұның өзі Зеки Уәлидидің Осман Қожаны ұйымның басшылығынан ығыстырып, билікті өз қолына шоғырландыруына әкелді. Еуропада тұрған Шоқай ұйымның екі жетекшісінің өзара тартысына араласқан жоқ, алайда ұйымның бүкіл билігін қолына алған Уәлиди кейініректе Шоқайды да ығыстыруға тырысты. Уәлиди мен түрік ұлтшылы Хусейн Нихал Ациз бірталай уақыт Мұстафа Шоқайға қарсы күрес жүргізді. Олар Түркістан атауына қарсы болып, оны парсыланған түркі сөзінен шыққан деп, Түрік елі, Түрік жұрты деген атаулар ұсынумен қатар Шоқайдың төңірегіне біріккен түркістандықтарды «сарттар» деп атап, Түркістан қазақтарын өзбектерге қарсы айдап салды. Алайда Еуропадағы «Yaş Turkistan» журналының маңына топтасқан түркістандықтар «Түркістан» атауын және түркішілік идеясын негізге ала отырып, бүкіл түркістанның бірлігі, тұтас Түракістан идеясы жолында күресті. Жалпы алғанда түркістандық эмигранттық ұйымның жұмысына Зеки Уәлидидің Осман Қожаға және Мұстафа Шоқайға қарсы күресі мазасыздық әкеліп отырды. Шоқай эмиграциядағы саяси күштердің бірлігі қажет екендігін, ал өзара әртүрлі түсініспеушіліктер ортақ мақсатқа кесірін тигізбеуге тиістілігін үнемі ескертіп отырған. Мәселен 1930 жылы Заки Уәлидидің (Валидовтың) өз әріптестерімен қақтығысы кезінде ол Уәлидидің саяси көзқарастарын сынай отыра, оның ғылыми жұмыстарын жоғары бағалады. Польша үкіметі мен эмигранттар арасындағы байланыстарды іске асыратын қызметкер Шоқайдан Уәлиди мен басқа түркі эмигранттары арасындағы қақтығысты түсіндіруді өтінген. Шоқайдың 1930 жылы 27-мамырда жазған жауап хатында мынадай жолдар бар: «Валидовтың саяси мәселелер бойынша кейбір, шындықты айтсақ, көптеген пікірлерінің даулы екендігін біле отыра..., мен Валидовқа ғылыми сипаттағы мақалалар жазуға мүмкіншілік беруді жақтаймын. Ол ғажап эрудит, біздің тарихымымызды, этнографиямызды жақсы біледі, оның әрбір мақаласы аса құнды және басылымның мазмұндық әрін күшейте түседі, ...оның біздің халқымыз бен руларымыз туралы жазғандары аса құнды дүниелер. Валидовтың «татарды жеккөрушілік» және қазақтардың саяси мүмкіндіктерін асыра бағалаушылық сезімі ауруға айналған (сондай-ақ кейбір татарлар «валидовты жеккөрушілік» ауруына шалдыққан), ол өзбектерге, яғни, біздің еліміздің отырықшы бөлігіне қатысты скептицизм, ал кейде ашық түрде салқын қараушылық... көрсетеді. Оның бұл жеке «қасиеттері» саяси қызметінде де тым айрықша көрініс тапқан. Түркістандықтар мен татарлар арасындағы үнемі қайталанып отыратын түсініспеушіліктер осыған байланысты, сондай-ақ түркістандықтардың өздерінде қазақтар мен өзбектерге бөлінушіліктің болу мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. Бұл біздің болашақ саяси жұмыстарымыз үшін, біздің еліміздің болашағы үшін аса қауіпті жағдай. Валидов біздің еліміздің ескі тарихының жақсы білімпазы болғандықтан, әрине, ескі салттарды сақтап қалған тайпа ретінде қазақтарды көшпелі ата-бабалардың «ежелгі қазынасын» жоғалтып алған өзбектерден жоғары қояды. Жеке қасиеті бойынша жалпы прогресшіл Валидовтің (ол социалист-революционер... болған) бойында саясатқа келген кезде тарихшы-архивариус жоғары шығып кетеді. Ол өзінің мұрағаттық білімдерінің қуатты күшінің салдарынан саяси сауаттылықтың әліпбиін ұмытып кетеді. Сондықтан, менің ойымша, біздің Стамбұлдағы жолдастар оның ғылыми мақалаларын шын ниетпен қабылдайтын болар, олардың маңыздылығы және бізге қажеттілігі саяси мақалалардан әсте кем емес. Валидовты – ғылыми мақалалардың авторын – кезкелген адам құрметтейтін және жариялайтын болады, алайда Валидов – саяси мақалалар авторы – өте көп қарсылыққа кездеседі» (AANW, 10.6690:58-61). Осылайша ол түркі эмигранттары арасындағы кейбір кикілжіңді өршітпеуге, оларды бір ғана мақсат - Түркістанның азаттығы жолындағы күреске бағыттауға тырысты. Уәлидидің түркістандық эмигранттардың жетекшілеріне қарсы әрекетін «Прометейдің» демеушілері жеке «Башқұрт комитетін» құрумен бейтараптандырған тәрізді.

Еуропаға Кеңес Одағынан келген эмигранттардың саяси қызметі негізінен «Прометей» Лигасының аясында жүргізілді. Ресми атауы «Прометей (Ресей езгісіндегі халықтар Лигасы)»

болған бұл ұйым Түркістан, Украина, Белорусь, Әзірбайжан, Грузия, Карелия, Еділ-Жайық (Орал), Қырым, Коми, Солтүстік Кавказ, Дон, Кубань эмигранттарының ұлттық ұйымдарының басын қосқан саяси клуб тәрізді еді. (Кейбір қазақша еңбектерде бұл ұйымның атауы «Ligue Promethйе» және немісше атауы – «Prometheus-Liga» қазақшаға «Прометей» Лигасы болып аударылуға тиісті). «Прометей қозғалысының идеологиялық негіздері» деп аталған бағдарламалық құжатында бұл ұйым «өз халқын орыс құлдығынан азат етуге ұмтылған ұлт-азаттық ұйымдарының федерациясы» деген анықтама берген (AANW, 10.6693:70). «Прометей» Лигасы біртұтас ұйым емес, саяси клуб сияқты болғандықтан, өз құрамындағы партиялардың саяси көзқарастарын бір бағытқа түсіру міндетін қойған жоқ. «Прометейдің» басшы органына әрбір ұйымнан екі өкіл, соның ішінде түркістандықтар атынан Мұстафа Шоқай мен Осман Қожа кірді. 1926 жылдан бастап Парижде ұйымның «Прометей» атты орталық мерзімді басылымы шығарылды. Журналдың редакторы белгілі грузин саяси қайраткері Георгий Гвазава болды, редакция алкасы құрамына Әзірбайжаннан – Мир-Ягуб Мехтиев, Солтүстік Кавказдан – Ибрагим Чулик, Түркістаннан – Мұстафа Шоқай, Украинадан – Александр Шульгин кірді. Журнал бетінде Кавказ, Украина, Түркістан эмигранттарының мақалалары жарияланды. 1938 жылдан бастап, журналатауын өзгертіп «Прометей шолуы» («La Revue de Prométhйе») деген атпен шыға бастады, бұл кезде бас редактор А.Я. Шульгин болды. Сонымен қатар Берлинде шығатын «Ұағ Тьркistan» журналы және Румынияда, Польшада, Германияда шығатын жеке ұлттық басылымдары болды. «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының негізгі мерзімді басылымы «Ұағ Тьркistan» журналының 1-нөмірінде басылған Мұстафа Шоқайдың «Біздің жол» деген мақаласында осы басылымның мақсат-міндеттері көрсетілген: «Біз, Түркістанның тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз... Біз отанымыздағы Кеңес үстемдігінің ұлттық езгісіне қарсы күресіп жатқан миллиондаған түркістандықтардың бір шағын ғана бөлшегіміз...Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бүзбай, күшін әлсіретпей, “Жас Түркістан” беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» (Шоқай, 1929:1-2). «Ұағ Тьркistan» журналында кеңес өкіметінің ұлттық саясаты, ауылшарушылығын ұжымдастыру бағдарламасы, дін саласындағы шаралары қатал сынға алынды.

«Прометей» Лигасы Польша мемлекетінің басшылығына Юзеф Пильсудский келген соң құрылды, оны Польша үкіметі қаржыландырып отырған (ВА–МА, 6/65:17). Ұлт азаттығы жолында ғасырлар бойы талмай күресіп, бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылында ғана тәуелсіздігін алған Польшаның саяси қайраткерлерінің кеше ғана өздерін отарлық бұғауда ұстаған Ресей империясына қарсы Украина, Түркістан, Кавказ, Еділ бойы халықтарының азаттық күресіне мүмкіндігінше көмек беруге тырысуы, әрине, заңды құбылыс. Әзірбайжан ұлттық ұйымының мерзімді басылымы «Истиклал» поляк үкіметінің Ресей түркілеріне жылы қарауын былайша түсіндірген: «Жүз елу жылдан астам уақыт бойына Польшаның мүдделері түркі-мұсылман әлемінің мүдделерімен тоғысып жатты, өйткені екеуі де орыс империализмінен азап көрді және өздерінің тәуелсіз өмір сүруге деген заңды құқықтарын қорғау мақсатында оған қарсы күресіп келді» (AANW, 10.6692:15). Түркістан, Әзірбайжан, Кавказ және Украина эмигранттары Юзеф Пильсудскийді поляк халқының азаттық жолындағы күресінің көрінекті өкілі, ұлт мүддесін қорғаған мемлекет басшысы ретінде аса жоғары бағалап, құрмет тұтты. Ю. Пильсудский қайтыс болған кезде «Ұағ Тьркistan» журналының 1935 жылғы 67-нөмірінде басылған мақаласында Мұстафа Шоқай: «Пильсудский өз халқын азат ету жолында қажымай-талмай күрескен аса көрінекті қайраткер болумен бірге, ол орыс империализмі тепкісінде жатқан барлық халықтардың бостандық алу жолындағы күресіне оң көзқарасын ашық білдіріп келген бірегей мемлекет адамы еді. Кеңестік Ресеймен келісім жасағанда кеңестік Ресей шекарасының ішінде қалған жерлер туралы үкімет немесе ұйым атынан дау айтушы күштер өз жерінде тұрғызылмайтын болсын деген баптың келісімге енгізілуіне үзілді-кесілді қарсы болған мемлекет қайраткері де осы Пильсудский болатын», – деп жазды (Шоқай, 1935:29). «Прометей» клубының төрағасы профессор Смаль-Стоцкий Пильсудскийдің қазасына байланысты жиында сөйлеген сөзінде Пильсудскийдің «азат Польша» идеясын Ресей империясының қоластындағы барлық езілген халықтардың азаттығы идеясымен ұштастыра отырып, тәуелсіз Польшаның басшысы болған кезде езілген халықтарға көмек қолын созғанын атап көрсетті (AANW, 10.6692:89-91). «Прометей» Лигасына поляк үкіметі 1927 жылы 900 мың злотых, 1932 жылы 1145 мың злотых, 1939 жылы 900 мың злотых ақша бөлген (Snyder, 2005:74-75). Ұйымның жұмысын реттеп, оған кіретін барлық ұлттық ұйымдардың ынтымақтастығын қамтамасыз ету және поляк үкіметімен байланысын іске асыру мәселесімен Сыртқы істер министрлігі Шығыс департаментінің директоры Тадеуш Голувко айналысты.

1928 жылдың күзінде Түркия республикасында араб әліпбиін пайдалануға тиым салынды. Соған орай «Yeni Tьrkistan» журналы енді латын әліпбиімен шыға бастады. Зәки Уәлиди Т. Голувкоға жазған хатында «Yeni Tьrkistan» журналын латын әрпімен теру салдарынан бұл басылымның бағасы бірнеше есе қымбаттағанын, өйткені латын әрпімен терілген сегіз беттік мәтін араб әрпімен терілген жиырма беттік мәтінге тең болатынын, сондай-ақ аталған журналды Азияның араб әліпбиін қолданатын елдерінің халқы және ондағы түркі эмигранттары оқый алмайтындығын, тіпті Түркияның өзінде әлі латын әрпін жылдам оқитын адамдар аз екенін, сондықтан бұл журналды Стамбулда шығарудың қажеттілігі аз екенін хабарлады. Осы мәселе Түркістан ұлттық бірлестігінің 1929 жылы

Стамбулда болған жиынында талқыланып, «Ұағ Түркiстан» журналын Берлинге ауыстырып, оны шағатай тілінде араб әліпбиімен шығару туралы шешім қабылданды. Польшаның Түркиядағы елшілігіне хат жазылып, Польша Сыртқы істер министрлігі Шығыс департаментінің осы мәселеге қатысты дұрыс шешім қабылдауына септесу туралы өтініш жасалды (AANW, 10.6689:70).

«Прометей» Лигасы бірінші кезекте Кеңес Одағындағы бұрынғы «бұратана» халықтардың тәуелсіздікке ұмтылған арман-тілегін халықаралық ұйымдарға жеткізуге әрекет жасады. «Прометей» ұйымы Түркістандағы, Украинадағы, Кавказдағы жергілікті халықтардың азаттық алуына көмектесуді өтініп, Ұлттар Лигасына бірнеше рет хаттар жіберген (AANW, 126v.1588:118-120). Алайда Батыс елдері Түркістанға, жалпы ресейлік Шығысқа ұлт-азаттық күресінде көмек беруге асыға қойған жоқ. Өйткені жеңілген Төрттік Одақтың Шығыстағы отарлары мандаттық жүйе бойынша жеңімпаз елдерге бөлініп берілді, ал Антанта елдерінің Шығыстағы отарларының тәуелсіздігі туралы мәселе күн тәртібіне мүлде қойылған жоқ. Демек, Түркістан мен Кавказ евроцентристік әлемде Польша, Финляндия, Прибалтика және оңтүстік славян халықтарының қатарына қойылмай, отарлық Шығыс ретінде бағаланды. Австро-Венгрия мен Осман империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер Париж бітім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Париж конференциясының ұйымдастырушы Антанта елдері Ресейдің отарлары Түркістан мен Кавказдағы халықтардың тәуелсіздігін алуына халықаралық кепілдіктер берген жоқ. Халықтардың өзін өзі билеу құқығы туралы мәселе Ұлттар Лигасының құжаттарында халықаралық-құқықтық сипатқа ие болған жоқ. Большевиктер қарудың күшімен бес жыл ішінде ұлттық күштерді талқандап, Ресей империясының ыдырауын тоқтатты. Бұл оқиғалар отандық және шетелдік зерттеулерде Ресейдегі азамат соғысы ретінде сипатталады. Ал шындығында Ресей империясын ыдыраудан сақтау үшін жүргізілген күрес – азамат соғысына жатпайтын, бөлекше құбылыс. Азамат соғысы – ақтар мен қызылдар арасында Ресейдегі өкімет билігін алу үшін жүргізілген қарулы күрес. Өзара күресіп отырған ақтар мен қызылдарға ортақ сипат – екі топ та Ресей империясын сақтап қалуды көздеп, Түркістанда, Кавказда, Еділ-Орал бойында, т.б. аймақтарда құрылған тәуелсіз ұлттық мемлекеттерге (немесе ұлттық автономияларға) қарсы күрес жүргізді. Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясаты жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған еуропалық жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жариялады. Бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Большевиктер өкімет билігін алған бойда жарияланған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясында» ұлттардың өзін-өзі билеу құқығының өрісі кең екендігі, олардың бөлініп шығып дербес мемлекет құруға да құқығы бар екендігі айтылды. Алайда іс жүзінде Кеңес Одағы бұрынғы Ресей империясының тікелей мұрагері болды, ұлттық автономиялар түгілі, одақтас республикалардың өзі айтарлықтай құқықтарға ие болған жоқ (кеңестік одақтас республикаларға қарағанда АҚШ штаттарының құқықтары әлдеқайда кеңірек болғанын еске түсірейік).

Ұйым сонымен қатар Кеңес Одағының ұлттық аймақтарында да жүргізіліп жатқан орыстандыру саясаты, тағы басқа әртүрлі шараларға наразылықтарын білдіріп, Ұлттар Лигасына хаттар жолдап отырған, осы әрекеті арқылы бұл ұйым Кеңес Одағының халықаралық беделіне нұқсан келтірген болуы да мүмкін. Кеңес өкіметінің ұлттық республикалардағы орыстандыру саясаты ұйымның бірқатар отырыстарында талқыланды. 1936 жылдың ақпанында ұйым орыстандыру саясатына қарсы күрестің жоспарын жасады. Онда эмиграциядағы ұлттық орталықтар Мәскеудің тіл мәселесіндегі саясатына қарсы наразылық меморандум жасап, оны Ұлттар Лигасынан осы мәселе бойынша арнаулы комиссия құруды сұраған өтінішпен бірге халықаралық ұйымның Хатшылығына жіберуге кеңес берді. Сондай-ақ «Прометей» жеке эмиграциялық ұйымдарды наразылық митингісін өткізіп, оның қарарларын да Ұлттар Лигасына жіберу қажеттігін насихаттады. «Түркістан ұлттық бірлестігі» және Әзірбайжан ұлттық ұйымы кеңес өкіметінің ұлттық тілдердің қолданылу аясын тарылта отырып, орыстандыру саясатын жүргізуіне қарсы наразылық білдірген мақалаларды Түркия баспасөзінде жариялап, түрік қоғамынан қолдау табуға тиісті болды (AANW, 10.6692:95-99). «Прометей» Лигасының төрағасы профессор Р. Смал-Стоцкий ұйымның атынан Польшаның Сыртқы істер министріне кеңес өкіметінің тіл мәселесіндегі зорлық саясаты туралы ресми хат жіберді (AANW, 10.6689:18-21).

«Прометей» Лигасы сондай-ақ эмигранттарға кеңес баспасөзінде жарияланған материалдармен, ғылыми әдебиетпен, кеңес өкіметі басшыларының әртүрлі мәжілістерде, сессияларда, партия конференцияларында сөйлеген сөздерімен танысуға мүмкіндік берді. Бұл жарияланымдарды, Кеңес Одағында басылып шыққан кітаптар мен мақалаларды сатып алуға ұйым қаржы бөліп отырды.

Түркі эмигранттары әртүрлі ұлттық ұйымдарға кірді, солардың ішіндегі ең ірісі Түркістан және Әзірбайжан ұлттық ұйымдары болды. 1929 жылдың мамырында Берлинде Түркістан, Еділ-Орал және Қырым ұлттық ұйымдары арасында ұлт азаттығы жолындағы күресті үйлестіру туралы келісім жасалды. Келісімде бұл ұйымдардың әрқайсысы өзінің ұйымдық дербестігін сақтайды, ортақ күресті үйлестіру үшін әр ұйымнан бір өкіл кіретін бюро құрады деп көрсетілді. Осы орталық бюроның мүшелері Парижде, Варшавада, Берлинде және Стамбулда құрылатын жеке бюролардың жұмысына жетекшілік жасайды. Осы аталған қалаларда бюроның француз, поляк, неміс, түрік тілдерінде мерзімдік басылымдары шығарылады (AANW, 10.6689:73-75).

Париждегі эмигранттық топтар 1934 жылы «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достық комитеті» деген саяси бірлестік құрды, оның президенті А.Я. Шульгин, вице-президенті М. Шоқай, хатшысы А. Атам-Алибеков болды (CAWiBW, I.303.4.5620:159-161). Комитет Парижде саяси мәселелерге арналған кездесулер өткізіп, оның мүшелері – саясаткерлер мен ғалымдар Кеңес Одағындағы Кавказ, Түркістан және Украинаның жергілікті халықтарының жағдайы, кеңес өкіметінің ұлттық саясаты туралы баяндамалар жасап отырды. Комитеттің өтінішімен мұндай шараларда баяндама жасап, дәрістер оқуға белгілі француз ғалымдары да келісімін беретін. 1935 жылы Комитет Парижде Француз Географиялық қоғамының ғимаратында Саяси ғылымдар институтының профессоры, «Ревю де дә Монд» журналының халықаралық мәселе бойынша тұрақты шолушысы Ренэ Пинон «Еуропалық шығыс пен Орта Азия халықтары міселесі» деген тақырыпта дәріс өткізді. Дәріс тыңдауға эмигранттар, француз парламентінің депутаты, жапон және поляк елшіліктерінің өкілдері келді. Президиумда А.Я. Шульгин, М. Шоқай және Әзірбайжан эмигранты А. Алибеков отырды. Р. Пинон Түркістан, Кавказ, Украинаның саяси жағдайын, жергілікті халықтардың азаттық қозғалысының тарихын сипаттай келіп, еуропалықтар Ресеймен жақсы таныс болса да, ондағы орыс емес халықтардың тарихын, арман-мүдделерін біле бермейтінін, мұсылмандармен, түркілермен Жюль Верннің әдеби шығармасы арқылы ғана танысқанын еске салды және большевиктер өкіметінің орталықтандыру саясатынан азап көріп отырған халықтар Франциядан қолдау күтетінін айтты. Дәріс соңында француз парламенті депутаттар палатасының сыртқы істер комиссиясының вице-төрағасы Эдуард Сулье профессор Р. Пинонға қызықты дәрісі үшін рақмет айтып, Ресейдің езілген халықтарының арманы орындалуына тілек білдірді (CAWiBW, I.303.4.5620:135-137). Түркістан ұлттық бірлестігінің Еуропадағы мүшелері еуропалық ғалымдармен және саясаткерлермен үнемі байланыс жасап тұрды.

Германияда түркістандықтар көп емес еді, олардың басым бөлігі 1922 жылы Бұқар Халық Республикасынан келген Германияға оқуға келген еді. Кейіннен Бұқар республикасының дербестігі жойылып, ол кеңестік Өзбекстанға қосылған соң, Берлиндегі Бұқар Халық Республикасының Мәдени қатынастар жөніндегі өкілдігі таратылған да, студент жастардың бірқатары Германияда қалып қойған (РА – АА, 901/61175:227). Олардың кейбірі «Ұағ Түркistan» журналының редакциясында жұмыс істеді.

Қорытынды. «Түркістан ұлттық бірлестігі» және оның мерзімдік басылымы «Ұағ Түркistan» журналы кеңес өкіметінің ұлттық саясатын сынады, орыстандыру әрекетінің сырын ашты, сөйтіп, кеңес өкіметінің бүкіл отарлық әлемнің халықтары алдындағы беделіне де зиянын тигізді, Кеңес Одағын сынаушыларға дәлелдер тауып берді. Сондықтан да кеңес өкіметі эмигранттарға айрықша өшпенділікпен қарап, оларды сатқын деп айыптады. Түркістандық эмигранттардың отаны отаны Кеңес Одағы немесе 1920-1924 жылдары пайда болған кеңестік республикалар емес, бұрынғы замандардағы тұтас Түркістан болатын, олар осы отанының азаттығы үшін күресті. Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясат жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жариялады, бірақ оның өмірлік мәні болған жоқ, бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Еліміздің тарихындағы аса бір күрделі де қайшылықты болған кеңес заманындағы эмигранттардың өз халқының азаттық қозғалысы тарихындағы орнын анықтау таусылмас айтыстар туғызатын да шығар. Алайда шетел архивтерінде сақталған құжаттар олардың өтуған халқының тәуелсіздігі жолында күрескенін, осы күрестің түбінде азаттыққа ікелетігнен сенгенін дәлелдейді.

*Мақала № AP08855857 гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиет тізімі

Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға: М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. Алматы, 2008. 501 с.

Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана, 2007. 320 б.

Шоқай М. Біздің жол // Ұағ Түркistan. 1929. №1. Б. 1-2.

Шоқай М. Маршал Иозеф Пильсудский // Ұағ Түркistan. 1935. №1. Б. 29-33.

Andican A. Turkestan struggle abroad: From Jadidism to Independence. Haarlem, 2007. 776 p.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6689

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6690.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6692.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6693.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 126/v. 1588.

Bundesarchiv – Berlin (BA - MA). R 6/65.

Centralne Archiwum Wojskowe im mjr. Bolesława Waligury (CAWiBW). Sign. I.303.4.5620.

Gükalp Z. The Principles of Turkism / Translated from the Turkish by R. Devereux. Leiden, 1968.

Karasar H.A. The Early Turkestani İmigrî Struggle and Turkestanism: Nation – Imagining in Emigration: 1925-1940 // Bilig. 2015. P.179-204.

- Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Indianapolis, 1995. 275 p.
- Meining S. Eine Moschee in Deutschland: Nazis, Geheimdienste und der Aufstieg des politischen Islam im Westen. München, 2011. 311 S.
- Mende G.v. Der nationale Kampf der Russland-Turken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936. 197 S.
- Meyer J.H. Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914. Oxford, 2014. 256 p.
- Möhlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1971. 256 S.
- Politisches Archiv – Auswärtiges Amt (PA – AA). R 901/61175.
- Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven, 2005. 347 p.

References

- Esmagambetov K.L. Alem tanygan tulga: M. SHOqajdyng dunietanymy zhane qajratkerlik bolmysy (World Famous Personality: The Worldview and Personality of M. Chokay). Almaty, 2008. 501 s. [in Kazakh]
- Qydyraliev D. Mustafa Shoqaj (Mustafa Chokay). Astana, 2007. 320 b. [in Kazakh]
- SHoqaj M. Bizding zhol (Our way) // Yaş Tırkistan. 1929. №.1. B. 1-2.
- SHoqaj M. Marshal Iozef Piłsudskij // Yaş Tırkistan. 1935. №.1. B. 29-33.
- Andican A. Turkestan struggle abroad: From Jadidism to Independence. Haarlem, 2007. 776 p.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6689
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6690.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6692.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6693.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 126/v. 1588.
- Bundesarchiv – Berlin (BA - MA). R 6/65.
- Centralne Archiwum Wojskowe im mjr. Bolesława Waligury (CAWiBW). Sign. I.303.4.5620.
- Gükalp Z. The Principles of Turkism / Translated from the Turkish by R. Devereux. Leiden, 1968.
- Karasar H.A. The Early Turkestani Ğimigrı Struggle and Turkestanism: Nation – Imagining in Emigration: 1925-1940 // Bilig. 2015. P.179-204.
- Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Indianapolis, 1995. 275 p.
- Meining S. Eine Moschee in Deutschland: Nazis, Geheimdienste und der Aufstieg des politischen Islam im Westen. München, 2011. 311 S.
- Mende G.v. Der nationale Kampf der Russland-Turken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936. 197 S.
- Meyer J.H. Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914. Oxford, 2014. 256 p.
- Möhlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Dusseldorf, 1971. 256 S.
- Politisches Archiv – Auswärtiges Amt (PA – AA). R 901/61175.
- Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven, 2005. 347 p.

МРНТИ 03.01.09

DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_189

**МЕЖДУ ТЮРКОЛОГИЕЙ И КИТАЕВЕДЕНИЕМ:
ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКОГО НАУК А.К. КАМАЛОВА
(К 60-ЛЕТИЮ УЧЕНОГО)****Кумеков Булат Ешмухамбетович¹ , Каримова Рисалат-Биби Усмановна^{2*} **¹Института кипчаковедения, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы²Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: bkumek@mail.ru (Кумеков), risalat.karimova@mail.ru (Каримова)

Аннотация. В данной статье рассматриваются научное творчество казахстанского востоковеда, уйгуроведа, историка А.К. Камалова, его достижения и вклад в разработку актуальных проблем истории и культуры древних тюрков, тюрко-китайских взаимоотношений, уйгуров Центральной Азии и Китая. Большим вкладом в науку являются монографии А.К. Камалова, посвященные военно-политической истории Уйгурского каганата (744-840 гг.), а также истории тюрков и иранцев танского Китая (618-907 гг.). На основе анализа китайских источников и их сопоставления с древнетюркскими руническими текстами А.К. Камалову удалось воссоздать и охарактеризовать основные вехи истории кочевых уйгуров, установивших свое господство на обширной территории Внутренней Азии в VIII – IX вв., а также выявить роль и место древнетюркских племен и ираноязычных народов (согдийцев и др.) в истории Танской империи. В статье также характеризуется вклад ученого в изучение вопросов истории уйгуров и дунган Казахстана, а также международных отношений в китайской провинции Синьцзян в 1940-е годы, которые можно обозначить как последний этап в «большой игре», соперничестве великих держав за господство в Центральной Азии. В статье раскрывается педагогическая деятельность А.К. Камалова, внесшего значимый вклад в повышение теоретико-методологического уровня молодых преподавателей вузов и ученых не только Казахстана, но и всей Центральной Азии.

Ключевые слова: А. Камалов, Уйгурский каганат, танский Китай, источниковедение, историография, казахстанское уйгуроведение

ГТАМР 03.01.09

**ТҮРКОЛОГИЯ МЕН ҚЫТАЙТАНУ АРАСЫНДА:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ А.К. КАМАЛОВТЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БИОГРАФИЯСЫ (ҒАЛЫМНЫҢ 60 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ)****Кумеков Болат Ешмұхамбетұлы¹ , Кәрімова Рисалат-Биби Осман қызы^{2*} **¹Халықаралық қыпшақтану институты, әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.²Ұйғыртану орталығы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: bkumek@mail.ru (Көмеков), risalat.karimova@mail.ru (Кәрімова)

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақстандық шығыстанушы, тарихшы А.К. Камаловтың ғылыми шығармашылығы, оның жетістіктері мен ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетінің, түркі-Қытай қарым-қатынастарының, Орталық Азия мен Қытай ұйғырлары тарихының өзекті мәселелерін әзірлеуге қосқан үлесі қарастырылады. А.К. Камаловтың Ұйғыр қағанатының әскери-саяси тарихына (744-840 жж.) арналған, сондай-ақ Қытайдың Тан кезіндегі түріктері мен ирандықтарының тарихына (618-907 жж.) арналған монографиялары ғылымға қосқан зор үлесі болып табылады. Қытай дереккөздерін талдау және оларды ежелгі түрік руникалық мәтіндерімен салыстыру негізінде А.К. Камалов 8-9 ғасырларда Ішкі Азияның кең аумағында өзінің үстемдігін орнатқан көшпелі ұйғырлар тарихының негізгі кезеңдерін қайта құрып, сипаттай алды, сондай-ақ Тан империясы тарихындағы ежелгі түрік тайпалары мен иран тілді халықтардың (соғдылар және т. б.) рөлі мен орнын анықтай алды. Мақалада ғалымның Қазақстан ұйғырлары мен дүнгендер тарихы, сондай-ақ Қытайдың Шыңжаң провинциясындағы 1940 жылдардағы халықаралық қатынастар тарихы мәселелерін зерттеуге қосқан

үлесі сипатталады, олар “үлкен ойынның” соңғы кезеңі, ұлы державалардың Орталық Азиядағы үстемдік үшін бәсекелестігі ретінде сипатталуы мүмкін. Мақалада сонымен қатар Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орталық Азияның жоғары оқу орындарының жас оқытушылары мен ғалымдарының теориялық-әдіснамалық деңгейін арттыруға үлкен үлес қосқан А.К. Камаловтың педагогикалық қызметі ашылады.

Кілт сөздер: А. Камалов, ұйғыр қағанаты, Тан кезіндегі Қытай, Деректану, тарихнама, қазақстандық ұйғыртану

IRSTI 03.01.09

**BETWEEN TURKOLOGY AND CHINESE STUDIES: ACADEMIC BIOGRAPHY
OF DOCTOR OF HISTORICAL SCIENCES A.K. KAMALOV
(TO THE 60th ANNIVERSARY OF SCIENTIST)**

Kumekov Bulat Eshmukhambetovich¹ , Karimova Risalat-Bibi Usmanovna^{2*}

¹International Institute of Kipchak Studies, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

²Center for Uyghur Studies, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author

E-mail: bkumek@mail.ru (Kumekov), risalat.karimova@mail.ru (Karimova)

Abstract. The article discusses scientific works of Ablet K. Kamalov who is one of the leading historians of Kazakhstan, an outstanding expert in Oriental Studies. It dwells on his achievements and contribution to the study of important problems of history and culture of the ancient Turks, Turkic-Chinese relations, history of Uyghurs of Central Asia and China. Of great significant for social sciences are books written by A.K. Kamalov, including those devoted to the military and political history of the Uyghur Kaghannate (744-840 AD) and to the history of the Turks and Iranians of Tang China (618-907 AD). Based on the analysis of the Chinese sources and their comparison with the ancient Turkic runic inscriptions, A.K. Kamalov could reconstruct and characterize the main stages of the nomadic Uyghurs who dominated on the vast territory of Inner Asia in the VIII-IX cc. and highlight the role and place of the ancient Turkic and Iranian peoples (Sogdians etc.) in the history of the Tang Empire. The article also emphasizes the contribution of the scholar to the study of various aspects of the history and culture of contemporary Uyghurs and Dungs of Kazakhstan, as well as international relations in the Chinese province Xinjiang in the 1940s describing them as the last stage in ‘great game’, a competition between great powers for domination in Central Asia. The article also reveals pedagogical activity of A.K. Kamalov, who made a significant contribution to training young university teachers and scholars working in humanities across Kazakhstan and Central Asia.

Key words: A.K. Kamalov, Uyghur Kaghannate, Tang China, sources studies, historiography, Uyghur studies.

В 2021 году исполняется 60 лет со дня рождения и 36 лет научной и общественной деятельности доктора исторических наук, видного историка-востоковеда и уйгуроведа Камалова Аблета Каюмовича. А.К. Камалов родился 27 октября 1961 г. в городе Кульдже КНР, с 1963 года живет в Казахстане, получил образование в Алма-Ате, Ташкенте и Ленинграде. В 1979 г. он окончил с золотой медалью алматинскую среднюю школу № 90, где обучался в классе с углубленным изучением литературы (класс Л.П. Седовой). В школьные годы А.К. Камалов посещал кружок юных корреспондентов при Дворце пионеров, которым руководил известный казахстанский детский поэт В.Г. Краснер, и опубликовал около десяти статей в республиканских газетах «Дружные ребята» и «Ленинская смена».

В 1979-1984 гг. А.К. Камалов обучался на китайском отделении Восточного факультета Ташкентского государственного университета, бывшем в СССР одним из центров по подготовке специалистов по китайскому языку, истории и культуре Китая. Китайское отделение на этом факультете было создано на базе Восточно-туркестанского отделения, открытого еще в 1944 году. Преподавание велось такими востоковедами, как О.А. Вагин, Н.Е. Хохлов, М.Х. Махмудходжаев, О. Маматахунов, Г.Ч. Молдакулова и др. Изучение иностранных языков давалось А.К. Камалову легко и он, кроме китайского и английского языков, овладел основами арабского языка на курсах, функционировавших при Восточном факультете университета (класс У.З. Кариева).

Профессиональную деятельность А.К. Камалов начал в 1984 г. в Отделе уйгуроведения при Институте языкознания Академии наук Казахской ССР. В 1985-1989 гг. он прошел очную аспирантуру в Ленинградском отделении Института востоковедения АН СССР (ИО ИВ АН), где подготовил кандидатскую диссертацию в Секторе тюркологии и монголистики под научным руководством известного тюрколога Сергея Григорьевича Кляшторного (1927-2014 гг.). Кандидатская диссертация молодого исследователя на тему «Уйгурский каганат в Монголии (744-840 гг.)» ставила целью на основе сопоставительного изучения текстов эпиграфических памятников уйгурской эпохи со сведениями китайских историко-географических сочинений реконструировать историю одного из древнетюркских

государств, сыгравших значительную роль в истории Центральной Азии – Уйгурского каганата. Достижение этой цели требовало знания двух групп письменных источников – тюркских рунических памятников и китайских сочинений, иными словами исследователь должен был быть одновременно тюркологом и китаеведом. Если учителем А.К. Камалова по тюркологии был С.Г. Кляшторный, которому принадлежит заслуга в дешифровке и интерпретации вновь открытых эпиграфических памятников Уйгурского каганата (Терхинская, Тэсинская и Сэврэйская надписи) (Кляшторный 2010; Olmez 2018), то в китаеведении его учителем стал известный специалист танской эпохи профессор Лев Николаевич Меньшиков (1926-2005 гг.). Он имел возможность обучаться древнекитайскому языку не только у Л.Н. Меньшикова, но и другого крупного специалиста по древнекитайскому языку Сергея Евгеньевича Яхонтова (1926-2018 гг.). Высокие требования к профессиональной подготовке ученого, богатые библиотечные ресурсы, особая творческая атмосфера были свойственны ленинградским научным учреждениям. Не было исключением и Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР, основным направлением деятельности которого было изучение древней и средневековой истории и культуры народов Востока (в то время как головной московский Институт востоковедения занимался вопросами нового и новейшего времени). Здесь было принято, что исследователь кроме восточного языка должен знать по крайней мере три основных европейских языка (английский, немецкий, французский), чтобы читать научную литературу. Владея английским языком, А.К. Камалов приступил к изучению немецкого языка (французский язык он стал изучать по возвращении в Алма-Ату).

Кандидатскую диссертацию А.К. Камалов успешно защитил 4 мая 1990 г. на заседании Специализированного Ученого Совета по защите диссертаций ЛО ИВ АН СССР. Диссертационное исследование легло в основу изданной в 2001 г. монографии «Древние уйгуры. VIII – IX вв.» (Камалов 2001). Как известно, изучение истории и культуры древнетюркского общества требует не только знания тюркских рунических надписей и других текстов, созданных тюрками на разных алфавитах, но и письменных источников на китайском языке. Китайские источники о древних тюрках стали вводиться в научный оборот европейскими учеными еще с XVIII в., изучались в XIX в. французскими и русскими учеными (Ж. де Гинь, К. Висделу, Гобиль, С. Жюльен, Н. Бичурин, Э. Шаванн, П. Пельо, Д. Позднеев и др.). В XX в. они были пересмотрены и заново переведены в соответствии с уровнем развития тюркологии и китаеведения (Н. Кюннер, В. Таскин, В. Вяткин, Лю Мао-цай, А. Малявкин, К. Маккерас и др.). Заслуга А. К. Камалова заключалась в том, что он заново прочитал китайские тексты о древних уйгурах и на основе сопоставления их с древнетюркскими руническими текстами смог реконструировать военно-политическую историю Уйгурского каганата, его взаимоотношения с Танской империей, охарактеризовать западную политику каганата, направленную на установление контроля над основными трассами Шелкового пути и обосновать важный тезис о том, что с самых первых десятилетий существования Уйгурский каганат установил контроль над восточными оазисами Восточного Туркестана (Бешбалык–Куча–Карашар), а переселение сюда уйгурских племен после 840 г. было перенесением центра государства из Отюкена на западную периферию каганата. «Западная» политика каганата определила изменения в религиозной ситуации в стране: стремление контролировать ключевые участки Великого Шелкового пути побудило уйгуров принять и объявить государственной религией каганата манихизм, основную религию жителей оазисов, расположенных на торговых магистралах.

Книга А.К. Камалова по сей день остается самым полным монографическим изучением истории Уйгурского каганата. За время, прошедшее после ее издания, ученый продолжил исследование малоизученных вопросов истории каганата. Многие эпизоды и важные вопросы военно-политической, этнической, социальной истории телеских (огузских) племен и Уйгурского каганата получили освещение в многочисленных статьях, опубликованных А.К. Камаловым в таких авторитетных изданиях, как «Тюркологический сборник» (Москва), «Central Asiatic Journal» (Висбаден), «Известиях Национальной Академии наук РК», многотомном издании «Тюрки» (Анкара) (Kamalov, 2002). Последние из его работ посвящены источниковедческому анализу найденных в Монголии и Китае эпитафий на китайском языке (Камалов 2018).

В 2003-2005 гг. А.К. Камалов обучался в докторантуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. 28 ноября 2008 г. он защитил докторскую диссертацию на тему «Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.)» (Камалов 2017). Это исследование, проведенное вновь на стыке тюркологии и китаеведения, впервые подняло вопрос о роли и месте выходцев из Центральной Азии, преимущественно тюрков и согдийцев, которые населяли приграничные области танского Китая и занимали высокое положение в военно-политической системе Среднего государства. На основе анализа сведений источников А.К. Камалову удалось определить и охарактеризовать основные этапы истории тюрков и ираноязычных народов, оказавшихся на территории «собственно» Китая с центром в междуречье Хуанхэ и Янцзы в результате миграции или завоевания их земель китайцами. Главными источниками для изучения данной темы стали биографии знатных людей иноземного происхождения, содержащиеся в танских династических историях «Цзю Тан шу» (Старая история династии Тан) и «Синь Тан шу» (Новая история династии Тан). Обсуждение роли тюрков в танском Китае ставило, прежде всего, вопрос о происхождении правящей династии Тан (семье Ли), основатели которой имели тюркские корни, восходящие по материнской линии к знатым семьям китаизированных тюрков Северного Китая (Камалов 2008). Именно это обстоятельство помогло

семье Ли привлечь на помощь тюркские подразделения во время военных столкновений за верховную власть. Наличие тюркской крови у основателей династии имело большое значение для первых танских правителей, которые успешно привлекали на службу в правительственную армию тюрков-кочевников, населявших приграничные области Китая. Тюркские племена участвовали в завоевательных походах танских императоров и в защите приграничных областей от нападения извне. Вместе с тем, А.К. Камалов считает, что наличие среди предков танского правящего дома знатных тюрков не сыграло сколько-либо существенной роли в политике танского Китая в отношении тюрков, которая основывалась на традиционной конфуцианской идеологии и представлениях о мироустроительных функциях «сына Неба» (Камалов 2016). Согласно этим представлениям, тюрки и другие выходцы из Центральной Азии, жившие в пределах Китая, рассматривались как «внутренние варвары», которые стояли на более низкой ступени развития в сравнении с ханьцами. Единственным правителем, который вынашивал идею создания государства, основанного на симбиозе ханьцев и тюрков, был император Тай-цзун (627-650 гг.): будучи «сыном Неба» (императором Китая), он принял титул «Небесного кагана» (тенгри-каган), чтобы легитимизировать свою власть в глазах кочевников.

А.К. Камалов выделил три периода в трехсотлетней истории танской империи, в течение которых роль выходцев Центральной Азии в танской империи проявилась по-разному: 1) с момента прихода к власти Танской династии (семьи Ли) в 618 г. до начала восстания Ань Лушаня в 755 г., 2) период восстания Ань Лушаня и его преемников (755-763 гг.), и 3) позднетанский период, начинающийся с окончания восстания Ань Лушаня до времени падения Танской династии в 907 году. В первый период вожди неханьских народов, населявших приграничные области, были допущены к высоким военно-административным постам, стали назначаться военными губернаторами приграничных областей. Политика привлечения на службу высокопоставленных представителей «иноземцев» укрепила их роль в приграничье и усилила центробежные тенденции в стране. Итогом этой политики стало восстание, которое в 755 г. поднял могущественный генерал согдийско-тюркского происхождения Ань Лушань. Во второй – в ходе внутренних войн в Китае, произошло размежевания тюрков и огузов: если тюрки поддержали повстанцев, то основная часть огузов воевала на стороне танского правительства. Восстание Ань Лушань поставило танскую династию на грань гибели и только благодаря военной помощи, оказанной уйгурскими каганами, династия смогла сохранить власть в стране (Kamalov 2001). Однако восстание Ань Лушаня стало «началом конца» танской династии. Третий этап характеризуется ростом ксенофобии в Китае, когда танский двор отказался от привлечения на службу иноземцев, однако центробежные тенденции уже нельзя было остановить. Танская власть не могла вмешиваться в управление приграничными областями, должность правителей в которых стала де-факто наследственной. Местные династии вождей тюркского и огузского происхождения сыграли свою роль в междоусобных войнах на последнем этапе существования танской династии. Одна из них – династия тюрков-шато, способствовала окончательному распаду Танской империи. В результате, на месте могущественной империи были созданы мелкие государства и в нескольких из них власть принадлежала династиям тюркского происхождения. Через все исследование А.К. Камалова проходит мысль о том, что Танская империя представляла собой конгломерат ханьцев и иноземцев, в том числе выходцев из Центральной Азии, а тюрки и иранцы играли важную роль в политической, экономической и культурной жизни империи на всем протяжении ее существования. Давая оценку исследованию своего ученика, С.Г. Кляшторный отмечал, что оно выполнено на самом высоком уровне, отвечающем требованиям мировой науки (Кляшторный 2010: 22, 70-76).

Большую часть своей профессиональной жизни А.К. Камалов посвятил работе в научно-исследовательских институтах Академии наук Казахстана – в Институте языкознания, Институте уйгуроведения и Институте востоковедения, пройдя путь от лаборанта до заведующего Отделом истории и источниковедения. С 1984 г. он принимает участие в научно-исследовательских проектах этих учреждений. Он является руководителем многих республиканских и международных научных проектов. Так, в 2015 г. он возглавил казахстанскую научную экспедицию в Республику Тыва с целью изучения археологических памятников уйгурской эпохи. С 2018 г. по настоящее время является руководителем научного проекта Британской Академии «К альтернативной модели наследия как устойчивого развития: машрапы в Казахстане», проводимого Университетом «Туран» совместно со Школой востоковедения и африканистики Лондонского университета (проф. Рейчел Харрис) (Harris, Kamalov 2020).

Участвуя в научных проектах Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, А.К. Камалов расширил круг своих научных интересов, обратившись к вопросам новой и новейшей истории Восточного Туркестана (Синьцзяна), истории уйгуров Казахстана и республик Средней Азии, современным социальным и этническим процессам в тюркоязычных общинах независимого Казахстана. Его участие в проекте по истории этносов Казахстана Академии государственного управления при Президенте РК завершилось двумя монографиями «Уйгуры Казахстана» и «Дунгане Казахстана» (обе: Астана, 2016; последняя совместно с З.С. Имязовой), а результатом научно-исследовательского проекта по мужским собраниям, проводившемся в Университете «Туран» – коллективной монографией «Социальный институт отуз-огул: история и современность» (Алматы, 2018; совместно с Р.У. Каримовой и Н.И. Карими). Многие годы А.К. Камалов занимается также историей английской и американской дипломатии в Синьцзяне в 1940-е гг. и участия западных держав

в «большой игре» за господство в китайской Центральной Азии.

Результаты исследований А.К. Камалова получили отражение в более 300 научных трудах, включая семь монографий и большое число разделов в коллективных монографиях. Труды А.К. Камалова опубликованы в странах СНГ, Великобритании, Японии, Канаде, Германии, Венгрии, Польше, Турции, Индии и Китае. Более сорока его статей и рецензий изданы на английском, турецком, китайском языках в ведущих изданиях мира. А.К. Камалов является одним из наиболее цитируемых историков Казахстана (индекс Хирша по Google scholar – 8).

А.К. Камалов прошел научные стажировки в ведущих научных центрах мира. Он являлся слушателем летних школ Центрально-Европейского Университета (Будапешт) и Университета Новой Школы (Нью-Йорк – Краков) в 2002-2005 гг., был приглашенным исследователем Университета Вашингтона (Сизтл, 1998-1999 гг.), Оксфордского университета (Великобритания, 2001-2002 гг.), Библиотеки Конгресса США (Вашингтон, 2003-2004 гг.), Дома науки о человеке (Париж, 2001 г.), Джорджтаунского университета (США, 2003 г.). Он вел исследования по грантам программы Фулбрайт, Чивнинг, фонда Герды Хенкель, программы «Центрально-Азиатская исследовательская инициатива» Института Открытого общества.

А.К. Камалов является участником многих международных конференций, симпозиумов, круглых столов в странах СНГ, в США, Великобритании, Канаде, Австралии, Японии, Турции, Германии, Франции, Индии (Камалов 2021; Bibliography 2017: 2004-2005; Востоковеды Узбекистана, 2005: 286-287; Узбекистан шарқшунослари 1996: 286-287).

А.К. Камалов является членом редакционной коллегии многих научных журналов, включая «Central Asian Survey» (Лондон), «Вестник Карагандинского университета», «Мир Большого Алтая» (Усть-Каменогорск), «Journal of East Asian Studies in Turkey» (Анкара), «Известия Центра археологии и источниковедения» (Астана), «Вестник Университета Туран», «Иран-наме». В 2009-2010 гг. являлся членом Диссертационного Совета по защите докторских диссертаций при Институте востоковедения КН МОН РК. В настоящее время является членом Координационного Совета по разработке концепции истории Казахстана, созданном КН МОН РК.

А.К. Камалов принимает активное участие в деятельности международных профессиональных организаций, объединяющих исследователей Центральной Азии. Он был членом Правления Общества по изучению Центральной Евразии (Eurasian Studies Society/CESS, США). В 2020 г. избран Президентом Европейского Общества по изучению Центральной Азии (European Society for Central Asian Studies/ESCAS, Лейден).

Международные организации, работающие в области науки и образования, неоднократно приглашали А. К. Камалова в качестве эксперта для оценки своих программ. Он был экспертом Европейской Комиссии по оценке проектов ТЕМПУС (Бельгия), Фонда «Сорос-Казахстан», Радио «Свободная Азия» (Вашингтон), Фонда Фольксваген (Ганновер), Института Открытого Общества (Нью-Йорк-Будапешт), ОБСЕ.

Говоря о профессиональной деятельности юбиляра, следует отметить его большую работу в области высшего образования в Центральной Азии. В 2004-2005 гг. им были организованы летние школы по истории Центральной Азии в Центрально-европейском университете в Будапеште (Венгрия). Он стал первым и единственным представителем Центральной Азии, разработавшим на английском языке свои курсы для молодых преподавателей ВУЗов и исследователей. В 2004 г. А.К. Камаловым была организована летняя школа на тему «Переписывание истории: возникающие идентичности и национализм в Центральной Азии», а в 2005 г. школа на тему «История и национализм в Центральной Азии». На этих курсах преподавали ведущие специалисты по истории и культуре Центральной Азии из разных стран мира, включая проф. Т. Атабаки, В. Фурньо, К. Пужоль, Д. Глэдни, Х. Паксой, М. Добрович, А. Бирталан, А. Галиев, К. Макеррас.

Работу по разработке и проведению методологических семинаров Камалов А.К. продолжил в 2005 г. в должности Академического лидера по истории в Центрально-Азиатском ресурсном центре (ЦАРЦ) при Образовательном центре «Билим – Центральная Азия» (Алматы), а в 2008 г. – в должности директора этого центра. Основной целью ЦАРЦ было повышение квалификации для преподавателей социальных наук высших учебных заведений стран постсоветской Центральной Азии. Как координатор по истории, А.К. Камалов провел серию методологических семинаров, летних школ и публичных лекций в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане.

А.К. Камалов являлся директором долгосрочных международных проектов по улучшению качества преподавания в рамках программы «Региональные семинары по повышению преподавательского мастерства» (Regional Seminar for Excellence in Teaching/ReSET) Института Открытого Общества. В проекте «Национальные историографии в постсоветской Центральной Азии» (2007-2010 гг.) была проведена серия летних школ и зимних семинаров по теоретическим и методологическим вопросам, связанным с историей и историописанием в Центральной Азии. К чтению лекций и проведению семинаров были приглашены такие ученые, как Тураж Атабаки, Дэвид Ладден, Зифа Ауэзова, Сергей Кляшторный, Майкл Броузи, Марианна Кэмп и др. В 2007-2010 гг. аналогичный проект проводился на тему «Написание истории «снизу»: новая социальная история Центральной Азии», на сессиях которого преподавали Роберт и Барбара Андая, Александр Моррисон, Беатриче Пенати, Паула Майклз, Антонио Мендота, Ирина Морозова и др. Большое число молодых преподавателей и ученых, прошедших

обучения в этих школах, в настоящее время являются ведущими экспертами в своих областях, достигли больших успехов на научной и педагогической стезе.

А.К. Камалов вносит большой вклад в подготовку казахстанских научных кадров. Он является научным руководителем нескольких докторантов, одна из которых защитила диссертацию PhD по обрядовой культуре казахов и японцев (Ш.Т. Сауданбекова, КазНУ им. аль-Фараби), им подготовлено большое число магистров в Университете «Туран».

А.К. Камалов сочетает исследовательскую работу с преподавательской деятельностью. Он преподавал курсы по китайскому языку, истории и культуре Центральной Азии, истории Казахстана, по теории и истории международных отношений в Казахском Национальном университете им. аль-Фараби, Казахско-Британском техническом университете, Университете Демиреля, Казахской Академии труда и социальных отношений (КазАТИСО). В настоящее время А.К. Камалов является профессором Университета «Туран», где также руководит Кафедрой Ассамблеи народа Казахстана.

За научные и педагогические заслуги А.К. Камалов награжден нагрудным знаком МОН РК «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» (2011 г.), званием «Лучший преподаватель ВУЗа» МОН РК (2016 г.), грамотами МОН РК и Ассамблеи народа Казахстана, медалью «Сахават» Республиканского этно-культурного центра уйгуров Казахстан, Премией «Ильхам» Клуба меценатов.

В октябре 2020 г. Комитет науки Министерства образования и науки РК поддержал научно-исследовательский проект А.К. Камалова «Устная история миграции 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан» (ИРН AP08856732). Этот проект с международной коллаборацией осуществляется в настоящее время под руководством А.К. Камалова на базе Университета «Туран». Уникальностью проекта является то, что изучение миграции населения Синьцзяна в советский Казахстан впервые исследуется на основе устных историй переселенцев разных этнических групп (казахов, уйгуров, татар, дунган), которые сопоставляются с архивными материалами и другими источниками (периодика, мемуары и др.). Методология устной истории, применяемая в проекте, позволит взглянуть на процесс миграции глазами самих очевидцев, которых остается все меньше и меньше. Реализация проекта станет значимым вкладом в развитие исторической науки Казахстана.

Юбилей – это время подведения итогов и постановки новых творческих задач. Свой 60-летний юбилей казахстанский китаевед, тюрколог-уйгуровед Аблет Каюмович Камалов встречает большими профессиональными достижениями. Хочется пожелать, чтобы новые задачи, которые стоят перед ним, вели его к еще большим творческим успехам во благо казахстанской науки и образования.

Краткая библиография научных трудов А.К. Камалова Монографии и учебные пособия:

1. Древние уйгуры. VIII-IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. 214 с.
2. Tarihi Umumi Uighurstan [General History of Uighurstan]. Tehran, The Center for Documents and Diplomatic History, 2002. 208 с.
3. Уйгуры Казахстана (монография). Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2016. 144 с.
4. Дунгане Казахстана (монография). Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2016. 156 с. (в соавторстве с Имяровой З.С.)
5. Тюрки и иранцы в Танской империи. Алматы: ИД Мир, 2017. 384 с.
6. Социальный институт оттуз-огул: история и современность. Алматы: Мир, 2018. 116 с. (совместно с Р.У. Каримовой, Н.И. Карими)
7. Антология истории Казахстана. Т. VII. Ч. 1. Алматы, 2006. 243 с. (в соавторстве с А. Галиевым и А. Панфиловым)
8. Great Game in Chinese Central Asia: A Reader. Алматы: ИД Мир, 2017. 188 с.

Статьи:

1. Material culture of Nomadic Uighurs of the Eighth-Ninth century in Central Asia // Religion, Customary Law, and Nomadic Technology. Ed. by M. Gervers and W. Schlepp. Toronto: Toronto University Press, 2000. P. 27-34.
2. О торговле Британской Индии в Синьцзяне в 1920-1930-х годах // Вестник Казахского Государственного Национального Университета. Серия «Международные отношения и международное право». №3 (5). Алматы, Изд-во КазГУ им. Аль-Фараби, 2001. С. 52-58.
3. «Песня чилэ»: древнетюркское влияние на китайскую культуру // Shygys. № 1. Алматы, 2004. С. 22-28.
4. Uighur migration across Central Asian frontiers // Central Asian Survey. – #23 (2). 2004). С. 167-182.
5. Тюрки в позднетанском Китае: уйгурская династия абузов в Хэбэе // Тюркологический сборник. Москва: Восточная литература РАН, 2007. С. 194-206
6. Тюрки и окружающий мир: этнические процессы в Центральной Азии в эпоху караханидов // Взаимоотношения Турции и Центральной Азии в контексте расширяющейся Европы. Материалы международной научной конференции. Алматы: Дайк-пресс, 2006. С. 276-290.
7. Uyghurs in Central Asian republics: past and present // China, Xinjiang and Central Asia. History, Transition

and Crossborder Interaction into the 21st century. Ed. by C. Mackerras and M. Clarke. London-New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2009. P. 115-132.

8. О роли тюркок-шато в подавлении антитанского восстания Хуан Чао (873-884 гг.) // Известия Национальной академии наук РК. №2. 2011. С. 7-10.

9. Китайско-советские отношения в Синьцзяне в 1940-е годы сквозь призму американских интересов // Вестник Университета «Туран». – № 1(53). – 2012. – С. 160-166.

10. Вопросы опиумной политики цинской империи в Восточном Туркестане в трудах Ч. Ч. Валиханова // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. №1 (293). 2014. С.11-16.

11. Миссия в Советскую Азию: вице-президент США Генри Уоллес в Сибири, Узбекистане и Казахстане (1944 г.) // Известия Национальной Академии наук РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – №1 (299). 2015. С. 17-21.

12. Диаспора и идентичность: дискурс «родины» и гражданская идентичность уйгуров Казахстана // Вестник тюркского мира (Махачкала). №1 (8). 2015. С. 52-59.

13. Западные путешественники о локальных верованиях казахов XVIII –XIX вв. // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. №2 (306). 2016. С. 21-27.

14. Теоретические и методологические подходы к анализу сведений о народах Центральной Азии в источниках имперского периода // Имперский период истории Центральной Азии (18-начало 20 в) в исторических источниках. Алматы: ИД «Мир», 2017. С. 5-14.

15. Binary opposition in Traditional Culture of Japanese and Kazakh people // Astra Salvensis. Reistra istorie si cultura. – An VI, numar 11, Salva. 2018. P. 463-480 (в соавторстве с А. Галиевым, Г. Сауданбековой, К. Баткаловой, Хираоки Ито)

16. Uyghur Civil Documents on Child Adoption in Republican Xinjiang // Xinjiang in the context of Cultural Eurasian Transformation. Ed. by T. Onuma, D. Brophy, Ya. Shinmen. Tokyo: The Toyo Bunko, 2018. P. 143-166.

17. Эпитафия токуз-огузского вождя *нузу* из Шороон бумбараг // Тюркологический сборник 2015-2016: Тюркский мир Евразии. Москва: Восточная литература, 2018. С. 241-261.

18. С.Ф. Ольденбург. Дневник Туркестанской экспедиции, снаряженной по Высочайшему повелению Русским комитетом по изучению Средней и Восточной Азии // Восточный Туркестан и Монголия. История изучения в конце XIX – первой трети XX веков в документах из архивов Российской Академии наук и “Турфанского собрания”. Том 2. Археологические, географические и исторические исследования / под редакцией М. Д. Бухарина. – Москва: Памятники исторической мысли, 2018. С. 479-572 (совместно с академиком М. Д. Бухариным).

19. Уйгурский каганат // Кочевые империи Евразии. Особенности исторической динамики. под Б.В. Базарова, Н.Н. Крадина. Москва: Наука (восточная литература), 2019. С. 211-213.

20. Links Across Time: Taranchis During the Uprising of 1916 in Semirech'e and the “Atu” Massacre of 1918 // The Central Asian Revolt of 1916. A collapsing Empire in the age of war and revolution. Ed. by by A. Morrison, C. Drieu, A. Chokobaeva. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 227-289.

21. Uyghurs in Soviet Central Asia and their transformation during perestroika // Himalayan and Central Asian Studies. #24 (1-2). 2020. P. 70-90.

22. Uyğurların kökeni hakkında anlatıları: Bilimden syasete // Türkiye Gynlygy. #143. Yaz 2020 (Ankara, Türkiye). P. 33-42. Перепечатана: İşgal Edilmiş İlke: 3in Ideolojik Bakış Açısından Uyğur Etnogenezi // Dogu Turkistan (Rapor). Istanbul: Uyğur Akademiyasi-Dunya Uyğur Kurultayı, 2020. P. 20-41.

Список литературы

Востоковеды Узбекистана (библиографический справочник). Сост. Малик Абдусаматов. Ташкент, 2005. 343 с.

Harris R. and Ablet Kamalov. Nation, religion and social heat: heritagizing Uyghur mashrap in Kazakhstan // Central Asian Survey. Vol. 40, no 1. 2021. P. 9-33 doi.org/10.1080/02634937.2020.1835825

Камалов А.К. Древние уйгуры. VIII-IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. 214 с.

Kamalov A. Turks and Uighurs during the rebellion of An Lu-shan Shih Chao-yi (755-762) // Central Asiatic Journal. 45/2. 2001. С. 243-253.

Kamalov A. Uyğur imperatorlugu (744-840) // Türkler. Ed. by C.Gözel, K. Çiçek, S. Koca. Vol. II. Ankara: Yeni Türkiye yayınlari, 2002. С. 225-232.

Камалов А.К. Китайское историописание эпохи Тан (618-907 гг.): образцовые или династийные истории // Вестник Семипалатинского государственного университета им. Шакарима. № 3. 2008. С. 48-54.

Камалов А.К. Сын Неба – Небесный каган: тюрки в высших эшелонах власти в Танской империи // Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств. Материалы Международной научно-теоретической конференции. Алматы, 2016. С. 21-35.

Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи. Алматы: ИД Мир, 2017. 384 с.

Камалов А.К. Эпитафия токуз-огузского вождя *нузу* из Шороон бумбараг // Тюркологический сборник 2015-2016: Тюркский мир Евразии. Москва: Восточная литература, 2018. С. 241-261.

Камалов Аблет Каюмович // Персоналии. Институт восточных рукописей Российской Академии наук, Санкт-Петербург http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=929 (последнее обращение: 21 августа 2021 г.)

Кляшторный С.Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийской степи. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. 328 с.

Olmez Mehmet. Uygur hakanligi yaztlari. Istanbul: BilgeSu, 2018. 328 p.

The bibliography of Uzbekistan's orientalists: since 1949 until 2016. Compiler: Alimulla Khabibullayev, translated by Muslima Abdumalikova. Tashkent: Turon-Iqbol, 2017. C. 204-205.

Узбекистан шарқшунослари. Библиографик очерк. Ташкент: Комуслар баш нашрияти, 1996. 503 с.

References

Vostokovedy Uzbekistana (bibliographicheski spravochnik) (Orientalists of Uzbekistan (bibliographic reference). Sost. Malik Abdusamatov. Tashkent, 2005. 343 p. [In Russian]

Harris R. and Ablet Kamalov. Nation, religion and social heat: heritagizing Uyghur mashrap in Kazakhstan // Central Asian Survey. Vol. 40, no 1. 2021. P. 9-33 doi.org/10.1080/02634937.2020.1835825

Kamalov A.K. Drevniye uyguri (Ancient Uighurs. VIII-IX centuries). VIII-IX vv. Almaty: Nash mir, 2001. 214 p.

Kamalov A. Turks and Uighurs during the rebellion of An Lu-shan Shih Chao-yi (755-762) // Central Asiatic Journal. 45/2. 2001. P. 243-253. [In Russian]

Kamalov A. Uygur imperatorlugu (744-840) // Түркілер. Ed. by C. Gьzel, K. Čiček, S. Koca. Vol. II. Ankara: Yeni Turkiye yayinlari, 2002. P. 225-232.

Kamalov A.K. Kitaiskoe istoriopisaniye epokhi Tan (618-907 gg.): obrazsoviye ili dinastiyniye istorii (Chinese Historiography of the Tang Era (618-907): Exemplary or Dynastic Histories) // Vestnik Semipalatinskogo gosudarstvennogo universiteta im. Shakarima. № 3. 2008. P. 48-54. [In Russian]

Kamalov A.K. Syn Neba – Nebesniy kagan: Tyurki v vysshikh eshalonakh vlasti v Tanskoj imperii (Son of Heaven - Heavenly Kagan: Turks in the highest echelons of power in the Tang Empire) // Evolyutsia instituta vlasti v drevney, srednevekovoy i novoi istorii Kazakhstana i sopedelnikh gosudarstv. Materiali Mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii. Алматы, 2016. P. 21-35. [In Russian]

Kamalov A.K. Tyurki i iranitsy v Tanskoj imperii (Turks and Iranians in the Tang Empire). Almaty: ID Mir, 2017. 384 p. [In Russian]

Kamalov A.K. Epitaphiya tokuz-oguzskogo vojdia pugu iz Shoroon bumbagar (Epitaph of Tokuz-Oguz chief Pugu of Shoroon bumbagar) // Tyurkologicheskii sbornik 2015-2016: Tyurkskiy mir Evrazii. Moskva: Vostochnaya literatura, 2018. P. 241-261. [In Russian]

Kamalov Ablet Kayumovich // Personalialia (Personalities). Institut vostichnykh rukopisei Rossiyskoi Akademii nauk, Sanct-Petersburg http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=929

(retrieved: 21 August 2021)

Klyashtorny S.G. Runicheskiye pamiatniki Uyghurskogo kaghanata i istoriya evraziyskoi stepi (Runic monuments of the Uighur Khaganate and the history of the Eurasian Steppe (Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, 2010. 328 p.

Olmez Mehmet. Uygur hakanligi yaztlari. Istanbul: BilgeSu, 2018. 328 p.

The bibliography of Uzbekistan's orientalists: since 1949 until 2016. Compiler: Alimulla Khabibullayev, translated by Muslima Abdumalikova. Tashkent: Turon-Iqbol, 2017. P. 204-205.

Uzbekistan sharqshunoslari. Bibliografik ocherk (Uzbekistan sharkshunoslari. Bibliography essay). Toshkent: Qomuslar bash nashriati, 1996. 503 p.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ.....	5
Сактаганова З.Г., Коровушкин Д.Г., Байгожина Г.М. СОВЕТСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОЙ ССР В 1946-1991 ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ.....	15
Нурғалиева А.М. МЕСТА ПАМЯТИ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ, СВЯЗАННЫЕ С КУРМАНГАЗЫ САҒЫРБАЙУЛЫ.....	24
Шашаев Ә.Қ., Мақсұтова А.Ә., Тлеубаев Ш.Б., Мамраимов С.Д. М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫ – МОҒОЛСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ (XIV Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVI Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ).....	32

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Каримов Н.И. ИЗ ИСТОРИИ ИСЛАМИЗАЦИИ ТЮРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	41
--	----

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тілеубаев Ш.Б., Тылахметова А.С., Әбсадық А.А. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СҮЛТАНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (РЕСЕЙЛІК ЖАҢА МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....	50
Султанғалиева Г.С. ОБРАЗ ДИНАСТИИ БЕКМУХАМЕДОВЫХ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (XIX – НАЧАЛО XX ВВ.).....	59
Kuanbay O.B. THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN RELATION TO THE KAZAKHS OF THE WEST SIBERIAN GOVERNORSHIP IN ARCHIVAL DOCUMENTS (II HALF OF XIX C.).....	67
Далаева Т.Т. СОЦИАЛЬНЫЕ И КАРЬЕРНЫЕ СТРАТЕГИИ СЕМЬИ ДЖАИКПАЕВЫХ НА СЛУЖБЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧ. XX ВВ.....	74

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Муканова Г.К., Байжуманова З.Б. АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И СМАГУЛ САДВОКАСОВ: КОНСЕНСУС В ПОИСКАХ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	84
---	----

Абдулина А.Т.ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ О ГОЛОДЕ 1930-х гг. В КАЗАХСТАНЕ:
ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ОТРАЖЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ.....92**Стамшалов Е.И.**ЖЕТІСУДАҒЫ АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ
ЖӘНЕ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАР КӨРІНІСТЕРІ (1928-1932 ЖЖ.).....100**Қозыбаева М.М., Бекенова А.А.**ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ XX ғ. 30-ШЫ ЖЖ.
БАСЫНДА БАТЫС СІБІРДЕ: БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....110**Нурмухамбетов А.А.**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫН
ДАМУДЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ.....118**Құдайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж.**МАҢҒЫСТАУ Өңіріндегі аштық пен босқыншылық
(1920 ж. соңы - 1930 ж. басы).....126**Сактаганова З.Г.**ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1980-Е ГГ.:
ЭТАПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....136**Камалов А.К.**МИГРАЦИЯ 1950-1970-ГГ. ИЗ КИТАЯ В КАЗАХСТАН:
ФАКТОРЫ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ.....144**Аяган Б.Г.**ВЫБОРЫ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ М.С. ГОРБАЧЕВА.
ИЗБРАНИЕ ПЕРВЫМ СЕКРЕТАРЕМ ЦК КОМПАРТИИ КАЗАХСТАНА Н.А. НАЗАРБАЕВА.....153

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

Кішкенбаева Ж.Қ., Маслов Х.Б., Қозыбаева М.М.ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАДАҒЫ ЕУРАЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРІ
(ТУВАЛЫҚТАР МЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ МЫСАЛЫНДА).....163

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ HISTORY OF THE WORLD

Ем Н.Б.ОПЫТ БРАЧНОЙ МИГРАЦИИ В ЮЖНУЮ КОРЕЮ
В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА (ТЕОРИЯ ОБМЕНА РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЖЕНЩИН СНГ).....172**Көкебаева Г.К.**

«ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ БІРЛЕСТІГІНІҢ» ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ.....182

ҒЫЛЫМИ ӨМІР НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ SCIENTIFIC LIFE

Кумеков Б.Е. Каримова Р.Б.У.МЕЖДУ ТЮРКОЛОГИЕЙ И КИТАЕВЕДЕНИЕМ:
ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК А.К. КАМАЛОВА
(К 60-ЛЕТИЮ УЧЕНОГО).....189

Басуға 23.09. 2021 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды